

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

РОЛЬ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В ПРЕДОТВРАЩЕНИИ ПРОЯВЛЕНИЙ РЕЛИГИОЗНОГО ЭКСТРЕМИЗМА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

А.С. Абдирайымова – к.и.н., доцент КазАТК,
Р.С. Жаркынбаева – д.и.н., профессор КазАТК

Ұсынылып отырған мақала Орталық Азия білім беру жүйесінде діни экстремизмнің алдын алудың маңыздылығын көрсетуге арналған. Гуманизм мен толеранттылықты өмірлік ұстанымға айналдыратын шығармашыл жеке тұлға қалыптастыратын білім беру ісін рухани тоқырау мен қоғамның радикалдану үдерістерін тоқтата алатын басты факторлардың бірі ретінде көрсеткен. Халықтың тұрмыс жағдайының сапасын арттыруда, кедейшілік пен алауыздыққа қарсы күресте білім берудің мүмкіндігі зор.

The article deals with the role of education in Central Asia in the prevention of religious extremism. It is noted that one of the main factors that can suspend the process of increasing spiritual degradation and radicalization is education enabling the individual to express themselves creatively, to fulfill the principles of humanism and tolerance. Education has a great potential to improve the quality of life and is a tool in the fighting against poverty and intolerance.

Ключевые слова: Образование, религиозный экстремизм, Центральная Азия, радикализм, ретрадиционализация, региональная безопасность, диспропорции, незавершенная модернизация, социальные контрасты, саморегуляция, местные сообщества.

На рубеже тысячелетий человечество столкнулось со множеством социальных вызовов и угроз, которые не обошли стороной и Центральную Азию. Необходимо отметить то, что, несмотря на общность многих проблем, каждая из стран Центральной Азии имеет свой набор вызовов, специфичных по составу и интенсивности проявления, это низкая занятость населения, экстремизм, наркобизнес, нелегальная миграция в другие страны, дефицит пресной воды, экологический кризис в зоне Приаралья, опустынивание. Казахстан также столкнулся с рядом вызовов, обусловленных проблемами в социально-экономической, экологической, демографической и социокультурной сфере.

Исторически Казахстан, как часть центральноазиатского региона, всегда был и является перекрестком, местом встречи и диалога различных религий, культур и цивилизаций Востока и Запада. Унаследованная из культурно-этических традиций казахов терпимость в духовной сфере является хорошей основой для сохранения гражданского мира в полиэтническом и поликонфессиональном Казахстане в настоящем и будущем. За годы независимости Казахстан обеспечил свободу религиозного вероисповедания всем своим гражданам, вне зависимости от их национальной и религиозной принадлежности. Произошел значительный количественный и качественный рост религиозных институтов. Жители Казахстана всегда отличались своей толерантностью по отношению к представителям других национальностей, верований и культур. Это и не странно, ведь на территории Республики Казахстан проживают представители более ста сорока этносов.

Значение религиозного фактора в жизни общества нельзя недооценивать. Ни одно общество не могло и не может обойтись без моральной формы регуляции поведения своих членов. Необходимо отметить значительную роль религии в идейно-нравственном развитии молодого поколения, идеи нравственности, заложенные в религии, предупреждали подрастающее поколение от неверных поступков, побуждали стремление жить в ладу с окружающими людьми. В религиях существует всеобъемлющая система контроля за поведением верующих, совмещающая культовые, правовые, образовательные, воспитательные функции, регулирующие семейно-брачные отношения. Религия накладывает большой отпечаток на весь образ жизни общества, является морально-этическим регулятором. Вместе с тем, активное распространение идеологии радикализма создает наибольшую угрозу для стабильности региона в конфессиональной сфере.

Актуальными в этой связи представляются вопросы, связанные с возрастающей угрозой, которую в себе несут крайние религиозные воззрения, в том числе проявляющиеся и в экстремизме. В современной Центральной Азии многие социальные проблемы национальных государств вышли за рамки узконациональных границ на региональный и глобальный уровень и требуют совместных и адекватных ответов. Причем каждая проблема по-своему деструктивна для региональной безопасности ЦА и классифицируется по сфере своего проявления, имеет собственную специфику.

Необходимо признать, что в современной Центральной Азии, несмотря на значительный человеческий и природный потенциал, накапливаются серьезные проблемы. Негативное влияние существующих в государствах региона таких серьезных проблем, как падение уровня жизни и массовое обнищание населения стран ЦА, люмпенизация и поляризация общества, экстремизм, наркобизнес, внутренняя и внешняя миграция, спад уровня образования, культуры и грамотности населения, отставание в доступе к новейшим технологиям, вызывает серьезную обеспокоенность всего мирового сообщества и требует скоординированной политики со стороны всех государств региона.

Все более ощутимое воздействие на внутривнутриполитическую ситуацию в странах региона, оказывает проблема религиозного экстремизма, которая становится все более серьезным фактором региональной безопасности. Особенности нынешней религиозной ситуации в регионе связаны как советским прошлым, когда религия была отделена от государства, так и с процессом, когда после крушения СССР административные препятствия для расширения религиозной деятельности были сняты, с так называемым религиозным «ренессансом». Известно, что духовный и идеологический кризис почти всегда приводит к появлению нравственно-идейной пустоты, которая может быть заполнена идеями экстремистского характера. Определенную роль в распространении религиозных учений имело открытие границ и вследствие этого, расширение географии международных контактов.

Изучение социальных аспектов безопасности Центральной Азии связано с выделением так называемых «мягких» и «жестких» аспектов безопасности. Причем «мягкие» аспекты – включающие социально-экономическую безопасность, духовно-культурную безопасность по масштабам деструктивности могут превосходить «жесткие» – обеспечение которых может быть достигнуто военно-силовыми методами и соответствующие традиционному пониманию безопасности [1].

Одна из особенностей современного развития государств центральноазиатского региона заключается в определенном влиянии, причем в разных государствах в разной степени, религиозно-философских доктрин, в частности идеи исламской альтернативы. Представляют интерес идеи *Салафийя*, последователи которой, как пишет А.Малашенко, выступали за возврат к «истинному исламу», призывали следовать образцам религиозного и политического поведения общины времен пророка Мухаммада и четырех праведных халифов. Салафиты утверждали, что только таким образом можно воссоздать истинное исламское государство всеобщего благоденствия, в котором социальная справедливость обеспечивается праведным правителем. Салафийя, как ее нынешний вариант – исламизм, была и остается великой религиозно-этической иллюзией, и по выражению французского исламоведа Максима Роденсона, «для удобства может именоваться также идеологией» [2, с.14].

К примеру, как отмечала М.Олкотт, неравномерное восстановление экономики Киргизии в наибольшей степени сказывается на юге страны. Поэтому там активно идет торговля наркотиками, а «Хизб ат-Тахрир» гораздо легче вербовать в свои ряды новых членов. Помимо того, что «Хизб ат-Тахрир» критикует коррупцию правящего в Киргизии светского режима, она еще платит своим членам от 50 до 100 долл. в месяц за распространение листовок, обеспечивая новый источник занятости там, где проблема поиска работы стоит очень остро [3, с.145].

Сегодня в государствах Центральной Азии продолжают углубляться значительные диспропорции в социальном развитии, продолжают углубляться различия между богатыми и бедными, мужчинами и женщинами, городом и деревней (во многих странах проживание в сельских районах – признак обездоленности, поскольку в сельской местности уровень бедности выше, а доступ к услугам хуже), между различными регионами и группами. К этим традиционным видам расслоения прибавился процесс «информационного расслоения» общества, приводящий, к проблеме, так называемого, цифрового неравенства. Это приводит к росту экстремистских настроений в обществе, особенно среди молодежи. К сожалению, в настоящее время для государств региона политический экстремизм уже не является отдаленной гипотетической угрозой, а превращается в суровую реальность. Можно с полным основанием отметить то, что страны региона стоят на пороге серьезных испытаний, с которыми они прежде не сталкивались.

Так, можно высказать мнение, что незавершенная модернизация, социальные контрасты и умелые действия идеологов и организаторов экстремизма хотя и находят свое место среди относительно небольшой части населения, наибольший отклик находят у молодежи. Как отмечают многие специалисты, именно молодежь составляет социальную базу многих радикальных религиозных движений.

Таким образом, после распада СССР в Центральной Азии создалась достаточно серьезная социально-экономическая и политическая ситуация. Под влиянием кризиса социальные программы в центрально-азиатских республиках подверглись существенному сокращению, что привело к массовому обнищанию

масс, маргинализации части населения, что в условиях высокой рождаемости ударило по молодежи, женщинам и старикам, а также привело к росту экстремистских организаций, которые активно и результативно используют накопившиеся в обществе социальные проблемы в собственных целях. Как справедливо отмечает Н.В. Степанов, в плане противодействия экстремизму и связанным с ним преступлениям «меры по оздоровлению экономики, повышению занятости, трудовой активности и повышению жизненного уровня и т.п. не только прямо и непосредственно подрывают экономические корни этих социально негативных явлений (что само по себе очень важно), но и способствуют устранению (блокированию, нейтрализации) иных (не экономических) детерминантов противоправного поведения – идеологических, социально-психологических, организационно-управленческих и других причин и условий правонарушений» [4].

Российский ученый И.Д. Звягельская отмечает, что «ряд таких проблем, как выплата пенсий и пособий, поддержание системы образования и здравоохранения, крайне низкий уровень защищенности населения способствовали развитию тенденций к ретрадиционализации в регионе. Этому способствуют коррупция и nepотизм в высших эшелонах власти, несоблюдение законности, слабость правоохранительных органов. Поэтому люди тянулись к традиционным структурам, чувствуя собственную незащищенность» [5].

В целом, обращение к традиционализму в Центральной Азии достаточно оправданно, поскольку это способствует экономии ресурсов, поддерживает в критических условиях порядок в обществе. К примеру, для Центральной Азии характерно существование многочисленных, неформальных, созданных и действующих в местных сообществах институтов, функций и отношений, вытекающих из традиционной социальной структуры. Социальные связи и процессы саморегуляции в местных сообществах могут быть основаны на родстве, соседстве, религиозных и других отношениях. Таким образом, выработка современных взглядов проходит на фоне противоборства различных целей и идеалов, при противостоянии традиционализма и современности. Причем, для городских жителей более привычными становятся западные стандарты жизни и образ мыслей, а заимствованные идеи, теории и нормы подвергаются синтезированию и изменению. Современное в транзитных обществах Центральной Азии сосуществует с традиционным, образуя причудливые сочетания и иногда, противостоит ему [6].

В документах Второго Международного Конгресса по профессиональному образованию «образование определено самым эффективным средством повышения качества жизни..., самым эффективным оружием в борьбе с бедностью и нетерпимостью. Образование создает культуру, основанную на миролюбии..., оно представляет молодежи и взрослым возможности добиться успеха в выбранной ими сфере деятельности..., образование по своей сути способно открыть пути к развитию личности и общества» [7].

Образование может явиться одним из главнейших факторов, который сможет приостановить процесс возрастания духовной деградации и радикализации общества, дать возможность личности творчески проявить себя, претворять в жизнь принципы гуманизма и общечеловеческих ценностей. Развивающаяся социально-экономическая ситуация требует от системы образования не только улучшения качества обучения, а кардинального пересмотра функций системы образования, которые состоят не только в передаче знаний и профессиональных навыков, но и в другом её предназначении – прививать такие морально-этические ценности, как миролюбие, терпимость.

Вместе с тем, в развитии системы образования в Центральной Азии наблюдались серьезные проблемы. Как только советская система распалась, оказалось, что новые независимые государства Центральной Азии не могут больше обеспечивать такое же качество и объем образования, исследований и знаний в широком смысле, к которому привыкло население. Государственные расходы на образование в странах Центральной Азии значительно сократились после получения независимости, особенно в Кыргызстане и Таджикистане. В период между 1990-2001 гг. доля расходов на образование в ВВП сократилась с 9,7 до 2,4% в Таджикистане и с 8,3 до 3,1% в Кыргызстане (при этом среднемировой уровень составляет 4,1%) [8, с.172]. По мере улучшения социально-экономической ситуации в Кыргызстане государство пересматривает вопрос о увлечении средств республиканского бюджета на образование и в 2008 году – 7% средств республиканского бюджета Кыргызстана было направлено на развитие образования [9, с.25].

Из всех стран региона особо надо отметить Узбекистан, в котором расходы на образование составили в 1998 году 7,6% от ВВП, а в 1999 году 8,1% [10, с.53]. Необходимо отметить то, что расходы на образование в Узбекистане относительно создаваемого ВВП достаточно велики. Все последние годы они неизменно превышали 10% к ВВП и составили в 2005 г. 10,8%. К примеру, в 2000 г. - 10,7, в 2001 - 11,0, в 2002 - 11,7, в 2003 - 10,4, в 2004 - 10,7, в 2005 - 10,8 [11, с.143].

В Казахстане доля расходов на образование резко сократилась не только в абсолютном размере, но и в

процентах в ВВП: если в 1990 году они составляли 8,2% от ВВП, то в 1994 - 3,2%, в 1996 - 4,6%, 1997 - 4,4%, 1998 - 4,0%, 1999 - 4%, в 2001 г. 3,2% , в 2003 - 3,1% от ВВП [12, с.41]. По данным Национального статистического агентства доля расходов на образование в Казахстане составляла: в 2004 - 3,8, в 2005 - 3,5, в 2006 - 3,4, в 2007 - 3,7, 2008 - 3,7.

Несмотря на то, что финансирование системы образования в Казахстане ежегодно увеличивается, с точки зрения международных сопоставлений для Казахстана данный уровень финансирования образования недостаточен. Расходы на образования в 2009 году в Казахстане составляли 4,4% от ВВП, 2010 году - 4,1% от ВВП, что значительно меньше, чем в странах ОЭСР - 5,9%. Уровень государственного финансирования в 6-7% от ВВП, обеспечивающего высокую устойчивость системы образования, в нашей стране еще не достигнут [13, с.14].

По мнению международных экспертов в регионе существует ряд проблем, требующих безотлагательного решения:

- рост числа детей, не посещающих школы или посещающих их с большими перерывами;
- сохраняющийся диспаритет в доступе к качественному образованию между городом и селом;
- увеличение численности и состава детей из социально уязвимых групп, имеющих ограниченные возможности в доступе к качественному образованию;
- нехватка ресурсов для обеспечения бесплатного базового образования; увеличение доли родительских выплат в школьное образование детей [14, с.53].

Учитывая вышеизложенное, можно отметить то, что для государств региона особую значимость приобретает, новое понимание возможностей и функций образования и обучения, которые переросли свои узковедомственные границы и стали одним из важнейших социально-экономических и политических факторов развития государств и обществ. Значимость приоритетного развития образования связана не только с развитием рыночных отношений, которое невозможно без современных технических и информационных систем, и не только с интеграцией в мировое сообщество. Среди новых задач, стоящих перед новыми независимыми государствами Центральной Азии, выделяется задача обеспечить то, чтобы максимально большее число граждан, получали общеобразовательную и профессиональную подготовку, дающую им возможность вступить в трудовую жизнь и тем самым «включиться» в общество. Реализация идеи обучения в течение всей жизни дает возможность человеку не «выпадать» из общества в условиях быстрого научно-технического прогресса, структурной перестройки, отмирания старых и рождения новых профессий.

Образование становится также необходимым инструментом социальной самозащиты. Л.Туроу отмечает: «По мере увеличения предложения образованной рабочей силы люди обнаруживают, что они должны повышать свой образовательный уровень хотя бы для поддержания однажды достигнутого дохода. Если они не выполняют этого, это сделают за них другие, и они найдут двери своей работы закрытыми. Образование становится хорошей формой инвестиций, и не потому, что оно обеспечивает повышение дохода человека по сравнению с тем уровнем, который он имел бы, не получив надлежащей квалификации, а потому, что оно повышает его доходы по сравнению с тем уровнем, который у него был бы, если бы другие повысили свое образование, а он – нет. Образование становится оборонительной формой расходов, защищающих «место человека на рынке». Чем более расширяется класс образованной рабочей силы, и чем быстрее он растет, тем в большей степени подобного рода защитные расходы становятся необходимыми» [15, с.155-156].

Таким образом, образование обладает большими возможностями (при их правильном использовании) для повышения качества жизни населения, орудием в борьбе с бедностью и нетерпимостью, инструментом налаживания общественного диалога, конструктивных взаимоотношений между элементами социальной и политической структуры общества и обеспечения мира и безопасности. Поэтому дальнейшее развитие созидательных потенций, укрепляющих сотрудничество и взаимопонимание, направление их на обеспечение долгосрочного мира и безопасности в обществе насущная задача системы образования в Казахстане. Определяя возможные подходы к предотвращению экстремизма, нам хотелось подчеркнуть, что главным фактором противодействия экстремизму являются проведение социально ориентированной экономической и социальной политики, всемерное развитие системы образования, и, конечно же, необходимо направить в единое русло усилия всех ученых-обществоведов для проведения исследования уровня и качества жизни как фактора вовлеченности в экстремистские группы, повышения религиозной грамотности молодежи и выработки идеологии антиэкстремизма. Одним из приоритетных направлений по противодействию экстремистской деятельности должна стать защита собственных граждан от пагубных идей религиозного экстремизма и от того, кто выиграет «битву за умы и сердца» нашей молодежи, во много будет зависеть будущее нашей страны.

Ни одно государство региона не может в одиночку противостоять такой организованной угрозе как религиозный экстремизм. Для того, чтобы можно было дать достойный отпор такой существенной угрозе, требуется консолидация сил всех участников этой борьбы. Необходима скоординированная работа межгосударственных объединений и специализированных структур, главной целью которых является борьба с экстремизмом. Эффективной стратегией профилактики религиозно-экстремистских проявлений является всестороннее просвещение молодежи по формам культурного и конфессионального многообразия и единства народов, истории и последствий религиозной нетерпимости.

В настоящее время не могут не вызвать обеспокоенность сложившиеся в некоторых странах мира государственно-конфессиональные отношения, которые привели к клерикализации государства и общества, размыванию принципа светского государства, нарушениям прав граждан на свободу совести. Политика государства в отношении религии должна сочетать реализацию конституционных принципов свободы совести с обеспечением интересов национальной безопасности, уделять должное внимание сохранению и развитию традиционных духовных ценностей народа, от того, кто выиграет «битву за умы и сердца» нашей молодежи, во многом будет зависеть будущее нашей страны. Унаследованная из культурно-этических традиций казахов, терпимость в духовной сфере является хорошей основой для сохранения гражданского мира в полиэтническом и поликонфессиональном Казахстане в настоящем и будущем.

Как отметил Н.А. Назарбаев в Послании «Казахстан -2050»: «...мы должны и дальше осознавать свою ответственность за региональную безопасность и вносить свой вклад в стабилизацию Центральной Азии». Глава государства совершенно правильно предостерегает нас от того, чтобы борьба с экстремизмом не должна превращаться в охоту на ведьм и перерастать в борьбу с религией. Мы все прекрасно помним о печально знаменитых в истории человечества периодах преследования людей, как «охота на ведьм» в средние века, достигшая особого размаха в Западной Европе конца XV – середины XVII веков, кампании по дискредитации каких-либо социальных групп по политическим или иным мотивам, проводимые в XX в. Именно поэтому важно не дискредитировать идею борьбы с экстремизмом, превратив ее в борьбу с религией, а проводить взвешенную, продуманную стратегию борьбы с экстремизмом и терроризмом, ни в коей мере не задевая религиозные чувства граждан.

Определяя возможные подходы к предотвращению экстремизма, хотелось бы подчеркнуть, что главным фактором противодействия экстремизму являются проведение социально ориентированной экономической политики, всемерное развитие системы образования, и, конечно же, необходима консолидация усилий экспертного сообщества, неправительственного сектора, научных и образовательных институтов, государственных органов, религиозных объединений для создания эффективного механизма противодействия этой угрозе. Особо нужно отметить то, что ни одно государство региона не может в одиночку противостоять такой угрозе как религиозный экстремизм. Для того, чтобы можно было дать достойный отпор пагубным идеям религиозного экстремизма, необходима скоординированная работа межгосударственных объединений и специализированных структур. Эффективной стратегией профилактики религиозно-экстремистских проявлений является всестороннее просвещение молодежи по вопросам культурного и конфессионального многообразия в мире, гуманистического содержания и интеграционных возможностей религии, истории и последствий религиозной нетерпимости. Одним из главнейших факторов, который сможет приостановить процесс возрастания духовной деградации и радикализации общества, является образование, дающее возможность личности творчески проявить себя, претворять в жизнь принципы гуманизма и толерантности. Образование обладает большими возможностями для повышения качества жизни населения, орудием в борьбе с бедностью и нетерпимостью.

1. Рыхтик М.И. Эволюция понятия «безопасность»: от «жестких угроз» до «мягких вызовов» // *Современные проблемы мировой политики: Безопасность, конфликты и их анализ / Под ред. М.М. Лебедевой.* – М.: Аспект Пресс, 2002. – с. 89-118

2. Олкотт М. *Второй шанс для Центральной Азии / Центр Карнеги.* – М.–Вашингтон, 2005. – 487 с.

3. Малашенко А.В. *Исламизм в Центральной Азии: сегодня и завтра // Центральная Азия–2007: Ключевые факторы безопасности: Мат. между. конф. / Под ред. М.Ашимбаева.* – Алматы: ИМЭП, 2007. – С. 14-20.

4. Степанов Н.В. *Криминологические проблемы противодействия преступлениям, связанным с политическим и религиозным экстремизмом. Дис. ... канд. юрид. н.* – М., 2003. – С. 100.

5. Звягельская И.Д. *К вопросу об угрозах в Центральной Азии / Материалы научно-практического семинара «10 лет СНГ: некоторые итоги» / СЕРИЯ: Научные доклады № 5. Июль 2001 г. <http://www.niiss.ru/newdesign/01.shtml>*

6. Жаркынбаева Р.С. *Социальные проблемы как угроза национальной безопасности Кыргызстана // Известия НАН РК: серия общественных наук.* – Алматы, 2011. – №1. – С. 63-67.

7. *Информационные материалы для практических действий в области обучения на протяжении всей жизни.* – Алматы, 2004. – с. 13

8. Доклад о человеческом развитии в Центральной Азии. В будущее без барьеров: Региональное сотрудничество в области человеческого развития и обеспечения человеческой безопасности / Региональное бюро ПРООН по странам Европы и СНГ. – Братислава, 2005. – 281 с.

9. 20 лет независимости Кыргызской Республики. Цифры и факты. Бишкек: Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, 2011. – с.98.

10. Халикова Г.Т. Развитие и реформирование системы образования в Узбекистане // Материалы международной конференции: «Устойчивое развитие и управление региональными ресурсами» 3-5 октября 2001 г. – Ташкент- Ноттингем. – С.53-59.

11. Национальный доклад о человеческом развитии 2007/2008. Образование в Узбекистане: баланс спроса и предложения. – Ташкент: ПРООН, 2008. – 204 с.

12. Образование в Республике Казахстан // Статистический сборник. Под редакцией Смаилова А.А. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2002. – 148 с.

13. Национальный доклад о состоянии и развитии образования. – Астана, 2011. – 75 с.

14. Центральная Азия: Субрегиональный отчет по среднесрочной оценке достижения целей Образования Для Всех (ОДВ.) – Алматы, 2008. –166 с.

15. Цит. по: Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. – М.: Academia, 1999. – 956 с.

ПОНИМАНИЕ КУЛЬТУРЫ ЧЕРЕЗ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМЫ (на материале арабских лингвокультурем)

Ашраф М. Агтия – профессор Айн-Шамского университета Каир (Арабская Республика Египет),
кафедра востоковедения факультета международных отношений ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

Статья посвящается проблеме взаимодействия языка и культуры. Исследуются некоторые арабские лингвокультуремы с объяснением их фонового знания. Показывается отличие лингвокультурем от безэквивалентных слов. Рассматриваются особенности функционирования арабских лингвокультурем в арабской лингвокультурной среде. Такой анализ будет интересен специалистам в области культурологии, востоковедения, истории, теории и практики перевода и сравнительной лингвистики.

The article is devoted to the problem of language and culture intraction. We study some Arab linguacultural units with an explanation of their background knowledge. There is viewed linguistic-cultural differences from nonequivalent words. The features of the functioning of the Arab linguistic culture in the Arab linguistic-cultural environment are considered. Such an analysis would be of interest to specialists in the field of cultural studies, oriental studies, theory and practice of translation and comparative linguistics.

Ключевые слова: Лингвокультурология; Лингвокультурема; Язык; Культура; Безэквивалентная лексика; Арабская культура; Арабский язык

Key words: Cultural linguistics; Linguakulturema, Language, Culture, Nonequivalent vocabulary, Arab culture, Arabic language

Двадцать первое столетие ознаменовалось как информационно-технологическим веком. Мировое сообщество стало свидетелем интенсивного обмена информацией между лингвосоциумами при помощи информационных технологий. При этом сами контактирующие стороны, как правило, обладают неодинаковыми культурно-историческими потенциалами, что создает подчас серьезные трудности в интерлингвокультурной коммуникации.

Потребность в знании культурных особенностей и особенностей самосознания народа-носителя иностранной (в нашем случае, арабской) культуры всегда явилось актуальной и насущной. Однако в современных мировых условиях, в частности, после событий 11 сентября 2001 г., она стала более актуальной, порой и обязательной. Мы – представители арабской культуры, - с одной стороны, стремимся к тому, чтобы нас правильно поняли представители «инокультур», чтобы они адекватно истолковали наши слова, учитывали нашу культуру и наши мировоззренческие взгляды. С другой стороны, мы большое внимание и много времени уделяем вопросу об ознакомлении с ментальными особенностями представителей «инокультур», их образом мышления с целью осознания не только смысла, но и «подсмысла» адресуемых ими нам слов. Асимметрия лингвокультурологических знаний носителей разных культур приводит к неточностям и ошибкам при передаче реалий в переводе и, соответственно, к неадекватному восприятию текста, к недоразумению [1, с. 25].

В настоящей статье рассматривается план содержания арабских лингвокультурем как одной из важных единиц межкультурной коммуникации. Под лингвокультуремой в лингвистической науке понимается «культурный знак, знание которого входит в собственно культурную компетенцию народа и в котором обобщены результаты человеческой духовной деятельности [2, с. 51]. Лингвокультурема, как и любой другой знак, представляет собой связь двух сторон – формальной и содержательной, и она соотносится с некоторой реальией, для обозначения которой она предназначена. Соответственно, лингвокультурема рассматривается как совокупность трех компонентов: содержание, формальное выражение и реальия-предмет, отражаемая данным языковым знаком. В лингвокультуреме языковой знак является обозначающим, а реальия – обозначаемым [3, с. 142]. В.В. Воробьев считает, что лингвокультурема аккумулирует «как собственно языковое представление («формы мысли»), так и тесно и неразрывно связанную с ним «неязыковую, культурную среду», (ситуацию, реальию) - устойчивую сеть ассоциаций, границы которой зыбки и подвижны» [4, с. 48].

Лингвокультуремы существуют во всех языках. В каждом языке функционируют такие культурологически нагруженные лексические единицы. Знание этих единиц является важным условием успеха коммуникативного процесса в бикультурной среде. Дело в том, что люди, принадлежащие к одному сообществу, определенному социуму, всегда подразумевают больше, чем говорят вслух. Эта «подразумеваемая» информация кроет в себя национально-культурное и, историческое знание о соответствующем народе, стране. Такое знание получило в лингвистике название «фонового знания». Этим знанием выражаются реалии, те или иные ассоциации.

Фоновая информация известна всем членам данного социума и находится как бы в свернутом виде в сознании и подсознании коммуникантов. Она обеспечивает взаимопонимание между представителями разных культур при общении. В силу этого, знание фоновой информации, закрепленной за языковыми единицами, весьма важно в контексте диалога культур и диалога цивилизаций. В понимании О.С.Ахмановой, фоновые знания – это «обоюдное знание реалий говорящим и слушающим, являющееся основой языкового общения» [5, с. 498]. Фоновые знания – «это практически все знания, которыми располагают коммуниканты к моменту общения» [4, с. 84]. Итак, фоновые знания - это те сведения, представленные в языковом сознании жителей определенной страны и так или иначе связанные с содержательным планом языковых единиц. Фоновые знания – это знания, которыми располагают члены определенного социума. Они являются частью национальной культуры и отсутствуют в других иностранных культурах [6, с. 85].

В русской лингвистической традиции большой вклад в исследовании национально-культурную проблематику языковых единиц сделали Е.В. Верещагин, В.Г. Костомаров, В.В. Воробьев, И.В.Захаренко и В.В. Красных которые разработали лингвострановедческую и лингвокультурологическую теорию языковых единиц и научно обосновали объективность существования фоновых знаний.

Следует отметить также, что фоновое знание имеет локальный национальный характер в том смысле, что его понимание связано с конкретной нацией. Выходя за пределы этой нации, оно становится не понятным. Если, например, арабская нация можно рассматривать как «гипернацию», то каждый из арабских народов рассматривается как «субнацией», имеющей свою культуру, свои собственные традиции, обычаи, отличающиеся от культуры и обычаев другого «братского» арабского народа. Функционирующие, например, в египетском сегменте арабской культуры лингвокультуремы, могут быть неизвестными в марокканском сегменте самой же арабской культуры. Между тем, могут появляться некоторые лингвокультуремы, известные всем представителям данной «гипернации». Это в тех случаях, когда реальия или событие, обуславливающее появление таких лингвокультурем, вызывает общеарабский интерес. В этой связи СМИ играют немалую роль в популяризации данной лингвокультуремы, как например, в случае лингвокультуремы «بوش حذاء» (букв. Туфли Буша).

В арабской лингвистической традиции вопрос о взаимодействии языка и культуры мало разработан. Это, несмотря на то, что арабский язык богат лексическими единицами, наделенными национально-культурной семантикой.

Владение подобного рода единицами и знание закрепленной за ними информации являются важным условием для успеха коммуникации в арабской культурной среде. Например, арабские выражения «السلام 98» (букв. Мир 98), «صفر المونديال» (букв. Нуль в мундиале), «بوش حذاء» (букв. Туфли Буша), «كوسة» (букв. Кабачок), «في المشمش» (букв. В абрикосе). Для носителей иной, не арабской культуры значения этих лексем при их переводе на русский язык выглядит туманным и непонятным (Ср.: «Мир 98», «Нуль в мундиале», «Туфли Буша», «Кабачок», «В абрикосе»). Здесь порой возникает у представителя не арабской культуры вопрос – что имеется в виду? Полное понимание данных лингвокультурем требует обращения к внеязыковой действительности, нежели знания лексического значения составляющих его лексических единиц.

Особую группу культурно-исторических лингвокультурем представляют некоторые арабские собственные имена, указывающие на те или иные актуальные личности в арабской истории и культуре, например, Антар ибн Шаддад, Джохан Насреддине, Маджнун Лайла и др. Собственным именем Антар ибн Шаддад указывается на личность арабского поэта и война Антра бин Шаддада, прославившегося своей храбростью. Поэтому в арабских контекстах, где упоминается это имя-культурема, делается намек на образ смелого, храброго мужчины. Джохан Насреддине - герой арабских сказок и анекдотов, остролове и комическом персонаже арабского фольклора, весёлым и находчивым, никогда не унывающим Ходже Насреддине. В своём характере Насреддин совмещает черты как хитреца, мудреца и шутника, так и простака и неудачника. Его полное имя Ходжа Насреддин Джохан эль-Руми, а арабы зовут его просто Джохан. Именно этот образ и прослеживается в тех контекстах, где упоминается имя Джохан. Под лингвокультуремой Маджнун Лайла (букв. Сумасшедший Лайлой) подразумевается трагическая история любви, основанная на реальных событиях и описывает жизнь арабского юноши по имени Каис аль-Мулаввах, жившего в VII веке на территории современной Саудовской Аравии. Каис ибн аль-Мулаввах ибн Музахим, молодой поэт-бедуин из племени Бану-Амир влюбился в девушку из этого же племени по имени Лейла аль-Амирийя. Он сочинял стихи и песни, где воспевал свою любовь к Лейле. Когда Каис просил отца Лейлы выдать его дочь за него замуж, тот отказал, поскольку это шло вразрез с порядками племенного строя. Вскоре после этого Лейла вышла замуж за другого человека (<http://arabistika2004.narod.ru/dzhoha.htm>)

Итак, язык, будучи хранителем культурных ценностей, отражает не только реальный мир, окружающий человека, реальные условия его жизни, но и национальный характер народа, его менталитет, мировоззрение и мышление. Изучение лексических единиц, наделенных национально-культурной ценностью – лингвокультурем – является весьма актуальным в плане межкультурной коммуникации, дает возможность глубже проникнуть в саму природу языка, полнее выявить условия его функционирования и развития, а также позволяет представить в новом свете языковую картину мира.

1. Сивохо М.И. *Прагматические аспекты передачи реалий при переводе художественной прозы с русского языка на арабский. Дисс. На соискание ученой степени канд. филол. наук.* – М., 2007. – 136 с.

2. Телия В.Н. *Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты.* – М.: Шк. «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.

3. Гак В.Г. *Языковые преобразования.* – М., 1998. – 768 с.

4. Воробьев В.В. *Лингвокультурология (Теория и методы).* М., 1997.

5. Ахманова О.С. *Словарь лингвистических терминов.* – М.: Советская Энциклопедия, 1969. – 608 с.

6. Томахин Г.Д. *Фоновые знания как основной предмет лингвострановедения // Ин. яз. в школе, №6, 1980.* – С. 84-88.

7. Комлев Н.Г. *Компоненты содержательной структуры слова.* – М., 1969. – 192 с.

8. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. *Язык и Культура.* – М., 1990. – 248 с.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АТА ЗАҢЫНА – 18 ЖЫЛ (ТАРИХИ КӨЗҚАРАС ТҮРҒЫСЫНАН)

Т.М. Әминов –

Астана Медицина университеті Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент

В статье с исторической точки зрения раскрываются основные достижения Казахстана за 18 лет после принятия ныне действующей Конституции РК. Главные из них – это обеспечение политической стабильности, упрочение межэтнического согласия, осуществление демократических преобразований и повышение благосостояния народа.

In the article from the historical point – viewed the basic achievements of Kazakhstan for last 18 years after acceptance of the current constitution of RK. The main things from them are maintenance of political stability, consolidation of the interethnic consent, realization of democratic transformations and increase of well-being of people.

Ключевые слова: Конституция, парламент, президент

Тірек сөздер: Ата заң, үкімет, парламент, президент, республика

Keys words: Constitution, parliament, president, government, republic

Тәуелсіз еліміздің қолданыстағы Ата Заңының қабылданғанына биыл 18 жыл болады. Бұл Конституция 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдум өткізу (бүкіл халықтық дауыс беру) жолымен қабылданды. Ата Заңын қабылдай отырып, Қазақстан халқы мемлекеттік биліктің қайнар көзі – өзінің егемендік құқығын баянды етті. Қазақстан Республикасының Конституциясында құқықтық, демократия-

лық мемлекеттің қалыптастырылу бағыттары, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары, соның ішінде жеке адамның жан-жақты еркіндігі, қоғамның идеологиялық және саяси әр алуандағы, экономикалық қатынастардың орнығуы әлемдік талаптарға сәйкестендірілген [1].

Қазақстан Конституциясының басты тарихи маңызы еліміздің ұлттық бірлігін нығайту мен қоғамымызды одан әрі демократияландыруға ерекше көңіл бөлуі дер едік. Оның өзіндік себебі де бар. Өйткені еліміздің тәуелсіздік алған алғашқы жылдарында ұлтаралық қатынастарда бірқатар түсінбеушілік орын алды. 1992-1993 жылдары әрбір төртінші қазақстандықты ұлтаралық қатынастардың ушығу қатері қатты мазалаған еді. Бүгінгі таңда, кейбір деректерге қарағанда осы мәселелерге байланысты біршама аландаушылық білдірген қазақстандықтардың саны 5-6%-ға дейін төмендеген. Оған, әрине, елімізді мекендеген жүздеген ұлт пен ұлыс өкілдерінің енді ешқандай этникалық ұлтына қарамастан, барлық мүдделерінің қорғалып отырғандығының нәтижесі. Мұның өзі біздің Ата Заңымызда ерекше атап көрсетілген [2].

Қазақстан халықтарының біртұтастығы, ұлтаралық келісімі, мемлекеттікті одан әрі нығайту, дамыту аясында ерекше маңызды болып отыр. Түрлі ұлыстардың өкілдері тұрып жатқан ел халқының басын біріктіру, оны күнделікті жүзеге асыру Конституция тұжырымдамалары мен баптарында жан-жақты қарастырылған.

Бұған Қазақстан Конституциясының аясында жүргізіліп жатқан демократиялық өзгерістер өзінің оң әсерін тигізіп отыр. Енді осы өзгерістерге тоқтала кетсек. Еліміз егемендік алған уақыт ішінде екі Конституция қабылданды. Оның біріншісі – 1993 жылдың қаңтарында қабылданған еді. Мұның Ата Заңның бұрынғы КСРО Конституциясының көшірмесіне айналған Қазақ КСР Конституциясымен салыстырғанда едәуір айырмашылығы мен өзгешелігі болды.

Дегенмен, бұл бірінші Ата Заңның елеулі жетіспеушілігі мен кемшілігі де бар еді. Оған басты себеп – бұрын еркіндік билігі қолына тимеген, оның дәмін татпаған, оған тиісті эзірлігі болмаған елде Ата Заңды асықпай, терең және жан-жақты байыппен қарап қабылдауға белгілі бір уақыт қажет. Осыған қарамастан Конституциялық заң жүйесін қалыптастыруда, ондаған, жүздеген жылдар бойы тәжірибе жинақтаған өркениетті елдердің өткен жолдарын біздің жас мемлекетімізге аса қысқа уақыт ішінде жүріп өтуге тура келді. Сондықтан егемен елдің бірінші Конституциясын жасауда асығыстыққа жол берілді. Нақтылап айтсақ, бірінші Конституцияны жасау барысында ел ішінде болып жатқан саяси-экономикалық және әлеуметтік т.б. процестерді бірден ой елегінен өткізу, мемлекетіміздің мүмкіндіктері мен жоспарларын ғылыми тұрғыдан нақты айқындау әлі мүмкін болмады. Осыған байланысты Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің «Ғасырлар тоғысында» деген еңбегінде былай деп жазған еді: «Еліміздің алғашқы Конституциясы 1993 жылғы қаңтар айында күшіне енген бойда-ақ, өзінің кемшіліктерін, әлеуметтік-экономикалық және саяси процестердің шын ахуалынан аулақ жатқандығын көрсетті» [3].

Конституция жобасын жасаушылар көп жағдайда «еркіндік» сөзінен туындаған асқақ сезімнен шыға алмады. Оның үстіне бұған біздің қоғамның тарихында осы уақытқа дейін орын алған коммунистік қиялдар мен қағидалар да өзінің едәуір ықпалын тигізді. Осындай себеп-салдарға байланысты жас тәуелсіз мемлекеттің жаңа Конституциясын қабылдау қажеттілігін уақыттың өзі алға тартты. Оны 1995 жылғы наурыз айындағы өте қауырт оқиғалар да жеделдете түсті. Олар 13-ші сайланған Республика Жоғарғы Кеңесінің құқықсыздығын танудан және бұрынғы конституциялық тұжырымдарының біршама күйкіліктерінің көрініс беруінен айрықша байқалды. Сондықтан бұл шым-шытырық жағдайлар елімізде конституциялық реформалар проблемасын тез арада шешуді күн тәртібіне қойды. Өйткені жаңа нарықтық кезең жалпы мемлекет көлемінде экономикалық реформалардың одан әрі тежелуін, саяси өзгерістер мәселелеріндегі бөгелуді жоюды талап етті. Мұның өзі батыл әрі принципті саяси және заңды бетбұрыс қажеттігін туғызды.

Нәтижесінде, жоғарыда айтқанымыздай, Қазақстан азаматтарының тікелей еркін білдіру, бүкіл халықтық дауыс беру арқылы 1995 жылғы 30 тамыздағы референдумда еліміздің жаңа Конституциясы қабылданды. Оған қатысқан адамдардың 90%-ы біздің мемлекетіміздің жаңа Ата заңын жақтап дауыс берді.

Сөйтіп, Қазақстан Республикасының Конституциясын қабылдау қажеттілігі туралы мәселенің өзіндік тарихы бар. Баршаға мәлім, 1993 жылдың қаңтарына дейін елімізде 1987 жылы соңғы толықтырулар мен өзгертулер енгізілген Қазақ ССР Конституциясы әрекет етті. Ол бірақ Қазақстанды тәуелсіз мемлекет деп жариялау, нарықтық экономика, демократиялық және құқықтық мемлекет құруда мемлекет пен қоғам өмірінің конституциялық негіздерін сапалы жаңарту қажеттілігіне сай келмеді [4]. Сондықтан 1990 жылы жаңа Конституция жобасын жасау бойынша жұмыс жүргізіле бастады, нәтижесінде ол Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің тоғызыншы сессиясында 1993 жылдың 28 қаңтарында қабылданды.

Алайда, жоғарыда айтып кеткеніміздей, 1993 жылғы ҚР Конституциясы күшіне енгеннен кейін оның кемшіліктері – Қазақстандағы шынайы әлеуметтік-экономикалық және саяси үрдістен алшақтығы байқа-

ла бастады. Осыған орай, Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 1995 жылғы 24 наурызда Қазақстан халықтары Ассамблеясының бірін-ші сессиясында былай деп айтқан еді: «Демократиялық қоғамның ажырамас анықтағышы – шынайы заң үстемдігі, барлық азаматтардың қоғаммен жасалған және қабылданған ережелерді сақтауы болып табыла-ды. Сіздерді және барлық азаматтарды ерекше жауапкершілікті сезінуге шақырамын, біздің үлесімізге ұлы өзгеріс заманында өмір сүру және әрекет ету тиіп отыр. Біздің бүгінгі істегенімізге, ертең біздің ұрпа-ғымыз баға береді. ХХІ ғасырға Қазақстанның қандай болып кіруі бізге байланысты! Біздің балаларымыз-дың да тағдыры солай болмақ» [4].

Осылайша, елімізде конституциялық реформа жүргізу қажеттілігі туды, парламенттік дағдарыс, 1995 жылдың көктемінде Үкіметтің орнынан түсуі жаңа Конституция қабылдауға әкелді. Осының бәрін жақсы түсінген Қазақстан Республикасының Президенті еліміздің қазіргі Ата Заңын қабылдауға бастамашы болды. Жаңа Конституция жобасының негізіне адам және азаматтардың бостандықтары мен құқықтарының үстемдігі, берік конституциялық мемлекет құру тұжырымдамалары салынды.

Өзінің құрылымы мен заңдық техникасы жағынан еліміздің жаңа Конституциясы белгілі дәрежеде Француз Республикасы, АҚШ, Корей Республикасы, Ресей Федерациясы сияқты, яғни демократиялық өзгерістерді іске асыру мақсатында халық пен мемлекеттің мүдделерінің бірлігіне ең жоғары кепілдік үшін биліктің барлық салаларын үйлестіруді қамтамасыз ететін елдердің дәстүрлі Конституцияларына ұқсас болып шықты.

Соның негізінде Қазақстанның президенттік республика жолына түскені айқын байқалды. Барлық басты билік Президенттің қолына шоғырланды. Президент конституциялық негізде Парламентті шақыру немесе тарату және заң шығару бастамашысы құқығына ие болды. Сонымен бірге Президент Конституция талабына сәйкес заң шығарушы, атқарушы және сот биліктері арасында өзара өкілеттілікті, олардың ара-қатынасын үйлестіреді.

Қазіргі Конституция бойынша харизматикалық саяси тұлға ретінде Қазақстан Президенті халыққа ғана бағынатын қайраткерге айналды. Мұны біз соңғы екі Конституцияны өзара салыстырғанда айқын аңғара аламыз. Егер 1993 жылғы Конституцияның 78-бабында Президент жыл сайын Жоғарғы Кеңеске республикадағы жағдай туралы баяндама тапсырып және оны Қазақстан Республикасының ішкі және сыртқы саяси қызметінің маңызды мәселелері жайында хабардар етіп отыруға тиіс болса, 1995 жылғы Конституцияның 44-бабы бойынша Президенттің енді Парламентке ақпарат беріп тұруы айтылмайды, алайда ол бұл мәселелер бойынша тікелей Қазақстан халқына Жолдау жариялап тұрады. Яғни Президент мемлекет басшысы ретінде Парламенттен толық тәуелсіз. Парламентке есепті енді Президент емес, Үкімет береді [5].

1995 жылғы Ата Заң баптарын талдау барысында байқалатыны, ол – құқықтық мемлекет құруда бағдаршам іспеттес. Яғни өзімізге үлгі етіп отырған өркениетті елдер қатарына бір табан жақындай түскеніміздің жарқын куәсі сияқты. Конституцияның кіріспесінде: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады: оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» делінген [2].

Сонымен қатар Конституцияда тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің халықаралық беделін жоғарылатудағы тарихи маңызы ерекше атап көрсетілген. Онда біздің егеменді мемлекетіміздің әлем қоғамдастығы алдындағы мән-мағынасы, рухы мен бүкіл болмысы, оның өркениетті даму кезеңінің ерекшеліктері, әлемдік демократиялық құндылықтары жан-жақты көрініс тапқан. Ата Заңда қоғамда қолданылып жүрген жаңа ұғымдар мен атаулардың ғылыми және күнделікті айналымға енгізілгенін байқау қиын емес. Соның арқасында жаңа кезеңдегі нарықтық термин атаулары арнаулы, түбегейлі теориялық және қолданбалы салаға ауысты, қоғам тұрмысының ажырамас бөлігіне айналды. Бұл Конституцияның сөзсіз жаңашылдығы.

Ата Заңның ерекшелігі – ол билік тармақтарының ешқайсысына, мемлекеттік лауазым иелеріне конституциялық құқықтарды бұзуға жол бермеуінде. Мейлі, ол елдің Президенті немесе қатардағы қызметкер болсын, негізгі конституциялық құқықтарды, соның ішінде адам құқықтары мен бостандығын аяққа басуға жол бермейді. Бұрынғы Ата Заңда көрсетілген, бірақ жете тиянақталмаған көптеген маңызды мәселелердің түйіні Конституцияда жаңаша шешілген.

Конституцияда республиканың азаматтығы туралы талас-тартысқа біржолата нүкте қойылған. Осыған байланысты Қазақстан Конституциясында қос азаматтық болмайтыны заң жүзінде бекітілді.

Ата Заңда бүгінгі таңда іс жүзінде орындалмайтын, азаматтарды қызметпен қамтамасыз ету құқығы қысқартылып, оның орнына «Еңбек ету бостандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауына құқығы бар» – деп көрсетілген. Білім беру, тұрғын үй, денсаулық сақтау саласын мемлекет тарапынан тегін

қаржыландыру өткен кеңес қоғамының қанжығасында кетті. Енді азаматтарға тек мемлекеттік оқу орындарында, орта білім және жоғары оқу орындарында іріктеп сұрыптау арқылы тегін білім алуға кепілдік берілген. Мұның өзі елдің нарықтық экономика жолына түсуінің айқын дәлелі іспетті. Ата Занда азаматтардың құқықтарымен бірге оларға қойылатын талаптар да жан-жақты көрсетілген.

Қазақстан жаңа Конституцияны қабылдау арқылы дүниежүзілік қауымдастықтан өзінің лайықты орнын алды. Қазіргі Ата Заң – еліміздің өтпелі және одан әрі алға даму кезеңіндегі маңызды тарихи құжат. Сондықтан республиканың әрбір азаматы оның мазмұнын жете біліп, талаптары мен қағидаларын мүлтіксіз сақтауға, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге міндетті.

Мемлекетіміздің жоғары заң шығарушы органы – Парламент 2007 жылғы мамыр айында Конституцияға тарихи маңызы бар бес бағытта түзетулер енгізу туралы шешім қабылдағаны баршаға мәлім. Соның негізінде, біріншіден, Президент өкілеттіктерінің бір бөлігін Парламентке бөліп беру және Парламент депутаттарын сайлау жүйесіне қатысты өзгерістер енгізу жүзеге асырылды. Екіншіден, саяси партиялардың Парламенттегі рөлі артып, Мәжілісте де, Сенатта да депутаттар саны өсіп, 154-ке жетті. Оның 47-сі – жоғарғы палата, 107-сі төменгі палата депутаттары [4].

Бұған қоса, Парламенттің, әсіресе, Мәжілістің өкілеттіктері едәуір кеңейтілді. Оған Үкіметті жасақтау мен оның жұмысын бақылаудың негізгі тетіктері берілді. Үшіншіден, жергілікті органдардың өзін-өзі басқарудың рөлін арттыруға қатысты, яғни мәслихаттардың өкілеттілігін кеңейтуге қол жеткізілді. Облыстар мен республикалық маңызы бар қалалар (Астана мен Алматы) әкімдері қызметіне кандидатураны тағайындау жөнінде мәслихаттармен келісу рәсімі енгізілді, олардың өкілеттік мерзімдерін ұзарту және тағы басқа да рәсімдер бекітілді. Төртіншіден, Конституцияға құқық қорғау жүйесін одан әрі дамытуға байланысты толықтырулар жасалды. Сот жүйесінің тәуелсіздігі қамтамасыз етілді. Прокуратура, алдын ала тергеу, жауап алу органдарының қызметі туралы қағидаларға өзгерістер енгізілді. Бесіншіден, адамның құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктерін дамытуға қатысты толықтырулар қабылданды. Тұтастай алғанда, енгізілген өзгерістер біздің мемлекетіміз бен қоғамымызды бұрынғыдан да көп ретте демократияландыруға мүмкіндік берді.

Сөйтіп, Қазақстан өз алдына дербес мемлекет болған аз уақыт ішінде, әсіресе 1995 жылғы Ата Заңын қабылдағаннан кейін, ел экономикасын алға бастырып, халықтың әл-ауқатын жақсарту бағытындағы көптеген ауқымды істерді тындырды.

Мысалы, халықтың денсаулығын сақтау және оның деңгейін көтеру мақсатында Президенттің жарлығымен 2002 жыл Денсаулық жылы деп жарияланды. Денсаулық жылының аясында ауылдағы көптеген медициналық мекемелер ғимараттары жөндеуден өтті.

Денсаулық жылы шеңберінде 12-18 жасқа дейінгі бір миллион 690 мың оқушыға медициналық тексеру жүргізілді. Мұның өзі балалар денсаулығын уақтылы анықтауға және қолданылатын шараларға жоспар жасауға мүмкіндік берді.

1995 жылғы 13 қыркүйекте Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау ісін реформалау мен дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы бекітіліп, оның негізгі міндеттері белгіленген мерзімде ойдағыдай орындалды. Онда 2005 жылдан бастап, бірден бес жасқа дейінгі балаларды, сондай-ақ диспансерлік есептегі балалар мен жасөспірімдерді, жүкті әйелдерді дәрі-дәрмекпен тегін қамтамасыз ету міндеті қойылған болатын. Сонымен қатар жасы үлкендерге жыл сайын тегін профилактикалық-медициналық көмек ету мәселелері де көзделген еді. Жалпы 2006 жылы халықтың өмір жасының ұзақтығы бойынша Қазақстан әлемде 96-орында болатын. Ал ана мен баланың өлімі бойынша – 54, туберкулезбен ауруда – 87, ВИЧ/СПИД-тің әсер ету көрсеткіші жөнінде 60-орынға тұрақтаған еді. Елімізде 2007 жылдан бастап, қан айналымы жүйесі ауруымен ауыратын сырқаттардың өлім-жітімін азайтуға бағытталған кардиологиялық және кардиохирургиялық көмекті дамыту мен жетілдіру қызметі қолға алынды.

Президентіміздің «Қазақстан – 2050» Стратегиясына арналған Жолдауында көрсетілгендей, республикамызда соңғы жылдары Денсаулық сақтаудың бес инновациялық объектісі – Балаларды оңалту орталығы, Ана мен бала орталығы, Нейрохирургия, Шұғыл медициналық көмек және Кардиология орталықтары кіретін медициналық кластер құрылды. Елдің барлық өңірлерінде сапалы медициналық қызметтер алу үшін қажетті жағдай жасалды. Еліміздің ең шалғай аудандарын медициналық қызметтермен қамтитын көлік медицинасы жедел қарқынмен дамуда. Ұлттық скрининг жүйесі ауруларды бастапқы сатысында анықтауға және олардың алдын алуға мүмкіндік береді. Дәрі-дәрмекпен тегін және жеңілдікті қамтамасыз ету енгізілді. Соңғы 15 жылда халықтың саны 14 миллионнан 17 миллион адамға дейін өсті [5].

Президенттің басшылығымен соңғы кездері мемлекет әлеуметтік мәселелерді шешуге мықтап күш салуда. Тәуелсіздік жылдары ішінде елімізде қабылданған бағдарламалық-стратегиялық құжаттардың,

республика Президентінің жолдаулары мен сөйлеген сөздерінің негізгі мазмұны әрбір қазақстандыққа деген қамқорлықтан тұрады.

Елбасы ұсынған Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамының мынадай маңызды конституциялық негізі бар: әркімнің еркін еңбек ету құқы, қызмет түрін және мамандығын еркін таңдау құқы, кәсіпкерлікпен шұғылдану және өзінің мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызметпен шұғылдану үшін пайдалану құқы және тағы басқалар.

Елбасының бастамасымен Қазақстан беделді халықаралық ұйымдарға басшылық етіп келеді. Еліміздің жетістіктері мен Елбасының жеке беделі Қазақстанның ЕҚЫҰ-ға төрағалық етуіне жол ашты. ЕҚЫҰ-ға қатысушы елдердің мемлекет басшылары мен үкімет басшылары 2010 жылғы 3 желтоқсанда Астанада қабылдаған Декларацияда адамның құқықтары мен негізгі бостандықтарын сақтай отырып, бейбітшілікті қолдау туралы Қазақстан Республикасының Конституциясымен үндес ереже бекітілді. 2012 жылы Қазақстан халқының саны 1,5 млрд. адамды құрайтын 57 мемлекетті біріктіретін Ислам Ұнтымақтастығы Ұйымы Төрағасының міндетін атқаруды табысты аяқтады.

Осы жетістіктерге Елбасымыздың қосқан үлесі ерекше. Басқасын айтпағанда, оның Қазақстанды әлемнің өркениетті елдерінің қатарына қосып, халықаралық аренаның жоғары деңгейіне көтергенінің өзі қайда жатыр.

Қазақстан егемендік алуымен байланысты қазақ халқының рухани өмірінде де жаңа процестер кеңінен өріс алды. Халыққа білім беру, ғылым мен мәдениет өз дамуының кең жолына шықты. Олар бұрынғы Кеңес Одағы кезеңіндегі партиялық идеология мен саяси қағидалардың қыспағынан құтылды [6].

Қазақстан тәуелсіз ел болғаннан бері халыққа білім беру саласында да бірқатар оң өзгерістерге қол жеткізілді. Соңғы жылдары гимназиялар, лицейлер, жеке және авторлық мектептер ашылды. «Қазақстан тарихы», «Ана тілі» және 1-5-сыныптар үшін басқа да пәндер бойынша оқулықтар шығарылды. Егер соңғы кезге дейін Қазақстан оқу мекемелерінде тек бұрынғы КСРО тарихы оқытылса, енді қазақ халқының өз тарихын терең талдап оқытуға көңіл бөлінді.

Республикамыздың жоғары білікті медицина кадрларын даярлау ісіне қомақты үлесін біздің «Астана Медицина университеті» акционерлік қоғамы да қосуда. Өткен жылғы күзде оның құрылғанына 48 жыл болды. Соңғы жылдары бұл университет елімізде медицина кадрларын даярлайтын ең жақсы үш жоғары оқу орындарының қатарына қосылды. Қазіргі кезде университетте 5500-ден астам студент білім алуда. Олардың саны жылдан жылға артуда.

Университетіміз өзі құрылғаннан бері 14 мыңнан астам медицина кадрларын даярлады, қазір олардың көпшілігі Қазақстанда ғана емес, шет елдерде де (АҚШ, Канада, Израиль, Германия, Греция, ТМД елдері және т.б.) жемісті еңбек етуде.

Қорытып айтқанда, жоғарыда баяндалған маңызды шаралардың барлығы мемлекеттіміздің тәуелсіздігін сақтауға, республика халқының бірлігін нығайтуға, оның әлеуметтік-тұрмыс жағдайын, денсаулығын, тіршілік сапасы мен деңгейін арттыруға бағытталғанын жан-жақты ашып көрсетеді. Осының барлығына біздің қолымыз Ата Заңымызда көзделген тарихи ережелерге сүйене отырып, Президентіміз белгілеп берген басымдықтарды жүзеге асыру, атап айтқанда: ғылым мен білімнің инновациялық жүйесін дамыту, денсаулық сақтау саласының қазіргі заманғы стандарттарына өтуін, ұлттың мәдени және рухани әлеуетін өркендеуін қамтамасыз ету арқылы жетіп отыр.

1. Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы, 2006.

2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 2007.

3. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы, 1996.

4. Мусин Ч. Қазақстан тарихы. – Алматы, 2008.

5. «Қазақстан-2050» Стратегиясы – ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына 2013 жылғы 15 желтоқсандағы Жолдауы.

6. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2003.

РЕЛИГИОЗНО-ПРАВСТВЕННОЕ СОСТОЯНИЕ СИБИРСКИХ И СЕМИРЕЧЕНСКИХ КАЗАКОВ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

К.С. Бижигитова – доцент Университета Международного Бизнеса, к.и.н.

Қазақстан және Ресей зерттеушілерінің жаңғырған ғылыми зерттеулерінің, методологиялық көзқарастар мен мұрағаттағы бай материалдар көзі негізінде, автор ұсынылып отырған мақалада Сібір және Жетісу казак әскерлерінің өмірінен қызықты әрі тарихи фактілерді көрсетеді.

Аталмыш мақалада 19-20 ғасырлар аралығындағы Сібір және Жетісу казактарының өмірінде діннің алған рөлін айқындап көрсетуді мақсат етіп отыр.

Мақаланың соңында автор Сібір және Жетісу казактары түрлі себептерге байланысты империяның сенімді «агенттері» (толық мағынада) бола алмады деген тұжырымға келді.

Based on the latest scientific and modern studies of Kazakhstan and Russia researchers, with new methodological positions and using wide range of archival resources, in the submitted article the author succeeded to show new and interesting facts from the history of Semirechensk and Siberian Cossack troops.

The author of this article aims to show what role religion played in the lives of the Siberian and Semirechensk Cossacks during the turn of 19-20 centuries.

At the end of the article the author comes to the conclusion that for many reasons Semirechensk and Siberian Cossacks could not be trusted "agents" (in a whole sense) of empire at its Asian suburbs.

Ключевые слова: Сибирские казаки, семиреченские казаки, старообрядцы, индифферентность, миссионер, «русскость»

К 1917 г. в Российской империи насчитывалось одиннадцать казачьих войск и два самостоятельных казачьих полка. «Пионерами» в деле колонизации азиатских окраин империи выступили уральские, оренбургские, сибирские и семиреченские казаки.

Подавляющее большинство казаков придерживались православия, хотя определенная часть войскового сословия составляли старообрядцы, разного рода сектанты и мусульмане. Так, к середине XIX в. в Сибирском казачьем войске казаков, исповедующих ислам насчитывалось 261, в Оренбургском – 5650, в Уральском – 3407 человек [1]. Число мусульман (магометан) в Семиреченском казачьем войске на 1 января 1876 г. составило 45 человек [2].

О численности казаков-старообрядцев в составе казачьих войск на 1 января 1901 г. можно судить по данным приведенной ниже таблицы [3]:

Таблица 1. Численность казаков-старообрядцев в составе казачьих войск на 1 января 1901 г.

Наименование войска	Количество раскольников	Удельный вес в %
Уральское	63346	50%
Оренбургское	18431	4,6%
Сибирское	1342	1,1%
Семиреченское	-	-

Еще в 1886 г. Наказной Атаман Семиреченского казачьего войска в своем отчете указывал: «*Раскольников в войске совсем не имеется. В 1885 г., в среду войскового населения переселилось более четырех семей сибирских казаков-раскольников, с целью перевода в Семиреченское войско, но семьи эти, в скором времени, были высланы обратно в Сибирь, как вредные элементы для населения*» [4].

Выходит, что доля казаков-раскольников и мусульман по отношению к общему числу населения казачьих войск оставалась всегда незначительной, за исключением Уральского казачьего войска, половина войскового населения которого составляли старообрядцы.

Напомним, что старообрядчество возникло в результате раскола в русском православии и неприятия церковных реформ, проведенных Патриархом Никоном во второй половине XVII в. в эпоху правления Петра I. Суть этих реформ сводилась главным образом к обрядовой стороне: введение трехперстного крестного знамения вместо двухперстного, замена земных поклонов поясными, трехкратное повторение слова «аллилуйя» во время богослужения, а также исправления церковных книг.

Однако несогласие с культовыми новшествами явилось лишь поводом и внешней формой выражения протеста. Действительная причина заключалась в том, что изменения в церкви впервые вводились единоличной властью Патриарха, а это наносило удар по соборности, по автономии церкви и подчиняло ее монархическому государству. «*Исправление церковных книг Патриархом Никоном было не более, как*

только внешним поводом к открытию раскола. А главный, первоначальный источник раскола, почти при самом появлении принявшего характер не просто церковный, но церковно-гражданский, кроется гораздо глубже и восходит гораздо далее времени Никона. Русский раскол явно сложился из двух начал: во-1-х, из начала собственно церковного, как секта церковнообрядовая, несогласная с православной церковью в некоторых богослужебных обрядах; во-2-х, из начала гражданского, или противогосударственного, как секта, восставшая, по собственному выражению раскольников, против новшеств не только церковных, но и гражданских. Поэтому и источник раскола, прежде всего, надобно искать в духе и направлении церковной и гражданской жизни русского народа в тот период времени, когда раскол зачался, развился и распространился» – отмечал А.Щапов [5].

Официальные власти в течение длительного времени так и не смогли выработать однозначного отношения к раскольникам. Отношение русского правительства к старообрядцам и всякого рода другим сектантам, отколовшимся от официальной православной церкви, менялось с течением времени, связано это было и с поведением самих раскольников. Вначале раскольники подверглись гонениям, в массовом порядке выслались из центральных губерний империи в отдаленные регионы, в первую очередь в Сибирь. Наряду с религиозными воззрениями, под сомнение была поставлена и их политическая благонадежность. В событиях второй половины XIX в., как-то в войне на Кавказе, в польском восстании на удивление властей старообрядцы, разрушая сложившийся стереотип, напротив демонстрировали преданность Российскому престолу. На вновь осваиваемых азиатских окраинах империи старообрядцы в отличие от православных смогли сохранить свою традиционную культуру, язык, обычаи и традиции, т.е. в большей степени проявили свою «русскость».

Нельзя говорить о так называемой полной «амнистии» раскольников со стороны властей, но, тем не менее, 17 апреля 1905 г. выходит указ Николая II о свободе вероисповедания. Статья 1 этого указа гласит: *«Признать, что отпадение от Православной Веры в другое христианское или вероучение не подлежит преследованию и не должно влечь за собою каких либо невыгодных в отношении личных или гражданских прав последствий, причем отпавшее по достижении совершеннолетия от Православия лицо признается принадлежащим к тому вероисповеданию или вероучению, которое оно для себя избрало»*. Было признано называть теперь раскольников старообрядцами, и они получили право легально организовываться и строить молитвенные дома [6]. Как видим, от введения закона о веротерпимости особенно выиграли старообрядческие общины. Законы о веротерпимости не уравнивали все религиозные группы – существенные различия между ними сохранялись. Но когда почти все царские подданные могли принадлежать к какому-либо официально признанному вероисповеданию, Православная церковь потеряла часть своего – прежде исключительного – значения [7].

Остановившись подробно на характеристике религиозности сибирских и семиреченских казаков необходимо подчеркнуть, что, несмотря на то, что сибирские казаки в своем большинстве были православными, православие лишь внешне охватывало все стороны их общественной и бытовой жизни. На общий уровень религиозности сибирского казачества значительное воздействие оказывал целый ряд факторов: специфика действительной военной службы, когда молодые казаки месяцами не видели даже походных церквей с их, зачастую, формальным отправлением богослужения; отсутствие общественных средств у значительной части поселков на строительство и содержание церквей; растянутость войсковой территории, удаленность поселков друг от друга, и как следствие этого – отсутствие возможности посещения существующих храмов [8].

В станицах и выселках Семиреченского казачьего войска число церквей также было незначительным, на строительство церквей не хватало средств, поэтому оно затягивалось на длительное время. По сведениям Войскового хозяйственного отделения Семиреченского казачьего войска на 1 января 1884 г. в 26 казачьих станицах и выселках числилось всего 11 церквей [9], в 1910 г. – в 32-х – казачьих поселениях – 20 церквей и молитвенных домов соответственно [10].

Население вновь образуемых, отдаленных выселков Семиреченского казачьего войска очень редко видели священников и жаловались на *«полную невозможность удовлетворить свои насущные духовные потребности»*, то, что *«не имеют средств пригласить на свой счет священника, чтобы окрестить новорожденных детей, предать христианскому погребению своих покойников и пр.»* [11].

С течением времени, казаки не оправдали надежд властей, что смогут выступить в качестве надежных «обрусителей» местного инородческого населения. Миссионер, священник Филарет Синьковский, во время своих поездок по казачьим поселениям, расположенным по течению рр. Нарыма, Бухтармы и Иртыша в 1882 г. вынужден был признать, что: *«...казаки не могут похвалиться ни религиозным настроением, ни чистотою нравов, ни трудолюбием. Поэтому киргизы, находящиеся у них в работ-*

никах, ничего доброго не могут у них позаимствовать. Последнее подтверждается тем грустным, повсеместно отмечаемым фактом, что киргиз, прослуживши у казаков десятки лет, не имеет ни малейшей склонности к принятию христианства, хотя в то же время сам он не держится решительно никакой веры. Трудно представить себе более индифферентного по отношению к религии человека, как киргиз, служащий у казаков!» [12].

Более того, имея непосредственные и постоянные контакты с казаками, наоборот, сибирские казаки заимствовали у кочевников элементы быта и культуры: носили похожую одежду, употребляли такую же пищу; знание казахского языка в среде казаков также было нередким явлением.

«Недавняя ничего доброго для подражания киргизу, казак, взамен того, немало сам заимствует у киргиза. Вы увидите на казаке киргизскую шапку, которую он и в комнате редко снимает, киргизский халат или беимет (архалун). Киргизский язык казак знает в совершенстве, и, что всего страннее, киргизский язык звучит не только в разговоре с киргизами, хотя бы знающими русский язык, но и между собой, даже в среде семейства, где 6-летний казаченок уже свободно болтает по-киргизски, равно как и научается джигитовать на коне, не зная в то же время главнейших молитв и часто не умея перекрестить лба», - с явным сожалением констатировал все тот же священник Филарет Синьковский [13].

В подобной оценке сибирских казаков миссионер был не одинок. Все кто имел возможность посещать казачьи поселения и непосредственно наблюдать за их жизнью, поражались тому, какое сильное влияние в быту оказывали на них казахи. По мнению Г.Н. Потанина, влияние казахов на сибирских казаков (иртышских) зачастую не ограничивалось лишь бытовой средой, что «...кроме этих внешних черт, иртышские казаки заимствуют от киргизов многие предрассудки, понятия и убеждения. Казак, как и киргиз, считает за стыд сесть на коня без нагайки, надеть холщевые шаровары и проч.» [14].

Со своей стороны, характерно, что сами сибирские казаки к такого рода заимствованиям относились довольно просто, не придавая этому особого значения, не испытывая никакого смущения. В своей беседе с одним из казаков Г.Е. Катанаев задает ему вопрос: «...а беимет, а халат чей носишь? по-киргизски зачем говоришь, киргизский кумыс пьешь»? На что казак нашел предельно простое объяснение: «По-киргизски, ваше выс-бл-дие, нельзя нам не говорить, потому что с киргизским языком можно всю степь изойти; а киргиза когда дождеешься как начнет он по-русски говорить – худо учится, русский язык не киргизской – мудреный язык, ему скоро не выучишься... А что беимета мы любим, да кумысом не брезгаем, так мы так полагаем, что в этом худого ничего нет; если беимет удобен, отчего его не носить, а кумыс вкусен, почему его не пить; кумыс и господа офицеры кушают...» [15].

Разумеется, что это не могло не вызывать опасений в утрате «русскости» самими казаками. Утрата некоторых черт «русскости» наблюдалась в большей мере в сфере повседневного быта. Что же касается религиозной сферы, несмотря на то, что казаки, хотя и проявляли определенную степень индифферентности, тем не менее, влияния ислама и других верований в свою среду они старались не допускать.

Как же обстояло дело с теми «инородцами», которые, приняв православие, вступали в казачье сословие?

В 1864 г. в Приильском крае (Синьцзян) вспыхнуло антицинское восстание дунган, которое повлекло за собой вынужденное переселение китайских подданных – калмыков в Семиречье. Всего за 1865-1866 гг. в Семиречье эмигрировало около 4000 тысяч калмыков, которые распоряжением местной администрации были предварительно поселены в районе станиц: Копальской, Алматинской, Лепсинской, Сарканского и Коксуйского выселков. Некоторая часть эмигрантов вернулась обратно в китайские пределы. К 1868 г. калмыцких семейств оставалось в Копале – 672, в Сарканде – 760 [16].

Для разрешения вопроса и устройства оставшихся калмыков в Верном и Копале были учреждены специальные комитеты. Весной 1867 г. в Копальский комитет поступило заявление от 1034 душ калмыков (кара-калмыки и даур-солоны), изъявивших желание принять российское подданство и христианскую веру. Командующий войсками Семипалатинской области Г.А. Колпаковский, заинтересованный в колонизации вверенного ему края «трудолюбивыми земледельцами», как оседлые калмыки, и в надежде, что «принятие ими христианской веры быть может благотельно отразится не только на других эмигрантах, но даже и киргизах» выходит 21 марта 1867 г. с письмом на имя Командующего Войсками Западно-Сибирского Военного округа с тем, чтобы удовлетворить заявленную просьбу калмыков, с предоставлением им необходимых льгот и денежного пособия. Командующий Войсками Западно-Сибирского Военного округа генерал-лейтенант Хрущев, хотя и не разделял столь радужных выводов Колпаковского, выражая сомнение по поводу искренности калмыков, тем не менее, в своем рапорте на имя Военного министра от 31 марта 1867 г. просит об удовлетворении заявленного ходатайства Г.А. Колпаковского. Ходатайство Г.А. Колпаковского было удовлетворено, о чем в своем письме от 30 октября

1867 г. командующему Войсками Западно-Сибирского Военного округа сообщил начальник Главного Штаба Военного министерства: «...Государь Император в 19 день сего октября, Всемилостивейшее соизволил на принятие китайских эмигрантов в русское подданство и даровать им льготы, испрашиваемы Вашим Превосходительством...» [17].

Позднее, часть калмыков, принявших российское подданство изъявили желание причислиться в состав семиреченских казаков. В апреле 1869 г. генерал Г.А. Колпаковский теперь уже в должности военного губернатора Семиреченской области в своем рапорте на имя Туркестанского генерал-губернатора К.П.фон-Кауфмана просит о включении в состав Семиреченского казачьего войска 1000 калмыков, поселившихся в Сарканском выселке. С данным ходатайством Кауфман выходит в Главный штаб Военного министерства. В ответ представители Министерства высказали некоторые сомнения относительно данного вопроса, а именно: «... 1) насколько зачисление этих эмигрантов в казачье войско признается полезным для усиления наших оборонительных средств в пограничной Области; 2) нельзя ли напротив того, опасаться, что примесь инородческого элемента, при том весьма мало воинственного, ослабит Семиреченское войско...» [18]. Кауфман в своем ответном письме заверил, что: «... калмыцкий элемент не может учредить свою народность в столкновении с русскими... Исторические факты заселения Сибири калмыками доказывают, что калмыки чрезвычайно быстро и легко усваивают собою русскую народность... Между тем обрусев и смешавшись с войском, они от него все позаимствуют и со временем усилят наши оборонительные средства Семиреченского войска» [19].

В итоге ходатайство Туркестанского генерал-губернатора было удовлетворено и 29 мая 1869 г. последовал указ Императора о причислении к Семиреченскому казачьему войску китайских эмигрантов [20].

Позже по результатам проверки выяснилось, что количество эмигрантов, поселившихся около выселка Сарканского и пожелавших зачислиться в Семиреченское казачье войско не 1000 человек, а только 392, из которых 171 – солонов и манчжуров и 221 – калмыков [21]. Об этом же пишет и Н.Леденев: «Однако никакая помощь со стороны России не могла удержать в Семиречье всех калмыков: часть из них, уже будучи зачислена в казаки, в разное время бежала в Китай и уже в 1870 г. в войске оставалось их только 530 души обоего пола и всех возрастов, а позже их число еще сократилось» [22].

Помочь «усвоить русскую народность» калмыкам, которые остались в пределах Семиреченской области, призваны были миссионеры Русской Православной церкви. Исходя из тезиса, что «...калмыки-эмигранты люди не фанатичные по своим религиозным убеждениям» [23] миссионеры рассчитывали, что через традиционные методы своей деятельности (открытие церквей, школ, распространение православной литературы) религиозно-нравственное перевоспитание калмык на началах православной веры обречено на успех. Еще в 1868 г. в Верном было учреждено Семиреченское православное братство, которое принимает активное участие в «судьбе» новокрещенных калмык, в частности, в 1874 г. при нем был открыт приют и школа для детей эмигрантов. В Сарканской станице, где калмыки были причислены к казачьему сословию, также были открыты церковь и школа. Оценка результатов миссионерской деятельности в Семиреченской области по отношению к новокрещенным калмыкам была неоднозначной. На страницах местной периодической печати можно встретить восторженные отзывы о «...блестящем успехе православного миссионерства в Сарканском выселке и Копале, (где окрестилось 800 человек)...» [24], или о том, что «Год усиленных попечений священника о духовном перевоспитании новообращенных ознаменовался отрадными последствиями: они достаточно ознакомились с основными истинами православной веры и настолько расположились к исполнению христианских обязанностей, что в настоящее время каждый из них считает грехом не быть при богослужении в праздничный или воскресный день, оставлять надолго без крещения новорожденного младенца, допустить больного умереть без покаяния, и пр.» [25].

Были и те, кто менее оптимистично был настроен в освещении этого вопроса, более того, некоторые категорично заявляли о «бесполезности и даже невозможности миссионерского дела в Туркестанском крае». В 1898 г. представители Туркестанской православной епархии побывали в Сарканской станице Лепсинского уезда Семиреченской области, с целью обозрения Сарканской миссионерской церковно-приходской школы и знакомства с религиозным состоянием проживающих в станице китайских эмигрантов. В результате своего пребывания в Сарканской станице, они пришли к неутешительному выводу, что: «...китайские эмигранты в религиозном отношении, несмотря на 30-летнее пребывание в лоне православной церкви, остались почти такими же язычниками, какими они были и до своего обращения в христианство» [26].

Надо признать, что зачисление в казачье сословие с принятием православной веры представителями других вероисповеданий, зачастую носило вынужденный характер, поэтому православие не могло укорениться в их сознании и религиозной практике.

Рассмотренные выше аспекты из истории Сибирского и Семиреченского казачьих войск, позволили прийти к пониманию того, что в силу многих обстоятельств казаки не смогли стать надежными «агентами» (в полном смысле) империи на ее азиатских окраинах. Основную свою миссию «первопроходцев» в продвижении на восток, в закреплении окраин к империи казаки выполнили, хотя с течением времени они теряют свою прежнюю привлекательность в качестве эффективной военной силы. Более того, исторические реалии на местах показали, что именно православные казаки, находясь в тесных контактах с местным инородческим населением, не только не смогли оказать на него подавляющего культурного влияния, но и зачастую сами становились объектом обратного воздействия. Напротив, как показало время, «неблагонадежные» уральские казаки-старообрядцы, высланные в Туркестанский край, смогли сохранить свою природную «русскость». Но в силу своей традиционности и замкнутости казаки-старообрядцы тоже не смогли стать эффективными «обрусителями» туземного населения. В конечном итоге, в определении эффективных, надежных «агентов» на азиатских окраинах империи акцент властей был смещен в сторону крестьян, т.е. казачья колонизация должна была уступить место крестьянской.

1. Крих А.А. *Тюркский компонент в составе западносибирского казачества (первая половина XIX в.) // Азиатская Россия: люди и структуры империи. Сборник научных статей к 50-летию со дня рождения профессора А.В. Ремнева. – Омск, 2005. – С.522.*
2. РГВИА (Российский Государственный Военно-исторический архив). Ф.330. *Опись 21. Д.850. Л.46 об.*
3. Фурорьянский Л.И. *Казачество России на рубеже веков. – Оренбург, 1997. – С. 54.*
4. РГВИА. Ф.330. *Опись 31. Д.888. Л.94.*
5. Шапов А. *Русский раскол старообрядства. – Казань, 1859. – С. 11-12.*
6. ЦГА РУ (Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан). Ф.И-1. *Опись 4. Д.1583. Л.119.*
7. Стейнведер Ч. *Создание социальных групп и определение социального статуса индивидуума: идентификация по сословию, вероисповеданию и национальности в конце имперского периода в России // Российская империя в зарубежной историографии. – М., 2005. – С. 617.*
8. Андреев С.М. *Религия в жизни сибирского казачества // Русский вопрос: история и современность. Материалы докладов Второй Всероссийской научной конференции. – Омск, 1994. – Ч.1. – С. 34.*
9. ЦГА РК. Ф.39. *Опись 1. Д.1434. Л.8 об.*
10. ЦГА РК. Ф.44. *Опись 1. Т.33. Д.48806. Л. 2, 2 об.*
11. ЦГА РК. Ф.39. *Опись 1. Д.1678. Л.1-4 об.*
12. *Записки Миссионера Киргизской миссии, священника Филарета Синьковского, за последнюю треть 1882 г. (начало Киргизской миссии) и за 1883 г. // Сборник статей о русском миссионерстве среди инородцев. Б.м., Б.г. – С.14.*
13. *Записки Миссионера Киргизской миссии, священника Филарета Синьковского, за последнюю треть 1882 г. (начало Киргизской миссии) и за 1883 г. // Сборник статей о русском миссионерстве среди инородцев. Б.м., Б.г. – С.15.*
14. Потанин Г.Н. *Сибирские казаки // Живописная Россия. Западная Сибирь. Том 11. СПб., 1884. – С. 112.*
15. Катанаев Г.Е. *Хлебопашество в Бельгагачской безводной степи Алтайского горного округа // Записки Западно-Сибирского Отдела РГО. Омск, 1893. – Кн.15. – С.23.*
16. ЦГА РК. Ф.39. *Опись 1. Д.238. Л.1.*
17. ЦГА РУ. Ф.И-1. *Опись 16. Д.9. ЛЛ. 8-14; 34.*
18. ЦГА РУ. Фонд. И-1. *Опись 20. Д. 2132. Л. 1-2, 8-9.*
19. ЦГА РУ. Фонд. И-1. *Опись 20. Д. 2132. Л. 6-7.*
20. *Хронологический указатель постановлений, вошедших в сборники правительственных распоряжений по казачьим войскам за 1865-1895 гг. – СПб., 1896. – Т.1. (1865-1882 гг.). – С.74.*
21. РГВИА. Фонд 330. *Опись 1. Д.96. Л.115.*
22. Леденев Н.В. *История Семиреченского казачьего войска. – Верный, 1908. – С. 206.*
23. Остроумов Н.П. *Китайские эмигранты в Семиреченской области Туркестанского края и распространение среди них православного христианства. – Казань, 1879. – С.52.*
24. Фридерикс Н. *Несколько заметок о Семиреченской области // Туркестанские ведомости, 1874 г., №24.*
25. *Положение миссионерского дела в Семиреченской области // Туркестанские ведомости, 1875 г., №14.*
26. *Заметка о современном состоянии сарканской миссии и миссионерской школы И.д. Епархиального Наблюдателя священника В. Яковлева // Сборник статей о русском миссионерстве среди инородцев. Б.м., Б.г. – С.315.*

ТОТАЛИТАРИЗМ: В ТЕОРИИ И ПРАКТИКЕ ЛИДЕРОВ БОЛЬШЕВИКОВ (1917-1937 гг.)

Н.Р. Джагфаров – к.и.н., профессор Алматинского университета энергетики и связи, г. Алматы

Мақалада 1917-1937 жж. тоталитарлық жүйенің қалыптасуы жан-жақты зерттеледі. В.И. Ленин, И.Сталин, К.Маркс, Ф.Энгельстің еңбектерін, СОКП-ның съезінің құжаттарын кеңінен пайдаланып, тоталитарлық жүйенің даму сатысын дәлелді сипаттайды.

This article considers in detailed the formation of the totalitarian system in 1917-1937. The author widely using the works of V.I. Lenin, I.V. Stalin, K.Marks, F.Engels, congresses' materials of C.P.S.U. argumently defined development of the totalitarian system.

Ключевые слова: террор, тоталитаризм, партия, царская элита, гегемон, репрессий

Keys words: terror, totalitarianism, party, tsar's elite, leader, repressions

Пожалуй, с давних пор самой сокровенной мечтой человека было о построение справедливого общества, в котором были бы экономическое процветание и богатство, уничтожены эксплуатация и рабство, утвердились Свобода, Равенство и Братство и, конечно же, царили всеобщие гармония и счастье, семейное благополучие, росли здоровые дети, у которых было бы безоблачное будущее. Самые смелые и светлые умы человечества искали и предлагали пути достижения такого общества. Без всякого преувеличения это была общечеловеческая мечта.

В свое время было предложено немало вариантов построения такого общества, не один десяток идей отбросила суровая практика, сама жизнь. Наконец, в середине XIX века усилиями двух немецких титанов мысли – К.Марксом и Ф.Энгельсом была разработана теория преобразования мира, получившая позже название – *марксизм*. Вскоре она получила самое широкое распространение среди интеллектуалов, в особенности среди молодежи. "Капитал" К.Маркса был едва-ли не самым читаемым и обсуждаемым на нелегальных собраниях произведением. Новое учение не только объясняло устройство мира, но и предлагало реальные пути его переустройства.

Бурные события первой четверти XX в. выдвинули теоретические положения К.Маркса и Ф.Энгельса в плоскость их практической реализации. Сложные внутренние и международные проблемы, чрезвычайно обостренные I Мировой войной, сконцентрировали весь спектр противоречий в России, где поочередно произошли Февральская и Октябрьская революции. К власти пришли большевики. Еще до революции В.Ленин смело и решительно пересматривал незыблемые, казалось бы, теоретические каноны марксизма, если они в конкретных обстоятельствах обеспечивали успех в борьбе за власть, или соответствовали личным амбициям вождя. Оказавшись на вершине власти, он присвоил только себе право по-новому трактовать теорию марксизма. Позже эти новации были названы "ленинизм", о некоторых из них подробно говорилось в соответствующих главах книги. С теми, кто не разделял его новации в теорию, В.Ленин прерывал решительно не только политические, но и личные взаимоотношения. Таким тяжелым характером его наградила всевышний, позже эта черта не могла не оставить свой отпечаток на складывающийся в стране политический режим. Еще совсем недавно считалось даже в среде специалистов, что первые два десятилетия Советской власти (1917-1937 гг.) изучены досконально. Не счесть публикаций, посвященных Октябрьской революции, Гражданской войне, НЭПу, индустриализации и коллективизации, построению социализма в стране, а также в национальных республиках Союза. Если к этому перечню добавить художественные и документальные кинофильмы, различные хроники, мемуары и воспоминания участников, художественную литературу, публицистку и т.д. – можно смело утверждать, что это двадцатилетие никак нельзя было отнести к числу т.н. "белых пятен" в нашей истории.

В общественном сознании, особенно старших поколений этот период имеет устоявшиеся ассоциации и штампы: Ленин в Октябре, Конармия – Буденный, Ворошилов, Чапаев, Турксиб и Магнитка, ГАЗ и ЗИС, Сталинградский и Харьковский тракторные заводы, Караганда и Балхаш, ДнепроГЭС и Московские метро – этот перечень можно продолжать бесконечно. Все 20-летие страна пребывала в "буднях великих строек", под руководством партии народ строил светлое будущее, несмотря на происки многочисленных врагов. Но все они были разоблачены и получили по заслугам. За этой скупой фразой была скрыта поистине всенародная трагедия, детали которой в лучшем случае замалчивались.

Первое двадцатилетие со всей очевидностью свидетельствует, что каждый его период, или этап: Октябрь и Гражданская война, военный коммунизм и НЭП, индустриализация и коллективизация характеризуются одной общей особенностью: все они завершались дальнейшим укреплением и упрочением

тоталитаризма, усилением режима личной ничем не ограниченной власти. Каждый этап сопровождался тотальным террором против собственного народа, обычным явлением стали насилие и произвол, создаются концлагеря, семьи берутся в заложники, огромные полномочия получают внесудебные тройки, широко применяются ссылки, конфискации имущества, массовые расстрелы, физически унижаются целые социальные слои и сословия, развернулась беспрецедентная борьба с религией. Большевики были решительно настроены повести в светлое будущее народы отсталой и забитой страны, если они добровольно согласятся следовать за ними, в противном случае – их поведут к всеобщему благоденствию насильственными путем.

Верх взяли силовые, репрессивные методы потому, что большевики иных приемов не знали, а проще говоря, иначе управлять не умели, полагали, что только такой путь единственный и наиболее приемлемый. Они были убеждены, что только опираясь на *господство рабочего класса* (диктатура пролетариата) можно достичь цели. Учение о диктатуре пролетариата составляет сердцевину теории ленинизма. Термин диктатура пролетариата впервые использовал К.Маркс в 1850г. в работе "Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г.": "Этот социализм есть *объявление непрерывной революции*, классовая диктатура пролетариата как необходимая переходная ступень к уничтожению классовых различий вообще" [1]. Идея же, без использования "собственно термина диктатура пролетариата" была высказана Марксом и Энгельсом в 1847 г. в "Манифесте Коммунистической партии": "Первым шагом в рабочей революции является *превращение пролетариата в господствующий класс ...*". В письме Д.Вейдемейеру в 1852 г. К.Маркс писал, что доказал, "... классовая борьба необходимо ведет к *диктатуре пролетариата*" и что "эта диктатура сама составляет лишь переход к уничтожению всяких классов и обществу без классов" [2].

Положение о диктатуре, ее места в историческом процессе изложено в работах Ф.Энгельса "Анти Дюринг" (1876-1878гг.), в работе К. Маркса "Критика Готской программы" (1875 г.), в которой отмечено, что в переходный от капитализма к социализму период государство "не может быть ничем иным, кроме как революционной диктатурой пролетариата". В огромном теоретическом наследии Маркса и Энгельса (50 томов в 54 книгах и порядка 45.000 страниц) термин диктатура пролетариата был употреблен всего 7 раз: у Маркса 4 и 3 раза у Энгельса. В сочинениях же В.Ленина о диктатуре пролетариата говорится 3000 раз" [3]. Это как раз говорит о том, что в ленинской концепции революции этой проблеме уделено значительное внимание. Здесь нет нужды детально рассматривать эволюцию взглядов, его уточнения и дополнения проблемы. Это слишком большая тема, требующая отдельного разговора. Нас же интересует лишь одно узкое направление – как диктатура пролетариата (т.е. целого т.н. передового класса общества) привела к тоталитаризму и режиму единовластия.

В.Ленину принадлежит емкая формула: марксистом можно считать только того, кто признает закономерным классовую борьбу и доводит ее до понимания неизбежности установления диктатуры пролетариата. Особенно много внимания этой проблеме В.Ленин стал уделять в послеоктябрьский период, что вполне объяснимо. Нужно было любой ценой удержать власть в своих руках. Всевозможных уточнений, разъяснений, дополнений на этот счет у него много. Приведем из них всего – лишь два, на наш взгляд, наиболее броские и емкие. В "Заметках публициста" в феврале – марте 1920г. пишет: "Диктатура слово большое, жесткое, кровавое, слово, выражающее беспощадную борьбу не на жизнь, а на смерть двух классов двух миров, двух всемирно – исторических эпох" [4]. И Ленин готов пойти на жестокость, кровь и беспощадную борьбу на смерть, ибо "этаких слов на ветер не бросают" [5]. Наиболее полно сущность диктатуры пролетариата В.Ленин дает в работе "Детская болезнь "левизны" в коммунизме": "Диктатура пролетариата есть упорная борьба, кровавая и бескровная, насильственная и мирная, военная и хозяйственная, педагогическая и администраторская, против сил и традиций старого общества" [6]. Он не скрывал, что это особая форма государственной власти, опирающейся не на закон, не на выборы, а непосредственно на вооруженную силу, на насилие.

Пожалуй, самым уязвимым местом в учении о диктатуре пролетариата был вопрос: возможно ли, чтобы целый класс, миллионы людей могли совместно осуществлять власть? Причем пролетарские массы в своем подавляющем большинстве неграмотные и политически необразованные. Сам термин до революции особенно широко не дискутировался, т.к. выглядел далекой и не скорой перспективой. Во всяком случае такие мысли прозвучали в выступлении В.Ленина на II съезде РСДРП в 1903 г. По мере приближения революции теоретические прогнозы приобретают более четкие контуры. В 1917 г. В.Ленин в "Письмах из далека" отождествляет диктатуру пролетариата с "поголовным вооруженным" народом. Позже в работе "Государство и революция" он уделил этой проблеме много внимания, но вновь сводит ее к "организации вооруженных масс". Но нет главных ответов: кому диктатура пролетариата подконтрольна, кто конкретно осуществляет эту власть, в какие организационные формы она должно вылиться. Еще

больше путаницы внесли попытки уравнивать такие понятия, как Советская власть, диктатура пролетариата и пролетарская демократия. Диктатура должна была осуществиться в форме Советов, как это будет выглядеть на деле, особенно на селе, где пролетариата нет, было - не до конца понятно. Диктатура пролетариата содержит столь грозное понятие, за которым стоят безбрежное насилие, террор и массовые репрессии. Кто, кого и как уполномочивал на столь жесткие меры?

Вскоре проблема из теоретической вылилась в плоскость практической деятельности. Осмысление закономерностей перехода к диктатуре пролетариата, применительно к сложившейся политической практике, приводит к выводу, который ранее в теоретических воззрениях В.Ленина не встречался. Он пишет: "... Было бы маниловщиной и "хвостизмом думать, что когда – либо почти весь класс или весь класс в состоянии при капитализме, подняться до сознательности и активности своего передового отряда, своей социал-демократической партии" [7]. При этом В.Ленин исходит из того, что руководить на самом деле миллионами будет "узкая группа лиц": "Две-три сотни" подпольщиков выражают интересы масс, говоря им правду, раскрывая им глаза на необходимость революционной борьбы, давая им правильные лозунги [8]. Нет ответа на вопрос: а кто уполномочил эти самые "две-три сотни" подпольщиков? Далее следует признание: "Массы не могут действовать непосредственно, массы нуждаются в помощи со стороны маленьких групп..." [9].

Теперь, оказывается, диктатура пролетариата осуществляется сознательным меньшинством, а не "поголовно вооруженным народом", как утверждалось прежде. Конкретизируя понятия "маленькие группы", "узкая группа лиц", В.Ленин доводит свои рассуждения до того, что в истории были случаи, когда диктатура осуществлялась *отдельным лицом* – выразителем и проводником интересов революционных классов. И делает вывод, что в действительности господство целого класса может быть сконцентрировано в руках одного человека – диктатора, который стоит выше всех, видит дальше всех, думает и решает за всех. Он говорит об этом достаточно откровенно: "Воля сотен и десятков тысяч может выразиться в одном лице. Эта сложная воля – вырабатывается Советским путем" [10], "...волю класса иногда осуществляет диктатор, который иногда один более сделает и часто более необходим" [11].

В такой кардинальной перемене политических воззрений нет ничего неожиданного. Все так и должно было произойти, т.к. было изначально известно, что власть невозможно осуществлять целым многомиллионным классом. В самом содержании термина "диктатура пролетариата" был уже заложен единственный диктатор, опирающийся на своих преданных единомышленников. В стране установилась банальная диктаторская власть, опирающаяся на насилие, кровавый террор, бесконечные репрессии против врагов действительных и воображаемых. Как раз таким диктатором и стал В.Ленин, которого не только его политические противники, но нередко и ближайшие саратники неоднократно упрекали в жестокости, нетерпимости и безапелляционности. Он и сам не скрывал этих черт своего характера и приверженности к якобинскому террору. Свое обещание *"расправиться с царизмом по-плебейски"* он выполнил сполна. По якобински жестоко расправился со всеми своими противниками, а так же с тем, кто не принял созданный им тоталитарный режим. Страна утонула в насилии, причем насилия по отношению к абсолютному большинству населения. Под политический произвол режима попало не только многомиллионное крестьянство страны, но и сам "гегемон" – носитель той самой диктатуры пролетариата.

Есть еще одна сторона проблемы – диктатура пролетариата невозможна без руководящей роли большевистской партии. Без всякого преувеличения можно утверждать, что это положение является сердцевинной теорией ленинизма. Исходя именно из этого положения и была принята в свое время статья 6 Конституции СССР, согласно которой КПСС являлось ядром Советской политической системы. Партия большевиков с момента своего зарождения в 1903 г. отличалась от других течений как российской, так и мировой социал-демократии, прежде всего, своей воинственной стратегией свержения самодержавия, своей концепцией организации партии – жестко структурированной, с железной дисциплиной, идейно сплоченной, глубоко законспирированной. Эта политическая организация – антипод расплывчатым массовым партиям, открытым для всех сочувствующих со свободой мнений и дискуссий, что было характерно для всех социал-демократических партий Европы. Партия большевиков – это закрытая боевая организация, нацеленная на вооруженную борьбу. Она состояла из т.н. профессиональных революционеров – интеллигентов, призванных не только организовать пролетариат, но главным образом внести марксистскую идеологию *"из-вне рабочего движения"*. В этом сложном построении очевидно, что пролетариату в силу ряда причин сами свою идеологию выработать не могут. Ее вносят и распространяют интеллигенция. Именно для этого нужна партия марксистского типа. На первых порах она сплошь будет состоять из интеллигентов, которые будут бороться не за свои, а исключительно только за интересы пролетариата. Таким образом, напрочь отсутствует человеческий фактор, т.н. личный интерес. Осмелим-

ся не поверить в такой посыл. Все классы и социальные слои имели свои, порой корыстные интересы в борьбе за власть. Иначе быть не может.

Партия организационно строилась на принципах демократического централизма. Идея такого организационного построения была выдвинута еще К.Марксом и Ф.Энгельсом. Она получила свое дальнейшее развитие в работах В.Ленина, решениях партийных съездов. В общем виде требования демократического централизма выглядят: членство в партии на основе признания ее программы и обязательного вхождения в одну из парторганизаций, железная дисциплина для всех, строжайшее выполнение партийных решений, подчинение меньшинства большинству, низших организаций высшим, выборность и отчетность партийных органов и др. Наиболее развернутое определение демократическому централизму дал Устав, принятый XVII съездом партии в 1934 г. В нем окончательно закрепили подчинение меньшинства большинству, нижестоящих организаций вышестоящим, железную партийную дисциплину. Теперь было обеспечено верховенство партийного аппарата над выборными органами, т.е. и здесь горстка вождей, или единственный партийный лидер – Генеральный секретарь определял все. Самую негативную роль в свертывании внутрипартийной демократии, свободного выражения мнений и политических платформ сыграла резолюция X съезда РКП (б) (март 1921 г.) "О единстве партии". Все фракции, платформы и группы, образованные в ходе дискуссии о профсоюзах, были распущены. Категорически запрещались все фракционные выступления, нарушение этого требования вело к немедленному исключению из партии, причем эти драконовские меры были распространены даже на членов ЦК. В.Ленин признавал недопустимость таких недемократических, чрезвычайных мер, считал их временными [12]. И, тем не менее, резолюция была принята и действовала более 70 лет до самороспуска КПСС. Ее как дубинку применяли для многих, кто шел против т.н. генеральной линии КПСС. Восторжествовал принцип: "Не смей свое мнение иметь!". Единственно правильным был только курс, провозглашенный вождем, молчаливо одобряемый послушным большинством. Принцип "Меньшинство подчиняется большинству" – сыграло свою трагическую и роковую роль для последних, ибо не всегда большинство бывает правым, но для установления режима единовластия все средства хороши.

В.Ленин никогда не скрывал своей приверженности к личной диктатуре. Ни он сам, ни его ближний круг демократическими взглядами не отличались. Поэтому сам демократический дух был чужд диктаторской партии большевиков. После октября 1917 г. В.Ленин сосредоточил в своих руках абсолютную государственную и партийную власть, власть Советскую и духовную. Именно он в своих статьях, выступлениях на съездах и различных собраниях общественности, циркулярах, инструкциях и письмах диктовал, что и как обязаны думать его подданные, во что должны верить, против чего должны бороться, за что должны идти на смерть и т.д. Фактически в стране была установлена новая самодержавная власть, с такими полномочиями, которые царю даже не снились. Все сферы жизни общества пронизаны идеологией марксизма – ленинизма, своеобразной новой религии большевизма. Теперь это государственное мировоззрение в стране и любое отклонение от него жестоко карается, как самое страшное преступление. В.Ленин становится верховным главой и единственным толкователем новой религии. Его ближний круг сделал все, чтобы обоготворить его работы, объявив их великими трудами, обогащающими и дополняющими учение К.Маркса и Ф.Энгельса. Рождается емкая формула: *ленинизма – это марксизм эпохи империализма и пролетарских революций.*

В течение многих лет В.Ленин выпестовал и окружил себя соратниками, которые были не только преданы ему лично, но и в подавляющем большинстве безраздельно разделяли его взгляды. Этот ближний круг готов был пойти на все ради большевистской партии. Благодаря этой кагорте ленинцев формируется своеобразное трепетное отношение к партии. Это нечто самое возвышенное, почти святое, потерять доверие партии – смерти подобно. Выше этого символа только В.Ленин, они по В.Маяковскому *"близнецы – братья!"*. Предать партию смерти подобно, ее задание священо. Я все исполню – ты только прикажи! И эти святые чувства простого человека использовались сполна.

Ленинское окружение, придя к власти, всеми силами стремилось удержаться "наверху", особенно не разбираясь в мотивах и средствах. Практически все после революции получили огромные привилегии в виде роскошных загородных домов, автомобилей, личных врачей, особого питания, многочисленной obsługi и т.д. Вскоре все они превратились в сановников и бонз, составлявших новый огромный аппарат партийной, советской и хозяйственной номенклатуры, озабоченной личными интересами и целями. Сохранить достигнутое благополучие можно было, лишь восхваляя вождя. И это работало на укрепление режима личной тоталитарной власти.

Одним из главных направлений партийной пропаганды практически сразу же после победы Октября стало создание прекарснотушных легенд о вождях большевизма. В сознание людей настойчиво внедряет-

ся образ "доброго дедушки Ленина в окружении детей", он же "вождь мирового пролетариата". В этом ряду не составляли исключения и другие вожди, чья реальная жизнь оставалась для народа закрытой. Старательно создавался образ вождя – этакого примерного семьянина, озабоченного только борьбой за светлое будущее человечества, для которого "выше счастья Родины нет в мире ничего". А это были в массе своей простые, нередко полуграмотные люди, со своими слабостями и страстями, для исполнения которых теперь открылись неограниченные возможности. Даже сам обожествляемый партийной пропагандой В.Ленин часто, крепко выпив пива или вина, был не против заняться любовными утехами на стороне.

Правящая большевистская верхушка возомнила себя новым "коммунистическим высшим обществом" и стала активно перенимать правила и манеры старой царской элиты. Первым шагом стало переселение в загородные особняки богачей, на предприятиях которых когда-то работали будущие народные комиссары. Тогда эти особняки для них были образцом невиданной роскоши. До революции представители высшего общества считали признаком хорошего тона заводить себе любовниц в среде балерин и актрис. Новая партийная элита старательно переняла и эту традицию. И.Сталин, С.Киров, А.Енукидзе, М.Калинин, Г.Ягода, С.Буденный и др. герои гражданской войны и полководцы высматривали себе объекты обожаний на оперных и балетных спектаклях. Не трудно представить, какая участь ждала тех, кто посмел отвергнуть любовные домогательства вождей и полководцев.

Особенно любвеобильным был С.Киров – руководитель ленинградской парторганизации, член Политбюро, секретарь ЦК ВКП (б). Он менял любовниц одну за другой, выбирая их среди технических работниц партийных органов, либо в балетной труппе бывшей "Мариинки". Позже, после трагедии, ленинградцы шутили, что их театр оперы и балета не зря получил имя Кирова – там был его гарем. Как известно, трагедия произошла 1.12.1934 г. Л.Николаев в коридоре Смольного выстрелом в затылок убил С.Кирова. Это был акт не политического террора, а простая, банальная месть ревнивого и обманутого мужа, жена которого стала очередной любовницей партийного функционера.

В 60ые годы XX в. Н.Хрущев прилагал огромные усилия к тому, чтобы обвинить И.Сталина в организации политического убийства своего конкурента - "любимца партии", "второго человека в партии" – С.Кирова. Следует подчеркнуть наличие фальши в самом послыше Н.Хрущева. В 30ые годы "любимцами партии" обычно называли двоих – Пяткова и Бухарина, но не Кирова. Место каждого в партийной иерархии тех лет можно без труда определить по тому, в каком порядке перечислялись имена высших руководителей страны и развешивались их портреты во время официальных церемоний. В 1934 г. порядок перечисления членов Политбюро был следующим: Сталин, Молотов, Ворошилов, Каганович, Калинин, Орджоникидзе, Куйбышев, Киров, Андреев, Косиор. При всей важности Ленинграда и его партийной организации ее руководитель занимал всего – лишь 8 место.

С.М. Киров не был ни конкурентом, ни тем более врагом И.Сталина. На самом деле он самый близкий друг и очень надежный помощник Сталина. Он был большим сталинистом, нежели сам диктатор. Именно С.Кирова "вождь всех народов" направил в Ленинград вместо смещенного Г.Зиновьева. С.Киров блестяще проводил жесткий сталинский курс в одной из крупных партийных организаций страны. Его гибель на бытовой почве стала неожиданной и страшной утратой для Сталина.

Но даже из этой человеческой трагедии прагматичный диктатор сумел извлечь для себя максимальные политические выгоды. Во главе весьма представительной делегации немедленно выехал в Ленинград и на первых порах лично возглавил следствие. Начались жестокие расправы над политическими противниками, многие из которых уже отбывали уголовные наказания, а так же над теми "соратниками", которых зачислили в число неблагонадежных. Можно сказать, что начало массовому террору было положено 1.12.1934 г. Под него подвели соответствующие законы, а точнее беззаконие. Драконовский закон от 1.12.1934 г., сформулированный Сталиным от имени Политбюро, установил: сроки следствия сократились до 10 дней, участие сторон – обвинение, защита – исключалось, приговоры не подлежали обжалованию, смертные приговоры приводились в исполнение немедленно. Драконовские меры были распространены на дела о вредительстве и диверсиях, что давало возможность применять их в отношении любого человека. В 1937 г. Сталин дал органам НКВД указание применять к арестованным "физические меры воздействия", т.е. разрешили пытать и издеваться. Была официально установлена уголовная ответственность (вплоть до смертной казни) в отношении детей, начиная с 12 лет.

Размах репрессий принял такой массовый характер, что даже самые скоропалительные темпы судебного фарса стали замедлять террор. Тогда по предложению Л.Кагановича были введены внесудебные органы репрессии (особые совещания, тройки, двойки), которым предоставлялось право применения смертной казни. В.Молотов "усовершенствовал" эту процедуру, введя практику осуждения списком.

Страшно представить, но все эти новации направлены на ускорение работы конвейера уничтожения собственного народа. Нередко "тройки" за 2 часа рассматривали до 800 и более дел. Прокуроры жаловались, что не успевают разобрать фамилии приговоренных к смерти.

Укрепление тоталитаризма в стране тесно связано с деятельностью партии большевиков. Она стала не только правящей, но и преобразовалась в государственную партию. Этот процесс начался в годы Гражданской войны, когда в чрезвычайной обстановке партийные комитеты стали активно вмешиваться в административные, хозяйственные и военные дела, потеснив Советы. Позже, в середине 30^х годов процесс превращения партии большевиков в государственную завершился, что было закреплено в решениях XVII съезда в 1934г. Теперь было официально закреплено, что партия непосредственно занимается государственным и хозяйственным управлением. В ЦК ВКП (б) и партийных комитетах на местах создаются отраслевые отделы (промышленный, сельского хозяйства, оборонной, химической промышленности и др.), которые не только курировали, но и дублировали отраслевые министерства. Партия стала мощной военно-политической организацией, взявшей на себя всю полноту государственного управления, вытеснив Советы на вторые роли. Высшее партийное руководство, получило неограниченную власть. Народная власть превратилась в фикцию, а провозглашенная диктатура пролетариата на самом деле стала диктатурой партии, а та диктатурой вождя. При этом рядовые члены партии ничего не решали, беспрекословно выполняя решения партийного начальства.

Такую жесткую конструкцию единоличной и безраздельной власти создал и запустил В.Ленин, ее принял и одобрил его ближний круг. Достойное место среди соратников Ленина по-правду занимал И.Сталин. Во многих публикациях, особенно периода борьбы с культом личности, было уделено чрезмерное внимание их расхождениям и разногласиям в период болезни Ленина. Это была явная попытка доказать антиленинские позиции И.Сталина, которые якобы и привели к последующим нарушениям норм партийной жизни. В этой связи закономерен вопрос: как Ленин относился к Сталину до и во время революции, в годы гражданской войны? Можно с полным основанием ответить: В. Ленин очень высоко ценил И.Сталина. Именно по его настоянию в 1912 г. Сталин был кооперирован в ЦК РСДРП, поощрял за *твердость, решительность и беспопачность*. В.Ленин дал высокую оценку действиям Сталина в Царицыне, во время обороны Петрограда, где будущий генсек продемонстрировал "железную руку". В свое время В.Ленин с душевной симпатией писал: "у нас есть замечательный грузин".

Приведем всего – лишь два высказывания этого замечательного грузина: "В составе нашей партии, если иметь в виду ее руководящие слои, имеется около 3-4 тыс. высших руководителей. Это я бы сказал, - генералитет нашей партии; Далее идут 30-40 тыс. средних руководителей. Это наше партийное офицерство. Далее идут около 100-150 тыс. низшего партийного командного состава, это так сказать наше партийное унтер-офицерство". Вот так – не авангард пролетариата, а просто: генералитет – офицеры – унтер – офицеры. Еще более откровенно он рассуждает: "Компартия как своего рода орден меченосцев внутри государства Советского, направляющий органы последнего и одухотворяющий их деятельность.

Значение старой гвардии внутри этого могучего ордена. *Пополнение старой гвардии новыми закалившимися... работниками*" [13].

Новых закалившихся работников воспитывали крайне жестоко, безжалостно карая за малейшую "ересь", колебания в претворении генеральной линии. Внутрипартийная дисциплина держалась на животном страхе и непоколебимой верности. В резолюции XII съезда находим: "необходимо поставить работников так, чтобы на постах стояли люди, умеющие осуществлять директивы, как свои родные и умеющие проводить их в жизнь". В противном случае физическая расправа последует незамедлительно. Так, из 1966 делегатов XVII съезда было арестовано 1.108, из 138 членов и кандидатов в члены ЦК репрессировано 98. Из 32 членов Политбюро (1917-1934гг.) 75% были репрессированы.

Одна партия, одна идеология, псевдодемократия – все эти признаки прямой дороги к тоталитаризму. Прав был Г.В. Плеханов в своем утверждении: "... диктатура одной партии, в конечном счете, неизбежно приведет к диктатуре одного человека". Так на самом деле и произошло. Многие исследователи тоталитаризма его истоки ищут в субъективных факторах, чаще всего сводят их к негативным свойствам характера И.Сталина. Но нельзя забывать, что культ вождя вырос и опирался на культы его окружения, а те в свою очередь на мелкие культы местных руководителей. Сколько бы ни твердили, что культ личности враждебен и чужд марксизму, сегодня вынуждены признать, что он имел место в Китае и Северной Корее, в Румынии и Венгрии, в Югославии и на Кубе – в прочем везде, где строили социализм.

Не до конца исчерпала себя мысль о том, что всем нам не повезло в том смысле, что прямым преемником В.Ленина стал И.Сталин, а не кто-то другой: Киров, Орджоникидзе, Рудзутак и т.д. Список этот можно продолжать, исходя из личных симпатий и предпочтений. Прежде всего, следует сделать

важную оговорку. Механизм тоталитаризма запустил В.Ленин, а И.Сталин им воспользовался и усовершенствовал. В годы горбачевской перестройки особенно популярной была личность ленинского талантливого ученика Н.Бухарина. Многие утверждали, что если бы этот "молодой теоретик" и "любимец партии" унаследовал власть, страна пошла бы по иному пути развития. Сегодня сложно с достаточной определенностью смело утверждать "за", или "против" такого предположения. Возможно, были бы иные формы и направления экономического развития, а политический режим вряд ли бы претерпел серьезные изменения. Н.Бухарин, как теоретик, стоял на тех же ленинских позициях в главном – теории классовой борьбы, диктатуре пролетариата и руководящей роли большевистской партии. Были у него и расхождения с В.Лениным, но они не носили столь принципиальный характер и не могли привести к серьезным деформациям взглядов вождя на пролетарское государство. Для иллюстрации приведем несколько высказываний Н.Бухарина: "... принуждение во всех формах, начиная от расстрелов и кончая трудовой повинностью... является методом выработки коммунистического человечества..."; "Ребенок принадлежит обществу, в котором он родился, а не своим родителям"; "У нас могут быть две партии – одна у власти, другая – в тюрьме". Анализируя перспективы мировой революции, Н.Бухарин отбрасывал как ненужные, по его мнению, устаревшие буржуазные такие понятия, как суверенитет, границы, самоопределение наций.

Готовность к насилию как крайней форме революционного радикализма стала общей чертой мировоззрения большевистской верхушки, стало основной новой политической культуры. В этой связи позволим высказать крамолу: Сталинский тезис о возрастании классовой борьбы по мере строительства социализма разделяло подавляющее большинство тогдашней партийной верхушки. Отсюда такие популярные и расхожие в их среде выражения, как "революцию в белых перчатках не делают", "кто не с нами – тот против нас", "кто не сдается – того уничтожаем" и др. Обещания В.Ленина и большевиков, что система диктатуры пролетариата принесет трудящимся *Свободу, Равенство и Братство* на деле вылилось в массовую трагедию. В послеоктябрьский период Свобода обернулась тиранией и тоталитаризмом, Братство – гражданской войной и ужасами ГУЛАГа, а Равенство – привело к унижению всякого, кто попытался встать во весь рост. Большевики не только посеяли в массах страх, но и держались у власти только благодаря ему.

Главным орудием диктатуры стала целиком заточенная на репрессии политическая полиция – ВЧК. Сразу же после своего создания в декабре 1917 г. она превратилась в "*карающий меч революции*", который по определению В.Ленина мог бы "репрессией беспощадной, быстрой, немедленной" навести в стране порядок. Органы ВЧК не имели никаких правовых ограничений, они сами арестовывали, вели следствие, выносили приговоры и сами же приводили их в исполнение. Репрессиям подвергали не только бывших буржуев, торговцев, чиновников и офицеров, но также и "*несознательных крестьян и пролетариев*". Большие надежды на органы ВЧК возлагал В.Ленин, он даже готов был придать несвойственные им функции: "*ЧК осуществляет непосредственную диктатуру пролетариата*, и в этом отношении их роль неоценима (выделено нами – Н.Д.)" [14]. На самом деле чрезвычайки были органом не государства, не просто политической полицией, а орудием большевистской партии, точнее ее Генерального Секретаря. Именно они беспрекословно и точно осуществили массовые репрессии в стране, служа верой и правдой политическому режиму.

Другой мощной опорой Советского государства в борьбе с ее врагами была Красная армия. Она "с самого начала создавалась не только для решения военных, но и внутривнутриполитических задач. Силами армии... подавлялись крестьянские восстания, антиправительственные выступления, совершались другие карательные акции" [15].

Все правонарушения и преступления царского самодержавия и буржуазии, которые они совершили против народа – убийство и казни, незаконные аресты, тюрьмы, лагеря, этапы, ссылки и каторги, захват и расстрел заложников, попрание элементарных гражданских прав и свобод – все это широко практиковалось пролетарской диктатурой в несравнимо больших масштабах. Новая пролетарская власть на деле оказалась диктатурой обыкновенных небольших закрытых и узких групп людей, которые очень скоро показали свой беспощадный и циничный характер. Большевики создали многомиллионный репрессивный аппарат, столь необходимый для подавления собственного народа, установили полный контроль над всеми сферами жизни общества, ликвидировали конституционные права и свободы, развернули жесткое подавление инакомыслия. Такой тип государства и называется тоталитарным.

Совершенно очевидно, что тоталитарные режимы не могут существовать сколько-нибудь продолжительно без серьезной поддержки масс. Современная историография Советского тоталитаризма насыщена исследованиями, в которых общество разделено на две части: 1. Сталин и его окружение, командно-

административный аппарат; 2. Многострадальный народ. Первой части присущи все жуткие преступления тоталитаризма, вторая часть – это его безвинные жертвы, некие непротивленцы, несчастные, которые следует лишь оплакивать. Подобные подходы вряд ли способны выдержать серьезную научную критику. Известно меткое выражение: "Народ заслуживает то правительство, которое имеет".

Тоталитаризм всегда и везде имел свою надежную социальную опору. Так было в Италии и Германии, где фашизм совершенно добровольно поддержали массовые движения трудящихся. Точно так же Сталинские репрессии 30^х годов поддерживали под возгласы: "так им и надо!" значительная часть населения страны. В 20-30ые годы рабочий класс СССР был изрядно заражен идеями революционного тоталитаризма, социального реванша и экстремизма. Пользуясь своим привилегированным социальным положением, - "*рабочий*", многие вступили в партию, заняли должности в Советах, различных комитетах, в армии и ЧК, получили соответствующие материальные блага. Они переехали из бараков и подвалов в благоустроенные дома и особняки, превращенные позже в коммуналки. Это переселение привело к серьезному улучшению жилищно-бытовых условий. Они почувствовали, что наступило время социального реванша – их время. Когда обездоленный и бесправный, бедный и неграмотный, он может встать не только вровень с богатым, имущим и образованным, но даже выше. Казалось бы, претворялись в жизнь строки партийного гимна: "Кто был ничем – тот станет всем". Формируется феномен своей социальной исключительности, т.н. пролетарское, бедняцкое происхождение давало гарантии продвижения "наверх", или какие-то общественные привилегии. Поскольку ты пролетарий, беден, неграмотен, безкультурен ты уже политическая элита страны.

Новая власть должна дать этой элите все, чего она не имела раньше. А достичь этого можно было только отняв все у буржуазии, капиталистов, кулака – мироеда. Реализация таких требований разжигала политические страсти, усиливало беззакония и террор в стране. Рабочие верили в свои исключительные возможности, называя себя гордо "*первопроходцами*". Официальная пропаганда приложила немало усилий, провозглашая рабочий класс "*ведущей и руководящей силой общества*". Политический режим заигрывал с рабочими, щедро осыпая почестями, званиями и наградами. Поэтому он не только поддерживал тоталитарный режим, но и оказывал на него серьезное давление, добиваясь его ужесточения. Ненависть маленького, забитого и униженного человека к своему врагу – образованному, культурному и независимому – вот тот фундамент, на котором базировалась тоталитарная система.

А что собой представлял рабочий класс страны Советов в 20-30-ые годы – политическая элита и ведущая сила общества? Советская историография приписывала ему не свойственные ему черты и качества. Настойчиво искала в российском пролетариате черты, которые были свойственны рабочему классу Западной Европы. Там рабочий класс формировался в иной экономической, политической, социальной, культурной, этнической и даже географической среде. Об этих особенностях писали еще Г.Плеханов и Ю.Мартов, с горечью констатируя особый забитый облик российского пролетария, "*на котором тяжелой гирей висела общая экономическая и культурная отсталость страны*".

И без того незначительная численность рабочего класса страны в результате революций и войн сократилась в 1920 г. более, чем в 10 раз и составила всего 1,7 млн. человек, в т.ч. квалифицированных кадров было не более 40%, или 700 тыс. человек [16]. Как уже отличалось, В.Ленин с сожалением констатировал, что мы имеем дело с "*плохо оработанным крестьянином*". И это положение продолжало усугубляться. В ходе индустриализации пополнение рядов рабочего класса шло за счет крестьянства, тогда 40-45% крестьян стали рабочими. А они в массе своей были элементарно неграмотными, не обладали профессиональными знаниями и навыками. Поэтому охотно поглощали официальную партийную пропаганду и искренне считали себя уже ведущей политической силой общества - "*первопроходцами*". Присутствовали и личные мотивы. К власти пришел рабочий человек из низов – неграмотный, еще недавно обездоленный, сырой и униженный. Это был социальный реванш низов, готовых отомстить за все обиды прошлого. И этой настрой был самой благодатной почвой диктаторского режима. Политическая и социально-экономическая незрелость Советского рабочего класса 20-30^х годов, его неприятие демократических принципов и неумное желание непременно "*стать всем*" – стали важным фактором установления в стране тоталитарного режима. Его политической основой стала диктатура пролетариата, так яростно поддержанная рабочим классом страны. Экономической же основой явилось уничтожение частной собственности, ликвидация рыночных отношений и повсеместное утверждение государственной собственности, а так же плановых принципов ведения хозяйства.

Другим классам, кроме рабочего класса, колхозного крестьянства и т.н. народный интеллигенции, в обществе нет места. Этим объясняется репрессивная политика, направленная на физическое уничтожения целых классов и сословий, еще недавно занимавших элитарное место в обществе. Теперь они не только

"социальные аутсайдеры", но и "чуждый пролетариату элемент". Даже для тех, кто выйдет чудом живым из политических катаклизмов, напрочь закрыта дорога к благополучию, карьерному, профессиональному росту, продвижению в науке и образовании, военном деле, органах государственного управления, не говоря уже о вступлении в комсомол или партию. Если только не изловчится и не скроет свое социальное происхождение (из буржуев, кулаков, священников, госчиновников и др.). Но за этим строго следила не только партия и спецорганы, но и "гегемон", и беднота, которые всякий раз во время доносили наверх, требуя от власти: "навести порядок железной пролетарской рукой!". Все это порождает самое негативное воздействие и подозрительность в обществе, насаждается всеобщий страх, т.н. "классовая бдительность" выливается в доносительство, наушничество и т.д. Беднота и пролетарии нередко требовали от режима суровой кары над "бывшими", стремясь избавиться от конкурентов своего возможного карьерного роста. Не без этого давления в практику входят суды над врагами и вредителями, которые пока сплошь состоят из "бывших". Политические процессы 20-30^х годов были репетицией большого террора 1937/1938 гг. Крайней ступенью эволюции тоталитаризма стало установление в стране режима личной диктатуры. В атмосферу, казалось бы, мирного, созидательного труда вносились методы необъявленной гражданской войны с террором, арестами, расстрелами и массовым произволом. Возникла парадоксальная ситуация, когда практически любые политические решения верховной власти на деле приводили к огромным людским потерям. При этом и жертвы и палачи объективно способствовали только – лишь укреплению режима необъятной личной власти.

У тоталитарной системы есть и свои преимущества: дисциплина, оперативность, безоговорочная исполнительность. Но достижение этих качество приводит к утрате главного – человеческого достоинства. В тоталитарном обществе больше шансов на успех имеют люди без моральных устоев и без совести. История 20-30^х годов еще раз доказывает непреложную истину, что те, кто на словах хочет счастья для всех, социально опаснее тех, кто хочет счастья лишь для себя. Хотя в свете современных знаний о содеянном большевиками, трудно поверить в то, что они стремились на деле осчастливить народ. Скорее всего, они создали коммунистический рай для себя и своих близких. Но это уже разговор на другую тему.

1. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т.7. С. 91.
2. Там же. Т. 28. С.427.
3. См. подробнее: "Вопросы истории". 2005. №1. С. 41-50.
4. Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т.40. С. 132.
5. Там же. Т. 38. С.350.
6. Там же. Т. 41. С.27.
7. Там же. Т. 8. С.245.
8. Там же. Т. 23. С.304.
9. Там же. Т. 27. С.72.
10. Там же. Т. 40. С.309.
11. Там же. С.272.
12. Там же. Т. 43. С.108.
13. Сталин И. Соч. Т.5. С. 71-72.
14. Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 37. С. 174.
15. См. "Исторический архив. 1992, №.1. С.220".
16. Лацис О. Перелом. "Знамя". 1988, №6. С. 159.
17. Народное хозяйство СССР за 60 лет. Юбилейный статистический ежегодник. – М., 1977. – С. 465-466.

КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ТАРИХЫ: ПӘНАРАЛЫҚ СИПАТЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІГІ

З.Б. Мырзатаева – т.ғ.к., доцент, Қазақстан тарихы мен мәдениеті кафедрасы,

З.Қ. Ботбаева – б.м 020300 - «Тарих» мамандығының 2-курс магистранты,
Абай атындағы ҚазҰПУ Магистратура және (PhD) докторантура институты

Статья посвящена разработке исследовательского подхода, приемлемого для изучения повседневности с позиций исторической науки. Актуальность статьи связана с потребностью в интеграции исследований исторического, философского, культурологического, социологического, характера посвященных повседневной жизни, для создания нового комплексного научного подхода к изучению истории общества и человека.

The article is sanctified to development of research approach acceptable to the study of daily occurrence from positions of historical science. Actuality of the article is related to the requirement in integration of researches historical, philosophical, culturological, sociological, character sanctified to everyday life, for creation of the new complex scientific approach to the study of history of society and man.

Тірек сөздер: күнделіктілік, айтылған тарих, сапалық зерттеу, респондент, жад, сұхбат, қоғамдық процесс, микродеңгейлік зерттеу.

Тәуелсіздік жағдайындағы отандық тарих ғылымы сөзсіз қарқынды даму үстінде.

Елімізде ғылыми-зерттеулердің технологиялық әдіс-құралдары жаңарған сайын жаңа методологиялық бағыттар да бой көтеріп келеді. Соған байланысты пәнаралық байланыс жүйесіндегі «күнделіктілік», «айтылған тарих» сияқты т.б. зерттеудің инновациялық әдістері ғылымның жаңа сатыға көтерілуі үшін алар орны зор. Оның үстіне ғаламтор желісі бұл салада ғалымдардың өзара тәжірибе алмасуына үлкен мүмкіндік туғызуда. Батыс елдерінде әлеуметтік тарихи зерттеулерді дамытуда мемлекеттік мүдделіліктің аса жоғары екендігі сезіледі. Өйткені зерттеу методологиясы мемлекеттілік, ұлттық құндылықтарды сақтау, дамыту сияқты терең философияға негізделген.

Сондықтан тарихи-мәдени құндылықтарымызды түгендеуде тарихи жад естеліктерін (XX ғасырдағы тарихи процесс куәгерлерінің әңгімелерін) ғылыми айналымға енгізу сияқты күрделі зерттеу ісінде (ауызша ақпараттарды мұрағаттау ісінде): «айтылған тарих», «күнделікті өмір тарихы» бағыттарын дамытуда қоғам болып жұмыла жұмыс істелінсе нұр үстіне нұр болар еді.

Тарих ғылымы – маңызды да жауапкершілігі зор ғылым. Қоғамдағы түрлі оқиғалар мен құбылыстар уақыт кеңістігі барысында «тарих қойнауы мұрағатында» жинақтала береді. Ел ішінде қолдан-қолға өтіп жүрген түрлі (эго-құжаттар, жадыдағы феноменальды тарихи естеліктер, фото-фоноқұжаттар т.б.) деректерді жинақтау, оларды сараптау, келешек ұрпаққа жеткізу (мұрағаттау) кәсіби тарихшылардың міндеті.

Сонымен мақалада, тарихи антропология аясынан бөлініп шыққан «күнделікті өмір тарихы» бағыты жөнінде теориялық талдау жасамақпыз. Мұнда батыс елдеріндегі тарихнамалық тәжірибе мен гуманитарлық саладағы ғалымдардың ғылыми тұжырымдары талданады.

Тарихи-антропология – адам өмірінің барлық қырларын зерттеуге алатын, нағыз тарихты жасайтын қарапайым халық бұқарасының өмірлік тәжірибесін басшылыққа алатын ғылым саласы. Осылайша қоғамды тұтас зерттеу үшін француз ғалымы Л.Февр айтқандай: «тарихшылар, географ болыңыздар! құқықтанушы, әлеуметтанушы, психолог... болыңыздар!» [1], – дегеніндей қазіргі уақытта жаңа буындағы кәсіби-білікті, жан-жақты тарихшы кадрларын қалыптастыру қажеттілігі артып отыр. Пәнаралық байланыстың нығая түсуі тарихтың әлеуметтік қызметін де түбегейлі өзгертіп береді. Яғни бүгінде біздер тарихымызды осындай кең масштабтағы ғылыми ұстанымдар аясымен, азат жолмен зерттеуге бетбұрсақ толыққанды кешенді теориялық тұжырымдар бере алар едік.

Мәдени-антрополог К.Гирц макродеңгейлік арнадан шығып, микродеңгейге өтудің формуласын ауыл тақырыбында былайша анықтап берген еді: «зерттеу орны – зерттеу нысаны емес: тарихшылар ауылды зерттегенде сол мекен орнын емес, оны аралап жүріп адамдардың жадында сақталған тарих арқылы зерттеу жүргізуі керек» [2], – деген болатын. Сонда ғана тарихшылар мен этнологтар халықтың ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа мұраға қалдырып келген күнделікті өмір тарихын сол қалпында (яғни, дәстүр, тіл, мимика, екіпін, манера сияқты қайталанбас мәдени элементтер арқылы) жеткізер еді, дегені ғой. Ауылдағы қарапайым адам өз биографиясын, қоғам мен билікке көзқарасын баяндай отырып, өз заманының тарихи даму процесін айқындап береді, сол қоғам өмірінің шынайы бейнесін ашып береді...

Бұл тұрғыда профессор М.Қ. Қойгелдиев жетекшілігімен Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан тарихы мен мәдениеті кафедрасының ОПК, докторант-магистранттарының елішіне түрлі тақырыптар аясында

жүргізілген «Ескелді ауданы», «Панфилов ауданы» [3], «Н.Алдабергенов ауылындағы», «Шаңырақ» ықшам ауданындағы жүргізілген ғылыми экспедиция тәжірибелері іс жүзінде айқындап берді. Қазақ ауылы ішінде жүрген көзкөрген заман куәгерлерінің сөзімен алынған деректер, XX ғасырдың екінші жартысындағы біз білетін тарихқа «жан» бітіргенін байқадық. Заман ағымындағы қарапайым тұрмыс-тіршілік шын мәнінде қалай жүрді? Ауыл өмірі «социалистік қоғам» құруда қандай төзімділікті бастан өткеру керек болған? Колхоз құруға атсалысқан «социалистік еңбек ері» батырлары қандай жолдардан жүріп өткен т.т және жадыда сақталған мәліметтер арқылы тарихи процесстің жаңа қырларын ашуға көмектесетін материалдар табуға болады. Ал, «Шаңырақ» ықшам ауданы тарихына қатысты айтып өтер болсақ, еліміздің өтпелі кезең ағымындағы күні кеше болып өткен өзгерістер ауыл адамдарының жадында қалай сақталды, жаңа типтегі ауыл құрылымына ат салысқан заман «еңбеккерлері» қандай ерліктер, жасампаздықтар жасады, уақыттың қиыншылық сәттерін қалай жеңіп шықты, сол азаматтардың мемлекеттік бірегейлік сананы қалыптастырудағы үлесі қандай, делінген сияқты көкейдегі көптеген сауалдарға жауап тауып береді...

Сонымен, «күнделіктілік» тарихи оқиғаларды зерттеуде маңызы жоғары және мұндай бағыттағы методология нәтижесінде автор кейде, тіпті өзі күтпеген нәтижелерге қол жеткізіп отырады.

Күнделікті өмірді зерттеудің негізгі әдісі, ол – сұхбат болып табылады. Бұл тек сұрақтар қойып, жауап алуға ғана емес, күнделікті өмірдегі әлеуметтік жағдайды анықтауға бағытталған. Зерттеу барысында ғалым алдын-ала сұрақтар анкетасын немесе биографиялық нұсаулық (путеводитель) даярлайды. Ол әңгімелеушінің ойын өрбіте баяндауына көмегі болады. Балалық шақ, жастық шақ, т.б. сондай-ақ, отбасы, карьера сияқты тұстарына жалғасып, тарихшыны қызықтыратын проблемалардан сұрақтар тізімі құрастырылуы керек.

Күнделікті өмір тарихының деректік негізі – белгілі бір тарихи кезеңдерге сәйкес әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, ортағасырлық күнделіктілік дереккөздері жаңа және қазіргі кезең уақытына қарағанда әлдеқайда кем болуы мүмкін.

Егер бұрын зерттеудің дереккөздеріне нақты тарихи жағдайдағы қолданыста болған заңдық күші бар құжаттар, тұтас ұғымдағы «әлеуметтік орта» болса, ендігі тұста қарапайым адам өмірін қарастыруда екінші деңгейде қалған «күнделік, хат, өтініш, арыз, шағым, фотосуреттер» т.б деректер қолданымға тартыла бастады. Тарихи дерек ретінде қазіргі тарих ғылымының даму контекстіндегі бұл құжат түрлері шынайы тарихты анықтайды және белгілі бір деңгейде еліміздің өткенін зерттеуде жаңа тарихи тұрғыдан ой қорытуға мүмкіндік береді.

Соған байланысты неміс зерттеушісі В.Шульце «эго-құжаттық» (адамның төлқұжаттары, жеке құжаттары) дерек ерекшеліктеріне назар аудара келе, мұндай материалдар адамдар арасындағы өзара қатынасты, олардың құнды ориентациясын және эмоционалдық сипатын, қорқыныш, үрей, қуаныш т.т. (қоғамдағы билікке көзқарасы) жөнінде ақпарат алуға мүмкіндік береді [4], – дейді.

Тарихи зерттеудің күнделіктілік әдісі проблеманың мерзімдік кезеңінің барынша шектеулі, өңірлік ортаның шағын, тақырыптың нақты болуын талап етеді. Сонымен қатар зерттеушінің жаңа деректік материалдарды ғылыми айналымға енгізуінде зерттеу нысанынан ауытқымағаны жөн.

Индустриалды қоғамдағы ең үлкен әлеуметтік топты құрайтын жұмысшылар тарихына қатысты алғанда, бұл – қатаң ескерілетін принциптердің бірі. Мысалы бұрын зерттеу тақырыбы жұмысшылардың билікке қарсылығы, ереуіл жасауы, толқу ұйымдастыруы ретінде қарастырылған болса, енді біздің жағдайда жұмысшылардың күнделікті өмірі тарихи-антропологиялық контекстінен қарастырылуы шарт. Немесе жұмысшылардың әлеуметтік тарихы: күнделікті тағамы, киімі, еңбек жағдайы, жұмысшылардың мәдени қалыптасу ортасы, отбасы өмірі, еңбекақы табысы, өзара қарым-қатынас этикасы т.б. проблемалары алдыңғы орынға шығады.

Күнделіктілік бағытының зерттеу объектісінен - халық мәдениеті туралы тақырыптар да орын алуы мүмкін. Онда құндылық, ұғым, дәстүр, сенім жүйесін біріктіретін (Э.Томпсон) мәселелерге басымдылық беріледі. Белгілі зерттеуші Н.Дэвистің сөзімен айтқанда карнавалдар мен мерекелер, салтанатты жиындар тарихын саяси трактат немесе заңдар жинағы іспеттес қажеттілікте оқу ісінде пайдалануға болады [5], – дейді.

Сол сияқты еліміздегі отбасы дәстүрі, ұл-қыз тәрбиелеудегі дәстүр тарихы, қазақ келінінің дәстүрлі ұлттық мәдени ұстанымы, ұлттық мерекелер тарихы, заман ағымындағы ақын-жыраулар шығармашылығының күнделікті өмірдегі өзіндік қызметі сияқты т.б да көптеген тақырыптар халық мәдениеті тарихының зерттеу нысаны бола алады. Осы тұрғыдан алғанда микродеңгейдегі тарихи әдістер расында тарихшы көзқарас көкжиегін кеңейте түседі.

Европалық елдердегі халық мәдениетін зерттеуде Саарбрюкендегі (ГФР) профессор Р.Ван Дюльмен

бастаған топтың үлесі зор. Зерттеу нысаны «ортағасыр» кезеңі (Й.Хейзинга) және буржуазиялық қоғамның қалыптасу заманындағы сенім, сенімсіздік, сиқырлау, карнавал сияқты проблемалар болды. Соған байланысты автобиографиялық жазбалар, инквизация есеп кітабы, сот істері тіркелген құжаттар сияқты дереккөздері тарихшыға ерте және ортағасырлық кезеңнің жаңа қырын ашып берді. Яғни, күнделікті мәдени өміріне жан бітірді [6], - деген болатын.

Сонымен күнделікті өмір тарихының бой көтеруі жаңаша ойлап, жаңаша тұжырым жасауға адам санасын айқындап көрсетуге жол ашады. Қарапайым жекелеген адамдардың қоғамдағы орны мен ролін анықтап береді. Яғни, бір сөзбен айтқанда микро деңгейдегі күнделікті өмір тарихы – үлкен сыннан өткен тарихи антропологияның негізінде бой көтерген зерттеу бағыты.

«Тарихи-антропология» термині батыста зерттеудің жаңа бағыты ретінде 1970 жылдың басында ғылыми айналымға ене бастаған. Осы кезеңнен бастап тарихтағы адам ролінің, ментальды мәселелердің әлеуметтік аспектісі толыққанды мазмұнға ие болмай отырғандығы анықталды. Сондай-ақ, адам болмысы үшін басты пән болып есептелетін «психология» тарихи зерттеулер үшін маңызды орынға шықты. Әлеуметтік ғылымдардың бас қосуы ең алдымен әлеуметтану және мәдени антропология, сондай-ақ, әлеуметтану және лингвистика пәндерінің үлесіне тиді. Ал, тарихи еңбектердегі «адам проблемасының көтерілуі» яғни, тарихи антропология - гуманитарлық білімнің жаңа арнасы ретінде бой көтерді.

А.Бюргердің 1978 ж. «Новая историческая наука» энциклопедиясында атап көрсетілгеніндей тарихи білімнің жалпы бағыттарын анықтаудағы тарихи антропологияның артықшылықтары мол. Оның ерекшелігі, тарих ғылымының басқа ғылым салаларымен үндестікте қатар қарастыруға мүмкіндік беруінде. Бірақ, тарихшы-антропологты бәрінен бұрын тарихи эволюциядағы «адамдық резонанс», болмыс моделі ғана қызықтырады. Ле Гофф тарихи антропологияға мынадай анықтама береді: «Тарихи антропология тарихтың жалпы глобалды концепцияларын ұсынады. Ол «жаңа тарих ғылымының» барлық қырларын, яғни, антропология ұғымындағы материалдық өмір, менталитет, күнделіктілікті біріктіре отырып зерттейді» [7], – деп тұжырымдайды. Тарихи антропологияға берілген мұндай кең масштабтағы анықтаманы А.Я. Гуревич [8], еңбектерінен де кездестіреміз. Тарихшы М.М. Кромм [9], да өз еңбектерінде тарихи антропология ерекшеліктеріне баса назар аударған. Бұл бағытты қолдаушылар тарихи антропологияның пәнаралық байланыстағы сипатына яғни, гуманитарлық ғылымдар ішінде, әсіресе, этнологиямен байланысы жемісті нәтижелер берер еді, деп есептейді.

«Тарихи антропология» тарихи білімнің жалпы бағыты ретінде бір-бірінен айырмашылығы көп емес, өзара тығыз байланыстағы ғылыми конгломераттық сипат алады, соның аясында ең алдымен ментальдылық тарих (Франция), «жаңа мәдени тарих» (АҚШ), микротарих (Италия), күнделікті өмір тарихы (Германия) қалыптасты.

Сонымен, күнделікті өмір тарихының алғашқы қалыптасу сатысында Германиядағы «тарихшылар шеберханасы» қозғалысының ролі зор болды. Мысалы 80-жылдардың соңында ФРГ да осындай 300-ден асатын адамнан тұратын 40 шақты қозғалыс тобы жұмыс істеді. Батыс Европада бұл уақытта 1600 тарихи үйірмелер болды. Үйірме мүшелері өндіріс орнындағы еңбек жағдайы, жұмысшылардың баспанасы және тағы басқа проблемаларды зерттеді.

Тарихшылар құрған «шеберханалар» өз алдына «санақта жоқтардың» күнделікті өмірін зерттеуді мақсат қойды. Бұл топ қызметі барысында ұмыт қалған дәстүрге қызығушылық қайта оянды, ішкі демократиялық реформалардың қалыптасуына ықпал етті. Бұл тарихи, әлеуметтік, этнографиялық материалдардың негізімен анықтала бастады.

ГФР тарихнамасында күнделіктіліктің толыққанды ғылыми-теориялық негізі қалыптасты. 70-жылдардың соңы - 80-жылдардың басында .Планка (Геттинген) атындағы тарих институтының жас зерттеушілері әлеуметтік-саяси құрылым мен бүтіндей толық процесті оқудан бас тартып, мүлдем қарастырылмаған «кішкентай адам» ролі жөнінде оның күндегі өмір-тіршілігі, әлеуметтік құрылымдағы қарым-қатынасы жөнінде қозғалмаған проблемаларды зерттеуді ұсынды. Неміс күнделікті өмір тарихы 90 - жылдардың басында әлемдік тарих ғылымына үлкен ықпалы тиген жеке бағыт ретінде бой көтерді [10,].

Неміс микротарихшысы А.Людке күнделікті өмір тарихын «бақытты және бақытсыз, жеткілікті және жетімсіз өмір кешкендер, адамдар арасындағы ынтымақтастық пен жанжал, естеліктер, махаббат пен өшпенділік, болашаққа үміт пен қобалжи қарау сияқты нақты тарихи суреттеулер» арқылы анықтады. Оның ойынша қарапайым адамның болмысы оның күнделікті жеке өзіндік тәжірибесінен көрініс табады. Экономика, саясат, идеология, заң ісі сияқты категориялар адамның өмірлік тәжірибелік призмасы арқылы өтетіні басты назарға алына бастады.

Күнделікті өмір бұл – бұқара санасының жалпы көрінісі және олардың дәстүрлі әрекеті. Бұл жекелеген қоғамдық процесс тұрғысында көрсетіледі. Күнделікті өмір бұл – қоғамдық дамудың тұрақты формасы-

ның бірі. Әлеуметтік орта күнделікті өмірде тұрақты өндірістік қатынасты орната отырып, әлемді игереді және өзі сол жағдайларға бейімделеді. Сөйтіп, тарих субъектісі микро деңгейдегі зерттеудің алдыңғы қатарлы тұлғасына айналады.

«Күнделіктілік» тарих ғылымында әлеуметтік шынайылықтың маңызды компоненті ретінде орын алды. Әлеуметтік тарих гуманитарлық білімдерді (социология, тарихи демография, психология, құрылымды, әлеуметтік, мәдени антропология және т.б.) үнемі шоғырландырып, оны өңдеуден өткізуді қажет етеді. Сондықтан да оның теориялық-методологиялық арсеналы және тіл түсіндірмесі бай және кең.

Сонымен күнделіктілік мол білім базасын игеруге, теориялық-методологиялық жаңартуларға, тарихи білім парадигмасының түпкілікті ауысуына үлкен жол ашады.

1. Февр Л. Бои за историю. – М., 1991. – С. 37

2. Медик Х. Микроистория // Thesis: теория и история экономических и социальных институтов и систем. Перевод Т.И. Дубниковой. Альманах. – М., 1994. – Т. II. № 4. – С. 193-202.

3. Қазақстан қоғамының жаңа әлеуметтік тарихы (XX ғ.): Ғылыми мақалалар мен деректік материалдар жинағы. – Алматы, 2012. 1-шығарылым: Алматы облысының Көксу, Ескелді және Панфилов аудандары тұрғындарының жадында сақталған тарих / Құрастырушылар: Мырзатаева З.Б., Тілеубаев Ш.Б., Сапарғалиева Б.О., Ботбаева З.Н. – 132 б.

4. Методологические проблемы истории: учеб. пособие для М54 студентов, магистрантов и аспирантов ист. и филос. специальностей учреждений, обеспечивающих получение высш. образования /В.Н. Сидорцов [и др.]; под общ. ред. В.Н. Сидорцова. – Мн.: ТетраСистемс, 2006. – 352 с.

5. Бұл да сонда.

6. Поршинева О.С. Междисциплинарные методы в историко-антропологических исследованиях: Учеб. пособие. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005.

7. Вамбольдт Н.В., Шубина М.П. Повседневность в истории Электронный научный журнал «Вестник Омского государственного педагогического университета» Выпуск 2006 ▪ www.omsk.edu Омский государственный педагогический университет

8. Гуревич А.Я. Историк конца XX века в поисках метода // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М., 1996.

9. Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования (вместо предисловия) //История повседневности. Сборник научных работ. (Серия «Источник. Историк. История»). Вып.3 / Отв. Ред. М.М.Кром. – СПб.: Изд-во Европейского университета, 2003. – С. 7-14.

10. Методологические проблемы истории: учеб. пособие для М54 студентов, магистрантов и аспирантов ист. и филос. специальностей учреждений, обеспечивающих получение высш. образования /В.Н. Сидорцов [и др.]; под общ. ред. В.Н. Сидорцова. – Мн.: ТетраСистемс, 2006. – 352 с.

УЧАСТИЕ КАЗАХСТАНА В БОРЬБЕ ПРОТИВ ТЕРРОРИЗМА И РЕЛИГИОЗНОГО ЭКСТРЕМИЗМА

Г.М. Какенова – д.и.н., профессор кафедры международных отношений Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана), профессор,

А.А. Турунтаева – к.и.н., старший преподаватель кафедры международных отношений Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана)

Мақалада Қазақстанның лаңкестік пен экстремизмге қарсы күресте халықаралық ұйымдармен арасындағы ынтымақтастық мәселелері ашып көрсетілген. Мәселенің теоретикалық-методологиялық аспектілеріне ерекше көңіл бөлінген. Мақала жаңа деректерді пайдалану негізінде дайындалған.

Participation of Kazakhstan in the struggle against terrorism and Religious Extremism is shown on the base of newest scientific materials. Theoretical and methodological aspects are analyzed.

Ключевые слова: терроризм, религиозный экстремизм, глобальные проблемы современности, антитеррористическая деятельность.

В современных условиях терроризм рассматривается в качестве основной угрозы обществу. Подтверждением этому служит количество совершаемых террористических актов.

Анализ определений терроризма, предлагаемых отечественными и зарубежными учеными, свидетельствует о расхождении во мнениях по этому поводу. Выработка четкого определение данного понятия важно в качестве ориентира и предпосылки для решения международных политических и правовых проблем, также в деле создания системы борьбы против этой основной угрозы человеческому обществу.

Можно выделить ряд причин, в силу которых определение понятия «терроризм» вызывает трудности. К числу объективных причин следует отнести отсутствие единого понимания типов и видов терроризма, а также имеющиеся разночтения в трактовке сути национальной безопасности как таковой. Субъективными факторами, обуславливающими трудности в определении понятия «терроризма» отдельные специалисты называют: нежелание некоторых государств связывать себя жесткими международно-правовыми обязательствами; культурные, цивилизационные и религиозные различия, когда теракты воспринимаются как героические или преступные.

Основная трудность в разработке согласованного определения понятия «терроризм» состоит, тем не менее, в политических причинах. Отсутствие общепринятого определения терроризма, как свидетельствует практика, позволяет государствам в различных ситуациях использовать разные политические подходы, и данную стратегию иногда называют «двойными стандартами» [1, с. 25].

На сегодняшний день существует более 400 определений терроризма. Так, например, Европейский Союз квалифицирует терроризм как «международно осужденный акт, совершенный отдельным лицом или группой против одной или нескольких стран, их институтов или граждан, с целью устрашить и фундаментально изменить или уничтожить политические, экономические или социальные структуры государства». В Докладе Группы ООН высокого уровня к терроризму отнесено «любое деяние, которое имеет целью вызвать смерть мирных жителей или некомбатантов или причинить им тяжкие телесные повреждения, когда цель такого деяния, в силу его характера или контекста, заключается в том, чтобы запугать население или заставить правительство или международную организацию совершить какое-либо действие или воздержаться от него» [2, с. 83].

«Шанхайская конвенция по борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом», принятая 15 июня 2001 г., к терроризму относит действия, направленные на причинение тяжкого телесного повреждения или убийство какого-либо гражданского лица или другого лица, не принимающего активного участия в военных действиях в ситуации вооруженного конфликта. Также в понятие терроризма Конвенция включает организацию, планирование, подстрекательство и пособничество в совершении нанесения значительного ущерба какому-либо материальному объекту с целью запугать население, нарушить общественную безопасность, а также заставить органы власти либо международную организацию совершить какое-либо действие или воздержаться от его совершения [3].

Все определения сходятся в одном: терроризм-это идеология и практика воздействия на общественное сознание, на принятие решений органами государственной власти или международными организациями с помощью устрашения и различных форм противоправных насильственных действий.

После распада СССР терроризм пустил свои корни во многие районы и уголки постсоветского пространства. Попытки добиться своих целей, даже самых благородных, насильственными методами привели к вооруженным конфликтам на территории Азербайджана, Армении, Грузии, Молдовы, Кыргызстана и Таджикистана. Сегодня международный терроризм в любых своих проявлениях: по своим масштабам и сферам действия, оснащенности самыми современными техническими средствами, концентрации сил и средств, финансовым возможностям и интеллектуальным способностям превратился в одно из опаснейших явлений на рубеже XXI столетия. Возрастает многообразие террористической деятельности, которая все больше увязывается с национальными, религиозными, этническими конфликтами, сепаратистскими и освободительными движениями. Терроризм приобрел глобальный характер.

Многие конфликты, происходившие в центрально-азиатском регионе с начала 1990-х гг., имели ярко выраженную религиозную окраску. В постсоветской Центральной Азии начались внутренние изменения во всех сферах жизнедеятельности общества. Немаловажное место в этих процессах занял ислам, который в настоящее время представляет собой динамичную политическую силу.

В своей книге «Критическое десятилетие» Н.А. Назарбаев подчеркивает, что фактически ни одно государство Центральной Азии не избежало тенденции политизации религии. Поэтому для достаточно устойчивого в этом отношении Казахстана, который не является импортером деструктивных идей, наибольшая опасность для межконфессионального согласия страны видится, прежде всего, в экспорте религиозного экстремизма. Тем более, радикальные и экстремистские организации и движения постоянно делают и делают попытки усилить свое влияние среди мусульманской части казахстанского населения и, так или иначе, закрепиться на нашей территории. Основная ставка фундаменталистов и экстремистов делается на мусульманскую часть населения Казахстана. Но при этом надо учитывать, что религиозный фундаментализм и экстремизм может угрожать и другим, почти 40 конфессиям Казахстана, объединяющим почти три тысячи религиозных организаций и движений. Несмотря на то, что эти попытки успешно

пресекались, необходимо принимать во внимание, что возможность таких попыток и в дальнейшем отнюдь не канула в прошлое. Мусульманская община и духовенство нашей страны высоко оценивают позицию государства и придерживаются в подавляющей массе традиционного ислама суннитского толка. Попытки привнесения радикальных воззрений на казахстанскую почву не имеют массовой поддержки. Информационная политика должна включать в себе элементы религиозного воспитания, которое формируется на основе представлений о мировых религиях как источниках мира и лояльности. Особенно это касается развенчания мифа об исламе как «агрессивной» религии [4, с. 97-101].

Ислам зачастую становится предметом различных политических манипуляций. Религиозные радикалы, подменяя понятия «традиционного» ислама идеями экстремистского толка, умело используют социально-экономические трудности молодых государств и направляют свою деятельность на свержение светской власти с целью создания режимов теократии, халифатов и приведения официального права в соответствие с нормами шариата. В свою очередь, во многих государствах Центральной Азии неоднократно предпринимались попытки обвинить религиозную оппозицию в массовых антиправительственных выступлениях и столкновениях с органами правопорядка. При этом не учитывались объективные социально-экономические причины, имеющие серьезный конфликтогенный потенциал [5, с. 4].

Нельзя смешивать ислам и терроризм. Основой терроризма, исходящего из мусульманских стран, является вовсе не ислам. Терроризм питается социально-экономическим, политическим недовольством, противостоянием властям, допускающим крайнюю несправедливость, подавление демократии. На деле действительной основой сопротивления развитых и неразвитых стран являются не религиозные мотивы, не противостояние ислама и христианства, а атмосфера экономической, политической, культурной, информационной неустроенности современного мира.

Как отмечают специалисты, исламский радикализм и терроризм пришли в регион как из стран Ближнего и Среднего Востока, так и из отдельных государств постсоветского пространства. Анализ событий показывает, что налицо различные формы использования ислама политическими кругами ряда государств СНГ для достижения политических целей, стремления к власти.

Религиозная идеология является хорошим прикрытием для большинства действующих в Центральной Азии экстремистских организаций. Сегодня религиозный экстремизм, по мнению экспертов, представляет собой внушительную политическую силу в регионе, претендующую на создание оппозиции конституционным органам власти. «Тихая» экспансия, осуществляемая его приверженцами под видом оказания гуманитарной и иной помощи через различные неправительственные фонды и организации, проводимая просветительская работа в частных учебных заведениях и медресе, постепенно уступает свое место радикальным методам его насаждения. В настоящее время в центрально-азиатских государствах активно действуют религиозные организации исламского толка, которые зачастую уже и не скрывают своих радикальных взглядов на существующий строй: ваххабиты, салафиты, организации «Хизб-ут-Тахрир», «Таблиги Джамаат» («Общество исламских улемов») и др., имеющие мощную идеологическую и финансовую подпитку извне. Их основные цели и задачи: религиозно-идеологическая обработка верующей части населения, прежде всего молодежи, насаждение шариата; создание теократического исламского государства, включающего в себя территорию всех стран ЦАР [6].

Вышесказанное может быть проиллюстрировано на примере организации «Хизб-ут-Тахрир». Религиозно-экстремистская организация «Хизб-ут-Тахрир» («Исламская партия освобождения») была основана еще в 1953 году на базе палестинского отделения организации «Братья мусульмане». Цель организации воссоздание «Халифата» (мусульманское государство VII в. в Западной Аравии) с концентрацией власти и светской и духовной власти в руках халифа – теократического правителя. Составлен проект конституции халифата, содержание которой подтверждает религиозно-экстремистский характер стратегии и тактики «Хизб-ут-Тахрир». Так, единственным языком на территории халифата предполагается арабский, не признается принцип сосуществования идей и культур, исключается толерантность в отношении других мировоззрений, проповедуются идеи уничтожения руководителей, не следующих заповедям шариата, изгнания евреев, возможности стать шахидами и т.д. Одним словом, никакого диалога цивилизаций, национальных государств. Глубокое изучение установок этой организации подтверждает, что ее основателями явились антиисламские круги.

В марте 2005 года эта организация была внесена в список запрещенных в Казахстане организаций. Следует отметить, что в начале своей деятельности на территории нашей страны организация вербовала в свои ряды малоимущие слои населения, позднее – представителей интеллигенции, служащих, предпринимателей. Особое значение придается привлечению в организацию молодежи, которую легко дезориентировать в религиозных вопросах в силу отсутствия у нее знаний канонов ислама. Ведь

учащиеся школ и студенты, которых пытаются вовлечь в свои сети экстремисты, не всегда имеют представления о разнице между истинным исламом и проповедями экстремистов. Следует подчеркнуть, что активисты экстремистских организаций обычно хорошо подготовлены в плане ведения агитационной работы, знают психологию людей, владеют навыками манипуляции ими [7].

Деятельность «Хизб-ут-Тахрир» в Казахстане была пресечена в начале декабря 2006 года. По данным пресс-службы КНБ РК, в результате действий органов национальной безопасности были задержаны и арестованы отдельные руководители и активисты партии по Казахстану и ее структурных звеньев в ряде регионов страны. В ходе обысков было изъято свыше 25000 листовок и около 700 экземпляров литературы религиозно-экстремистского толка, а также компьютеры и современное типографское оборудование. Ряд арестованных членов этой организации, раскаявшись в своих деяниях, добровольно выдали хранившуюся в тайниках множительную технику и печатную продукцию «Хизб-ут-Тахрир». Двое активистов организации из Южно-Казахстанской области, ответственные за работу подпольных типографий, выдали 2 ризографа, предназначенных для производства книг и другой литературы. Лидер «Хизб-ут-Тахрир» по Казахстану выдал органам следствия 12 компьютерных дисков с материалами, призывающими к нарушению территориальной целостности Казахстана, свержению конституционного строя и установлению в странах Центральной Азии, Ближнего и Среднего Востока исламского государства Халифат. 55 членов этой партии после ареста лидеров и активистов организации отказались от идеологических установок «Хизб-ут-Тахрир». Об этом они официально в письменной форме заявили в органы КНБ и добровольно сдали 369 брошюр, 508 книг, 134 журнала, предназначенных для практических занятий и самостоятельной подготовки, а также 390 листовок, содержание которых направлено на разжигание национальной и религиозной вражды. В результате разъяснительной работы с участием авторитетных теологов и религиозных деятелей от членства в «Хизб-ут-Тахрир» и участия в противоправных действиях отказались еще 22 сторонника этой организации [8].

Казахстан с первых дней независимости является не просто одним из активных участников борьбы с международным терроризмом, но и инициатором объединения стран в этом противодействии. Эффективным является сотрудничество Казахстана в рамках организаций ШОС, ОДКБ, СВМДА, ОБСЕ и ООН. Так, проведенный по инициативе Казахстана в июне 2002г. первый саммит СВМДА принял итоговый документ - Алматинский акт, в котором были обозначены важнейшие принципы противодействия терроризму. Было подчеркнуто, что борьба с терроризмом должна стать по своему характеру и уровню глобальной, всесторонней и последовательной, а не избирательной и дискриминационной.

Казахстанской стороной проведена последовательная работа по превращению ОДКБ в действенный механизм сотрудничества в сфере безопасности. Кроме активной позиции в других структурных объединениях, Казахстан активно поддерживает меры, принимаемые Антитеррористической коалицией. Наша страна проводит работу по усилению взаимодействия со странами ближнего и дальнего зарубежья по линии борьбы с международным терроризмом и экстремизмом, принятие совместных превентивных мер. Так, в апреле 2002г. в г. Алматы под эгидой Антитеррористического центра СНГ был проведен второй этап комплексного оперативно-тактического учения «Юг-антитеррор-2002». В июне 2002г. в г. Атырау проведено полномасштабное учение «Дабыл» по пресечению актов воздушного терроризма, а в августе прошли совместные казахстанско-американские учения «Баланс-Барс» в Капшагае. Совместно с российскими военными казахстанские силы участвовали в широкомасштабных военных учениях на Каспии «Море мира-2002» в Мангыстауской области.

Экзаменом взаимодействия стали антитеррористические учения ШОС «Мирная миссия-2010», прошедшие в Жамбылской области. В основу замысла учения был положен один из возможных вариантов развития обстановки в государствах региона вследствие обострения межнациональных, религиозных и иных конфликтов. По данным Министерства обороны, в учении было задействовано шесть тысяч военнослужащих, более полутора единиц вооружения и военной техники, в том числе самолетов и вертолетов. Авиационная техника была представлена Казахстаном, Китаем и Россией [8].

Казахстан – активный член системы противодействия терроризму в рамках СНГ, сложившейся в 2003 г. Структурно в рамках антитеррористической системы СНГ выделяются две региональные группы интересов: европейская (Беларусь, Молдова и Украина) и центрально-азиатская (Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан). Реально действующим антитеррористическим институтом в рамках СНГ стал антитеррористический центр (АТЦ) Содружества. В настоящий момент к числу основных направлений деятельности АТЦ СНГ относятся: обеспечение безопасности на транспорте, недопущение терроризма с использованием оружия массового поражения (ОМУ), обеспечение безопасности энергетической инфраструктуры, гармонизация национальных законодательств в области противодействия терроризму,

противодействие террористическим угрозам в информационном пространстве. Между государствами СНГ активно осуществляется сотрудничество в области материально-технического обеспечения контртеррористической деятельности [9, с. 21].

Одним из важнейших компонентов сотрудничества в сфере антитеррористической деятельности является характер правовой помощи и экстрадиции. 12 апреля 2006 г. состоялась передача Комитетом национальной безопасности Республики Казахстан правоохранительным органам Российской Федерации гражданина России В.Р. Измайлова. Он находился в федеральном и международном розыске по уголовному делу, возбужденному по ряду статей Уголовного кодекса России. Измайлов входил в бандгруппу, возглавляемую арабским наемником Абу-Дзейтом. В 2003 г. он принимал участие в нападении на колонну федеральных войск в районе Галашки, а в 2004 г. участвовал в нападении на объекты правоохранительных органов Республики Ингушетия. В результате проведенных совместно органами ФСБ и КНБ оперативно-розыскных мероприятий Измайлов был задержан на территории республики Казахстан. Экстрадиция была проведена на основании Минской конвенции 1993 г. «Об оказании правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам».

В соответствии с Законом Республики Казахстан «О борьбе с терроризмом» от 13 июля 1999 г. упреждение внешних угроз на раннем этапе является приоритетным направлением деятельности правоохранительных органов Казахстана. В этом направлении большое значение имеет участие Казахстана в деятельности Интерпола, членом которого наша страна стала 4 ноября 1992 г. Сегодня одним из приоритетных направлений Национального бюро Интерпола Казахстана в борьбе с терроризмом является упреждение проявлений терроризма на территории государства. В этом контексте большое значение придается тесному сотрудничеству со спецслужбами государств, входящими в систему Интерпола. Активно сотрудничают КНБ Казахстана со спецслужбами США, ФРГ, Франции и Великобритании в области противодействия международным террористическим организациям [10, с. 132].

Важной составляющей борьбы с проявлениями терроризма, экстремизма и сепаратизма является также выявление очагов зарождения групп и организаций, проповедующих насильственный характер действий, а также структур, которые их поддерживают и финансируют. В борьбе против терроризма и экстремизма крайне важно применение использования всех форм противодействия распространению терроризма и экстремизма (политической, психологической, информационной и др.). История свидетельствует, что именно сфера взаимоотношений между людьми разных вероисповеданий и национальностей является болевой точкой в системе любого общества, а также мишенью для деструктивных групп и организаций.

1. Михайленко А.Н., Келехсаев В.И. *Противодействие терроризму: международный опыт.* – М.: Фонд им. М.Ю. Лермонтова, 2008. – 284 с.

2. Кулагин В.М. *Международная безопасность: Учебное пособие для студентов вузов / В.М. Кулагин.* – М.: Аспект Пресс, 2007. – 318 с.

3. *Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом (г. Шанхай, 15 июня 2001 г.) // Интернет-ресурс.*

4. Назарбаев Н.А. *Критическое десятилетие.* – Алматы: Атамұра, 2003. – 240 с.

5. Каримов Н.И. *История взаимоотношений власти и ислама в Центральной Азии (конец XX – начало XXI вв.): Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. истор.н.* – Алматы, 2010. – 30 с.

6. См.: Уразбаев А.З. *К вопросу противодействия глобальным угрозам безопасности в Центральной Азии // Центральная Азия в условиях геополитической трансформации и мирового экономического кризиса: материалы VII Ежегодной Алматинской конференции (г. Алматы, 9 июня 2009г.).* – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – С. 61-66; *Современный терроризм: взгляд из Центральной Азии.* – Алматы, 2002;

7. Кумеков А. *Под прикрытием истинной веры // Казахстанская правда.* – 2006. – 16 ноября.

8. *Против терроризма и экстремизма // Интернет-ресурс: <http://www/knb/kz>*

9. Каратаева Л.Р. *Становление системы противодействия терроризму в Центральной Азии: Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. д-ра истор. н.* – Алматы, 2010. – 43 с.

10. Токсанбаев А.Б. *Интерпол и международный терроризм: проблемы, тенденции развития и противодействие.* – Алматы: ОФППИ «Интерлигал» в Казахстане, 2004. – 304 с.

ВОСПИТАНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

А.Т. Капаева – д.и.н., профессор Международной академии бизнеса

Мақалада қазақ халқының ұлттық дәстүрлі мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы негізінде ЖОО студенттерін мәдениет аралық төзімділікке тәрбиелеу мәселелері қарастырылады. Ұлттық мәдениеттің кенестік кезең мен бүгінгі тәуелсіздік жағдайындағы тарихи даму барысы түрлі қырларынан терең зерделенген. Мақалада дәстүрлі мәдениеттің қазіргі заманғы проблемалары толық айқындалған.

The questions of intercultural tolerance education of university students on the example of the formation and development of the national culture of Kazakhs. The article provides a historical petrospective of culture, the main stages of its development, as well as a comparative analysis of the development of culture in the Soviet period and the period of sovereignty.

Ключевые слова: толерантность, национальная культура, казахская элита, возрождение традиций, многоэтничность.

Чтобы воспитать межкультурную толерантность к культурам других народов студенты должны знать и любить, прежде всего, культуру своего народа: его традиции, обычаи, язык, историю. Любовь к культуре прививается с самых ранних лет в семье, детских дошкольных заведениях, школе, вузе. Воспитание культурной толерантности должно быть непрерывным, всесторонним, комплексным. На каждой ступени развития личности ставятся свои задачи, соответствующие возрасту, целевым установкам.

На первых курсах вуза перед преподавателями социально-гуманитарного профиля в целом, перед историками в частности, стоят задачи, несколько отличные от задач преподавания в старших классах школы, где главная цель как педагогов, так и школьников подготовиться к ЕНТ. А это означает, что учащиеся в курсе «История Казахстана» должны механически запомнить огромный объем различных дат тех или иных исторических событий, цифры и т.д. Упускается самое главное – умение самостоятельно мыслить, размышлять, анализировать, познать логику, закономерность, особенности исторических эпох и, к сожалению, отходят на второй план такие важнейшие вопросы – воспитание патриотизма, любви к своей родине, воспитание толерантности. На восполнение этого пробела направлено изучение обязательного курса «История Казахстана», культурологии, философии, политологии и др. предметов на первом курсе вузов.

В курсе «История Казахстана» на каждом занятии преподаватель говорит о зарождении, развитии культуры, начиная с древних времен до современности. Необходимо остановиться на том, что развитие национальной культуры казахов прошло далеко нелегкий путь: от непризнания культуры номадов, ее отрицания, через унификацию, обезличивание и интернационализацию (советского периода), к развитию национальной культуры и культуры других этносов в суверенный период.

Так, на протяжении долгого периода считалось, что у кочевников, якобы отсталая культура в отличие от оседлых народов, которые являются носителями истинно высокой культуры. Кочевники, якобы, бесцельно бродили по степи за своим скотом. О какой культуре может идти речь?

Недооценивалось богатейшее культурное и историческое наследие казахского народа, роль кочевых цивилизаций в мировой истории. Развитие мировой культуры связывалось только с оседлым образом жизни и хозяйствования. Все достижения человеческой культуры и техники приписывались исключительно европейской цивилизации.[1] Многие исследователи Запада полагают, что кочевники были «рабами степи», «вечными узниками климатического годового цикла», что они утратили связь с миром. А.Тойнби однозначно утверждает, что «несмотря на нерегулярные набеги на оседлые цивилизации, временно включающие кочевников в поле исторических событий, общество кочевников является обществом, у которого нет истории».

Исследователи с более серьезной научной ориентацией доказали, что в результате культурного прорыва на рубеже нашего летоисчисления началось формирование тюркской цивилизационной модели. Профессор С.Г. Кляшторный выводит ее исходным началом Тюркский каганат. К более раннему периоду относит процесс формирования цивилизации у тюрков академик АН СССР А.П. Окладников, А.Маргулан, К.Акишев, Л.Н. Гумилев однозначно пришли к выводу о наличии высокоразвитого уровня кочевой цивилизации среди народов Евразии, которая за три тысячелетия прошла законченный цикл творческой эволюции.

По своему геополитическому положению Казахстан выступал срединной территорией между Европой и Азией, звеном между славянскими, тюркскими народами и Китаем. На просторах Великой степи, в самом сердце Центральной Азии создавалась неповторимая цивилизация, являющаяся своеобразным синтезом степного и оседлого образа жизни, наследниками которого и стали современные центрально-азиатские нации. Востоковеды среди важнейших признаков кочевой цивилизации выделяли такие признаки, как государственность, монументальная архитектура погребальных сооружений, поселения городского типа, письменность и искусство, регулярные торговые связи, единый культ и религия, эпос.

На территории Казахстана зарождались и развивались самобытные цивилизации, представляющие собой сложнейшие многоуровневые явления. Здесь возникали и распространялись культурные новации евразийского масштаба. Развитие народов Евразийского материка имело свое своеобразное содержание, темп и динамику, обусловленные природной средой и способами адаптации к ней. Археологические материалы свидетельствуют о многокомпонентности культуры Казахстана, его территория являлась контактной зоной, где происходило взаимообогащение культур. Огромное влияние на её сложение оказывали политические, экономические и культурные связи с Китаем, Ближним и Средним Востоком, Средней Азией, Поволжьем, Приуральем, Сибирью. Взаимодействие и взаимовлияние различных культур, различных культурных зон явилось важнейшим фактором и в развитии этногенеза. Установлено, что Западнотюркский каганат, а затем Тюркешский, Карлукский и позднее государство Караханидов, центры которых находились на территории Казахстана, являлись средневековыми государственными образованиями, творчески соединявшими в своей культуре разноэтнические традиции.[2]

Изучение кочевых и оседлых цивилизаций ясно показывает, что взаимодействие и взаимообогащение культур различных народов было магистральной линией мирового прогресса. В недрах таких взаимодействий лежат и истоки этногенеза современных народов Казахстана и Средней Азии.

А.Х. Маргулану удалось доказать, что в средние века Центральный Казахстан был не только страной кочевников, но и одним из центров оседлой и городской культуры. Здесь, в долинах Нуры и Сарысу, в предгорьях Улугтау были обнаружены остатки средневековых поселений и городищ, которые являлись Центрами ремесла, торговли и земледелия. Многие из городов и селений являлись и центрами производства металлов – меди, олова, серебра, бронзы, золота.

В VI-IX вв. в Южном Казахстане насчитывалось 25 городов, в Юго-Западном Семиречье – 27 городов. Если в IX-X вв. в Северо-Восточном Семиречье было 12 городов, то в XI-XII вв. их число возросло до 70.

Центрами религии, торговли, связи между земледельческими оазисами и кочевой степью, между Востоком и Западом на Великом Шелковом пути были города в долинах рек Сырдарья, Таласа, Чу, Или: Испиджаб, Отрар, Тараз, Сыгнак, Янгикент, Суяб, Каялык, Мирки, Кулан и другие.

В XVI-XVII вв. в Казахстане развивались устное народное творчество и письменная литература. Устное творчество представлено поэтами-импровизаторами – акынами, сказителями – жырау.

В жизни кочевников большую роль играло вокальное и инструментальное музыкальное искусство. Они использовали струнные, смычковые, духовые, ударные, шумовые инструменты, среди которых особенно популярны были домбыра, кобыз, сыбызғы.

В период позднего средневековья, в XVI-XVII веках, сложились и закрепились главные элементы культуры казахов.

Во второй половине XIX века жили и творили выдающиеся представители казахской культуры Ч.Ч.Валиханов, Ы.Алтынсарин, А.Кунанбаев. Ч.Ч. Валиханов оставил богатое научное наследие: капитальный труд «О состоянии Алтышара или шести восточных городов Китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии)», «Аблай», «Киргизское родословие», «Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи», «Записки о судебной реформе», «О мусульманстве в степи», «Следы шаманства у киргизов», «О кочевьях киргиз» и другие. Ему принадлежит приоритет в постановке и разрешении ряда узловых проблем истории тюркских народов, таких как этногенез, социальная структура, политическое положение, национально-освободительная борьба, роль ислама в их жизни.

Нельзя не сказать об огромном вкладе в культуру Казахстана замечательной плеяды алашской национальной интеллигенции. А.Букейханов, А.Байтурсынов, М.Дулатов, М.Тынышпаев, М.Чокаев, Ж.Акпаев были не только правозащитниками и политическими деятелями, но и крупными просветителями: издателями газет и журналов, поэтами, мыслителями, авторами книг и учебников; по мере сил они разбирали экономические теории. В газете «Казах» от 21 ноября 1917 г. опубликован проект программы партии «Алаш», в пункте «Развитие науки и просвещения» которого говорится: «Образование должно быть достоянием всех. Обучение во всех учебных заведениях – бесплатное. В начальных школах преподавание должно вестись на родном языке. Казахи должны иметь на родном языке средние учебные

заведения, университеты ...» Лидеров движения «Алаш» волновала судьба народа, его будущее и они поднимали эти важные вопросы в конце XIX – начале XX в.в. Царская администрация, а потом и советская власть боялась этих высокообразованных, интеллигентных молодых людей, которые не могли оставаться равнодушными к судьбе своего народа и делали все возможное, чтобы изменить существующее положение дел в степи. Тем более что национальная интеллигенция через своих лидеров, налаживает связь с татарскими, оренбургскими и другими тюркоязычными мусульманами для выработки единой тактики в социально-экономическом, культурном вопросе. Лидеры движения «Алаш» были преданы советской властью и репрессированы в годы «большого террора».

Если взять советский период истории Казахстана, то историю и культуру советского периода нельзя рассматривать вне реальных противоречий общественной жизни, социальной психологии масс.

Советская культура и культура советского периода далеко не одно и то же. Во-первых, советскую культуру нельзя однозначно сводить лишь к воспеванию коммунизма. Это была бы вульгарная примитивизация сложного явления. Во-вторых, советская культура и культура советского периода – это живой, противоречивый процесс, где ее деятели – современники, которых просто невозможно просто поделить на «чистых» и «нечистых».

Культура советского периода – сложная диалектическая целостность, но она никогда не была единым монолитом. Противоречивость присуща и всей системе, и ее элементам. Живое, общечеловеческое в них причудливо переплеталось с тоталитаризмом; связь с историей – с прославлением системы. Здесь и «официально» признанная культура, и находящаяся в «тени», и культура инакомыслия и оппозиции.

В русле советского культурного строительства при всем разрушающем воздействии тоталитарно-колониального режима в соответствии с объективными потребностями общественного развития и творческого гения народа частично обозначились преобразования, которые способствовали становлению многих новых отраслей науки, культуры, систем образования.

Особенностью казахстанской культуры конца XX века является четко прослеживаемая преемственность с культурой предыдущего века. О последней ёмко и образно сказал Глава нашего государства: «Казахская культура двадцатого века – это одна из самых замечательных композиторских школ от Мукана Тулебаева до Газизы Жубановой, это и оперные певцы, которые могли бы украсить сцену любого театра мира – от Ермека Серкебаева до Алибека Днишева, это и откровения молодых казахстанских художников, и искания казахских философов, это этнологические концепции Алькея Маргулана, это архитектурные ансамбли Алматы, это лирика Мукагали Макатаева и эссеистика Аскара Сулейменова, это тот огромный мир, прикосновение к которому позволит понять именно культуру казахов, а не всякого рода внешние штампы». [3]

Большим шагом в развитии науки в советский период было открытие в 1946 г. Академии наук Казахской ССР, первым президентом которой стал замечательный ученый К.И. Сатпаев. В первый состав Академии вошли 14 академиков и 16 членов-корреспондентов. Академиками АН Казахской ССР первого созыва были избраны М.О. Ауэзов, А.Бектуров, И.Г. Галузо, М.И. Горяев, А.К. Жубанов, Н.Г.Кассин, С.К. Кенесбаев, Н.В. Павлов, М.П. Русаков, К.И. Сатпаев, Н.Т. Сауранбаев, Г.А. Тихов, В.Г.Фесенков; членами-корреспондентами – Х.К. Аветисян, Н.У. Базанова, А.И. Безсонов, С.Н.Боголюбский, Р.А. Борукаев, А.В. Бричкин, А.М. Габбасов, Х.Д. Джумалиев, А.Х. Маргулан, А.Ж. Машанов, К.М. Мынбаев, А.П. Полосухин, В.И. Смирнов, А.Н. Сызганов, Г.Н. Удинцев, М.И. Усанович. С именами этих ученых связано развитие науки в республике в советский период.

Нельзя не отметить также и советскую систему образования, которая воспитала не одно поколение профессионалов, востребованных во всех отраслях науки, производства, здравоохранения. Окончив среднюю школу, выпускник любого областного городка национальной республики, опираясь только на «багаж» приобретенных знаний, поступал в ведущие вузы страны МГУ, ЛГУ, МИФИ, МИСИС, МВТУ им. Баумана и т.д. Казахские вузы, количество которых было намного меньше, чем в современный период (это тот случай, когда количество не переходит в качество, как показывает практика), были конкурентоспособны на союзном уровне.

В то же время деформации в социально-культурной сфере приобрели угрожающий характер. По сути, стал вопрос об утрате национальных основ отечественной культуры.

Главным достижением культурной революции в Казахстане должно было стать формирование национальной социалистической культуры, при этом национальная по форме культура по своему содержанию должна быть социалистической. Закономерен вопрос: возможна ли национальная форма культуры без ее национального содержания? Если в содержании культуры нет ничего национального, что же обеспечивает ее развитие как национальной, ее способность к взаимовлиянию и взаимообогащению?

нию? Ясно, что специфика художественных выразительных средств, языковых различий, этнокультурных особенностей явно не исчерпывает всей сложности процессов сохранения национального облика культуры. Тем не менее, именно такая трактовка национальной культуры доминировала в советское время, под этот «стандарт» подверстывались все достижения культурного творчества народа[4]. Авторы этой теории хотели быть интернационалистами, отрицая национальное.

Как известно, официальная пропаганда провозглашала Казахстан – «планетой ста языков», «лабораторией дружбы народов». Ошибки, допускаясь в сфере национальных отношений, замалчивались, говорить на эту тему было не принято.

Самим народам также не дозволялось проводить любые мероприятия, связанные с сохранением национальной идентификации, национальным сознанием. Запрещалось создание общественных объединений, преследовавших подобные цели.

Далеко не лучшим образом отразились на национальных отношениях бюрократическое равнодушие к развитию национальных культур и проявлявшаяся подчас тенденция считать любые стремления, связанные с удовлетворением естественных культурно-языковых потребностей, возрождением национализма. Допущенные перекосы в языковой политике привели к спаду развития национальной культуры, национального самосознания.

Советское государство провозглашало себя государством многонациональным и интернациональным. Оно действительно было многонациональным, в нем проживало много наций и этносов. Однако оно не было интернациональным по своей политике. Государство нивелировало все национальные различия уже в самом жизненном укладе народов. Режим формировал «нового советского человека».

В научной и публицистической литературе широкое распространение получила точка зрения, что все народы СССР за годы социалистического строительства полностью консолидировались в социалистические нации и народности. Любые упоминания о сохранении отдельными частями этносов культурно-бытовых различий стали считаться неуместными. Нигилистическая национальная политика привела к тому, что национальный язык этносов ограничивался в развитии, вытеснялся. Значительные препятствия встречали попытки представителей различных национальных общин создать объединения национально-культурной ориентации. Хотя власти допускали существование некоторых фольклорных ансамблей, театров и редакций газет на национальных языках (в Казахской ССР это немецкие, уйгурские, корейские коллективы), создание национально-культурных обществ категорически запрещалось. На закрытых заседаниях партийного руководства постоянно отмечалась «угроза националистических проявлений». В этой связи запрещалось широко отмечать праздник Наурыз у восточных народов, а также «Пурим», «Ханука», встречать новый год по лунному календарю, создавать объединения по изучению национальных языков. Идеологической основой этого подхода являлась официально принятая концепция «единого советского народа», внутри которого должны быть стерты все национальные различия. Эксперимент, проведенный с рядом народов в Советском Союзе, является по своей идейной направленности вполне логичной, оправданной идеологами марксизма-ленинизма формой насилия, философией тирании, реализацией в широких масштабах того же манкуртизма, превращенного в политику «нового» режима[5]. Падение административно-командной системы привело к дестабилизации межнациональных отношений, обострению нерешенных и появлению новых проблем на этнической почве. Их глубинные корни – в нарушении прав той или иной нации или этнической группы, политических прав, языковых: неравенство языка этноса, насильственная ассимиляция, самоотрицание, денационализация культуры, отсутствие государственной защищенности культурных свобод и как следствие снижение общей культуры.

Вот такой сложный и противоречивый путь прошла казахская культура и, только с обретением суверенитета, началось подлинное развитие культуры не только казахского народа, но и всех этносов, проживающих в Казахстане. Это важное достижение закреплено в Конституции и других законодательных документах.

Согласно статье 19 Конституции РК каждому гражданину предоставляется право на пользование родным языком и культурой, на свободный выбор творчества. Конституцией гарантируется свобода слова и творчества, в то же время не допускается дискриминация и превосходство по социальному, расовому, национальному, религиозному, сословному и родовому признаку, а также не допускается культ жестокости и насилия[6].

Исходя из этих конституционных требований и норм, государство категорически запрещает пропаганду войны, насилия и жестокости, расовой, национальной и религиозной исключительности или нетерпимости, любые формы распространения порнографии. Концепция социокультурного развития РК поставила задачу духовного обогащения людей, подлинного гармоничного взаимоотношения между

людьми и народами, обществом в целом и средой его обитания, а также гарантированного представления свободы творчества и самовыражения в сфере литературы, культуры и искусства[7].

В социокультурном развитии государства большое внимание уделяется также самобытности культур всех народов, проживающих в республике.

«Путь социокультурного развития независимого Казахстана характеризуется обращением к человеческим ценностям, полнокровному возрождению прогрессивных народных традиций и обычаев, возвращению к гуманитарным наукам, признанию ценности и самостоятельности всех национальных культур» – отмечается в концепции социокультурного развития РК. [8].

Принципы равноправного развития всех этносов нашли свое отражение в Конституции РК 1993 г., где статья 1 гарантирует равенство прав и свобод независимо от расы, национальности и языка. [9]. Созданы правовые основы для деятельности национально-культурных центров, являющихся разновидностью общественных объединений и очагами сохранения национального самосознания, развития этнической культуры и языка. Согласно Конституции 1995 г. запрещается создание и деятельность общественных организаций, цели или действия которых направлены на разжигание сословной и национальной, расовой и родовой розни[10].

На складывание и утверждение основ межнационального согласия в казахстанском обществе существенное влияние оказывают национально-культурные центры, которые, имея первостепенную значимость, служат возрождению культуры и традиций всех народов Казахстана. В нашей стране они призваны способствовать развитию культурных связей между народами, обеспечить совместимость культур при свободном развитии каждой из них. Проблемы развития национальных культур систематически поднимаются на Сессиях Ассамблеи народа Казахстана.

В национально-культурных объединениях стало доброй традицией ежегодно проводить народные и религиозные праздники Наурыз, Курбан айт, Масленица, Рождество и др. Участие в таких праздниках является неоценимым средством приобщения молодежи к сокровищам художественной, прикладной, фольклорной культуры, прививает любовь к народным традициям и обычаям. Эта работа закрепляется в учебных программах средних учебных заведений республики. Согласно новой Концепции воспитания детей дошкольного и школьного возрастов введены специальные дополнительные предметы и спецкурсы по темам “Искусство и этика”, “Народные обычаи и традиции”, “История национальной культуры”.

На важнейший вопрос – для чего же надо знать культурное наследие своего народа?, – наиболее полный ответ дает выступление Президента Н.А. Назарбаева на расширенном заседании Общественного совета по реализации государственной программы «Культурное наследие» (Астана, 13 февраля 2007 г.): «Программа “Мәдени мұра” («Культурное наследие») отнюдь не ограничивается сугубо утилитарными целями восстановления нашего историко-культурного наследия. Ее главное предназначение – достичь позитивных сдвигов в общественном сознании, и в этом контексте она имеет важное идеологическое, общегосударственное значение. Во-первых, речь идет об усилении роли и расширении пределов исторического сознания нации, что является одной из важнейших духовных основ нашей государственности. Национальное возрождение может произойти только тогда, когда оно покоится на живительной почве многовековой культуры, питается благотворными соками исторического прошлого... Восстановление историко-культурного наследия – это еще и воссоздание такой связи времен, которая обладает четкой проекцией в будущее. Задавая вопросы о реальном содержании нашего прошлого, мы обогащаем понимание настоящего и можем конструировать вдохновляющие образы нашего будущего. Во-вторых, программа “Мәдени мұра” стала ответом на запросы, связанные с формированием и укреплением национального самосознания и идентичности. В эпоху глобализации историко-культурное наследие – основа самоидентификации... В-третьих, усилия по реализации данной программы приводят к постепенному формированию нового культурно-исторического ландшафта страны... В-четвертых, реализация госпрограммы “Культурное наследие” имела большое значение для повышения интереса казахстанцев к своей истории и культуре» [11].

Овладение культурным наследием – это основа исторической памяти народа, без которой, в свою очередь, не бывает истинного патриотизма. Преодоление этой инерции исторического беспамятства особенно важно для воспитания подрастающего поколения.

1. Козыбаев М.К. *Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски.* – Алматы, 2000, Т.2. – 388 с.

2. Байпаков К.М. *История развития археологии Казахстана //Қазақстанның тарих ғылымы – А., 2005. – С. 139-192.*

3. Назарбаев Н.А. *В потоке истории.* – А.: Атамұра, 1999. – С. 125-126.

4. *Ленинская теория культурной революции и современность.* – М., 1973. – 200 с.

5. Дмитриев О.А. Национальные отношения и национальная политика в СССР (1985-1991 гг.) Автореф. доктора исторических наук. – СПб, 1992. – С. 19.
6. Конституция РК. – 1995. – С. 15.
7. Концепция социокультурного развития РК. – Алматы, 1993. – С. 21.
8. Концепция социокультурного развития РК. – Алматы, 1993. – С. 21.
9. Конституция РК. – Алматы, 1993. – С. 8.
10. Конституция РК. – 1995. – С. 15.
11. Выступление Президента Н.А. Назарбаева на расширенном заседании Общественного совета по реализации государственной программы «Культурное наследие» (Астана, 13 февраля 2007 г.).

О МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДАХ ПРИ ИССЛЕДОВАНИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В КАЗАХСТАНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

Ж.А. Кудайбергенова –

д.и.н., доцент кафедры Истории Казахстана им. академика Т.С. Садыкова КазНПУ им. Абая

Мақала Қазақстандағы тарихи үдерістерді зерттеудегі теориялық-әдістемелік тәсіл мәселесіне арналған. XIX-XX ғғ. әлеуметтік-экономикалық мәселелерін зерттеген көрнекті кенестік және қазақстандық тарихшы ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалған. Автор Қазақстан тарихын зерттеудегі жалпы өркениеттік тәсілдердің объективтілігін және заңдылығын мойындайды.

The article is devoted to theoretic-methodological approaches in the study of historical processes. Provides an analysis of the works on social-economic questions (XIX–XX cc.) of Soviet and Kazakh historians. The author concedes the validity and objectivity of the civilizational approach to the history of Kazakhstan.

Ключевые слова: методология, формационный подход, марксистко-ленинская методология, плюрализм, цивилизационный подход

В период формирования национальной историографии суверенного Казахстана особенное значение приобретает проблема методологии научных исследований. До недавнего времени историки игнорировали многолинейность исторического процесса, которая включает в себя наряду с социальными, также и иные характеристики. Особенно актуальным это является для исследователей социально-экономической отношений, так как они развиваются в соответствии с естественными законами природы. В частности, речь идет о концепциях «географического» и «биологического» детерминизма.

Ныне мы должны признать, что методологическая основа теоретических построений дореволюционной историографии в известном смысле оказались (по сравнению с марксистской) более объективной, взвешенной. Она позволила дать более объемную, всестороннюю характеристику тем процессам социальной дифференциации, которые протекали в переселенческой деревне. Эти процессы рассматривались не только как явление, несущее угрозу стабильности российскому обществу, но и как источник движения и прогресса.

Сейчас мы пришли к пониманию, что все формы и виды кочевого и полукочевого природопользования в Казахстане, территория которого большей частью является аридной, представляются экологически наиболее гибкими и рациональными. С этой точки зрения теория европоцентризма является заблуждением. При исследовании проблем аграрной истории не может быть использован и формационный подход, так как категория «формация», по мнению ученых, не дает видения «меры экологической обусловленности», хозяйствования, «форм горизонтальных связей». В связи с этим считаем правомерным и объективным применение общецивилизационного подхода к раскрытию основных проблем указанной тематики. Ныне в связи с осознанием узости классового анализа исторических явлений актуализируется важность плюралистического стиля мышления и освоения междисциплинарных методов научного исследования.

Столыпинская аграрная реформа всегда вызывала и продолжает вызывать повышенный интерес исследователей, в особенности это касается проблем переселенческой политики царизма.

Дореволюционные авторы в своих аграрных исследованиях при анализе жизненного уровня переселенцев учитывали, в частности, продолжительность проживания на новом месте и подчеркивали возрастающую из года в год устойчивость их хозяйств и даже сравнительное благосостояние.

Материалы статистико-экономических обследований семей переселенцев, проведенные П.С.Скрып-

левым, Е.Яшковым, П.Хворостанским, А.А. Исаевым, раскрывают зависимость уровня материального благосостояния крестьянских хозяйств от фактора продолжительности проживания на новом месте. Нам представляется, что связь между временем проживания на новом месте и материальным уровнем переселенческих семей все же существовала. Отрицание такой зависимости советскими исследователями, исключая П.Г. Галузо, было обусловлено скорее соображениями идеологического характера, направленными на полное развенчание буржуазного наследия прошлого и признания доминирования марксистской историографии, обладавшей монопольным правом на освещение отечественной истории. П.Г. Галузо, тщательно проанализировав многочисленные источники, собранные русскими учеными, аграрниками и статистиками, пришел к выводу, что «...крестьяне-переселенцы с каждым годом богатели: и по площади посева, и по сбору хлеба, и по количеству скота...» [1].

В то же время мы должны отметить, что переселенческие хозяйства не были отделены «китайской стеной» от процессов развития капиталистических отношений. Эти хозяйства, разумеется, испытывали на себе разрушительные для традиционного устройства деревни явления социальной и имущественной дифференциации. Но здесь, на наш взгляд следует учесть следующее. Марксистские исследователи рассуждали об имущественной и социальной дифференциации как о явлении преходящего характера, которое, в конечном счете должно быть устранено. Идеал всеобщей уравнительности глубоко укоренился в массовом сознании и воспринимался абсолютным большинством советских людей как вполне достижимая цель.

Западноевропейская же интеллектуальная традиция исходит из признания неравенства в качестве непреходящего факта всякого общества. При этом речь идет не о естественных различиях пола, возраста, физических данных, не о различиях в природной однородности и унаследованных способностях, а именно о социальном неравенстве.

Критический пересмотр постулатов догматизированного марксизма привели к становлению в современной казахстанской историографии реального «теоретико-методологического плюрализма». Под ним подразумевается отход от некогда абсолютной монополии идей марксистско-ленинской философии, исторического материализма, критериев классовости и партийности. В этих условиях характерной чертой большинства конкретно-исторических исследований стало стремление обеспечить синтез, сочетание различных методологических подходов.

В настоящий момент мы отказались от однозначных и категоричных точек зрения в отношении национальной истории, опираясь на методы научной объективности и историзма, которые являются основополагающими в историческом познании.

Мы считаем, что цивилизованное и эволюционное развитие любого общества должно выражаться в последовательной гуманистической направленности общественного развития, в праве каждого индивидуума на жизнь, свободу, собственность и т.д. при наличии сильного государства, призванного защищать, а не ограничивать его права. В этом контексте экономика, политика, социальная сфера должны быть подчинены не классовым, кастовым интересам, а общечеловеческим приоритетам. Именно историзм предполагает конкретность изучения, чтобы каждое явление получало, по выражению Г.В. Плеханова, свою «индивидуальную физиономию», чтобы становились ясны не только общие, но и особенные, и единичные причины, поднимание которых позволяет увидеть явления в его жизненной плоти. Поднятый на уровень научного мышления, историзм становится могучим инструментом познания. Он позволяет вжиться в историю, понять ее, понять и оценить мотивы поступков и сами поступки исторических деятелей, увидеть, что нового они внесли в дело по сравнению со своим предшественниками.

На наш взгляд, феномены прошлого необходимо рассматривать в структуре собственного времени и не следует увлекаться оценками прошлого с позиции сегодняшнего дня. В этой связи нужно попытаться проникнуть в менталитет рассматриваемой эпохи. Концептуальное переосмысление заключается в новом подходе к историческому прошлому казахского народа в рамках национальной жизни, национальной истории, в контексте мирового исторического процесса, с учетом достижения новейшей историографии Казахстана.

С точки зрения научной методологии изучение исторических событий следует рассматривать с позиций системного анализа, опираясь на обширную фактологическую базу. Целое, каким бы громадным и уникальным оно не было, адекватно и правдиво познается лишь тогда, когда досконально изучены свойства, черты, своеобразие и особенности его частей, системных частей, системных элементов. В этом плане доминирующим «элементом», главным действующим лицом общества является человек.

Исследуя вопрос методологии, считаем необходимым вкратце остановиться на методологии советской историографической науки, на базе которой был создан основной массив научной, научно-популярной

литературы по аграрным и демографическим вопросам. В советской историографии «господствовала методология, в основе которой был положен классово-социальный подход ко всем явлениям жизни общества, базирующийся на марксистско-ленинской интерпретации классов и классовой борьбы.

Одним из важных принципов марксистско-ленинской методологии общественных наук является принцип партийности, под которой понималась социально-политическая направленность того или иного исторического труда, когда устанавливается зависимость между классовой позицией и степенью объективности в оценке исторического процесса.

Одной из важных характеристик марксистско-ленинской методологии исторической науки являлось резкое, категоричное отношение к трудам западных исследователей, освещавших вопросы колониальной политики, крестьянского переселения в Казахстан. Нельзя не согласиться с мнением профессора М.Шайхутдинова о том, что «...историки обращались к их трудам, но чаще для того, чтобы опровергнуть тот или иной тезис. Характерные черты советских исследований – это нацеленность исключительно на опровержение выводов западных историков, извращающих историческую правду; уверенность в том, что история доступна только исследователям, применяющим марксистскую методологию; игнорирование тех рациональных моментов, которые имели место в работах западных историков...» [2]. Хотя известно, что те давно писали о принудительном характере коллективизации, о голоде конца 20-х – начала 30-х годов, и т.п.

Для методологического осмысления нашей проблемы большую ценность представляет исследования крупных казахстанских историков, созданные с конца 80-х и в условиях суверенитета нашего государства. В эти годы наступает новый этап в развитии исторической науки Казахстана, начинается критическое переосмысление прошлого нашего народа. Так новизной отличаются публикации в сборники статей «История Казахстана: белые пятна» связанные с неизученными и малоработанными страницами казахстанской истории, особенно по трагическим событиям коллективизации сельского хозяйства, депортации народов и т.д. [3].

Большое методологическое значение представляют, применительно к нашей теме, материалы второго раздела III тома «История Казахстана» – «Социально-экономическое развитие Казахстана в пореформенный период», где показаны процессы взаимодействия и взаимовлияния социально-экономических факторов на демографическую ситуацию в конце XIX – начале XX веков.

Впервые история Казахстана и Центральной Азии представлена во взаимосвязи, как единый процесс в учебном пособии «История Казахстана и Центральной Азии», составленном группой ученых. Общность судеб Центральной Азии и Казахстана, прослеживаемая на протяжении тысячелетий, была обусловлена не только территориальной близостью и взаимовлиянием, но и сходными природно-климатическими условиями и тем, что весь регион периодически попадал под влияние общих культурно-исторических процессов. Методологически важен сделанный вывод авторов: «Таким образом, на всем огромном пространстве Средней Азии и Казахстана в исследуемый период (конец XIX – начало XX вв. – Ж.К.) сельский производитель в преобладающей своей массе был лишен монополии на средства, условия и факторы производства, а потому не мог быть носителем товарных, капиталистических отношений. Иначе говоря, аграрная сфера материального производства не была втянута в процесс глубокой и широкой капиталистической эволюции. Более того, здесь сохранялись все основные предпосылки для воспроизводства традиционной, т.е. докапиталистической, социально-экономической системы» [4].

В обобщающем монографическом исследовании Н.Э. Масанова «Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевника» дана классификация кочевничества по типам искусственного и естественного водопользования. Как справедливо отметил Г.Е. Марков, это одна из лучших современных работ по кочевничеству, причиной чего во многом стала новая концепция экологической адаптации населения к условиям среды обитания, основанная на современных разработках специалистов в области естественнонаучных дисциплин и с успехом примененная Н.Э. Масановым в историко-этнографическом исследовании. Касаясь проблемы оседания кочевников, Н.Э. Масанов приходит к выводу, что «процессы седентаризации в ареальных экосистемах принципиально невозможны в аграрном обществе и никогда в исторически обозримое время не имели места» [5]. Процессы оседания, по мнению автора, могли происходить только за пределами ареальных экосистем – в маргинальных зонах либо в оседло-земледельческих ареалах.

Особо следует выделить монографию Малтусынова С.Н. «Аграрный вопрос в Казахстане и Государственная Дума России. 1906-1917 гг. Социокультурный подход». В монографии с позиции современных теоретико-методологических подходов проанализированы важнейшие проблемы аграрной и социально-демографической истории Казахстана начала XX в. и их отражение в материалах Государственной Думы

России, заложившей основы парламентаризма и правового мирного решения острых вопросов социальной действительности. Крестьянская колонизация, переселенческая и кочевая общины Казахстана, их взаимодействие, история рассмотрения вопросов переселения и колонизации Государственной Думой, отношение различных партийных фракций Думы по вопросам переселения, землеустройства в Сибири и Казахстане – все это осмыслено в контексте социокультурной истории. Особенностью монографии является то, что она выполнена на основе междисциплинарных методов. Данная монография, как определяет автор, – «...попытка нового прочтения «старых» проблем отечественной историографии. ...Привычная для меня объяснительная модель, построенная на традициях марксистской старой школы, «не работала». Выходом из тупиковой ситуации стало осознание необходимости придать процессу научного поиска человеческое измерение, повернуться лицом к людям и попытаться объяснить особенности их социального положения не столько материальными условиями жизни, сколько той «картиной мира», которая сложилась в их головах, той культурой, к которой они принадлежали, и посредством ценностных установок, с помощью которых они воспринимали и осмысливали реальную действительность. Поэтому книга «густо» населена людьми...». Их видение настоящего и будущего страны позволило автору «... осознать бесконечную сложность, многогранность и противоречивость явлений общественной жизни и невозможность объяснить их с помощью привычных редуционистских схем типа «либо - либо», «черное - белое», «негативное - положительное»» [6].

Историческая наука пользуется методами различной степени широты применения, универсальности. Она прибегает к общенаучным методам, из которых, прежде всего, нужно выделить два – исторический и логический. При историческом методе или подходе мы прослеживаем явление на всех стадиях его развития во всей специфичности его протекания в конкретных условиях места и времени (например, конкретные особенности становления парламентской системы в буржуазных странах или конкретные особенности ступеней развития и отличий социалистической революции в разных странах и т.п.). При логическом методе мы берем явление в конечной стадии его развития, как бы в «чистом виде», когда оно сформировалось, и все его основные свойства получили законченный вид. Формой реализации логического метода выступает, получавший все большее распространение во всех науках, системный анализ. Согласно ему объект изучения рассматривается как сложившаяся (но, конечно, развивающаяся) система, т.е. совокупность элементов, находящихся во взаимодействии, причем это взаимодействие создает новое качество, свойственное именно системе.

Если говорить о методах решения поставленных научных задач, следует отметить, что ни один метод научного познания нельзя абсолютизировать, для успешного раскрытия проблемы необходимо применение различных, адекватных ее сути методов.

В целом, с конца 80-х годов начинают определяться основные характеристики нового концептуального подхода к изучению проблемы. Чем же он характеризуется? Прежде всего, ныне в связи с осознанием узости классового анализа исторических явлений актуализируется важность плюралистического стиля мышления и освоения междисциплинарных методов научного исследования.

Сегодня происходит отказ от однородности подходов и оценок исторического знания, что явилось результатом монопольного положения марксистско-ленинской методологии, формировавшей в исторической науке атмосферу противопоставления самой природе исторического познания, единомыслия в освещении прошлого.

Лишь в последнее десятилетие в условиях начавшегося обновления исторической науки, переосмысления ее методологических основ растет понимание, что игнорирование альтернативных ситуаций заметно обедняет, порой даже искажает историческую реальность, в которой всегда есть место вариантности и альтернативе. Ныне отказ от концептуальной ориентации, базирующейся на однолинейности, безальтернативности, одновариантности исторического процесса пойдет на пользу отечественной историографии, в том числе и при исследовании проблем кочевого социума.

Культуру плюралистического стиля постсоветские обществоведы постигают в известной мере с помощью западных исследователей, для которых множественность взглядов на прошлое, плюрализм точек зрения и подходов, уважение к взглядам других являлись неотъемлемыми элементами их исследовательской парадигмы. Учась культуре плюралистического мышления, важно усвоить, на наш взгляд, что научный плюрализм как разнообразие мнений, концепций, подходов, проявляющих себя в процессе диалога, не означает воздержания от критики. Скорее речь идет об уважительном отношении к точке зрения всех и каждого, исключении практики навешивания «ярлыков», недопущение уничижительных оценок в адрес другого и т.д. Следование этим установкам, несомненно, поможет избежать одностронности, излишней прямолинейности, черно-белого изображения исторической действительности, т.е.

тех крайностей марксистско-ленинского классового анализа, которым была привержена советская историография.

1. Галузо П.Г. *Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг.* – Алма-Ата, 1965. –С. 238
2. Шайхутдинов М.Е. *Формирование национальных кадров рабочего класса Казахстана (1917-1941 гг.). Актуальные проблемы историографии. Автореф.дис....к.и.н.* – Алматы, 1995. –С. 20
3. *История Казахстана: белые пятна.* – Алма-Ата, 1991.
4. *История Казахстана и Центральной Азии.* – Алматы, 2001. –С. 415
5. Масанов Н.Э. *Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевничества.* – Алматы-М., 1995. – С. 45
6. Малтусынов С.Н. *Аграрный вопрос в Казахстане и Государственная Дума России 1906-1917 гг. (Социокультурный подход).* – Алматы, 2006. –С. 320-321.

САМАРҚАНД ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ САЯСИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ (XIX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX Ғ. БАСЫ)

С.С. Сайфулмаликова –

Абай атындағы ҚазҰПУ-нің академик Т.С.Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасы, т.ғ.д.

В данной статье рассматривается социально-экономическое положение казахов Джизакского и Ходжентского уездов Самаркандской области во второй половине XIX – начале XX века.

Автор на основе источников показывает некоторые особенности ведения хозяйств данного региона, как кочевое скотоводство, жжение угля, добыча соли.

In this article it is considered economic and social situation of Kazakhs of the Dzhizak and Hodzhent districts of the Samarkand area in the second half of XIX – beginning of XX century.

The author on the basis of sources shows some features of maintaining farms of this region, as nomadic cattle breeding, coal burning and salt production.

Бұхар хандығының Нұрата, Қызылқұм бөлігі қазақтардың ертеден қоныстанған жерлері болды. 1820 жылы қазанда Сыртқы Істер Министірлігінің кеңесшісі Александр Федорович Негриидің Бұхараға аттанған экспедицияның құрамындағы бас штаб офицері Е.Н. Мейендорф жазбаларында қазақтар туралы мәліметтер беріледі. Ол қазақтарды Бұхар хандығының солтүстік шығыс бөлігінде, Карши, Мианқаланың солтүстігінде кездестірдім деп жазады [1,104-б]. Сонымен бірге аймақта тұратын тұрақты қазақтардан бөлек деректер де беріледі. «Орыс шекарасынан Бұхараға дейін жетуге қазақтарға екі тәулік уақыт керек. Олар Бұхарадан Ресейге керуендерді жеткізу үшін әрбір түйеге 40-50 рубльден алады» деп жазса [1,125-б]», келесі деректе: «Жол сапарында күн сайын қазақ керуендерін кездестірдік. Олар қойын сатып, Бұхарадан арпа, жарма, темекі, киім, мақта-мата бұйымдарын сатып алады- деп жазады [1, 49-б].

П.Хорошхиннің зерттеулерінде Бұхарадағы қоныраттар жөнінде мәлімет беріледі. Ол қоныраттардың аталған өңірге қоныстануын Қоқан хандығының Түркістанды басып алғанан кейінгі кезеңімен байланыстырады. «Қоқан езгісінен қашқан қоныраттар Сырдың сол жағалуына өтті. Әмір Насрулланың билігін мойындағаннан кейін оларға құмда қоныстануға мүмкіндік берілді. Өңірде қоныраттардан бөлек, Қоқан, Хиуа және Сібір ведомствасына қараған аймақтардан көшкен Кіші, Орта жүздің қазақтары болды. Олар Бұхар әмірлігіне малдан зекет және әрбір түгін 2 руб. 40 рубль көлемінде жан пұлы салығын төледі - деп көрсетеді автор [2, 466-б] Мұрағат деректерінде 1874 жылы Бұхарамен шекаралас аймақта құрылған Тамды, Мыңбұлақ, Жызактың Қарақұм болысындағы арғын, тобықты рулары негізінен 1822 жылғы реформаны қабылдамай кеткен қазақтар екендігіне анықтама беріледі [3, 67-б]. Бұхар әмірлігіндегі қазақтарды екіге бөліп қарауға болады, бірі бұрыннан тұрақты тұратын, келесі бөлігі қазақ өлкесіндегі саяси жағдайға байланысты көшуге мәжбүр болғандар.

1868 жылғы Ресей-Бұхар келісімінің жаңа шекаралық құрылым өзгерістеріне дейін-ақ, Бұхар хандығына қазақтардың көшу миграциясын көреміз. Көшу миграциясының бірнеше себептері болды: біріншіден, 1822, 1824 жылғы реформаларды қабылдамау; екіншіден Бұхара мен Қоқан арасындағы соғыстарға байланысты, үшіншіден, Кенесары Қасымұлы, Жанқожа Нұрмұхамедұлының көтерілістері және Қоқан хандығына бағытталған 1821, 1858 көтерілістерден кейін, төртіншіден Сырдарияның бойындағы Ресейдің жаулаушылық соғыстары кезінде Пірәлі Өтетілеу бастаған шөмекей руларының, батыр Телқожа Атығайұлы бастаған қонырат руларының және сұлтан Сыздық Кенесарұлының бастауымен болған бірнеше көштерді көрсетуге болады.

Соңғы аталған көшті бастаушылар Бұхар хандығының территориясында да Ресейдің жаулаушылық соғыстарына қарсылық көрсетті. Қызылқұмдағы қазақтардың негізгі бөлігі Сыздық Кенесарұлын жақтап Нұрата, Кермине түбіндегі шайқастарға қатысты.

Бұхар хандығындағы қазақтардың Ресей құрамына қосылуының басталу үрдісі 1867 жылғы реформа негізінде басталды. Осы кезеңде бұрынғы тұтастай Бұхар хандығына қараған қазақтардың территориялық жағынан жіктелісі басталды.

1867 жылы құрылған Сырдария облысы бұрынғы Түркістан облысы мен Қоқан, Бұхара хандығының Ресейге қосылған жерлерінде құрылды. «Уақытша Ереженің» 12 бабына сәйкес облыста Қазалы, Перовскі, Түркістан, Шымкент, Әулиеата, Ташкент, Ходжент, Жизак уездері құрылуы тиіс болатын. Аймақтағы соғыс қимылдарынан кейін Бұхарадағы қазақтардың бір бөлігі 1867 жылы құрылған Жизак уезінің территориясының құрамына кірсе, қалған бөлігі Бұхар хандығының территориясында қалды.

1868 жылы Бұхар әмірі Мұзаффардың Ресейден жеңіліс табуы мен 23 маусымдағы екі мемлекет арасындағы келісім бойынша Бұхар әмірлігі өзінің тәуелсіз мемлекет ретіндегі өмір сүру құқын жоғалтып, Ресей империясының вассалына айналды. Жаңа келісім шарт екі мемлекет шекарасына өзгеріс енгізді. Ресей империясының құрамына Нұрата тауының батысындағы және Қызылқұммен шекаралас жатқан Бақан тауының жерлері, Самарқанд, Қаттықорған, Пенджекент, Ургут бектігі қарады. Бұл келісім Бұхар әмірлігіне қараған қазақтардың тағы бір бөлігін Ресей империясының құрамына қосып берді. 1872 жылы 17 наурызда Жызак уезі таратылып, территориясы Ходжентке берілді.

1872 жылы комиссия Сырдария облысының Ходжент уезінің Жызак ақсақалдығындағы қазақтарды Қоңырат, Жетіру, болыстарының құрамына біріктірді. 1877 жылғы мәліметерге сүйенсек, Қоңырат болысындағы 2 ауылда – 6445 қазақ, Жетіру болысындағы 3 ауылда – 4333 қазақ болды деп көрсетіледі [4, 278-б]

1872 жылы Қызылқұмға аттанған комиссия уездегі қазақтардың қоныстану аймағы мен рулық құрамы жөнінде мынадай мәлімет береді: Төртқұдықта Кіші жүздің жеті руындағы керейіт, табын, тама, тілеу, рамадан, жағалбайлы руларымен бірге қоңыраттар қоныстанған. Токты тауындағы Қосқұдықта кердері руы, Өгіз құдығында табын руы, Қазден, Ақшұқыр құдығында керейіт руы, Жызак құмында алаша руының бес бөлімі мен алтын руы, Сарке құдығында алаша руының алты ауылы, Пеиз, Токпай ащы құдығында алаша, жаппас рулары, Сақтыбай құдығында қаңлы руы, Төбелік, Мықтыбай, Қуандық, Бұқабай құдықтарында Орта жүздегі тобықты руы, Төнебей құдығында арғын руы, Қыдырбай, Байтұрсын, Баймұрат құдықтарында қоңырат рулары, Балатау құдығында жалайыр, ошақты рулары қоныстанған деп көрсетіледі [5, 217-230 бб]. Бұл деректер Ходжент уезіндегі қазақтардың үш жүзінен болғандығын және саны жағынан Орта жүздегі қоңырат пен Кіші жүздегі жеті руының басымдық болғандығын көрсетеді.

Ходжент уезінен бөлек қазақтар Бұхар әмірлігінің Нұрата, Қаракөл, Гиссар, Кабадиан, Қорған-Төбе бектігінің құрамында болды [6, 271-б].

1883 жылдан кейін Сырдария облысындағы Ходжент уезі Ходжент, Ұратөбе, Жызак аудандарына бөлінді. Жызак уезінде өзбектер Жызак, Богдан, Заамин, Ям, Рабат, Сандар, Янықурган, Накрут, Саурюк ақсақалдығының құрамында, ал қазақтар Фистауыл, Атақорған, Қызылқұм болыстарының құрамында болды. Өйткені 1883 жылы бұрынғы Қоңырат болысынан **Фистауыл, Атақорған** болыстары, ал Жетіру болысының орнына Қызылқұм болыстары құрылды.

Фистауыл болысына Сырдария облысындағы Құрама уезінен – 405 түтін, Түркістан уезінен – 5 түтін, Шымкент уезінен – 403 түтін, **Атақорған** болысына Түркістан уезінен – 375 түтін қосылды. **Қызылқұм** болысына Сырдария облысындағы Түркістан уезінен – 25 түтін, Шымкент уезінен – 4 түтін, Әулиеата уезінен – 15 түтін, Перовскі уезінен – 477 түтін келіп қосылған [7, 16 -б].

1884 жылғы есептерге сүйенсек қазақтардың саны, Фистауылда – 2181 түтін, Атақорғанда – 1300 түтін, Қызылқұм болысында – 1740 түтіннен тұрды [8, 19-б]. 1877, 1884 жылғы деректер Ходжент уезіндегі қазақтардың санының өскендігін көрсетеді. Халықтың санның өсуі 1879-1880 жылдардағы жұт салдарынан болды. Өйткені жұт жылдары Сырдария облысының басқа уездерінен Ходжентке қарай екі мыңнан аса түтін көшіп келіп қосылды. Ходжент уезіндегі келіп қосылған түтін санымен бірге, керісінше уезден басқа аймақтарға да көшуге өтініш білдірушілер болған. Мұны Жызак ауданындағы Меңлібай мирахур мен Сары билердің қоңыраттар атынан Ташкентке қосылуға қала басшысына өтініші дәлелдейді; – «Біздер қоңыраттың оразгелді тармағынанбыз. Жызак уезіндегі көшімізге байланысты уез бастығы өз ведомствосына қосқанымен, бірақ негізгі бөлігіміз Ташкент маңында көшетіндіктен өз уезіңізге қосуды сұраймыз» деп жазады [9, 2-б].

1886 жылы Түркістан өлкесінде қабылданған Ереже территориялық құрылымға жаңа өзгерістер енгізді. Бұрынғы Зарафшан округі Самарқанд облысы болып құрылып, оның құрамына Сырдария

облысынан Ходжент уезі берілді 1886 жылдан кейінгі Ташкент уезіндегі Шардара, Үржар (Ииржар) болыстары да Самарқанд облысына берілді. Территориялық құрылымдағы өзгерістер Самарқан облысындағы қазақтардың санын өсірді.

1897 жылы жүргізілген аймақтағы халық санағының мәліметтері қазақтардың шоғырланған аймағы мен шаруашылығы, кәсіптері жөнінде жаңа құнды деректер береді. 1897 жылғы халық санағы мәліметтеріне сүйенсек, Самарқанд облысы Жызақ (аумағы – 25.817.0 кв. шақ.), Ходжент (аумағы – 20.036.7 кв. шақ.), Самарқанд (аумағы – 7.751.3 кв. шақ.), Қатта- қорған (аумағы – 6.997.6 кв. шақ) уездеріне бөлінді. Облыстағы жалпы халықтың саны 860.021 адам. Самарқанд облысындағы қазақтардың санағына келсек, Самарқанд қаласындағы халықтың саны – 55. 128 адам, қазақтардың саны 63 адам (0,11%), Пенжекент қаласының халық саны – 3658 адам, қазақтардың саны 43 адам (1,17%), Жызақ уезі бойынша халықтың саны – 222.683 адам, қазақтардың саны 51.511 адам (23,1%), Жызақ қаласындағы халықтың саны 15.710 адам, қазақтардың саны 51 адам (0,32%). Қатта-қорған уезіндегі халықтың саны – 110.006 адам, қазақтардың саны – 52 адам (0,05%) Қатта-қорған қаласындағы халықтың саны – 10.087 адам, қазақтардың саны 23 (0,23%) адам. Ходжент уезіндегі халықтың саны – 185.135 адам, қазақтардың саны 11.465 адам (**38,07%**), Ходжент қаласындағы халықтың саны – 30.109 адам, қазақтардың саны 13 адам (0,04%) [10].

Жоғарыдағы халық санағының мәліметі қазақтардың Самарқанд, Пенжекент, Жызақ, Қатта-қорған, Ходжент қаласында да тұрақтануымен бірге Жызақ, Ходжент уездерінен бөлек Қатта-қорған уезіндегі қазақтардың да мәліметін береді. Сонымен бірге халық санағының мәліметі қазақтарды әр түрлі кәсіп түрлерін игергендігін және негізгі шаруашылығы жөнінде қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

1897 жылғы халық санағына сүйенсек, **әкімшілік, сот, полиция, қоғамдық қызметте:** Жызақ уезінде – 1 адам, Жызақ қаласында – 8 адам, **дін қызметінде:** Жызақ уезінде 2 адам, Ходжент уезінде – 2 адам, **оқу ағарту қызметінде:** Жызақ уезінде – 11 адам, Ходжент уезінде – 5 адам, **үй шаруасына жалдану:** Жызақ уезінде 30 адам, Жызақ қаласында – 8 адам, Қатты-қорған уезінде – 4 адам, Ходжент уезінде – 88 адам, **жылжымайтын мүліктің табыс есебінен өмір сүретін:** Жызақ уезінде 11 адам, **қазына есебінен:** Жызақ уезінде – 1 адам, Ходжент уезінде – 16 адам, **сотталғандар:** Жызақ қаласында – 7 адам, Ходжент қаласында – 4 адам, **егіншілік:** Жызақ уезінде – 813 адам, Жызақ қаласында – 26 адам, Қатта қорған уезінде – 24 адам, Қатта-қорған қаласында – 3 адам, Ходжент уезінде – 6278 адам, **бал арасы және жібек құртын өсіру:** Жызақ уезінде 7 адам, **мал шаруашылығы:** Жызақ уезінде 50474 адам, Ходжент уезінде – 1993 адам, **орман шаруашылығында:** Жызақ уезінде – 1 адам, Ходжент уезінде – 13 адам, **металды өңдеу:** Жызақ уезінде – 22 адам, Ходжент уезінде – 4 адам, **киім тігу:** Жызақ уезінде 1 адам, Қатта-қорған қаласында – 5 адам, Ходжент қаласында – 1 адам, **құрылыс жұмыстары:** Жызақ уезінде – 3 адам, Ходжент уезінде – 18 адам, **кірешілік:** Жызақ уезінде – 4 адам, Ходжент уезінде – 37 адам, Ходжент қаласында – 8 адам, **сауда:** Жызақ уезінде – 4 адам, Жызақ қаласында – 2 адам, Ходжент уезінде – 1 адам, Қатта-қорған қаласында ауыл шаруашылығы өнімін сататындар – 5 адам, Ходжент уезінде құрылыс материалдарын сататын – 33 адам, **кәсібі белгісіздер:** Ходжент уезінде – 14 адам [10, 110-125 бб]. Жоғарыдағы мәліметтер болыс құрамындағы қазақтардың негізгі шаруашылығы мал шаруашылығы екенін көрсетсе, қалада тұратын қазақтардың әр түрлі кәсіп түрлерін оқу, ағарту, қоғамдық қызмет түрлері, бал арасы мен жібек құртын өсіру, орман шаруашылығы сынды жана кәсіп түрлерін де игергендігін анықтайды.

Самарқанд облысындағы қазақтардың негізгі шоғырланған жері Қызылқұм, Бақан, Нұрата таулары болды.

Қызылқұм Жызақ уезінің шығыс бөлігі, Перовскі, Шымкент уездері мен Амудария бөлімінің кейбір аймақтарын алып жатты. Құмда Орта жүздегі қоңырат руларымен бірге арғынның тобықтысы, Ұлы жүздің жалайыры, Кіші жүздегі жетірудан тама, жағалбайлы, кердері, керейіт, байұлының алтын, таз рулары мекендейтін. Жызақ уезінің Қызылқұм бөлігінде Ата қорған, Қызылқұм болыстары болды. Бұл болыстарда Кіші жүзден алтын, алаша, жаппас, Орта жүзден қоңырат, найман, тобықты, Ұлы жүзден қаңлы, ошақты руларынан тұрды. Ходжент уезіндегі қазақтарға қатысты мәліметтер В.Пельцтің және статистикалық комиссияның есептерінде беріледі.

В.Пельцтің еңбегінде Қызылқұм аймағы Қарасексеуіл, Ақсексеуіл, Ақжусан, Сортаң жер деп бөлініп талданады. Қызылқұмдағы қазақтар жөнінде Пельц былай деп жазады: « **Қарасексеуіл** ауданындағы қазақтардың негізгі байлығы нар түйе болатын, сондықтанда олардың негізгі кәсібі сексеуіл дайындау болды. Олар күзге қарай 5-6 рет сексеуілмен сапар шекті. Аймақтағы қазақтардың өз құдығынан көшу қашықтығы 10-20 шақырым болды. Негізгі сауда жасайтын жері Бұхара, Нұрата, Самарқанд еді.

Ақсексеуіл ауданыныңдағы қазақтардың қолындағы негізгі мал қой, ешкі, аздаған түйе ұстады. Негізгі күн көрісі қой болатын, оны Бұхара мен Нұратаға сатты. **Ақжусан** ауданы Жызақ уезінің шығыс

бөлігін алып жатты. Қарасексеуіл ауданындағы қазақтар ұзаққа көшпесе, керісінше Ақжусан ауданындағылар Сырдарияның бойындағы тоғайларға көшіп, Қызылқұмға ерте көктемде көшіп келіп, жазда қайта құмнан көшіп кетті. Олардың қолында жылқы көп болды, қымыз дайындады. Күмістен әшекейлі бұйым және қамшы жасау ерекше дамыды. **Сортаң** ауданда тұратын қазақтардың негізгі кәсібі сексеуіл дайындау мен тұз өндіру. Олар негізгінен түйе мен қой ұстады. Аймақтағы өмір қыс пен көктемде жанданатын, өйткені сексеуілді аймақтан қазақтар көшіп келетін. Тұзды олар өздеріне дайындап және Самарқанд, Бұхар иелігіне жеткізді [11, 8-18 бб]. Пельцтің еңбегінде Қызылқұм аймағындағы қазақтардың шаруашылығының негізгі ерекшелігін көрсетеді.

1912 жылы статистикалық комиссияның есебінде Жызақ, Ходжент уездеріндегі көшпелі қазақтардың шаруашылығы, кәсібі жөнінде құнды деректер беріледі. Статистикалық комиссия Жызақ, Ходжент уезіндегі қазақтардың шоғырланған аймақтарын Сават, Приречный, Фистауыл, Көктөбе, Мырзашөл, Қызылқұм ауданына бөліп талдайды. Пельцтің еңбегінде Қызылқұм ауданы ғана көрсетіліп, Шардара және тағы да басқа болыстар зерттеу назарынан тыс қалса, статистикалық комиссияның еңбегінде аймақтағы барлық қазақтарға қатысты мәліметтер көрсетіледі. Статистикалық комиссияның есептеріне сүйенсек, Жызақ Ходжент уездері бойынша көшетін қазақтардың түгін саны **84,6%**, көшпейтіндер – **15,4%** құраған, оның ішінде Мырзашөлге көшетіндері – 30,6% Қызылқұмға көшетіндері – 65,4% Ташкент уезіне көшетіндері – 3,8% құраған [10, 40-б]. Бұл көрсеткіштер қазақтардың көшпелі болғанын және олардың негізгі бөлігінің Самарқанд облысының территориясында көшкендігін, көшу радиусының қысқа қашықта болғанын айғақтайды. Мұны ауданға бөлінген көрсеткіш те дәлелдейді. Бөлінген аймақ бойынша көрсеткішке сүйенсек: Приречный ауданы бойынша көшетіндер – 82,9% көшпейтіндер – 17,1%, Фистауыл ауданы бойынша көшетіндер – 71% көшпейтіндер – 29%, Көктөбе ауданы бойынша көшетіндер – 69,7%, көшпейтіндер – 30,3%, Мырзашөл ауданы бойынша көшетіндер – 100%, көшпейтіндер жоқ, Қызылқұм ауданы бойынша көшетіндер – 89,8% көшпейтіндер – 10,2% көрсеткішті берген [10, 40-б]. Көшпелі мал шаруашылығының ең жоғарғы көрсеткіші Мырзашөл, Қызылқұм аудандары көрсетеді. Бұл мәліметтердегі көрсеткіштер де Самарқанд облысындағы қазақтардың көшпелі мал шаруашылығын сақтап тұрғандығын дәлелдейді. Салыстырмалы түрде Сырдария облысының мәліметтеріне сүйенсек, Қазалы уезінде көшетін түгін саны 42,86%, көшпейтін түгін саны – 52,14%, Перовскі уезінде көшетін түгін саны – 38,8%, көшпейтін түгін саны – 61,2%, Шымкент уезінде көшетін түгін саны – 53,5% көшпейтін түгін саны – 46,5%, Әулиеата уезінде көшетін түгін саны – 50,1%, көшпейтін түгін саны 49,9% көрсеткіш болған. Самарқанд облысындағы қазақтарды Сырдария облысымен салыстыра қарағанда да алғашқы облыстағылардың арасында көшпелі мал шаруашылығы деңгейі жоғары.

Жызақ, Ходжент уезіндегі қазақтар арасында көшпелі мал шаруашылығының сақталынуы мал құрамынан да көрінеді. Жызақ, Ходжент уездері бойынша бір шаруашылыққа келгені жылқы – 1,5 бас мал, ірі қара – 0,9 бас мал, **түйе – 6,8** бас мал, **қой – 78,3** бас мал, ешкі саны – 12,1 бас малдан келген [10, 35-б].

Облыс бойынша алғанда тұрғындардың қолында қой мен түйе санының жоғары көрсеткіш деңгейін көрсетеді. Қазақтар тұратын аудандар бойынша көрсеткішке келсек: Приречный ауданында жылқы – 3,2 бас мал, ірі қара – 2,6 бас мал, түйе – 5,8 бас мал, қой – 93,5 бас мал, ешкі саны – 5,4 бас малдан, Фистауыл ауданында жылқы – 1,0 бас мал, ірі қара – 0,2 бас мал, түйе – 3,9 бас мал, қой – 36,6 бас мал, ешкі саны – 5,9 бас малдан, Көктөбе ауданында жылқы – 0,6 бас мал, ірі қара – 0,01 бас мал, түйе – 5,2 бас мал, қой – 52,6 бас мал, ешкі саны – 4,3 бас малдан, Мырзашөл ауданында жылқы – 0,8 бас мал, ірі қара бас мал, түйе – 8,9 бас мал, қой – 18,8 бас мал, ешкі саны – 2,1 бас малдан, Қызылқұм ауданында жылқы – 0,9 бас мал, ірі қара – 0,01 бас мал, түйе – 8,2 бас мал, қой – 70,0 бас мал, ешкі саны – 17,9 бас малдан келген [10, 35-б]. Мұнда бір шаруашылыққа бөлгенде жылқы санының көрсеткіші жоғары Приречный – 3,2 бас малдан, ірі қара саны көп Приречный – 2,6 бас малдан, түйе саны Мырзашөл – 8,9 бас малдан, Қызылқұм – 8,2 бас малдан, қой саны көп аудан Приречный – 93,5 бас малдан, ешкі саны көп – 17,9 бас малдан Қызылқұм ауданына келген.

Жызақ, Ходжент уездері бойынша бір шаруашылыққа 22,6 бас малдан келсе, оның ішінде: жылқы – 6,4 бас мал, ірі қара – 2,2 бас мал, түйе – **24,2** бас мал, қой – **57,6** бас мал, ешкі саны – 8,9. бас малдан келген [10, 32-б]. Приречный аймағы бойынша бір шаруашылыққа – **25,9**, бас малдан келсе, оның ішінде: жылқы 11,1 бас мал, ірі қара – 5,8 бас мал, түйе – 18,9 бас мал, қой – 60,2 бас мал, ешкі саны – 3,5 бас малдан келген. Фистауыл ауданы бойынша бір шаруашылыққа **11,5** бас малдан келсе, оның ішінде: жылқы – 8,1 бас мал, ірі қара – 1,4 бас мал, түйе – 27,6 бас мал, қой – 52,8 бас мал, ешкі саны – 8,6 бас малдан келген. Көктөбе ауданы бойынша бір шаруашылыққа **14,4** бас малдан келсе, оның ішінде: жылқы – 4,3 бас мал, ірі қара – 0,2 бас мал, түйе – 28,5 бас мал, қой – 61,0 бас мал, ешкі саны – 3,2 бас малдан келген. Мырзашөл ауданы бойынша бір шаруашылыққа келгені **11,2** бас малдан келсе, оның ішінде: жылқы – 7,3 бас мал, ірі қара бас мал, түйе – 60,6 бас мал, қой – 28,0 бас мал, ешкі саны – 3,2 бас малдан келген. Қызылқұм ауданы бойынша бір шаруашылыққа – **22,1** бас малдан келсе, оның ішінде: жылқы – 3,9 бас мал, ірі қара – 0,1 бас мал, түйе – 29,2 бас мал, қой – 52,7 бас мал, ешкі саны – 13,5 бас малдан келді [10,

32-б]. Мал санының жоғары көрсеткіш деңгейі Приречный, Қызылқұм аудандарын көрсетеді. Бұл көрсеткішті Сырдария облысындағы уездермен салыстыра алсақ, Перовскі уезінде бір шаруашылыққа – 16,5 бас малдан, Шымкент уезінде – 15,1 бас малдан, Қазалы уезінде – 14,3 бас малдан Әулиеата уезінде – 13,4 бас малдан келген. Сырдария мен Самарқанд облысына қатысты бұл мәліметтер де бір шаруашылыққа шаққандағы малдың санының көбірек болуы деңгейі соңғы облысты көрсетеді.

Ходжент, Жызак уездеріндегі қазақтардың негізгі шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығы болғандықтан облыс бойынша алғанда егін егумен айналысатындардың көрсеткіш деңгейі төмен болды. Егін егетіндердің көрсеткіші – 14,8% құраса, егін екпейтіндер – 85,2%. Қазақтар тұрмайтын Сават ауданында – 48,1%, Приречный – 26,3%, Фистауыл – 47,6%; Көктөбе – 17,9%, Қызылқұм ауданында – 0,2% құраған [10, 44-б]. Олар негізінен қыстық, жаздық бидай, арпа, жүгері, маш, қауын қарбыз өсірді.

Ходжент, Жызак уездеріндегі қазақтардың әр түрлі кәсіппен айналысу деңгейіне келсек, батрақтық – 1,22%, ауыл шаруашылығына жалдану – 30,84%, мал бағу – 17,41%, кірешілік – 10,26%, қол өндірісі – 2,4%, сауда – 8,94%, қызмет – 1,35% , еркін мамандық иелері – 0,89%, аңшылық пен балық аулау – 0,12%, қара жұмысқа жалдану – 3,06%, сексеуіл дайындау – 20,99%, тұз игеру мен сату – 2,88% болған [10, 52-б]. Ауыл шаруашылығына жалдану, мал бағу, сексеуіл отынын дайындау мен сату жұмыстарының деңгейі басқа кәсіптермен салыстырғанда жоғарылығын көреміз. Сонымен бірге жекелеген аймақтардың да ерекшелігі көрінеді. Мысалы ауыл шаруашылығына жалдану Приречный ауданында – 40,21%, мал бағу Мырзашөл ауданында – 26,47%, кірешілік-Приречный ауданында – 22,78%, сауда Көктөбе ауданында – 22,61%, Қызылқұм ауданында сексеуіл дайындау – 38,71%, тұз өндіру Мырзашөл ауданында – 44,12% құраған [10, 52-б]. Соңғы көрсеткіш әр ауданның өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Қызылқұм ауданындағы сексеуілдің көп өсуіне байланысты аймақтағы халық осы сексеуілді тасу, сату арқылы өз нанын тапты. П.Хорошхин Қызылқұмдағы қоңыраттарда жылқы мен түйенің көп болуы сексеуіл дайындау, кірешілік кәсіппен айналысуына қолайлы болды деп жазады [2, 460-б].

Қызылқұмдағы қоңыраттар мен Кіші жүз руларының негізгі шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығынан бөлек сексеуіл отынын дайындаумен және Тұзқан көлінен тұз тасумен айналыстын. Сексеуіл отынын дайындап тасу күз айларында басталып, наурызға дейін жалғасты. Олар сексеуіл отынын Ташкент, Жызак, Самарқанд, Бұхара, Қатта-қорған бектігі мен Шымкент, Перовскі уездеріне тасымалдайтын. Тұрмыс деңгейі төмен отбасылар сексеуілді дайындаумен, ал ауқатты отбасылар оны тасумен айналысты. 1885 жылы Түркістан генерал-губернаторы сексеуіл отынын дайындауға шектеу қойған заң баптарын қабылдады [12, 168 б]. Мысалы, Бұхараға сексеуіл отынын тасымалдауға Жызактағы Қызылқұм болысына рұқсат берілгенімен, мұндай мүмкіндіктен Атақорған болысы шететілді. Орман шаруашылығының шенеулігі Түркістан генерал-губернаторлығына жазған мәлімдемесінде Атақорған болысында сексеуілдің мол қоры бары жөнінде есеп береді. Қызылқұммен салыстыра алғанда, Атақорған болысындағы сексеуіл дайындаумен айналысатындардың көбірек болғанын ескерсек, бұл заң бабы оларды тығырыққа тіреді. Негізінен Қызылқұмдағы сексеуіл отынын дайындаушылар аз, керісінше Атақорған болысында көбірек болатын. Негізінен заң бабы осы Атақорған болысындағы сексеуіл отынын дайындаушыларға қарсы бағытталған астарлы саясат болды. Аталмыш заң бабы сексеуіл отынымен ғана күнелтетін отбасылар үшін көп қиындық туғызған.

Қорыта келе Самарқанд облысындағы қазақтардың негізгі шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығы болды, сонымен бірге кейбір аймақтардың өзіндік ерекшелігі яғни сексеуілдің, немесе тұздың болуына байланысты олар осыны игере отырып, Сырдария, Самарқанд, Бұхарадағы тұрғындардың қажетін қанағаттандырды.

1 Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М., 1975. – 181

2 Хорошхин П. Сборник статей касающихся Туркестанского края //ТС. Т.116. – 1876. – 479 с.

3 Өзбекстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағаты /ӨРОММ/ 1-қор,14- тізбек, 90- іс

4 ӨРОММ 17-қор,1- тізбек, 3040- іс

5 ӨРОММ 17-қор,1- тізбек, 2924- іс

6 Логофет Д. Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – СПб., 1911. – Т.1. – 340 с.

7 ӨРОММ, 17-қор,1- тізбек, 14413- іс

8 ӨРОММ, 17-қор,1- тізбек, 14319- іс

9 ӨРОММ, 36-қор,1- тізбек, 23- іс

10 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. – Вып. LXXXIII. – Самаркандская область, 1905. – 147 с

11 Пельц В. Очерк южных Кызыл Кумов. – Самарканд, 1912. – 64 с.

12 ӨРОММ, 1- қор, 26-тізбек, 6-іс.

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ

ТАЯУ ШЫҒЫС ҚАҚТЫҒЫСЫНДАҒЫ ПАЛЕСТИНА МӘСЕЛЕСІ

Ф.М. Султанова – *Әлем тарихы кафедрасының доценті*

Ближневосточный конфликт, в том числе Палестинский вопрос, находится в постоянном внимании как у лидеров отдельных государств, так и у международных организаций. В настоящее время эта проблема стоит на повестке ООН на первом месте среди неразрешенных конфликтов.

The Middle East conflict, including the Palestinian question is at the constant attention both at the leaders of individual states and international organizations. Currently, this issue is on the agenda of the UN in the first place among the unresolved conflicts.

Араб-израиль қақтығысы бірнеше ғасыр бойы жалғасып келеді. Оның негізгі нүктесі бірнеше аспектілі Палестина мәселесі болып табылады. Олардың қатарында: өзіндік жеке мемлекеті аясында тәуелсіз ұлттық дамуға заңды түрде ұмтылған Палестина басшылығы; палестиналық мәселелердің шешілмеуі барлық араб елдерін толғандырады және олардың тағдырына да әсер ететін аймақ болып табылады; Иерусалим мәртебесі (оның араб тіліндегі атауы – әл-Құдс, мағынасы – «қасиетті», БҰҰ-ның қарарымен қала екі: араб-солтүстік және еврей-оңтүстік бөлікке бөлінген) және мұсылмандардың ислам дінінің қасиетті жерлеріне қауіпсіз кіруін қамтамсыз ету сияқты халықаралық аспектілер [1, 4-6 б.]. Таяу Шығыс шиеленісінің әділетті және толыққанды реттелуі, Палестинаның түрлі саяси топтары, оның ішінде, ислам діни топтардан қолдау табады. Алайда, барлық мәселелер бойынша кешенді пікірлер мен ұсыныстар бар. Таяу Шығыс елдеріндегі діни партиялар, ұйымдар, топтар бұл дискуссиядан сырт қалмады, тек теория жүзінде ғана емес, сонымен қатар, нақты іс-әрекеттер де көрсете білді.

Аймақтық мәселелер шешіміне халықаралық құрылымдардың араласу деңгейі мен салдары әр түрлі болып келеді.

Қазіргі уақыттағы Палестина ХАМАС пен ФАТХ ұйымдарын қолдаушылар болып екі жартыға бөлінген. Осының салдарынан Палестинада азаматтық соғыс басталу мүмкіндігі жиі туындайды. Махмуд Аббас бастаған ФАТХ ұйымы Израильмен АҚШ-пен бітімге келуге бейім болса, ХАМАС өз кезегінде, Израильмен келіссөз жүргізуден үзілді-кесілді бас тартады. ХАМАС-тың бітіспес қағидатын АҚШ пен Израиль Газа секторын блокадалау арқылы шешпек болды. 2005-2006 жылдар АҚШ пен Израильдің Палестина автономиясын экономикалық тұрғыда блокадалау ХАМАС ұйымының беделін түсіру болды. Палестинада жағдай тығырыққа тірелуді. Дегенмен соңғы кездегі оқиғалар Израильдің Газа секторындағы әскери операцияларына қарамай, жергілікті тұрғындар арасында ХАМАС-тың беделі өсе түскендігін, елде оларды нағыз қаһармандар ретінде қабылдайтындығын аңғартады, Қанға бөккен, аштыққа ұшыраған Газаның хал-жағдайына көз жұма отырып, келіссөздерде әлдебір жетістіктерге жету әсте мүмкін емес. Әбден ашынған Газа тұрғындары өз басшылығына қарсы шығады деген Израильдің үміті ақталмай қалды: олар ХАМАС-ты емес, керісінше, Израиль мен Американы айыптауда. ХАМАС-тық Газаны тағдырдың тәлкегіне лақтырып, ФАТХ және Махмуд Аббаспен «істес» боламыз деу де бекершілік. Ақылға салар болсақ, мұнда келісімге келуді жоспарлау негізсіз. Иерусалимнің мәртебесі, Батыс Жағалаудағы еврей тұрғындарының тағдыры немесе Палестина мемлекетінің шекарасы жайлы келіссөз жүргізу мүмкін емес. Газасыз мұндай мемлекеттің болуы мүмкін емес, өйткені, ол Палестинаның құрамына кіреді, ал Газа Израильді заңды мемлекет ретінде де мойындағысы келмейтін ХАМАС-тың қолында. ХАМАС болса бейбітшілікті сақтауға уақытша ғана келісіп отырған, кез келген уақытта тұтанып кетуі мүмкін қауіпті оқ-дәрі қоймасы. Ол Иерусалимді екіге бөлуге ешқашан да келіспейді, ал мұнсыз «екі мемлекет» идеясының іске асуы тіпті де мүмкін емес. Содан кейін келесі сайлаудың нәтижесінде ХАМАС-тың Батыс жағалаудағы билікші күшке айналуы мүмкін екендігін де ұмытпаған жөн. Бітімсіз күрестің жақтаушылары баррикаданың келесі жағында да жетерлік. Батыс жағалаудағы еврей қоныстанушылары өздерін көшіру туралы сөзді естігісі де келмейді (олардың саны 200 мыңға тақу). Ымыраға келмейтіндіктері жағынан оларды кейде ХАМАС-тықтармен салыстырып жататыны бар. Сондай-ақ соңғы сайлаудың нәтижесі көрсеткендей, мұндағы еврей елді мекендерінің ішке көшірілуіне Израильдің жергілікті тұрғындары да қарсы болып отыр (мұнда 5,4 миллион еврей және 1,6 миллион араб бар). Израильдіктер Палестина жанкештілерінің таяудағы қанқұйлы шабуылдарын да ұмыта қойған жоқ.

Олар: «Біз оңтүстік Ливаннан кеттік, нәтижесінде зымырандармен атқылайтын «Хезболлах» пайда

болды, Газадан кетіп едік, зымырандармен атқылағыш ХАМАС-ты тауып алдық. Егер Батыс жағалаудан кететін болсақ, билікті ХАМАС-тың өз қолына алуы және мұнда Тель-Авив пен елдің бас әуе жайын емін-еркін атқылауға қабілетті Иран зымырандарын орналастыруы мүмкін», - дейді [2]

Палестинадағы екі ірі жетекші партиялар 2006 жылғы сайлаудан соң, 2007 жылы наурызда «ұлттық бірлік үкіметін» құрған болатын. Бірақ бұл да ФАТХ пен ХАМАС арасындағы кикілжіңді шеше қоймады. Бұл келіспеушілік 2007 жылдың басында президент М.Аббасқа бағынышты қауіпсіздік күштері мен Хамас қозғалысының Газа секторындағы қарулы күштері арасында қатаң қарулы қақтығысқа алып келді. Сол кездегі күрес Сауд Арабиясының араласуымен 2007 жылы 5-8 ақпанда Мекке қаласында жүргізілген келіссөздер барысында аяқталған секілді көрінген еді [3, 18].

Газа секторындағы билікті қолына шоғырдандырған Хамас ұйымы -Палестинада және сырттағы палестиналықтар арасында үлкен беделге ие. Алайда Израиль үкіметі Палестина автономиясы әкімшілігіне үш талап қояды. Бұл: ХАМАС ұйымының қарусыздануы, ХАМАС-тың Израиль мемлекетін мойындауы және Израиль мен Палестина автономиясы арасындағы келісімдерді мойындау. Сонымен қатар АҚШ, Ресей, Еуропалық Одақ пен Батыс ХАМАС-тың террорлық ұйымнан саяси ұйымға айналуын талап етуде. ХАМАС талапты орындаудан бас тартты. ХАМАС қызметі үш қағидаттан құралады: заңды діни үгіт-насихат, жартылай заңды саяси басшылық, заңсыз әскери бөлімшелер. ХАМАС байлардан алған қаражатты кедейлерге таратып, оларды өз жағына қаратады. ХАМАС қазіргі уақытта Газа аймағындағы жеке-дара билеуші болып саналады. Бұл ұйымның жеке ауруханалары, мектептері мен білім беру ордалары бар. ХАМАС Махмуд Аббас пен ФАТХ өкілдерін сионистермен келіссөздер жүргізгені үшін айыптап, палестиналықтарға жанашырлығын көрсетеді.

2008 жылдың желтоқсанында Израиль Газа секторындағы ХАМАС әскерлерінің Сдерот қаласына зымырандарды жаудыруды тоқтату мақсатында «балқыған қорғасын» әскери іс-қимылды бастады. Іс-қимыл Газа аумағымен Мысыр арасындағы жер асты тоннельдерін жоюға, ХАМАС беделін төмендетуге бағытталған.

Газа аумағындағы аталған іс-қимылдан және ХАМАС әскерлерінің қарулы қақтығыстарынан жүздеген адам қаза тапты. Израиль кезген қарудан ажал құшқан палестиналықтардың басым бөлігі - бейбіт тұрғындар болатын. Араларында балалар мен әйелдер, қарт адамдар өте көп. Әлем назары қанды қырғынға ауған шақта халықаралық БАҚ Газадағы мектепті бомбалаған Израильдің қатыгездігін, еуропалық шенеуніктердің босбелбеулігін қатаң сынға алды.

2008 жылы тамызда Кавказ тауының етегінде басталған қанды қырғын жыл соңында Газа аумағына ұласты. ХАМАС мүшелерін құрықтауды сылтауратып, Газадағы мектептерді, бейбіт тұрғындар тұратын аймақтарды атқылаған Израиль әскерілерінің қолынан жүздеген күнәсіз жан ажал құшты. Батыс Израильдің қаһарына ұшыраудан қорқып, соғысты тоқтатуды қатаң талап етпеген. Есесіне, еуропалық БАҚ белсенді болды. Олар Еуроодақ пен кейбір бұқаралық ақпарат құралдарынан еврейлердің қарапайым халықты қанға бөктірген әрекеттерін ақтайтын мақалаларды жариялауға тыйым салу керек деген қағидатта болып, Либерал-демократтық партия көсемі Ник Клегг ағылшын премьері Гордон Браунды Израильге қару сатуды доғаруға шақырды. Біріккен Ұлттар Ұйымындағы ливиялық делегация Қауіпсіздік Кеңесіне Газа аумағындағы ахуалға қатысты қарарды енгізе отырып, соғыс жүріп жатқан жерге халықаралық бақылаушылар күштерін орналастыруды ұсынды. Екі жақты татуластыру мақсатында әрекет етіп жатқандар қатарында Франция президенті Н.Саркози, Түркия премьері Р.Ердоған, т.б. болды. Президенттік қызметі, сол уақытта, аяқталуға санаулы күндер қалғанда Дж.Буш Израильдің әрекетін толық қуаттайтынын ашық мәлімдеп, еврейлерді батылдандыра түскен болатын.

Ал қызметіне 2009 жылы 20 қаңтардан бастап кіріскен Барак Обама ресми ұлықтау рәсімінің өткізілмегенін алға тартып, Палестина мен Израиль арасында орын алған қарулы қақтығыстар туралы еш нәрсе айтпады. Әрине, оның бұл қылығын жақтастары да сынға алды. Солардың бірі -демократ Барни Франк. Обаманың үнсіздігі АҚШ-қа жақын кейбір араб елдерінің қатарын сиретеді деп алаңдады. Газа секторын ауыр халге ұшыратқан Израильдің басқыншылық әрекетін сынға алғандардың наразылық шерулері де жиі болды. Венесуэла билігі наразылық шарасы ретінде Израиль елшісін Венесуэладан қуып жіберді.

Қақтығыс кезінде, Израиль мен Палестина өкілдері Каирде бас қосып, тараптардың талаптарын талқыға салды. Таяу Шығыстағы ахуалға байланысты құрылған төрттік - БҰҰ, ЕО, АҚШ пен Ресейдің ресми өкілі Тони Блэр соғыстың тоқтатылатынына үміт артқан.

Палестина автономиясы қазіргі уақытта халықаралық көмек ең көп көлемде бөлінетін елдердің бірі болып саналады. 2001 -2005 жылдар аралығында Палестина автономиясына 5 млрд. доллар бөлінген болатын. Алайда оны жан басына шаққанда ол тек әр адамға жылына 30 доллардан тиесілі болады. 2006 жылы Еуропалық Одақ 280 млн. евро көлемінде ақшалай көмек бөлген. АҚШ 313 млн. доллар бөлген. Аталған жылы АҚШ автономияға көмек көрсету бюджетіне 256 млн. доллар көлемінде қаражат қарастырған.

Басқа елдерді алатын болсақ, Канада палестиналықтарға 2005 жылы 20,5млн. доллар, Жапония 50 млн. доллар, араб елдері (Кувейт, Сауд Арабиясы, Мысыр, Алжир) 61 млн. доллар, Қытай 6 млн. доллар бөлген. Демек, палестиналық территориялардағы Найджел Роберттің мәлімдеуінше, автономияда қаржылық дағдарыс орын алып жатыр. Палестина әкімшілігі жұмысшылар мен қызметшілерге жалақы төлей алмауы, қазіргі уақыттағы 35% жұмыссыздықты арттыруы мүмкін. Әлемдегі және Таяу Шығыстағы қазіргі жағдай, оқиғалардың қатысушыларын келіссөзге және бейбітшілікке жол табуына итермелеуі керек еді. Алайда, 2009 жылдың басындағы Газа автономиясы мен Израиль арасындағы бейбіт келіссөздер мүмкіндігін төмендетті.

Қазір Израиль үшін тиімсіз жағдай қалыптасып жатыр. Әзірше биліктегілер шиеленіс тудырмас үшін аймақтағы жағдайларға араласпай, соғысқа әзірленіп, аңысын андап жатқан жайы бар. Ел жетекшілігі Иерусалиммен дипломатиялық қатынасты сақтап келген Каир мен Аммандағы жүйелердің әлсіреуі жағдайында қауіпсіздік жағдайының Алтыкүндік соғысқа дейінгі уақытқа оралатындығын түсінеді. Египет пен Иордания билігіндегі кез келген эволюция Израильмен қарым-қатынастың суынуы есебінен болатыны анық. Себебі, ондаған жылдар бойы осы елдердегі араб халқының талаптары мүмкіндігінше еврей мемлекетімен кез келген қатынасты үзу болып келеді. Бұл ұранды ұйымдасқан оппозициялық топтардың баршасы - «Ағайынды мұсылмандардан» бастап барлық зайырлы либералдар қолданады.

АҚШ-қа келер болсақ, Израильге қысым жасау барысында қазіргі америкалық әкімшіліктен өзінің дұшпандарының басым көпшілігінен де қауіпті «досты» байқады. Израильмен қатынастың суыуы, Обаманың Каирдегі «тарихи сөзінен» басталған Ислам әлемімен саяси ойынға түсу-мұның барлығы күтілген дивиденттерге әкелмеді. Алғашқы орындарда «Ағайынды мұсылмандар» отырған Каирдегі сөзінен кейін Обама араб әлеміне қол созып, енді Ислам әлемінің де көсеміне айналдым деп пайымдаған болатын. Бірақ ол туралы Мысыр газеттеріндегі ремарктарда былай жазылған болатын: «Ақ ит пе, қара ит пе, әйтеуір ит қой» делінген [4, 5]. Палестиналықтар сыбайластар арасы қанша суығанымен де, Израильдің күшті одақтасы АҚШ-тың өздерінің пайдасына шешім қабылдамайтындығын жақсы біледі. Жақында АҚШ Батыс жағалаудағы еврей қоныстары мәселесін БҰҰ күн тәртібіндегі тақырыпқа айналдыруына қарсылық білдіріп, оның шешіміне вето жариялағаны палестиналықтардың пікірін растай түседі.

Қазіргі халықаралық саясаттағы Палестина мәселесін қарастыру барысында, біз араб елдеріндегі түрлі-түсті көтерілістерді басты назарға алатынымыз анық. Ең әуелі, бұл Мысырдағы билік жүйесінің өзгеруіне байланысты. Қазіргі Мысырдағы биліктің тұрақтанбауы, ел басына келетін ықтимал жүйеге «Төрттік», Израиль, өзге де араб елдерінің, жалпы әлем елдерінің аландатушылығын тудырады. Еуроодақ елдерінде Мысыр билігіне белгілі бір дәрежеде тыйым салынған ислами ұйым «Ағайынды мұсылмандардың» келуі туралы қауіпке толы болжамдары кеңінен таралған. Оның жақтастарын болашақ Мысырдағы жетекші саяси күштерден есептейді. Британдық атақты саясаткер, Таяу Шығыс бойынша маман Джон Р.Брэдли бұл тұрғыда былай дейді: «Нәтижесінде, мынадай сұрақ туындайды: «Ағайынды мұсылмандар Мүбәрак биліктен кеткеннен кейінгі Мысырды қандай күйде көргісі келеді?». Бір нәрсе анық: Мысыр Батысқа қарсылығы күшейіп, исламистік пен антиизраильдік элемент артады».

Исламистердің басты саяси мақсаты - Израильмен бейбіт келісімді денонсациялап, Газамен шекараны ашып қана қоймай, Мысырдың АҚШ-қа қаржылық және әскери бағыныштылығын әлсірету [5, 66].

«Ағайынды мұсылмандар» билікпен үнемі тіл табыса алмаған. Олармен король Фарук, бірінші президент Мухаммад Нагиб те келісімге келе алмаған. Оларды Гамал Абд әл-Насыр, Ануар Садат пен Хүсни Мүбәрак та қуғындады. Осылайша олармен келісімге келе алмаған болса, еврейлер жайлы сөз қозғаудың өзі әбестік болар.

Израиль із кесушілерінің айтуы бойынша, оның «бөлімдері» араб елдерінің көпшілігінде бар. Газа секторындағы билікті өз қолына алған Хамасты «ағайындылардың» палестиналық бөліміне жатқызады.

ХАМАС оны «ағайындылардың» палестиналық бір түрі есептеуіне мүдделі емес, олар өз автономдықтарына мығымдай түседі. Дегенмен Израиль Мысырдағы исламистердің билікке келуі ХАМАС-тың Газа мен жалпы Палестина жерінде беделін арттыра түседі деп қауіптенеді. Бұл жағдайда Махмуд Аббастың беделі, керісінше, төмендейтіні анық [6, 7-8].

Жалпы қазіргі таңдағы араб елдеріндегі төңкеріс билікке Исламның жоғын жоқтаушыларды алып келу ықтималдылығы аса зор. Себебі, жоғарыда айтқанымыздай, Вашингтон да, Батыс елдері де олардың алдыңғы өкілі «Ағайынды мұсылмандарды» бейбіт деп бағалайды. Мысыр болса, араб елдерінің көшбасшысы. Ішкі күштер - халық та, сыртқы күштер де аталмыш жүйені қолдайды. Олай болса араб елдеріндегі билік жүйесінің өзгеруі қазіргі халықаралық саясаттағы Палестина мәселесін реттестіру үдерісін түбегейлі өзгертеді.

Қазіргі кездегі Ресейдің Палестина мәселесіне қатысты қағидатын оның таяушығыстық іссапарынан байқауға болады. Ресей тарапынан Таяу Шығысқа іссапар 2011 жылдың ақпан айында жасалды. Дмитрий Медведевтің Палестинаға сапарының қорытындысы түрліше түсіндіріледі. Кейбір сарапшылар

палестиналық дипломатияның айтарлықтай жетістігі мен Ресейдің Палестина мемлекетін құруға қолдау көрсету туралы уәдесімен байланыстырады. Ал келесі бір топ Ресей жетекшілігінің оқиғаны назардан тыс қалдырғысы келмеуіне әкеп тірейді. Пікір қайшылығы Медведевтің Кеңес Одағы 1980-жылдардың өзінде-ақ Палестина халқының 1967 жылғы шекарасымен астанасы Шығыс Иерусалимде болатын өз мемлекетін құруға құқығын мойындаған болатын - қазіргі Ресей де бұл пікірден бас тартпайтындығы туралы айтқан сөзінен кейін туындады. Сол арада Медведев ұстамдылық пен келіссөздерді жалғастыруға шақырып, Кремль бұрыннан өткізуге ниетті болып жүрген Таяу Шығыс бойынша конференция өткізу қажеттігі туралы айтты.

Бұл тұста америкалық ірі басылым беттерінде түрлі болжамдар айтылуда: Медведев Палестина мемлекеті туралы сөз қозғағанда өз атынан айтты ма, әлде Обаманың Израиль премьері Нетаньяхуға оның бірбеткейлігі жақсылықпен аяқталмайтындығына құлаққағыс ретінде айту туралы өтініші ме? Ресей президенті оккупацияланған палестиналық территорияларда еврей қоныстарын кеңейтуіне байланысты Израильге санкция жариялау «реалистік қадам емес» деп есептейді. Ол мұны «БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі жекелеген тұрақты мүшелерінің» көзқарасы деп түсіндірді. Сонымен қатар Медведев «қоныс мәселесі кедергі жасағандықтан, келісім жолдарын іздестіруді» жалғастыруға шақырды [7, 12].

Таяушығыстық мәселеде Палестинаны жақтаушылардың алдыңғы қатарынан Иран мен Түркияны көре аламыз. Иран президенті Махмуд Ахмадинежад, мүмкіндігінше, Израиль мен АҚШ-ты айыптау мен Палестинаны қорғаштауға бағытталған мәлімдемелерін жасап бағуда.

«Махмуд Ахмадинежад культтік кейіпкерге айналып барады. Иран көсемі кезінде Саддам Хусейн, Муамар Қаддафи мен Ясир Арафат алған орынды оңайшылықпен басуда» деп есептейді Тауяшығыстық шиеленістер бойынша сараптама орталығының жетекшісі Александр Шумилин.

Осы ой түйінімен келер болсақ, қазіргі халықаралық саясаттағы Иран ролі жанама емес екендігі түсінікті. Иран «Хамас» пен «Хизбулланың» қаржыландырушысы болып табылады. Сәйкесінше Иран Палестина мен Ливандағы жағдайға тікелей әсер етуші күш болып отыр. Иранның антиамерикандық, антибатысшыл көзқарасы да жасырын емес. Оның 2010 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясында ел президенті АҚШ арнайы қызметкерлері «11 қыркүйектегі лаңкестік әрекеттерге айдап салғандығын» айтып, айыптауы осының ең жарқын мысалы. Ахмадинежад Палестина Автономиясының көсемі Махмуд Аббасты Израильмен тікелей келіссөздер жасағандығы үшін «палестиналықтар ісінде сатқындық жасады» деп айыптады. Ол Түркия мен Ливанның да ішкі істеріне араласып отыр.

БҰҰ Иранға 2010 жылы маусым айында қатаң санкция жариялап та үлгерді. Бірақ бұл Иран көсемін алған бетінен қайтара алмады [8].

Палестина соңғы оқиғалар аясында ерекше қолдауды қажет етеді. Палестина халқы қазіргі қалыптасқан жағдайда өз мүмкіндіктерін пайдаланып қалуға ұмтылатыны анық.

Иерусалимдегі президент Барака Обаманың әйгілі сөзінен кейін және одан әрі Рамаллуға мемлекеттік хатшы Джон Керридің сапарынан кейін Палестина Автономиясы жарқын болашаққа үміт артуда. Осы кезеңде жарқын болашақ Израилдің 1967 шекараларға шегінісін және тәуелсіз палестина мемлекетінің құрылуын қоспайды, өйткені американдықтар сиқыршылар емес қой.

Американың әкімшілігі израилдіктер мен палестиналықтар арасындағы бейбіт үдерісіне дем салуға киналады, бірақ ол Автономия аумағына алтын жауын төгуге қабілетті. Джон Керри Махмуд Аббаспен өзара кездесуінде жақын арада АҚШ Батыс жағалауындағы палестина автономиясының толық күйреуін болдырмауға және өмір сүру деңгейін жақсарту үшін есепшотына кесек сомалы ақша аудару туралы мәлімдеді. 6 жыл бойы ХАМАС бақылауында келе жатқан Газаға ештеңе де тимейтін сияқты. Экономика арқылы бейбітшілік ісіне ықпал ету кезекті амалы ФАТХ пен ХАМАС арасындағы бітімге отыруға деген мүмкіндіктен айыруға бағытталған болып тұр[9].

Қазіргі замандағы Палестина мәселесінің бүгіні мен болашағына көз жүгірте отырып, Палестина-Израиль шиеленісін реттестіру үдерісі әлі де талай кейінге шегерілу ықтималдылығы жоғары екенін байқаймыз. Тіпті бұл үдеріс тоқырауға ұшырап, шиеленіс одан әрі күрделене түсуі мүмкін. Бұған себеп: Израильдің халықаралық қауымдастық шешіміне салмақты қарамауы және араб елдеріндегі өзгеріс.

1. Кудрявцев А.В. *Исламский мир и палестинская проблема.* –М.: «Наука», 1990.

2. Иран мен Палестина Обамага опық жегізе ме?, <http://jasgazag.kz/index.php,20.03.2009> 16:54

3. *Хамас: от внесистемной оппозиции к созданию Палестинского правительства*, Г.Быстров. *Азия и Африка сегодня*, №8, 2008.

4. Борис Иванов. *Придется нам опустить железный занавес //Эхо Планеты.* – 2011. – №9 (1175).

5. Виталий Маарчев. *В чем сила, брат? //Эхо Планеты.* – 2011, №8 (1174).

6. *Израиль не потерял Египет. Пока! //Эхо Планеты.* – 2011, №8 (1174).

7. «Библейский» визит президента на Ближний Восток. //Эхо Планеты. – 2011, №4 (1170).

8. *Исследование «Истоки и история проблемы Палестины»*, Организация Объединенных Наций. – Нью-Йорк, 1990.

9. *Нашли ли ФАТХ и ХАМАС точки соприкосновения?* <http://www.zman.com/news/2013/04/25/149833.html>

САЯСИ ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

ӘЛЕМДІК САЯСАТ ПЕН ЭКОНОМИКАДАҒЫ МҰНАЙ ФАКТОРЫ

Қ.Ғ. Даркенов, Б.Ж. Абжаппарова – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

В статье рассматривается проблема распределения мирового запаса нефти в странах мира. Анализируются возрастающие темпы потребления нефти, в данном контексте рассматриваются разведанные запасы нефти в отдельных регионах, а также актуальная проблема альтернативных источников энергии.

In this article there viewed the problem of world oil reserves and the world allocation of petroleum. In addition to that, the rate of increased oil consumption will be considered. The level of oil reconnaissance reserves in every region will be critically assessed, and topicalities of energy will be also considered

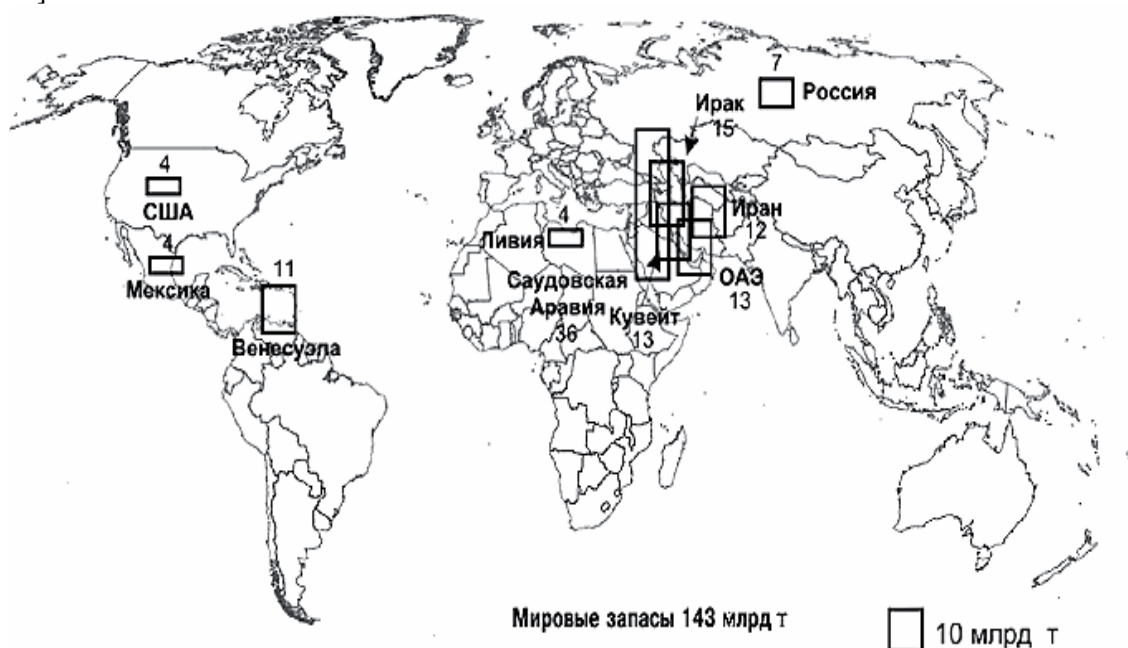
Ключевые слова: мировая экономика, нефтяной фактор, нефтяная геополитика, нехватка энергии, энергетический ресурс, альтернативный энергетический ресурс.

Key words: The world politics, oil factor, oil politics, the scarcity of energy, energetic sources , alternative sources of energy.

Қазіргі кезеңде әлемдік саясатта энергоресурс басты мәселеге айналды. Антарктида оның айналысындағы жағалаулардан басқа барлық континенттерде мұнай кен орындары табылды. «Википедия» электрондық энциклопедиясына сенер болсақ, әлемде 28 мыңнан астам астам мұнай кен орындары бар, оның ішінде 15-28%-ы мұнай-газ аралас кен орындары. Ал геологиялық қоры бойынша 3 млн. тоннадан асатын кен орындары барлық кен орындардың 1/6 ғана құрайды, мұның ішінде 400-ге жуығы теңіз жағалаулы аумақтарда шоғырланған [1, 67 б.]. Осы ғасырдағы мұнай өндірудің 85%-ын әлемдегі тек 5%-ды құрайтын ірі мұнай кен орындары қамтамасыз етіп отыр. Олардың 27-і ірі алып кен орындары. Бұл кен орындарының арқайсысында 0,5 млрд. тоннадан асатын мұнай қоры бар. Осындай мұнай кен орындарының ең көбі Таяу Шығыс елдеріне тиесілі. Тек солардың екеуінде, Сауд Арабиясы мен Кувейтте әлемнің зерттелген мұнай қорларының 30%-ы шоғырланған [2].

Мәліметтерге сүйенсек, мұнай-газға бай ТМД (Ресей, Қазақстан, Әзірбайжан) мемлекеттерінен тыс, үлкен ауқымды мұнай кен орындары Батыс Еуропада да бар. Негізгі шоғырлары Солтүстік теңізі – Ұлыбритания, Дания, Норвегия шельфтері болып табылады.

Сонымен қатар көмірсутектердің кен орындары ХХ ғасырдың әртүрлі жылдарында Солтүстік және Батыс Африка аймақтарында: нақтырақ Ливия, Алжир, Нигерия, Анголада; Оңтүстік, Шығыс, Оңтүстік-Шығыс Азия аймақтарында: Қытай, Үндістан, Индонезия, Брунейде және т.б. елдерде табылған болатын [3, 120 б.].

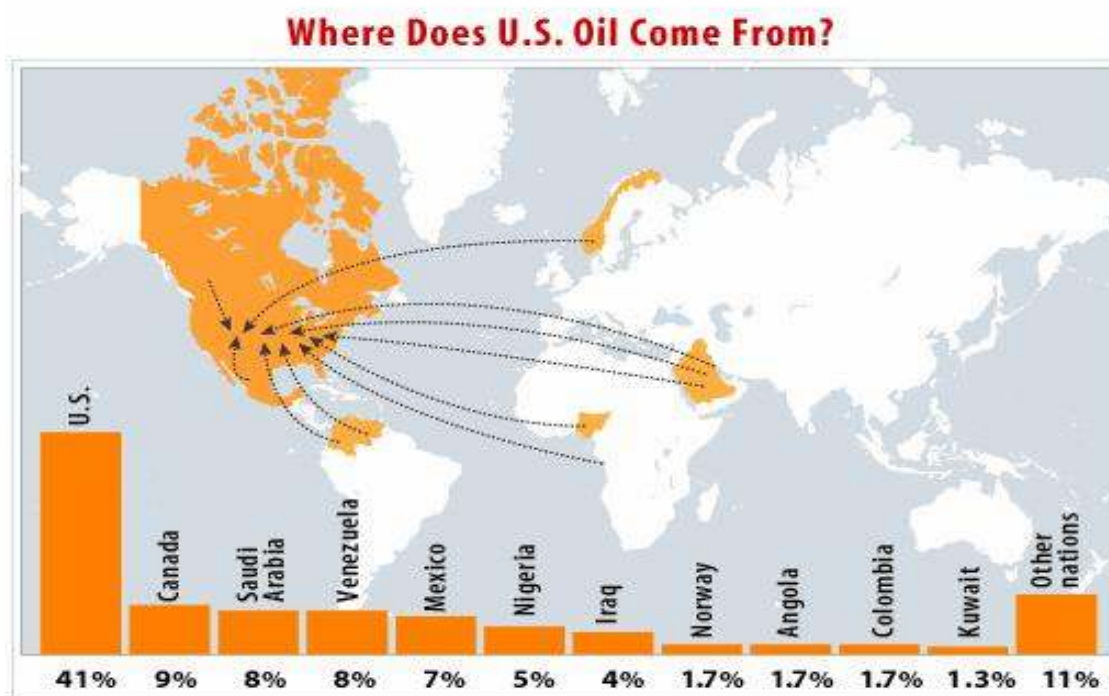

Ірі мұнай-газды құрамдар Канада және Мексика территорияларында да табылды. Оңтүстік Америка аймағында мұнай кен орындарының үлкен қоры Венесуэлада табылды. Онда Боливар кен орны орналасқан. Оның жалпы қоры 4,3 млрд. тоннаны құрайды. Оған қоса Оңтүстік Американың басқа да мемлекеттерінде ірі болмаса да көмірсутек қорлары Аргентина, Колумбия және Бразилия жерлерінде табылған [1,67 б].

Қалған мұнай, газ, кен орындары Каспий, Қара, Солтүстік, Ява, Оңтүстік-Қытай, Жапон, Охот теңіздері; Парсы, Суэц, Гвиней, Мексика, Кук, Парий шығынақтары; Басс бұғазы; Атлант мұхитының жағалаулы аумақтары (Ангола, Конго, Бразилия, Канада, Аргентина жағалаулары), Тынық мұхиты (Калифорния, Перу, Эквадор айлағында), Үнді мұхиты (Австралияның Солтүстік-Батысы) және соңғы кездері дауы көп Солтүстік мұзды мұхит акваторийлерінде шоғырланған.

Солтүстік Америка аймағы. Бұл аймақтағы негізгі мұнайға қатысты мемлекеттерді қарастырсақ олар: АҚШ, Канада, Мексика деп алуға болады. Себебі: бұл мемлекеттердің мұнай геосаясатына деген орны ерекше.

АҚШ өткен ғасырдың 90-жылдарына дейін ішкі нарықты толыққанды қамтамасыз еткенімен, кейін осы аймақтағы бірден-бір мұнайды импорттаушы елге айналды. Оған дәлел ретінде елдегі осы жыл аралығындағы мұнай өндіруі 414-тен 291 млн. тоннаға дейін қысқарғандығынан байқалды. Ал 1994 жылы мемлекет толық дерлік мұнай импорттайтын елге айналды. Негізгі импорт көзі: Таяу Шығыс елдері, Мексика, Канада, Нигерия және Ангола.

2001 жылы АҚШ-та 535 мың мұнай скважиналары болды, оның ішінде 90%-ы күніне тек бірнеше баррель мұнай өндірілді. Сондықтан болар, жаңа кен орындарын барлау жұмыстары Мексика шығанағында жүргізілді. Осының нәтижесінде 2000 жылы мұнай өндірісі осы акваторийде 65%-дан асқан көрсеткішті көрсетті. Осы уақытта Аляскадағы да мұнай өндірісінің бәсеңдегені байқалды. Мұнай өндірісі бұл аймақта екі есе қысқарып, 51 млн. тоннаны ғана құрады. Мұнайдың көп бөлігін Прадо-бей кен орнынан алынатын. 2000 жылдары ірі мұнай кен орыны Алпин қолданысқа енді. Оның күнделікті беретін мөлшері 80 мың баррельді (11 мың тонна) құрады. 120 мың баррельге (16,4 мың тонна) дейін көтеру мақсатымен, Нанук және Фиорд кен орындарында жөндеу жұмыстарын жүргізу жоспарланды. Сол кездегі ақпараттарға сүйенсек, Аляскадағы мұнай қоры 10,3 млрд. баррельді (1,4 млрд. тонна) құрады [4, 12 б.].

Жуықта Арктика территориясында мол көмірсутек кен орындарын игеру жүзеге асырылады деп көзделуде. АҚШ геологиялық агенттігінің пайымдауынша бұл аймақтағы мұнай қоры 1,6-дан 4,3-қа жуық млрд. тонна, ал орташа есеппен 2,8 млрд. тонна [5].

2011 жылғы мәліметке сүйенсек, АҚШ-тың дәлелденген мұнай қоры 3,6 млрд. баррельге бағаланған,

әлем қорының тек 2,4%-ы ғана. Сол жылы АҚШ өз жер қорынан 311,5 млн. тонна шикі мұнайын өндірді, ол күндік көрсеткішпен 6,8 млн. баррельге тең. 2011 жылы ел ішіндегі мұнай қолданысы күніне 949,3 млн. тоннамен теңесті, тиісінше 20,8 млн. баррель [6, 10 б.]. Ал дәлелденбеген қоры 20,8 млрд. тоннаны құрайды.

АҚШ әлемдегі ең алып мұнай импортері екені белгілі. Елге келетін мұнай импортының көлемі ел ішінде өндірілетін мұнай көлемінің жартысынан асып кетті, алда осылай жалғаса беруі мүмкін деген болжам бар. Осы тенденцияны жою мақсатымен АҚШ өз тарапынан мұнай көздерінен өзге баламалы энергия көздерін іздестіруде.

Солтүстік Америка аймағындағы тағы назарға түсетін мемлекет – Канада екені анық. Канада соңғы жылдары өзінің солтүстік аумақтарынан ауыр мұнайды өндіруде. Ол мұнай құмдары арқылы алынып, кейіннен үлкен зауыттарда битумнан бөлініп алынады. Содан соң одан кәдімгі мұнай мен мұнай өнімдері алынады. Мамандардың айтуынша, Канада жеріндегі мұнай құмдарынан өндірілетін мұнай қоры 174 млрд. баррельді (15,7 млрд. тонна) құрайды. Осыған сәйкес Канада мұнай қоры бойынша әлемде Сауд Арабиясынан кейінгі орынға шықты [7, 28 б.].

Мұнай құмдарынан өндірілетін мұнайдың қоршаған ортаға зияндығы ескеріліп, экономикаға тиімсіз саналып келді. Бірақ, бүгінгі таңда технологиялардың дамуымен және мұнай бағасының нарықта қымбат болуымен, мұнай құмдарынан мұнай өндіру жүзеге асырылуда. Қазіргі таңда Канада күніне 410 мың тонна мұнай өндіруде, оның ішінде 177 мыңы мұнайлы топырақтан өндірілуде [8, 13 б.].

Мұнай құмынан өндірілетін қорды санамағанда, 2011 жылдың соңына қарай Канадада дәлелденген мұнай қоры 27,7 млрд. баррель. Мемлекеттегі мұнайды тұтыну көрсеткіші күніне 110,3 млн. тонна немесе 2,8 млн. баррельге тең [6, 3 б.].

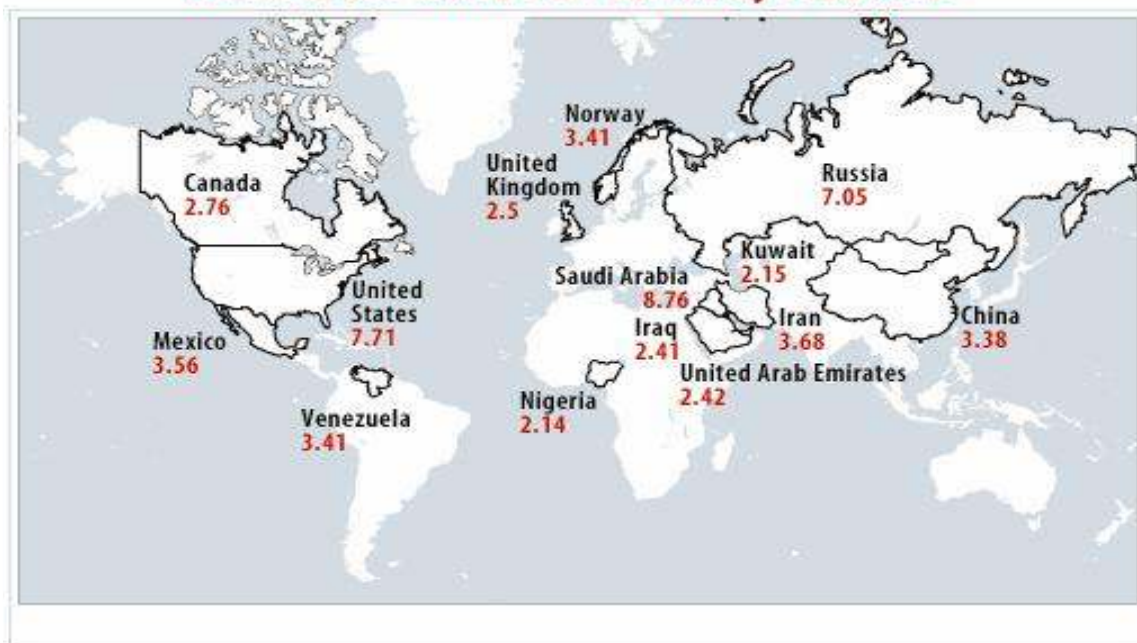
Бүгінде Канада көмірсутектерді экспорттаушы алып елдердің бірі және оның әлемдік экономикадағы энергетикалық ресурстармен қамтамасыз етудегі орыны күшейіп келеді. Оның әлемдік геосаясатта да орны ерекше болуы мүмкін деген пікірлер бар.

Мұнайдың әлемде қанша пайыз қоры қалғаны және оған баламалы энергия көздерін іздеу әлі де шешілмеген сұрақтардың бірі екені айдан анық. Энергия көздерінің тапшылығы адамзат баласының алдағы басты проблемаларының бірі. Қазіргі уақытта бәсекелестік екі бағытта жүзеге асуда: бірі атом энергетикасын қолдану болса, келесісі қайта қалпына келетін энергия көздерін пайдалану, яғни күн, жел, су энергетикасын пайдалану. Бұларды қолданудағы басты қиындық орнатып алу емес, басқа да көптеген факторлардың әсері, сонымен қоса экономикалық және геосаяси проблемалар.

British Petroleum (BP) компаниясының мәліметі бойынша, «қара алтынның» дәлелденген әлемдік қоры 1 трлн. 238 млрд. баррельді немесе 168,6 млрд. тоннаны құрап отыр. Мамандар пікірінше, мұнайдың бұл қоры қазіргі өңдеу қарқынымен шамамен 40-45 жылға жетеді. Экономикалық Ынтымақтасу және Даму Ұйымы (OECD) қазіргі таңда 88,3 млрд. баррельді немесе 11,9 млрд. тонна (әлемдік қордың 7,1%-ды) иемденіп отыр. ОПЕК мемлекеттеріне тиесілі көрсеткіш 934,7 млрд. баррель, болмаса 28,1 млрд. тонна (82,4%). Посткеңестік мемлекеттер 128,1 млрд. баррельді, тиісінше 17,7 млрд. тонна (11,6%) иемденіп отыр [6, 1 б.].

Осыған сәйкес негізгі дәлелденген мұнай қорының басты аймағы ретінде – Таяу Шығыс болып табылады. Аймақтың мұнай қоры – 755,3 млрд баррель, немесе 102,9 млрд. тонна (әлем қорының 48,2%-ын құрайды). Европа мен Орталық Азияда 143,7 млрд. баррель немесе 19,4 млрд. тонна (8,5%) мұнай бар. Оның ішінде 39,8 млрд. баррель немесе 5,3 млрд. тонна (3,2%) Қазақстан аумағында орналасқан. Африка елдерінде әлемдік қордың 8%-ы, тиісінше 117,5 млрд. баррель немесе 15,6 млрд. тонна. Оңтүстік және Орталық Америкада – 111,2 млрд. баррель, болмаса 14,9 млрд. тонна (21,5%). Солтүстік Америкада – 69,3 млрд. баррель, немесе 9,5 млрд. тонна (14%). Қиыр Шығыс пен Океания мемлекеттерінің мұнай қорына келер болсақ, олар әлем қорының 3,3%-ын иемденіп, 40,8 млрд. баррельге жететін қорға ие. Ал Азия-Тынық мұхит аймағында 2,5%.

Where Is the World's Oil Currently Produced?

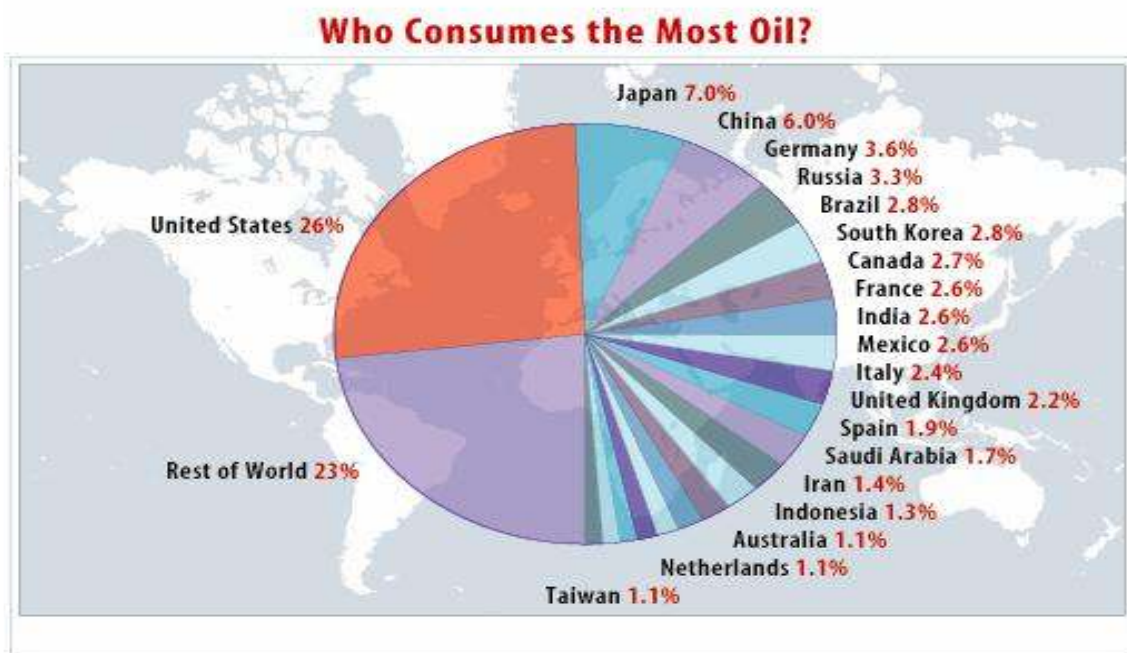

Жоғарда көрсетілген дерек тек дәлелденген мұнай қорының мәліметтерін ғана көрсетеді, барлау және болжау көрсеткіштеріне сүйенбейді. Дәлелденген мұнай қорлары – ол нақты белгілі болып отырған және қазіргі таңдағы технологиялардың дамуымен, сонымен қатар экономикалық қажеттіліктен жер қойнауынан алу, өндіру мүмкіндігі жоғары қорлар. Геологиялық барлау жүйесінде жаңа технологияның дамуы мен іске қосылуы, мұнайды барлау жұмыстарының тұрақты жүргізілуі әлемдегі көмірсутектің нақты қорын айқындауға мүмкіндік беріп отыр.

Жер шарында мұнай ресурсына ең бай мемлекет Сауд Арабиясы. Оның қоры – 264,6 млрд. баррель, әлемдік қордың 18,1%-ын құрап отыр (BP-дің мәлімдеуі бойынша, қазіргі мұнай өңдеу қарқынымен мұнайдың қоры 72 жылға жетеді). Ал қоры бойынша екінші орынға 2012 жылы Венесуэла орнықты. Әлемдік пайыздық көрсеткіші – 17,9% немесе 245,2 млрд баррель. Венесуэла мұнайы мемлекетке рекордты көрсеткіш 234 жылға жетеді деп болжануда. Келесі орында Канада, оның жалпы қоры – 175,2 млрд баррель (10,6%). Кейіннен 4-7 орын аралығын Таяу Шығыс елдері: тиісінше Иран – 137 млрд. баррель (9,1%), Ирак – 115 млрд. (8,7%), шағын мемлекеттер: Кувейт – 104 млрд. (7,4%), Біріккен Араб Әмірліктері – 97,8 млрд. (6%). Басқа аса ірі мемлекеттерге шолып өтсек Ресей – 60 млрд баррельмен (5,1%). Қазақстан – 30 млрд. баррель (1,9%). АҚШ – 20,68 млрд. баррель (1%). Қытай – 20 млрд. баррель (0,9%).

Қазақстан мұнай өндіру бойынша, әлемде 11 орын алып, ТМД мемлекеттері бойынша Ресейден кейін 2-ші орында орнықты, ал мұнай қоры 62 жылға жетеді деген жорамал бар. Осы жоғарыдағы мәліметтерге сүйеніп, Канада мен Венесуэланың алға шыққандығы байқалады. Сондықтан да Батыс жарты шардағы бұл екі мемлекеттің геосаясаттағы орны ерекше болғалы тұр.

Қазіргі уақытта әлемде мұнай пайдалану бойынша көш басшы мемлекет – АҚШ. Әлем нарығындағы мұнай қорының 943 млн. тонна, немесе 20,7 млн. баррельін күніне АҚШ-ы пайдаланылуда. Бұл көрсеткіш әлемдік деңгейде барлық тұтынылатын мұнайдың төрттен бірі шамасында – 23,9%. Ал Солтүстік Америка елдерінде мұнай тұтыну көрсеткіші жалпы әлемдік көрсеткіштің 28,7%-ы тиесілі, бастысы АҚШ-тың арқасында. АҚШ-тан кейін Океания мен Қиыр Шығыс елдері иемденіп, олар күніне әлемдік мұнай тұтынудың 30%-н, немесе 20,1 млн. баррельін пайдалануда. Бұлардың ішінде мұнай көп бөлігін Қытай мен Жапония тұтынууда (9,3% және 5,8% тиісінше). Европа мен Орталық Азия мемлекеттерінің күніне мұнай тұтыну көрсеткіші 24%, немесе 20,1 млн. баррель. Таяу Шығыс аймағының күніне – 7,4%, немесе 6,2 млн. баррель пайдаланады. Сонымен қатар, Оңтүстік және Орталық Америка аймағы күніне – 6,4%, 5,4 млн. баррель тұтынса, Африка күніне – 3,5%, немесе 2,9 млн. баррель мұнайды қолдануда. Нақтырық, төмендегі мәліметтерде берілген.

Әр жыл сайын энергия тұтыну жылдам өсу үстінде. Көрсеткіш бойынша әлемдік энергия тұтыну жыл сайын 2,4%-ға өсуде. Негізінен энергия тұтынудың өсуі Қиыр Шығыс және Океания, Оңтүстік Америка және Таяу Шығыс елдерінің экономикасының шапшаң өсуімен байланысты.

Қазіргі мұнайлы кезеңде адамзат баласы мұнайдан басқа да энергия көздерін пайдаланып отырғанымен басқа баламалы көздердің салмағы жоғары емес. Сондықтан, мұнай әлемдік геосаясатта басты энергетикалық ресурс болып қалып отырғаны талассыз.

1. Чердабаев Р.Т. *Нефть: Вчера, сегодня, завтра.* – Алматы, 2009. – 352 с.

2. *Геология нефти* // Свободная энциклопедия «Википедия» www.ru.wikipedia.org 2013

3. *Extractive Industries Transparency Initiative official website* // www.eitransparency.org 2013

4. Мазур И. И. *Нефть и газ. Мировая история.* – М.: ЕЛИМА, 2004. – 896 с.

5. *American Petroleum Institute* www.api.org 2012

6. *BP: Statistical Review of World Energy 2011* // www.bp.com/statisticalreview,2011.

7. Амуруев О. *Обзор состояния развития нефтяной и газовой индустрии Канады, Old Colony Trust, Inc., Canada, 2010.*

8. *Canadian Crude oil production and supply forecast 2006-2020* // CAPP, may 2006.

КОНФЕССИЯРАЛЫҚ КЕЛІСІММЕН ҮНҚАТЫСУДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҮЛГІСІ

Б.И. Иманбекова – Абай атындағы ҚазҰПУ-ның

Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының доценті, саяси ғылым докторы

В статье рассматривается роль религии в обществе, в целом государстве. Анализируется казахстанская модель межконфессиональных отношений, а также политическое значение съездов мировых и традиционных религий. С помощью сравнительного анализа, автор определяет общность и некоторые особенности мировых и традиционных религий.

The article discusses the role of religion in society, in the whole country. Analyzes the Kazakhstan model of interfaith relations, as well as political significance congress of world and traditional religion with the help of the comparative analysis, the author defines the community and some of the features of world and traditional religions.

Тірек сөздер: Әлемдік және дәстүрлі діндер съезі, толеранттылық, буддизм, христиан, ислам, бейбітшілік, мәдениеттаралық диалог.

Қазақстан Республикасы өзінің егемендігінің 20жылдық тарихында әлемдік қауымдастықта өзінің лайықты орнын алған демократиялық құқықтық мемлекет. Қазіргі кезеңде әлемдік қоғамдастық

шеңберінде еліміз көкейкесті жахандық мәселелердің түйінін тарқатуға белсене ат салысып келеді. Осындай халықаралық деңгейдегі өзекті мәселелердің бірі конфессияаралық татулық пен дінаралық татулық. Дінаралық келісім кез келген қоғамдағы тұрақтылықтың басты кепілі болып табылады. Әлем соңғы он жылдықтарда әр түрлі діни және этникалық қақтығыстар менен қарсы тұрулардың куәсі бола бастады. Бұл орайда Қазақстандағы конфессиялар жетекшілерінің төзімді бағытының нәтижесінде орын алған аса бағалы құндылыққа – этникалық және діни келісімге ие болып отыр. Еліміз өз аумағында бейбітшілікті сақтап қана қоймай, сондай-ақ халықаралық қауымдастықта оны нығайту мен дамытуға өз септігін тигізіп келеді. Қазақ елі өзінің тәуелсіздігінің 20жылдығында өңірде бейбітшілік пен тұрақтылықты нығайтуға бағытталған бірқатар аса маңызды бастамаларды ұсынды. Халықаралық аренада тұрақты әрі қарқынды дамып келе жатқан Қазақстан ұлтаралық және конфессияаралық келісімді шешуге бірегей көзқарасы бар халықаралық қатынастардың жауапты субъектісі, ынтымақтастық қағидаттарына берік, прагматикалық іскерлік әріптестіктің көшбасшысы ретінде қалыптасты. Осындай ең ірі жетістіктеріміздің бірі еліміздің Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының 4 мәрте бас қосуының Қазақстанда өткізілуі. Бұл бас қосу әлемдік деңгейде кеңінен танылып бұл күні дінкөшбасшыларының нағыз жахандық үнқатысу алаңына айналған. 2003 жылдан бері әр үш жыл сайын Астанада тұрақты түрде өткізіліп келе жатқан Президентіміздің парасатты бастамаларының бірі. Бүгінгі таңда Қазақстанның сыртқы саясатының өзекті бағыттарының біріне айналып үлгерген бұл форумның әлемдік қоғамдастықта алатын орны мен рөлі зор. Қазақстанда өткізілген әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезі конфессияаралық диалогтың басқа түрлерінен едәуір ерекшеленеді. Оның бірегейлігі сол, съезді өткізу алғаш рет конфессиялардың басшылары емес зайырлы мемлекеттің жетекшісі – Президент Н.Ә.Назарбаевтың ұсынысыменен ұйымдастырылған еді. Бүгінгі таңда қазақ елінің дінаралық, ұлтаралық қарым-қатынас тәжірибесі әлем назарына ілігіп отыр. Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде діннің рөлі артып, оның имандылық рухани және әлеуметтік функциялары күшейіп келеді. Қазіргі кезеңде қазақ елі күллі әлемге өзінің дінаралық келісіммен ұлтаралық татулықтың алтын ордасы екендігін паш етті. Ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен Астанада 2003жылдан бастап Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының 4рет өткізілген бас қосулары соның жарқын көрінісі. Съездерге қатысқан әлемдік және дәстүрлі діндердің басшылары рухани келісіммен діни төзімділікті орнатуда Қазақстан дамудың өзіндік үлгісін қалыптастырған ел екендігін атап өткен болатын[1].

Діндер үнқатысуын /диалогын/ қамтамасыз ету, діни төзімділікті нығайту – Қазақстанның ішкі және сыртқы саясатының шешуші басымдықтарының бірі болып табылады. Үлкен діни форумдардың бізде өтуі – біздің елімізге деген құрмет пен зор сенім. Ел ордамыз Астана дүние жүзіндегі барлық діндер өкілдерінің басын қосып, ортақ мәмілеге шақыратын рухани орталыққа айналды. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың екінші съезде жариялаған бастамаларын жүзеге асыру бойынша іс-шаралар жоспарына сәйкес Үкіметтің 2008 жылғы 28 тамыздағы қаулысымен құрылған Мәдениеттер мен діндердің халықаралық орталығы Бейбітшілік пен келісім сарайында өткізілді. Дін мемлекеттің рухани тірегі. Астанада өткен 2012 жылдың 30-31мамыр күндері өткізілген Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының 4съезі діндер арасында достық пен сыйластық орнату, рухани дағдарысты жеңу, келіспеушіліктерді бейбіт жолмен шешу туралы келісімге келді. Әлемдік және дәстүрлі діндер ендігі арада басты қатерлерге бірлесе жауап беру қажеттілігін ерекше атап айтты. Астанада 4 рет бас қосқан дін басшылары Қазақстанда жүргізіліп отырған парасатты ұлт саясатының нәтижесінде елімізді мекендеп отырған барлық ұлттар мен ұлыстардың түрлі діни конфессиялардың өзара түсіністікпен тату да ынтымақты өмір сүріп жатқандығын атап айтты. Алғашқы съезде 17 елдің делегацияларының басын қосқан болса, екінші және үшінші, төртінші съездерге қызығушылық танытқан мемлекеттердің саны мен олардан келетін өкілдерінің саны өскен, үстіміздегі жылы Астанада өткен 4съездге планетаның 40 елінен 85 делегация, оның ішінде тек дін лидерлері ғана емес, белгілі саясаткерлер ірі халықаралық ұйымдардың өкілдері де өз үлестерін қосты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен негізі қаланған бұл форум қазір жахандық өркениетаралық, мәдениетаралық және дінаралық үнқатысу процесінің жандануына, әлемдегі қауіпсіздік, бейбітшілік пен келісімнің орнығуына сүбелі ықпалын тигізетін рухани үнқатысу алаңына айналып отыр.[2]

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев діндер мен мәдениеттер және өркениеттер арасындағы үнқатысуды үзіп алмай адамзат қауымдастығын бүгінгі жахандану заманында саяси, экономикалық, діни және әскери экстремизмнен сақтауға ол үшін өзара үнқатысуды жалғастыруды сұрады. Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының тұрақты бас қосуы халықаралық ынтымақтастықтың рухани институтына айналды. Қазіргі уақытта әлемде мәдени жүйелердің жаңа өмірге, жаңа технологияларға жаңа қоғамдық қатынастарға бейімделуі жүріп жатыр. Әр халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық және діни дәстүрлерін,

өзіндік тарихы әрі мәдени құндылықтарын сақтаушы дін болса, ол өз кезегінде бейбітшілікті сақтауға халықтар мен конфессиялар арасындағы ынтымақтастыққа жету үшін қашан болсын үндесу мен сол арқылы келісім мен түсіністік табуға бейімделуі тиіс. Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының бас қосуының тек Қазақстан үшін ғана емес, күллі әлемге пайдасы зор. Барша жұртшылық Қазақстандағы дінаралық татулықты тұрақтылықты көрсе, екіншіден әлемдік жан-жалдардың алдын алуға дінбасшыларының дайын екендігін көреді. Биылғы 4съездің басты ерекшелігі осы басбосуда діни көшбасшылардың кеңесі құрылды. Осы съездің елімізде өткізілуі Қазақстанның әлемдік қауымдастықта діни тұрақтылықты орнату үшін қосқан өлшеусіз үлесі болды. Қазіргі кезде халықаралық қатынастар жүйесінде әлемде дінаралық мәселелер ерекше өзекті болып отыр. Түрлі алауыздықтарды ауыздықтау үшін дін өкілдерін бір ортаға топтастыру бір ортақ мәмілеге келтіру сияқты абыройлы міндет қазақ елінің маңдайына бұйырды. Осы абыройлы міндетті адал атқаруға қазақ елі бар күш-жігерін аяған жоқ. Дінаралық үнқатысу уақыт талабынан туындаған қажеттілік. Бұл тек діни тұрақтылыққа қана емес, жалпы әлем халықтары арасында татулық пен достықты нығайтуға, сондай-ақ мейірімділіктің артуына айтарлықтай әсерін тигізеді.

Дүние жүзінің 40 елінен 85 делегация қатысқан бұл форум ұлтаралық татулық, бейбітшілік пен түсіністік өзара келісім мәдениетін қалыптастырудың басты тетігі ретінде бағаланып отыр. Қазақстан діндер ұлттар арасындағы үнқатысудың өзіндік үлгісін қалыптастырған ел. Бұл – адамзаттың ортақ игілігі үшін әртүрлі дінді ұстанушылардың халықтар мен мемлекеттердің арасындағы өзара құрметтеуді түсіністікті және ынтымақтастықты жақсартуға бағытталған діндер мен мәдениеттер диалогын қалыптастырған бас қосу болды. Қазақ елі әлемдегі діни факторға ерекше мән беріп, болашақта әлеуметтік қиындықтарды шешудің және жалпыға ортақ бейбітшілік пен өркендеуге қол жеткізудің ең маңызды, ең ықпалды құралдарының бірі дін екендігіне кәміл сенеді. Бүкіләлемдік көлемдегі конфессияаралық үнқатысу бұрын-соңды еш жерде болмаған. Бүгінде біздің зайырлы мемлекетіміздің тұрпатына сай имандылық пен моральдық, азаматтық нормаларды қалыптастыру үшін Қазақстанда дінді барынша тереңдетіп оқыту қоғамтанушы ғалымдарымыздың басты міндеті. Қазақ жері әлемдік діндердің буддизмнің, христиандық және исламның тоғысқан жері. Біз үш өркениеттің елеулі түрде ерекшеленетін әлемдік үш дүние танымның тоғысқан жерінде тұрмыз. Қазақ халқы діни көзқарасы терең, діни мәдениеті жоғары имани түсінігі мол ұлттардың қатарына жатады. Жахандық тарихта адамзат үшін бейбітшілік пен келісімнен асқан қажетті құндылықтар жоқ [3]. Қазақстан әлемге ұсынып отырған конфессияаралық келісімнің қазақстандық үлгісінің мәнімен мазмұны зор. Бұл ең алдымен жаңа ғасырдағы мәдениетаралық, дінаралық және мемлекетаралық өзара іс-қимылдың бастапқы негізі ретіндегі жахандық толеранттылық пен сенімді насихаттайтын ортақ игілікке жұмылдыратын бас қосу. Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының 4 съезі ХХІ ғасырда әділетті әлемді құру негізінде идеялық-рухани бірігуге бағытталған жетекші диалогтық тұғырнама ретінде жұмысын жалғастырды. Қазақстанда құрылған этносаралық келісімнің үлгісі уақыт сынынан ойдағыдай өтіп тоғыз жылдық тарихы бар саяси-тарихи үрдіске айналды. Конфессияаралық, дінаралық үнқатысудың қазақстандық үлгісі әлем елдерінің назарын өзіне аударды. Бүгінде әртүрлі халықаралық ұйымдар және шет елдік әріптестер соның ішінде БҰҰ, ЕҚЫҰ, ЮНЕСКО еліміздің жинақтаған конфессиялардың өзара әрекеттесуінің оң тәжірибесін үйреніп жатыр. Еліміз әлемдік мәдениеттер мен діндердің диалогы және өзара достасуына арналған алаңды құрып, халықаралық қауымдастықта бейбітшілік пен келісімнің аумағы ретінде өзінің лайықты орнына ие болды. Ислам Ынтымақтастығы Ұйымына төрағалық тұсында қазақ елібір мезгілде өркениеттер арасындағы диалогты дамытып, дінаралық келісім, төзімділік пен сабырлылық саласында күш біріктіру үшін ислам елдерінің арасында осы үнқатысуды қолдау идеясын белсенді түрде ілгерлетуді жалғастырып келеді. Әлемдік қауымдастықтың белсенді мүшесі ретінде еліміз ядролық қарудан бас тартып, әлемді ядролық қарусыз өмір сүруге шақырған, бейбітшілік пен діни толеранттылықты насихаттап келе жатқан ел. Халықаралық сарапшылар Қазақстанның табысты дамуының базалық факторы-бейбітшілік пен келісімнің тиімді моделінде деген қорытынды жасады. Тәуелсіз Қазақстанда соңғы мәліметтер бойынша 140-тан астам этнос өкілі бейбітшілік пен келісімде өмір сүріп жатыр. Кез келген этникалық немесе діни сенімдегі қазақстандық тең құқылы азамат, бірыңғай азаматтық қоғамның ажырамас бөлігі. Сондықтан да Қазақстанда 20жылдан бері рухани ренессанс процесі жүріп жатыр. Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезіне бір емес, бірнеше рет қатысып келе жатқан әлемдік дін көшбасшыларының арасында бір-біріне деген сыйластық пен сенім орнап қана қойған жоқ сонымен қатар күллі діндердің өзегінде жатқан адамзатты бірлікке, сабыр мен төзімділікке тәрбиелейтін рухани ортақ құндылықтарды дәріптеуді өзінің мақсат-мұратына айналдырған съездің өзіне деген биік құрмет те қоса қалыптасып отыр. [4]

Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының /2003, 2006, 2009, 2012 жылдары/ өткізілуі еліміздің

сыртқы саясатының дұрыстығын көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар конфессияаралық диалогтын қазақстандық үлгісінің тиімділігінің күәсіне айналды. 2012 жылғы 30-31 мамырда өткен 4сезде Форумның ең жоғарғы басқарушы органы – құрамы 15 көшбасшы тұлғадан тұратын Әлемдік және дәстүрлі дін көшбасшыларының Кеңесі құрылды. Сөйтіп әлемдік халықаралық ұйымдардың қатарына бейбітшілік пен келісімді ту етіп,оны адамзат таңдауына айналдыруды мұрат тұтқан Әлемдік және дәстүрлі дін басшыларының съезі халықаралық маңызға ие болған саяси-тарихи оқиға болды. Съездің штаб-пәтері әлемге танымал Астанада орналасқан. Еліміздің тұрақты дамуының символына айналған пирамида сынды Бейбітшілік және келісім сарайының ғимарат. Әлемдік қауымдастықтың жоғары бағасына ие болған дін басшыларының бас қосуы еліміздегі тыныштық пен бейбітшіліктің нақты көрінісі болды. Біз қай діннен, қай ұлттан, қай қауымнан болсақ та өзара құрмет пен төзімділікті басты ұстаным етіп өмір сүруге тиіспіз

Үш жылда бір рет бас қосатын дін басшыларының қоғамда көкейкесті мәселелердің түйінін тарқатуға деген құлшыныстары да басым. Планетаға ортақ мәселелердің шешімін табу мақсатында барлығыда ерекше белсенділік танытып, өз ойларымен ақыл кеңестерін ортаға салды. Бұл жолғы басқосудың тарихи ерекшелігі – Съезде Дін көшбасшылары кеңесінің алғашқы отырысы өтті.

Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезін шақырудағы басты мақсат жер жаһанда тыныштық пен бейбітшілік орнатуға діннің қосатын үлесінің орасан екенінін түсіндіру. Жердің арғы бетінде болып жатқан кез келген оқиғаның әсерін бар мемлекеттер бірдей сезініп жататыны – бүгінгі жаһандану заманына тән құбылыс. Олар әлемдік дағдарыс, Қиыр Шығыс, Солтүстік Африка елдеріндегі революциялар, Ауғанстандағы ахуал, т.б. Осындай кезде Тәуелсіздігінің алғашқы күнінен-ақ бейбітшілік пен келісімді қолдаушы ретінде танылған Қазақстан Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының басын қосып съезд өткізуі тәуелсіз Қазақстанның ынтымақ пен тыныштық жолындағы ізгі әрекеті деп бағалауға болады. Жалпы, съездің ерекше мәні бар және маңызды шара екені даусыз. Ол тек қабылдайтын тарап үшін ғана емес, діндер көшбасшыларының басқосуы халықаралық қоғамдастықтың бәріне де керек. Қазіргі замандағы күрделі мәселелерді шешудегі Қазақстанның тәжірибесіне әлем назар аударып отыр және ол жан-жақты зерттелу үстінде. Сондықтан мәдени және діни үнқатысуды нығайту жөніндегі бастамаларымыз әлемдегі көптеген елдер мен халықаралық ұйымдар тарапынан қолдау тауып келеді. Дін көшбасшыларының кеңесі әлеуметтік институт ретінде құрылды. Бұл институт мемлекет басшысының бастамасымен III съездің қорытындысы бойынша құрылды. Кеңес құрамына беделді діни көшбасшылар кірді және олар форум мақсатына қол жеткізуге ықпал ететін болады. Съезд тақырыбы «Адамзат таңдауы – бейбітшілік және келісім» деп аталады. Секциялық отырыстарда орнықты дамуға қол жеткізудегі діндер көшбасшыларының рөлі, діни және мультикультурализмнің өзара қарым-қатынастары, әйелдер мен жастар өміріндегі діннің ерекше мәні туралы әңгіме қозғалды

IV съезде көтерілген өзекті тақырыптардың бірі Дін және әйел, Дін және жастар. Әйел-ана және оның құқықтары – бүкіладамзаттық тақырып. Әйелдерді кәсіби мамандықпен қамтамасыз ету, зорлықты тыю, білім деңгейін көтеру, оларды қорғау әлемдік проблема болғандықтан, съезде әйел-ана тақырыбының көтерілуі уақыт талабынан туындаған қажеттілік. Әйелдерді саудаға салу контрабандасының өрістеуіне, олардың ауыр әлеуметтік, психологиялық жағдайын пайдаланып лаңкестік құрбаны ретінде пайдалануға жол берілмеуі тиіс. Әйелдер тақырыбын съезде көтеру арқылы осы мәселеге әлемдік қоғамдастықтың назарын аудару басты мақсат болды. Жастар тақырыбы да әлемде өте өзекті екені белгілі. Жастардың заманға лайық білім алуын, құқықтары қорғалуын, еңбекпен қамтылуын мемлекет өз деңгейінде шеше алмаса, бұл да әлеуметтік ахуалдың ушығуына әкеліп соқтыратын фактор. Қазақстанның басты қағидаты адамдар қай діннен, қай ұлттан, қай қауымнан болса да өз арасында құрмет пен төзімділікті басты мақсат етіп өмір сүретінімізді насихаттау. Ал дін көшбасшылары осы тақырыпты өз уағыздарында халыққа жеткізу арқылы әлемде төзімділік пен ынтымақтың салтанат құруына ықпал ете алатыны анық. Халықаралық аренада танымалдығы және құрамы жағынан саяси және тарихи маңыздылығы жағынан съезд басқа саммиттерден жоғары тұр. Сондай-ақ бұл форум елдер мен халықтардың қауіпсіздігі және өзара іс-қимылы саласындағы ең өзекті мәселелерді талқылайтын жалпыға бірдей үнқатысу алаңы болып табылады.

Бүгінде еліміз Өркениеттер Альянсымен, Киелі Эджидия қоғамымен, Дохадағы өркениетаралық үнқатысу конференциясымен, Меккедегі халықаралық мұсылман конференциясымен, Мадрид халықаралық форумымен тығыз қарым-қатынас орнатқан мемлекет. Бұл халықаралық деңгейдегі келісімдер Қазақстанға бірлік пен ынтымақ туралы сөз қозғап, форум өткізуіне моральдық құқық береді. Біз сан ғасырлар бойы түрлі этностар мен діни нанымдардың рухани мұрасымен кемелденген, өз бойына толеранттылық, діни төзімділік және жаңалық атаулыны қабылдауға деген ашықтық қасиеттерді

калыптастырған елміз. Сол себепті де Қазақстанның біртұтас халқының бірлігі жарасқан бүгінгі өмірі әлемге шын мәнінде үйренерлік үлгі-жоба бола алады. Осы тұрғыдан қарасақ, мәдениетаралық үнқатысуды нығайтудың жаңа кезеңінің негізін қалап, этносаралық қатынастарды дамыту мәселелерін жоғары деңгейде шеше білген біздің мемлекеттің мұндай жиын өткізуге толық моральдық құқы бар.

Қазақтың дәстүрлі әдеп, рухани қарым-қатынас жүйесіне ойлы көзбен назар салсақ, Алла Тағаланың мейірім шапағатына бөленгенін, ата-бабаларымыздың ежелден-ақ достықты қатты қадірлегенін олардың: «Дос жылатып, дұшпан күлдіріп айтады», «Досы жақсының, өзі де жақсы», «Дүниеде адамның жалғыз қалғаны – өлгені, қайғының бәрі соның басында», «Достық – алтын көпір», «Ұлттар достығы – ұлы күш», «Досы көппен сыйлас, досы жоқпен сырлас» деген мақал-мәтелдері мен нақылдарынан-ақ айқын аңғарамыз. Қазақ елінің достықты айрықша қастерлейтініне, қазір де осы дәстүрдің жарасымды жалғасын тауып отырғанына нақты дәлелдер: Қазақстан Республикасының жоғары наградаларының бірі – «Достық» ордені. Онымен еліміздегі қоғамдық келісімді сақтауға, халықтар арасында бейбітшілікті, достық пен ынтымақтастық ахуалын нығайтуға үлес қосқан азаматтар марапатталады. Әлемдік саясаттағы соңғы жылдардағы кейбір жерлерде сан алуан діндер мен діни қозғалыстар түгілі, бір діндегі екі түрлі ағымдардың арасында қантөгістер орын алып, араб әлемі неше түрлі төңкерістерден астаңкестені шығуда, мыңдаған бейбіт халық қайғыдан қан жұтуда. Осындай оқиғалардан аулақ болу үшін еліміздің алтын қазынасына айналған ұлтаралық татулықтың шаңырағын шайқалтпай ұстауға тиіспіз.

Бұл қағидат әрбір қазақстандықтың азаматтық парызына айналуы тиіс. Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев 2003 жылғы 23-24 қыркүйекте Астана қаласында алғаш рет әлемдік және дәстүрлі дін өкілдерінің басын қосып, кең ауқымды құрылтай өткізгенде ешкім бұл бас қосу әрі қарай үлкен халықаралық тұрақты өткізілетін форум болады-деп ойлағанда жоқ. Қазақстан – нағыз ұлтаралық, дінаралық татулықтың отаны екенін, мемлекетіміздің басты саясаты өзге елдермен саяси, экономикалық, мәдени мүдде тұрғысында ынтымақтастық, достық қарым-қатынас орнату, құқықтық өркениетті мемлекет құру екенін әлем халқы танып, білуде жүздеген ұлт пен ұлыстар мекендеген елде татулықты сақтау – дамудың басты кепілі. Сондықтан да республикамызда ұлттар арасындағы бауырмалдықты, достықпен татулықты орнықтыруға ерекше мән береді. Бүгінгі таңда Елбасымыздың бастамасымен Астана қаласында тұрақты түрде өткізіліп келе жатқан Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездері әлемдік құбылыс ретінде мойындалып отыр. Ал, мемлекет басшысы өз қолымен құрған Қазақстан халқы Ассамблеясы мемлекетімізде тыныштық, тұрақтылық, татулық орнатудың нағыз ұйытқысына айналуда.

Әлемдік және дәстүрлі діндер басшыларының бас қосуы . Елбасымыздың өзі атап көрсеткеніндей, «Қазақстанның ХХІ ғасырдағы әлемде бейбітшілікті қалыптастырумен жаһандық толеранттылықты орнықтыру ісіне қосқан қомақты үлесі».

«Ислам» сөзі араб тілінде «салам», «тыныштық», «бейбітшілік» деген мағынаны білдіреді. Алла Тағаланың да бір аты ас-Салам (бейбітшілік). Ал, мұсылмандар бір-бірімен жүздескенінде «ас-саләму ғалайкум» (сізге тыныштық-амандық, бейбітшілік тілеймін) дейді. Олар күніне бес рет намаз оқығанында да оң жағына (әлемнің бір жартысына), сол жағына (әлемнің екінші жартысына) бейбітшілік тілеумен ғибадатын аяқтайды. Дін танушылардың пайымдауынша, исламның бұл доктринасы мұсылмандардың жүрегінде бейбітшілік мәдениетін орнықтыруды мақсат тұтады. Құран аяттарында, Ұлық пайғамбарымыз (с.ғ.с.) Мұхаммедтің хадис-шәріптерінде, сахабалардың нұрға толы сөздерінде татулыққа сызат түсіретіндей ештеңе де жоқ. Керісінше, Құран Кәрімде «Мұсылман мұсылманға бауыр» деп айтылса, Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың хадис-шәрібінде: «Бір-бірлерін сүйоде, бір-біріне мейірімділікте, бір-бірлеріне сыйластықта мұсылмандар бір денеге ұқсайды, бір нәрсеге ұқсайды. Егер денеден бір мүшесі ауыратын болса, барлық жерлері зардап шегеді», дейді. Інжілде де: «Жақыныңды өзінді сүйгендей сүй», деп жазылған. Қазақстанда осындай ізгі діндер салтанат құрып, дінаралық түсіністік нығая түскен сайын Отанымыз – достықтың берік ошағы болып, гүлдеп көркейе бермек.

Қазақстан көпұлтты мемлекет дінаралық, ұлтаралық достықты ұлықтаған еліміз қазақ топырағында саяси тұрақтылықпен экономикалық өркендеудің болуын қашанда қамтамасыз етуге тырысуда. Қазақстан Республикасының ішкі және сыртқы саясатының басты басымдықтарының өзі осы қағидаттарды ұстанады

Қаншама ғасырлардан бері еліміздегі екі дәстүрлі дін – Исламның ханафиттік мәзһабы мен Христиандықтың православиелік көшбасшылары отбасы мен адам бойындағы адамгершілік құндылықтарды, еңбексүйгіштік, үлкенге құрмет көрсету қасиеттерін, отан алдындағы борыш пен парыз сынды ізгі қағидаттарды дамытуға мүмкіндігінше күш салып келеді.

Сан түрлі саяси және ұлттық текетірестер өз кезегінде діни қақтығыстардың туындауына алып келмеуіне дін көшбасшыларының өзіндік үлесі барын айта кеткен жөн. Себебі, шынайы дін өкілдері қоғам азаматтарының бір-біріне түсіністікпен қарап, оларды бейбітшілікке үндеуді мақсат тұтары анық.

Бүгінде мәдениеттердің, тілдердің, түрлі көзқарастар мен дүниетанымдардың бір-біріне жақындасып келе жатқанын байқамау мүмкін емес. Бұл түрлі дәстүрлердің терең түсінісуінің үдерістерінен де айқын көрінеді. Мұндай үдерістер, әсіресе, көптеген этнос өкілдері қатар қонысатнған елімізде ерекше байқалады. Бұл ретте, біз «інжілдік ақиқат» құндылықтарын насихаттай отырып, түрлі мәдениеттер мен діндер өкілдерін бейбітшілік пен сүйіспеншілікке шақыру, ізгілік үдерістерін уағыздау, өз діни дәстүрлерінді қастер тұтып және өз сеніміңе берік болу арқылы өзге діндегілердің наным-сеніміне де түсіністікпен және тілектестікпен қарау қағидатын назарда ұстау қажеттігін ұмытпауымыз керек. Әрбір қоғам өз басынан түрлі кезенді өткеретіні белгілі. Осы орайда, біз дін бостандығы деген ұғымды «барлық нәрсеге жол берушілік» деп түсінбеуіміз керек. Біз үшін олардың ара-жігін ажырата білу маңызды. Бұл ретте, қоғамның дін туралы білім-білігінің мол болуы үлкен рөл атқарады. Мәселен, 2011 жылы қабылданған «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» жаңа заңда көп мәселе айқын көрініс тапқан. Осы орайда, бұл Заңда Қазақстанның тарихы мен мәдениетінде дәстүрлі ислам мен христиан діндерінің ерекше рөлінің жазылғанын атап өткеніміз жөн. /6/ Әрине, әлемде экстремизм, терроризм сынды қауіп-қатерлердің кеңінен етек алуы көп нәрсеге басқаша көзқараспен қарау қажеттігін талап етіп отырғаны анық. Сондықтан, кез келген қоғам мұндай қауіп-қатерлерге бірлесе қарсы тұруы тиіс. Бұл орайда, жаңа мемлекеттік орган – Дін істері жөніндегі агенттік жұмылдырушы, біріктіруші рөл атқаруы қажет деп ойлаймыз. Агенттік ұйытқы болуымен дінтанушылардың форумдары ғылыми-тәжірибелік конференциялар, оқу-ағартушылық мәнге ие семинарлар барлық деңгейде жиі өткізілуі тиіс. Біз түрлі дәстүрлі діндер өкілдерінің бірлескен жобаларына да айрықша ыждағаттылықпен зер салуға тиіспіз Ең бастысы – мынаны ұмытпауымыз керек: қоғамға залал төндіретін кез келген деструктивті ағымдарға бірлесе күш-жігер жұмсау арқылы азаматтардың ой-санасына сәуле тарату арқылы ғана қарсы тұра аламыз. Дін өкілдері адамдарды рухани ізгілік жолына бағыттаулары тиіс. Сонда ғана қоғам ізгілік нұрына бөленеді.

Осы мақсатта еліміз келісім, бейбітшілік қағидаттарын басшылыққа алып, әлемдік діндер көшбасшыларының басын бір ұнқатысу алаңына жинау арқылы дүниежүзілік қоғамдастыққа үлгі көрсетіп отыр.

Тыныштық пен төзімділікті ту еткен бұл бас қосудың жыл өткен сайын халықаралық беделге ие бола түскенін, оған қатысуға келетін делегациялар санының артуынан да көрінеді. Қазақ елі ұйымдастырып отырған бұл 4мәрте бас қосуды бітімгершілік пен келісімнің пәрменді құралы деп бағалауға болады. Әлемде, оның ішінде елімізде қауіпсіздікті қамтамасыз етіп, алаңсыз өмір сүруге барлық қазақстандықтар мүдделі. Бүгінде ел басшылығы осыған байланысты әлемдік қоғамдастыққа үлгі-өнеге болатын игі бастамаларды көтерумен қатар, оларды нақты іс жүзіне асырып келеді..

Дін – адамзаттың қоғамдық-әлеуметтік өркениеті әрі тірегі, мәдениеті мен дәстүрі болып табылады. Сондықтан дінді құрметтеу арқылы біз адамзат өркениетін қастерлейміз. Осы арқылы біз үйлесімділікке және қоғамның дамуына, оның тыныштығы мен әлемдегі бейбітшілікке зейін қоямыз. Барлық діндердің өзара ынтымақтастығы, жақсы қарым-қатынастары бойынша біз өз мақсатымызға жете аламыз. Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен өмірге келген Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшылары съезінің негізгі мақсаты да осы.

Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезіне қатысушылардың барлығы бұл жиындардың дүниежүзіндегі айтулы оқиғалардың бірі болғандығын ерекше ықыласпен айтып жүр, бұл туралы беделді бұқаралық ақпарат құралдары жарысы жазыпта жүр. Жаһандану жағдайындағы әлемдік конфессиялардың өзара бірлесіп әрекет етуінің жолдары жан-жақты талқыланды діндер көшбасшыларының съездері қазіргідей күрделі кезеңде түрлі ұлттар мен ұлыстар арасындағы татулық пен келісім құралы ретіндегі миссиясын дәлелдеп берді деп айтуға болады.

2001 жылғы 11 қыркүйекте АҚШ-та болған қасірет дүниені дүр сілкіндірді. Өзінің асқан қатыгездігі жағынан сұмдық сол террорлық әрекеттер күш қолдану мен террорды уағыздайтын бұлдіруші күштердің қандай қауіпті болатынын көрсетіп берді. Осы арқылы әлем жұртшылығы төрткүл дүниенің өзара байланысты екеніне тағы бір рет көз жеткізді. Содан кейін-ақ бүкіл әлем осынау қауіп-қатер мен қасіретке қарсы тұру үшін бірікті. Адамзаттың болашағы қандай болатыны әлемдік қоғамдастыққа, сондай-ақ Жер шарын мекендейтін халықтардың барлығына байланысты. Сондықтан да біздер терроршылдық идеологиясын түп тамырымен жойып, ізгіліктің жалпы адамзаттық құндылықтарды орнықтыру үшін барынша күш-жігер жұмсауға тиіспіз.

Бұған Әлемдік және дәстүрлі діндер съезі де өзіндік үлес қосып келеді. Мысалы, өткен үш съезде талқыланды мәселелерді алайық. Бірінші съезде терроршылдыққа, экстремизмге, әділетсіз соғысқа тыйым салу және дінге жала жаппау мәселелері талқыланды. Екінші съезде әлемде бейбітшілік пен келісім мәдениетін нығайтуға баса назар аударылды. Өйткені, 2006 жылы Таяу Шығыстағы ахуал күрт шиеленісіп, Иракта соғыс жүріп жатқан кез болатын. Ал үшінші съезде террорлық әрекеттердің белең алуына, Ауғанстандағы қиын жағдайларға, заңсыз есірткі айналымына қатысты мәселелер сөз болған еді.

Қазақстан Президенті Н.Назарбаевтың бастамасымен адамзат өміріне еніп отырған Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезін өткізу идеясы барлық сенім иелеріне дұрыс ақпарат береді және адам баласын игілік пен салиқалы тіршілікке бастайды. IV Съезд Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күнімен сәйкес келді. Яғни, қазақ халқы өзінің өткенін, ел басына түскен ескі нәубетін ұмытпаған, бойында иманы бар ел. Өз құндылықтарын қастерлей алатын қоғам болғандықтан да мұндай үлкен де қасиетті шараны өткізу Қазақстанның бағына бұйырған. Мұсылмандар Меккеге, еврей дінін ұстанушылар Иерусалимге қалай ағылатын болса, барлық діннің өкілдері мен дінбасылардың қазақ даласына құлшынуы ол – біздерді бейбітшілік мүддесінде бас қосуға шақырғандығынан да болар.

Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезінің Астанада өткізілуі өзге ұлттар мен дін өкілдері арасындағы түсіністікке, ортақ Отанымызда бейбіт ауызбіршілікпен өмір сүруіне ықпалы зор болды, біртұтас қоғам болып ұйысуға деген әсері айдан-анық. Бұл бір бізде ғана емес, Қазақстаннан өзге жерлердің өзінде, осындай игі шарадан кейін дінбасылардың, сондай-ақ қарапайым азаматтардың да әлемдегі бейбіт өмір үшін діни қайраткерлердің басын қосып, адамзаттық мәселелерді бірге ақылдасудың қазақстандық үлгісіне деген оң көзқарасын қалыптастырғаны анық. Өзге мемлекеттердегідей діни алауыздық, ұлтын кемсіту және басқа да адамгершілікке жат қылықтардың қазақ даласында орын алмауы, әр дін өкілдері, әр ұлттық топтар өздерінің діни, ұлттық мейрамдарын көпмен бөлісіп атап өтуі – осының бәрі елдегі саяси ұстанымның, халқының болашаққа деген сенімінің жарқын көрінісі.

Бүгінгі таңда діни бірлікті өте мықты ұстауымыз шарт, өйткені діни бірлік болмайынша ұлттық бірлікте болмайды.

1. Назарбаев Н.Ә. Бізге барлық проблема келісім мен құрметтің негізінде шешілетін ұлттардың толерантты қоғамдастығы қажет // Президент және Халық 2012ж. Імаусым, №23

2. Қайрат Лама Шариф Динаралық ынтымақтастықтың ерекшеліктері // Дипломатия жаршысы, 2011ж., №6

3. Әлемдік және дәстүрлі діндер жетекшілерінің 4съезіне қатысушылардың Үндеуі. Астана, 2012 ж. 30-31 мамыр // Ислам және Өркениет, 2012 жыл 1 шілде

4. Заңқожаев Қ. Динаралық татулық-елдігіміздің ертеңі. // Ислам және Өркениет, 2012 жыл 10 шілде

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Д.М. Мұқатова – Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті «Тұлғатану» орталығының директоры, т.ғ.д.

В статье раскрыты особенности межнациональных отношений в РК, излагаются цели и задачи, программы обновления казахстанской модели межнационального и межрелигиозного согласия. Определена роль Ассамблеи народа Казахстана в консолидации современного казахстанского общества.

In the article the features of inter-ethnic relations in the Republic of Kazakhstan are shown, outlines the goals and objectives of the program upgrade Kazakh model of interethnic and inter-religious harmony. The role of the Assembly of People of Kazakhstan in the consolidation of contemporary society.

Тірек сөздер: Қазақстан, ассамблея, татулық, ұлтаралық қатынас, ұлыстар, институт, этнос.

Қазақстан қазір өзіндік саяси және экономикалық жүйесі бар, көптеген әлем елдері мойындаған егеменді, тәуелсіз мемлекетке айналды. Тәуелсіздік жағдайдағы сол жылдардың маңызды жетістігі – Қазақстан республикасы өзін бүкіл әлемге егеменді ел ретінде мойындатып, қазақ ұлтын, сондай-ақ, көп ұлтты мемлекетімізді халықаралық деңгейдегі танытып бере алды. Дамыған, өркениетті қоғам құру, құқықтық мемлекет пен толыққанды азаматтық қоғам қалыптастыру қай елде болмасын, сол мемлекетте ұлттар мен халықтардың татулығынсыз мүмкін емес. Қазақстан әлемдегі көпұлттар қоныстанған мемлекеттердің бірі. Онда тегі, тілі, мәдениеті әр түрлі, бірақ тарихи тағдыры ортақ 130 ұлтпен ұлыстың өкілі (этностар) тұрады. Оларды үш топқа жіктеуге болады:

1) мемлекет құрушы жергілікті қазақтар;

2) ТМД аумағында тұратын ұлттар тобы (орыстар, украиндар, белорустар мен молдавандар т.б.);

3) алыс шетелдерде тұратын ұлттар тобы (немістер, поляктар, еврейлер, кәрістер, гректер т.б.).

Қазақтар – елдің байырғы тұрғындары және мемлекетті қалыптастырушы этнос, ал қалған халықтардың өкілдері Қазақстанға әр түрлі себептермен және белгілі бір тарихи кезеңдерде көшіп келгендер. Осыған байланысты, республика халқының көпұлтты (полиэтностық) құрамы – жаппай көшіп-қонудың нәтижесі деп тұжырымдауға болады. Қазақстан Республикасының статистика агенттігінің мәліметтеріне

сүйенсек, 2009 жылғы халық санағының қорытындылары бойынша Қазақстан Республикасы халқының саны 16009,6 мың адамды құрады. Санақаралық кезең ішінде республика халқының саны 1028,3 мың адамға өсті, өткен 1999 жылғы санақпен салыстырғанда халық санының өсімі 6,9% құрады. Қазақтар саны өткен санақпен салыстырғанда 26,0%-ға өсті және 10096,8 мың адамды құрады. Елімізде өзбектер саны 23,3%-ға өсіп, 457,0 мың адамды, ұйғырлар – 6,8%-ға өсіп, 224,7 мың адамды құрады. Орыстар саны 15,3%-ға азайып, 3793,8 мың адамды құрады, немістер – 49,5%-ға азайып, 178,4 мың адамды, украиндар – 39,1%-ға азайып, 333,0 мың адамды, татарлар – 18,0%-ға азайып, 204,2 мың адамды, басқа этностар – 4,8%-ға азайып, 721,7 мың адамды құрады. Ел халқының жалпы санындағы қазақтардың үлесі 63,1%-ды, орыстар – 23,7%-ды, өзбектер – 2,9%-ды, украиндар – 2,1%-ды, ұйғырлар – 1,4%-ды, татарлар – 1,3%-ды, немістер – 1,1%-ды және басқа этностар – 4,5%-ды құрады [1]. Еуропалық ұлт өкілдері елімізде кеміп, өзбек ұлты өсімділігің байқатып отыр. Қазақтар бүгінде өз атамекенінде негізгі басымдылық танытып, ұлттық мәртебеге ие болып отырғаны әлеуметтік шындық. Дүниежүзінің тарихи тәжірибесінің көрсетіп отырғандай, ұлт саясатының қандай кезеңде, қандай жағдайда болмасын мемлекет пен қоғам алдындағы маңызды проблеманың бірі болып қала бермек. Сондықтан елімізде іске асырылып отырған ұлт саясаты ұлттық өмірде бейіт жолмен реттеудің және дамытудың маңызды факторы болып табылады. Жалпы алғанда, біздің еліміздегі ұлт саясаты төмендегідей принциптерге сүйенеді: адам құқықтары мен ұлт құқықтарының мен ұлт құқықтарының парасаты түрде үйлесім табуы; ұлттар, ұлыстар мен халықтар арасындағы ізгілік, ұлтаралық келісім мен ынтымастық қатынастары, өзара көмек пен бірін-бірі қолдау; қоғамның тұрақтылығы мен тұтастығы; ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтардың үйлестірілуі; конструктивті ұлттық-ерекшелікті мүдделердің жүзеге асырылуы; елдегі барлық ұлттар мен ұлыстардың әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени дамуының теңдігі мен теңестіріуі. Барлық ұлттар мен халықтарды бір жерде тоғыстырған ортақ тарихи тағдыр олардың ортақ мұраттар мен құндылықтардың қалыптасуына да себепші болады. Біздің еліміздің жүргізіп отырға ұлт саясаты өзінің бағыт-бағдары бойынша демократиялық және келісімшілдік, прогрессивті және жасампаздық сипатымен ерекшеленіп келеді. Сондықтан, еліміздегі ұлтаралық келісім мен бірлік қазіргі кезеңде орын отырған қоғам өміріндегі әлеуметтік-экономикалық дағдарысты еңсеруде де маңызды роль атқарған факторлардың бірі бола алады деп ойлаймыз. Өркениетті экономика, өркенді саяси-рухани құрылым және дамыған инфрақұрылым қалыптастыру үшін қазір ең керегі – ұлттық ынтымастық пен бірлік. Осыған байланысты Қазақстан Республикасындағы ұлтаралық қатынастардың теориялық және тәжірибелік саласы ең өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Елімізде 120-дан астам этностар пен ұлыстар тұрғандықтан қазақ жерінде халықтардың, өркениеттердің, мәдениеттер мен алуан діни сенімдердің бір мемлекетте қатар өмір сүруінің бай да бірегей тәжірибесі жинақталған. Бұл тәжірибе біздің бірлігіміздің түп-тамырын айқындайды және болашағымызды айқынырақ көруімізге жәрдемдеседі. Қазақстандағы ішкі саяси жағдай бүгінгі таңда тұтас алғанда тұрлаулығымен сипатталады. Түрлі этникалық топтар өздері тұратын аймақтардағы ұлтаралық қатынастарды қанағаттанарлық әрі жарасымды деп бағалайды [2, 3 б]. Қазіргі Қазақстан жағдайында этносаралық қатынастарды үйлесімді мағынада өрбіту қажеттілігі бар екені даусыз. Тек оны басқа этникалық мәдениет үлгілерінен Қазақстанның негізгі ұлты – қазақтардың құндылықтар әлемін оқшаулау арқылы емес, қайта басқа этнос қауымдастықтарының мәдени кеңістігіне жақындату арқылы жүргізу керек екені байқалады. Қазақ халқының мәдени құндылықтары жалпыадамзаттық құндылықтар сипатына барынша сәйкес келген жағдайда ғана жалпы еліміздің мәдени кеңістігінде этносаралық мәдени синтезге, сиысушылыққа, өзара ықпалдасуға негіз болатынын кейбір зерттеулерде атап өтіледі [3, с.37]. Жалпы Қазақстан халқының дініне, діліне, тіліне қарамай іштей біртұтас қоғамдық құрылым болуға топтасуы (консолидация) үрдісінің табысты болуы, оның болашағы – дүниетанымдағы құндылықтар векторының және оның бағдарының ұтымды тандалуына, өрбуіне байланысты екені айтылады. Қазақстандық гуманитарлық саланың зерттеушісі В.Д. Курганская өзінің жүргізген нақты социологиялық зерттеулеріне сүйене отырып Қазақстандағы ұлтаралық қатынастарды жетілдірудің жолы еліміздегі әртүрлі этнос өкілдерінің мемлекеттік билікте көбірек тартылуымен байланыстырады. Елімізде көші-қон мәселесіне, әсіресе орыс тілді азаматтардың өздерінің тарихи Отандарына оралуларына қазақтардың билік құрылымдарында басымдық танытуы және қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде өзінің функциясын кеңейтуі тікелей әсер ететінін тұжырымдайды [4, с. 98]. Бұл жерде айта кеттін жәйт: орыс тілді азаматтардың құқықтары елімізде ешқандай шектелмейтіндігіне көптеген дәйектемелер келтіруге болар еді. Бұқаралық ақпарат құралдары бойынша, барлық деңгейдегі оқу орындары мен қызмет көрсету салаларында орыс тілінде тұлғалық паш етілуге ешқандай шектеулер қойылмаған, керісінше, барынша жағдайлар жасалынғаны белгілі. Өкінішке орай, жиырма жылдық тәуелсіздік тарихымызда мемлекеттік тілді игеруге деген ұмтылыстың төмен деңгейде болуы орыс тілді азаматтар арасында сирек айтылады.

Сөйтіп, мүдделердің түйіскен жерінде ұлтаралық қатынастардың барлық проблемалық өткір қырлары айқындалады және оны айналып өту мүмкін емес, есесіне төзімділікпен, өзара сыйластықпен шешімін іздеу керек. Халықтардың өркениеттілік деңгейі, мәдени қауқары қайшылықтарды келісіммен шеше білуінде аңғарылады. Тағдырдың маңдайға жазғаны сол – ата-бабалардан мұраға қалған қазақтың ұлан-ғайыр даласы түрлі замандарда жер ауып келген сан түрлі ұлттар мен ұлыстарға пана болды. Алыстан кім келсе де құшағын жайып қарсы алатын қазақтың кеңпейілдігі мен қонақжайлылығы да бұған өзінің ықпалын тигізбей қойған жоқ. Сан тараптан соққы жеп, бас сауғалағандары бар, күшпен жер аударылып, айдалғандары бар, түрлі халықтар қазақ жеріне табандары тигенде ғана жан шақырып, естерін жиды.

Бүгінде олар басқа елді отаным деп санамайды, іргелерін бекітіп, осында тамыр жайған қай ұлттың өкілінен сұрасаңыз да, олардың тарихи отандары біреу, ол – Қазақстан. Әрине, бұл жетістіктерде Қазақстан халқымен қатар еліміздің тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың да қызметін атап өтуіміз қажет. Президентіміз тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен-ақ елдің ұлттық саясатының басты қағидаларын айқындап алды. Бұл қағидалар ұлттар арасындағы түсіністіктің кілтін табу, қоғамдық тұрақтылықты ұлттық мәселелерді әділ шешудің негізі етіп алу, барша халықты ортақ құндылық – елдің тәуелсіздігін нығайту жолында біріктіру секілді мәселелерге жүгінді.

Қазақстандағы ұлтаралық және дінаралық қатынастардың әрі қарайғы үндестігін дамытып, мақсатты түрде кешенді саясат жүргізу үшін елімізде «Ұлтаралық және дінаралық келісімнің Қазақстандық моделін жаңғырту жөніндегі 2006-2008-жылдарға арналған бағдарлама» қабылданып, табысты жүзеге асырылды. Бағдарламаның негізгі міндеттері ретінде республикадағы дінаралық және ұлтаралық келісімнің Қазақстандық моделін жетілдіруді қамтамасыз ететін кешенді шараларды ойластырып, жүзеге асыру мәселесіне басымдық берілді. Сондай-ақ ұлтаралық және дінаралық қатынастар саласындағы ахуалға нақты баға беру, қоғамның әлеуметтік-психологиялық шиеленістердің бар-жоғын анықтап, олардың деңгейін анықтау, ішкі саяси тұрақтылық пен ұлтаралық және дінаралық келісімді нығайту мәселелері алдыңғы қатарға шығарылды. Осының арқасына қоғамдағы ұлтаралық, дінаралық ахуалға ғылыми зерттеу жүргізу ісі ұйымдастырылып, жүзеге асырылды. Ұлтаралық әрекеттестіктің болуы мүмкін түйткілді тұстарына тұрақты түрде мониторинг жүргізілуде. Оның ішінде әдетте өздерінің қызуқандылығымен ерекшеленетін, бөтен мәдениетті, салт дәстүр мен тілді сыйлау тұрғысынан ұшқары әрекеттерге ойланбай бара салу қаупі жоғары жастар арасындағы ұлтаралық келісімді дамыту мәселесіне айрықша көңіл бөлінуде. Осының нәтижесінде тәуелсіз Қазақстан Республикасы қоғамдық жаңғырудың жаңа белесіне кәрі-жас, орыс-қазақ немесе басқа ұлт деп бөлінбей, мұсылман, я басқа дін өкілі деп ірге ажыратпай, ортақ үйіміз Қазақстанды жаңғыртудың келелі де кешенді шараларына барлығы бірлесе үн қосып, болашаққа бірге аяқ басып барады. Мұның барлығы ұлтаралық татулық атты ең ұлы құндылықтың идеялық авторы, әрі оны ешкімнің жанына жара салмай, ешкімді кемсітпей, керісінше барлығының ұлттық болмыстарын елдің ортақ игілігі ретінде көкке көтере білген көреген басшы Нұрсұлтан Назарбаевтың арқасында мүмкін болып отыр. Президентіміз өзінің еңбектерінде: «Біз еліміздің болашағы үшін әр қайсымызға жүктелген жауапкершілікті түсіне отырып, өткенді еске сақтап, болашаққа ұмтылуымыз керек. Басқа халықтармен достықта өмір сүре отырып, олардың мәдениеті, дәстүрлерін құрметтеуіміз керек. Қазақ халқының береке басы бірлікте деген сөз әрдайым есте сақтауымыз керек» - дейді [5]. Қазақстанның 1995 жылдың 30 тамызында бүкілхалықтық референдуммен қабылданған ата заңының өзі «Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы...» деп басталуының да өзіндік сыры бар. Ата заңымыз бойынша ешбір ұлттың, діннің өкілі өзін бұл мемлекетте екінші сорттағы адам сезінбеуіне толық жағдай жасалды. Оған Қазақстан Конституциясының 14-бабында «тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүлктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе өзге де жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды» деп жазылуы толық негіз болды. Ата заңымыздың 39-бабында «ұлтаралық татулықты бұзатын кез келген әрекет конституциялық емес деп танылады» деп ұлтаралық татулық мәселесінің маңыздылығы тағы да айшықтай көрсетілді [6,6 б]. Осының арқасында елімізде барлық ұлттар мен ұлыстардың мәдениеті жалпыұлттық байлық ретінде қарастырылды. Күллі ұлт өкілдеріне конституция арқылы өздерінің этномәдени байлықтарын сақтап, дамытуға мүмкіндіктер берілді. Яғни, қоғамдағы татулық- мемлекетті нығайтудың ең басты шарты болғандықтан әлемде тұрақты, мықты ұлтаралық қатынас болу үшін, ол мемлекетте барлық этностардың құқығын қорғайтын мықты құқықтық база және осы құқықтарды іске асыратын институттар болуы керек. Осындай институттар құру туралы идеяны алғаш рет Қазақстан Республикасының Президенті 1992 жылы Тәуелсіздіктің бірінші жылына арналған Қазақстан Халықтарының бірінші Форумында ұсынған болатын. Форумда сөйлеген сөзінде Президент қазақ халқының бірнеше ұрпақтары, біздің басты игілігіміз – ұлттар достығы қалыптастырды. Бүгінгі таңда тарихқа көз жүгірту

кезінде осы байлығымызды жоғалтып алмай, көптеген дәстүрлерімізді жоғалтпауымыз керек. Олар соңғы он жылдықтар немесе партияның дерективаларымен қалыптасқан жоқ, әр бір адамның, әр бір халықтың, әр бір ұлттық дауысын күнде есту қажет. Міне, сондықтан форумды тұрақты негізге көшіріп, жаңа қоғамдық институт қазақ халықтарының бірлігі мен татулығының Ассамблеясын құру керек деген болатын. Яғни, Қазақстандағы ұлтаралық және дінаралық татулықты нығайту ісінде Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен құрылып, бүгінде конституциялық мәртебеге ие болып, елдің ішкі саясатында теңдессіз рөл атқарып отырған Қазақстан Халқы Ассамблеясы екені даусыз. Ассамблея құрылған сәттен бастап (1995 ж. наурыздың 1 құрылған) оған Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың төрағалық ету оның беделін ерекше арттырды. Заңға сәйкес, ол Ассамблеяны қалыптастырып, қайта құра алады, жалпы жетекшілік етеді және оның қызметінің бағыттарын анықтайды, оның басқарушы лауазымды тұлғаларын тағайындап, қызметінен босатады, ҚХА Сессияларын шақырады, оның Хатшылығын құрады. Ол өзінің орынбасарларын тағайындайды, оларға өз өкілеттігінің бір бөлігін бере алады, ұдайы қызмет ететін – Ассамблея Кеңесі органын құрып, басқарады, Ассамблеяның бағдарламалық құжаттарын бекітеді және оларды іске асыру бойынша тапсырмалар береді, БАҚ-тарда және халықаралық ұйымдарда оның атынан сөз сөйлеп, мәлімдемелер жасаудың ерекше құқығына ие [7, с.3]. ҚХА-ның мақсаты – республикадағы оқиғаларға баға беру және саяси жағдайларға болжам жасау негізінде қоғамдағы ынтымақты қамтамасыз ететін іс-тәжірибелік ұсыныстарды ойластыру, ҚР Президентінің республика азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қорғау кепілі ретіндегі қызметіне атсалысу. Ассамблея: мәдени-ағартушылық – тілдер мен ұлттық мәдениеттерді, салт-дәстүрлерді қайта жаңғырту және насихаттау; тәрбиелік – қазақстандық және ұлттық отан сүйгіштікті қалыптастыру; ұлтаралық қатынастарды қадағалау негізінде ұлтаралық татулық пен келісімді нығайту; Қазақстанды мекен еткен ұлт өкілдері арасында достық қарым-қатынастардың дамуына негіз болатын мемлекеттік саясат жүргізу жөнінде ұсыныстар дайындау ісімен айналысады. Биілік этникалық, конфессиялық қауымдастықтардың арасындағы диалог пен конструктивті қарым-қатынасқа себеп болатын институционалды құрылымдарды саналы түрде жасақтады. Мәселен, Қазақстан халқы Ассамблеясы – елдегі этникааралық мүдделерді тоғыстырудың жолын іздеуден туындаған құрылым болып табылады. Ол азаматтық қоғам мен ұлттық саясатты өркениетті түрде жүргізудегі әлемде теңдесі жоқ инструментке айналғанын өмірдің өзі көрсетіп отыр. Оның үстіне, бірқатар саяси реформалардан кейін Қазақстан халқы Ассамблеясының функционалды қызметі кеңейіп, ел Парламентіне әсер ету механизмдері оның әкімшілік статусын арттырды. Бүгінде ҚХА 820 этномәдени бірлестіктің ықпалдастығын жүзеге асыра отырып, біздің қоғамдағы келісімнің негізгі звеносы болып отыр. Ассамблея Кеңесінің мүшелері жетекшілік ететін республикалық, аймақтық және қалалық Ұлттық мәдени орталықтар жұмыс істейді. Әзірбайжан, айсор, юнан, ингуш, неміс, шешен, поляк, т.б. халықтардың ұлттық мәдени орталықтарының жексенбілік мектептері бар. ҚХА Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымының құрылымдарымен тығыз іскерлік байланыстар орнатқан. Осы ұйымның қолдауымен Ассамблея ұлтаралық қатынастар мәселелерін зерттейтін талдау орталығын құрды. Ассамблеяның 350-ге жуық мүшесі бар. ҚХА-на мүшелікке кандидаттарды тең арақатынас қағидасы бойынша жергілікті жерлердегі Қазақстан халқының кіші Ассамблеясы, республикалық және аймақтық ұлттық-мәдени бірлестіктер, Ассамблея Кеңесінің мүшелері ұсынады. ҚХА-ның төрағасы болып табылатын Елбасымыз Ассамблея мүшелерінің ұсынысы бойынша төрағаның екі орынбасарын тағайындайды. Ассамблея мәжілістері арасындағы жұмысты ҚР Президентінің шешімімен Ассамблея кеңесі жүргізеді. ҚХА кеңесі ұлттық-мәдени орталықтар, ардагерлер кеңесі өкілдерінен, кіші Ассамблея жетекшілерінен, сондай-ақ, Ассамблеяға мүше басқа тұлғалардан құралады. Қазақстан Республикасы Президентінің 2002 жылғы 26 сәуірдегі Жарлығымен бекітілген ҚХА туралы Ереже мен ҚХА Стратегиясы (кейінірек өзгертулер мен толықтырулар енгізілген) Ассамблеяның қызметін реттеуші негізгі құжаттар болып табылады. 2007 ж. Конституцияға еңгізілген түзетулер бойынша ҚР Парламент Мәжілісіне ҚХА 9 депутат сайлайды. Олар түрлі тілдердің, мәдениеттердің, дәстүрлердің дамуына септігін тигізуде. 2008 жылғы 20 қазанда Президент Республиканың саяси жүйесіндегі Ассамблеяның рөлі мен міндетін нақтылай түскен Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы ҚР Заңына қол қойды. Заң мемлекеттік ұлттық саясатты жасау мен жүзеге асыруға ат салысуды Ассамблеяның басты мақсаты етіп белгілеп берді. Президентіміз Ассамблеяның негізгі қызметінің бірі – ол еліміздегі ұлтаралық қатынасты реттеу дей отырып, бейбітшілік көзі деп түсінеді. Оның қызметтерінің негізгі нәтижелерінің бірі аз ұлттардың қалыптасуындағы жылжулардың болуы. Бұл республиканы гүлденуге, қуатты және қарқынды дамуға бастайтын бағдар». Аталған бастама мәдениет аралық диалогты нығайтудың жаңа кезеңінің негізін қалап, этносаралық қатынастарды дамыту мәселелерін жоғары деңгейде шешуге мүмкіндік жасайтын әлемдік тәжірибедегі тың бағыт болып табылды. Ал мемлекет сол орталықтардың түрлі

бастамалары мен ұсыныстарына толық қолдау көрсетіп отыр. Еліміздегі этностардың арасындағы келісім – қоғамдық лидерлердің, саяси партиялардың, қоғамдық бірлестіктердің, оқу-орындардың көпжылдық еңбегінің жемісі болып табылады. Қазақ халқына басқа ұлттардың сыйластықпен қарап, әрі барлық ұлт өкілдерінің өзара түсіністікте ғұмыр кешуіне ешбір мемлекеттің тәжірибесінде бұрын сонды болмаған, әлемде теңдесі жоқ қоғамдық институт – Қазақстан халқы Ассамблеясы да өзінің зор септігін тигізіп отырғаны шындық. Мұндай институтты құру қажеттілігі саяси тұрғыдан, сондай-ақ жаңадан құрылған, тәуелсіз, полиэтносты, поликонфессиялық мемлекеттің тұрақты дамуы тұрғысынан туындаған еді. Сондықтан да бүгіндері оны бұрынғы кеңестік республикалардың да қабылдай бастауы аса таңқаларлықтай мәселе емес, сонымен қатар демократиялық институттарды қалыптастыруда сан ғасырлық тәжірибесі бар мемлекеттерді мұқият зерттеп отыр [8, с.3]. Осының бәрі айтарлықтай ауқымдағы кешенді және көпұлтты әрі конфессиялы Қазақстан халқы бірлігінің өзіндік үлгісін құрайды. Қазақстан Халқы Ассамблеясы мемлекеттің елдегі ұлтаралық татулықты барлық ұлт өкілдерінің пікірлері мен пайымдарын ескере отырып, ортақ шешуге ықыласты екенін көрсетті. Ассамблеяның құрылуының өзі Қазақстанда тұратын саны аз болса да, көп болса да кез келген ұлт өкілінің өзін қоғамдық үрдістерден шет қалмай, барша игіліктердің ортасында боларына сенімін нығайтты. Сөйтіп, қазағын да, қазақ емесін де ортақ отаны – Қазақстанды сүйетін шынайы патриоттыққа тәрбиеледі. Әрі Ассамблея ұлтаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік саясатты институционалды түрде дамытуға жол ашты. Кейінірек Қазақстан Халқы Ассамблеясына Конституциялық мәртебе берілуі, ассамблея мүшелеріне елдің ең жоғарғы өкілеттік органы – Парламентке өз мүшелерін жолдауына мүмкіндік жасалуы ұйымның мәртебесін арттырып қана қойған жоқ, Қазақстанда қабылданатын кез келген заңның ұлтаралық татулыққа салқынын тигізбейтініне сенімді арттырып, елдің тыныштығын бұрынғысынан да бекіте түсті. Елбасымыз үнемі айтып келе жатқандай «Бейбітшілік пен тұрақтылық біздің мемлекетіміздің негізі, басты байлығымыз бен игілігімізге» айналды. Тәуелсіздік тұғырына көтерілген сәттен бастап, мемлекетіміздің саяси бағыты әрбір ұлт өкілінің өз мәдениетін дамытып, туған тілін, салт- дәстүрі мен әдет-ғұрыптарын сақтауға тең құқылы болуына жағдай жасауға кең жол ашылды. Осы орайда, барлық қиындықтарды тек қана достық пен бірлік негізінде ғана жеңуге болатынын Елбасымыз құрған жаңа мемлекеттің аз уақытта жүріп өткен жолы айқын көрсетіп берді.

Қорыта айтқанда еліміздің тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Қазақстан Халықтары Ассамблеясын құрудағы маңызы орасан зор деп айтсақ қате айтпаймыз. Еліміздегі ұлттар мен ұлыстардың арасында татулық мен достық болсын!

1 Қазақстан Республикасы статистика агенттігі <http://www.kaz.stat.kz>

2 Қазақстан Халықтарының Ассамблеясының орта мерзімді кезеңге арналған стратегиясы (2007 жылға дейін). – Астана, 2002.

3 *Общечеловеческие и национальные ценности в изменяющемся обществе.* – Алматы: Ақыл кітабы, 1997. – 220 с.

4 Курганская В.Д. *К вопросу о межэтнической интеграции в Казахстане//Германия-Центральная Азия – диалог культур: история, современность, перспективы.* – Алматы, 2002. – 288 с.

5 Назарбаев Н.Ә. *Тәуелсіздігіміздің бес жылы.* – Алматы, 1996. – б. 250.

6 *Қазақстан Республикасының Конституциясы.* -Алматы, 1998.

7 *Ассамблея народов Казахстана.* – Алматы, 1997.

8 Мендикулова Г.М. *Исторические судьбы казахской диаспоры, происхождение и развитие.* – Алматы, 1997.

THE ROLE OF DIPLOMATIC SERVICE IN DEVELOPMENT AND APPROVAL OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AS A SOVEREIGN STATE AND A COMPETENT MEMBER OF INTERNATIONAL COMMUNITY

A.M. Kussainova – *L.N.Gumilyov Eurasian National University, senior teacher of International Relations Department, Master of International Relations*

Әлемдік қауымдастыққа ену, басқа мемлекеттер арасында өз орнын иелену, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету сияқты маңызды істер бірінші кезекте Қазақстан дипломаттарының іс-әрекеттері арқасында жүзеге асты. Кеңес жүйесінен шыққаннан кейінгі алғашқы кезеңде Қазақстанның мемлекет ретінде қалыптасуы мен көпжақты дипломатияның дамуында дипломатиялық қызмет ерекше орын алды.

Вхождение в мировое сообщество, определение своего места среди других государств, обеспечение национальной безопасности – все эти шаги были выполнены в первую очередь благодаря действиям казахстанских дипломатов. На первых порах, после выхода из системы советского строя, дипломатическая служба сыграла незаменимую роль в деле становления казахстанской государственности и развития многосторонней дипломатии.

An integral part of Kazakhstan's statehood is to conduct an independent foreign policy that pursues the goal of protecting national interests and create external conditions for the successful solution of problems of internal development. It is safe to say that the future of our country depends largely on how professional and effective work will be Kazakh diplomats. It is the efficient conduct of foreign policy in the largely allowed the Republic of Kazakhstan to enter the third millennium as an increasingly controversial state, the degree of activity which in the international arena is increasing.

Since Kazakhstan gained independence in the leadership of a young nation faced a difficult task of creating a full-fledged diplomatic service. This work started from scratch, since the former foreign ministry was limited in its powers and functions. “The independence of Kazakhstan - a dream come centuries-old dream of our ancestors” – quoted Kazakh diplomat Salim Almagambetovich Kurmanguzhin, work even in the central apparatus of the Soviet Foreign Ministry and one of the first members of the formation of sovereign Kazakhstan's foreign ministry [1].

Ministry of Foreign Affairs of the Kazakh SSR complied fully with the Soviet Ministry of Foreign Affairs, and the basic functions of the republican Ministry of Foreign Affairs came down mainly to the consular and protocol matters. Kazakhstan as a member of the Soviet Union, for obvious reasons, had no proper conception of foreign policy or diplomatic missions abroad.

Many politicians of that time did not believe in Kazakhstan's future as a functioning state. Well-known American political scientist Zbigniew Brzezinski gave leadership role in Central Asia to Uzbekistan. According to his opinion the openness of the borders of Kazakhstan and its “vulnerability” to Russia and China, the complex demographic situation in the country could lead to a weakening of the young state. Gorbachev also did not believe in the future of Kazakhstan [2, p.195].

The transformation of Kazakhstan as an integral part of the international system was a key objective of the young Kazakh diplomatic service. Prior to independence, Kazakhstan has had no diplomatic relations with other countries and especially their own Kazakh diplomatic missions abroad.

Formation of foreign policy and creation its own diplomatic service – one of the attributes of an independent state. The Kazakhs have a very wise saying “Басқа жерде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол” (Better be poor at home than the sultan in a foreign country). It was a very crucial time – the time of possession and inner freedom, a desire to help his state. “We came to work at seven in the morning and went well past midnight. Professionals in our area lacked. Many staff were not able to make out even a simple note. But it was not their fault, because in the former Ministry of Foreign Affairs, they basically were the protocol service. A foreign policy was in charge of only the center – Moscow. In the shortest time were involved the Kazakh diplomats, who worked at headquarters and abroad, they became heads of departments of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan. We tried to organize the interchangeability of employees worked in an emergency procedure, throwing people into different directions, and they literally learned on the fly. It was obvious that the efficiency of the foreign policy of sovereign Kazakhstan depends on the level of training of diplomatic personnel. In the republic returned twelve highly qualified diplomats who have worked many years in the Ministry of Foreign Affairs of the USSR. They and the staff working in Kazakh SSR Ministry of Foreign Affairs, were the backbone that addresses organizational issues and the Foreign Ministry to move forward in our diplomacy in the international arena” [1].

Nevertheless, we can confidently confirm that without the “Soviet” period of diplomacy in Kazakhstan, it is impossible to talk about today Kazakh diplomacy. Should take into account that at first, our Foreign Office took over many forms of it from the Soviet Foreign Ministry and first professional diplomatic staff were educated in this department.

President Nursultan Nazarbayev at a crucial time decided to combine the efforts of those who had previously worked in the Ministry of Foreign Affairs of our country, and staff who received diplomatic experience in the federal ministry. As subsequent years, this decision was absolutely correct.

Entering to the global community, the definition of its place among other states, national security – all these steps were carried out primarily through the actions of Kazakh diplomats. At first, after logging out of the Soviet system, the diplomatic service has played an irreplaceable role in the establishment of Kazakhstan's statehood and the development of multilateral diplomacy.

The first Minister of Foreign Affairs of independent Kazakhstan became Suleimenov Tleutay Skakovich. “From the first day we tirelessly and unselfishly shared our experience to novices. In practice, they were learning these indispensable basics of diplomacy, as a unilateral, multilateral, bilateral cooperation, with both countries and with international organizations. Today, those newcomers have reached certain heights in the diplomatic service, and are themselves bringing up young cadres. I think that this succession of generations we have laid – the first wave of diplomats of independent Kazakhstan. I can not help noting the merits of our First Minister of Foreign

Affairs, Toleutay Suleimenov, who inspired and guided all these processes, initiated the call for foreign service nationals of Kazakhstan” [1]. About that time the veteran of Kazakh diplomatic service Isinaliyev Michael wrote: “The professionalism, organization, and demanding of the heads MFA T.Suleimenov, S.Kurmanguzhin, K.Tokayev, B.Gizzatov mobilized the team on a full dedication and creative approach to work”.

Questions about how Kazakhstan – the largest Eurasian state, ranks ninth in the world in the territory – will build its foreign policy priorities, which intends to follow and how it will develop relationships not only with neighboring states, but also the international community, worried many states and research centers. This interest is fueled and presence on our territory of nuclear weapons, which under certain financial and managerial efforts could prove to be quite capable.

We must pay tribute to President Nursultan Nazarbayev, who in this difficult situation, fully show the political intuition, qualities of a true diplomat and strategist. Kazakh leader made it clear to the world community that is not going to undermine the existing non-proliferation regime to escalate international tensions. On the contrary, Kazakhstan chooses a course of cooperation with all interested countries. Kazakh leader formulated the basic foreign policy goals: joining the country to the world community, safeguarding its national security, promote economic development, protection of the rights and interests of Kazakh citizens abroad, the development of mutually beneficial relations with all states that are interested in this [3, p.6].

It should be noted that these goals to our diplomacy, were received with understanding by the international community, which has declared its support for the young nation. An important milestone in this development was the signing of 23 May 1992 Lisbon Protocol to the Treaty between the USSR and the United States on arms reduction. In this document, Kazakhstan, along with Belarus and Ukraine stated its readiness to accede to the Treaty on the Nonproliferation of Nuclear Weapons of 1 June 1968 as a non-nuclear-weapon state [3, p.5].

Thus, Kazakhstan has demonstrated a high degree of responsibility for strengthening the international security, maintaining the current world order. This position of Kazakh leader was extremely well received by the international community as a signal to establish full cooperation with our state. And indeed, the next three years have passed under the sign of the growing shaft of diplomatic recognition of Kazakhstan, an unprecedented boom of investments into our country, meeting and summit talks, the outcome of which laid the foundation for long-term relationships.

One of the most pressing problems was the recognition by the international community of the new state – the Republic of Kazakhstan as a subject of international law and to determine its own independent foreign policy. Recognition of the state is especially true in the early years of its formation. It is largely, if not all, determines the future development of the country and its relations with the countries of the world community. Needs of international communication make it necessary recognition of the new state by the existing states. The very same recognition is a legal act in which one or more States declare about the nature and extent of their relationship with the new state as a subject of international law [4, p.4].

One of the first countries to recognize the independence of the Republic of Kazakhstan were the Republic of Turkey (December 16, 1991), Russian Federation (December 17, 1991), the Islamic Republic of Pakistan (December 20, 1991), Switzerland (December 23, 1991), United States of America (December 26, 1991) [3, p.413-414].

Single order of establishment of diplomatic relations between states does not exist. But the country prefer to fix an agreement on diplomatic recognition and establish diplomatic representation in writing – by sharing personal notes, registration of a formal agreement, the publication of both the parts to the communiqué, through the exchange of letters or telegrams on the subject at a high level. One of the first countries to establish diplomatic relations with the Republic of Kazakhstan are:

- United States - U.S. President George W. Bush sent a personal letter to President N.Nazarbayev to recognize the independence of the Republic of Kazakhstan and the establishment of full diplomatic relations between Kazakhstan and the United States of America (December 26, 1991).

- China - signed a joint communiqué on establishing diplomatic relations (January 19, 1992).

- Mongolia - signed a protocol on establishing diplomatic relations (January 22, 1992).

- France - President Nursultan Nazarbayev met with Minister of Foreign Affairs of France. During the talks, signed a protocol on establishing diplomatic relations (January 25, 1992).

- Japan - an exchange of notes on the establishment of diplomatic relations between Kazakhstan and Japan (January 26, 1992).

- Republic of Korea - signed a protocol on establishing diplomatic relations (January 28, 1992) [3, p.414-416].

For the establishment of diplomatic relations, as a rule, should the opening of diplomatic missions (embassies, missions). With independence and the establishment of diplomatic relations with the countries of the world

community the Republic of Kazakhstan opens embassy in those countries. Ambassadors of our state worthily represent and protect foreign policy interests of the Republic of Kazakhstan in the host State and promote the effective cooperation between states.

Today the Embassy of the Republic of Kazakhstan are presented in virtually all of the Commonwealth of Independent States: Russian Federation – Ambassador Galym Orazbakov, Uzbekistan – Zheksemin Boribay, in Kyrgyzstan – Isabayev Beibit, etc. European vector in the foreign policy of the Republic of Kazakhstan is also important. Established an embassy in the United Kingdom of Great Britain – Abusseitov Kairat, Italy – Khamzayev Almaz, France – Danenov Nurlan, Germany – Onzhanov Nurlan, etc. In the United States of America Kairat Umarov represents the interests of our state. Embassies are also opened in the Middle East: Islamic Republic of Pakistan – Shabarbayev Bakytbek, Egypt – Berik Aryn, Iran – Bagdad Amreev, Israel – Bolat Nurgaliyev, Saudi Arabia – Bakhtiyar Tasymov and others, in Asian countries: China and Korea – Nurlan Ermekbayev, India – Kuanyshev Dulat, Japan – Akilbek Kamaldinov etc.

Formation and development of foreign policy was accompanied by the involvement of our country in the sphere of international relations, establishment and development of relations with most countries in the world. Independent Kazakhstan since its inception sought to establish long term relationships based on principles of equal cooperation and mutual interest. Embodiment of this priority in life became the main objective of Kazakh diplomacy. The concept of “diplomacy” means “a means of implementing foreign policy, which is a set of practical non-military activities, techniques and methods applied to the specific conditions and the problems to be solved”. [5, p.327]. Also characterized as “official activities of Heads of State and Government, Foreign Ministers, ministries of Foreign Affairs, diplomatic missions abroad, delegations to international conferences to implement the goals and objectives of foreign policy, to protect of its rights and interests of its institutions and citizens abroad” [5, p.327]. Natural consequence of the formation and development of foreign policy was the establishment of Kazakhstan's diplomacy and the diplomatic service. According to the “Law on Diplomatic Service of the Republic of Kazakhstan” – “Diplomatic Service of the Republic of Kazakhstan – the professional activities of the citizens of the Republic of Kazakhstan in the organs of the Diplomatic Service of the Republic of Kazakhstan, carried out in accordance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan, this Law and other regulations and international agreements” [6].

After entering the path of independent development our society has realized and felt that diplomacy – it is really a real force, with the ability to influence the conduct of practical policy. As the executor of the presidential strategy abroad, the diplomatic service is aimed at performing complex and responsible tasks, including the implementation of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan, the promotion of foreign policy, security, protecting the sovereignty, territorial integrity and inviolability of the borders of our state, its political, economic, commercial and other interests in relations with other states in the international arena by diplomatic means and methods.

However, it should take into account the fact that the importance of diplomacy is increasing around the world, – as the art of settling international disputes by peaceful means. It is obvious that diplomacy has become an important, if not the main means of survival for all nations in the world today. One of the most interesting comments made about this, is characteristic of diplomatic activity, given by the Deputy Secretary General and Director General of the United Nations Office at Geneva at that time, Mr. Vladimir Petrovsky, who said that the greatness of the country defined by its diplomacy. “Most states have come to understand the power of diplomacy, because few can afford the diplomacy of force” [7, p.40]. Power, meaning and impact of any state depend now on its ability to take their rightful place in an interdependent world. Lacking the powerful military forces capable of becoming an important argument in solving the pressing problems, our republic must compensate for this lack of skill and mastery of foreign service officers. They make contacts, learn tools that are at their disposal, determine the most advantageous way for the country and eventually offered ideas that would bring benefit to all. The meaning of diplomat's activity is to hold it in the national interest of our country to build bridges and mutual understanding, peace and security, and most importantly, in the hope to give people that they represent an opportunity to feel a sense of dignity and prosperity.

It should be noted, and the youth of the diplomatic service of sovereign Kazakhstan. In carrying out the priorities to ensure national security, the protection of it's political, economic and trade interests in relations with other states in the international arena, our diplomats have to deal with countries with substantial experience of diplomatic services. Therefore, representatives of our country should carry out their functions on the same level as the representatives of other more developed countries.

Go to the specifics of the Kazakhstan's diplomatic service should include, above all, its penchant for multilateral, cooperative approach to resolving international problems. Tradition of multilateralism was typical for

the era of Soviet diplomacy. The United Nations Charter and the Helsinki Final Act still constitute a political and legal foundations of international relations.

But particularly relevant, this tradition has become in our days, when the international community faced new challenges and threats to the era of globalization, such as international terrorism and drug trafficking. In the modern era, when the immensely increased interdependence of states, the more obvious need for such a world order, uniting which would be international law and equal cooperation of States. To the creation of such world order the efforts of our diplomacy are directed now.

Diplomatic Service is assisting the socio-economic development of Kazakhstan as a subject of international law and a member of the international community, is one of the central parts of the public service, largely determines the state of Kazakhstan on the world stage, relations with various countries in the world and international organizations. Diplomatic officials are original architects of foreign policy and multilateral diplomacy of our country. Of course, that with the increasing complexity of contemporary world development and growth of the geopolitical role of Central Asian region, the requirements for the degree of professionalism of staff of Foreign Service of the Republic will inevitably increase.

There is no doubt that the chairmanship of our country in such an important international organization like the Organization on Security and Cooperation in Europe in 2010, was also a successful result of the efforts of our diplomacy. Kazakh diplomats made a huge contribution to the promotion of the approval process for our state as chairman of the OSCE. This contributed to an enormous hard work: documentation, analysis, meetings, contacts, promotion of kazakhy diplomats to posts in the bodies of the OSCE. Enormous role played by personal contacts of our diplomats, and especially our president. Knut Vollebaek, OSCE Commissioner on National Minorities, said that Kazakhstan, with its vast experience in matters of ethnic and religious tolerance, may lead the intercultural dialogue on a global scale, especially as the leader of the country – Nursultan Nazarbayev – uses the same high esteem as in the West and the Islamic world.

Today, our government has it's own conception of foreign policy, develops and conducts its own foreign policy course. And so every day Kazakh diplomats are doing their everyday, but extremely important work to ensure the international guarantees of the independence, sovereignty and territorial integrity of the Republic of Kazakhstan.

1. *Kurmanguzhin S. The independence of Kazakhstan - a dream come centuries-old dream of our ancestors – November 24, 2006. – www.kazinform.kz*
2. *Tokayev K.K. Light and Shadow. – Astana, 2007.*
3. *Tokayev K.K. Diplomacy of the Republic of Kazakhstan. – Astana: Yelorda, 2001.*
4. *Olenev S. International recognition of USSR. – M.: Socegiz, 1962.*
5. *Diplomatic vocabulary. B 3-x mm. T.I. – M.: Science, 1984.*
6. *“Law on Diplomatic Service of the Republic of Kazakhstan” March 7, 2002.*
7. *Gvido de Marco. Most states have come to understand the power of diplomacy, because few can afford the diplomacy of force. // International life, 1999. – №5.*

INTERETHNIC COMMUNICATION IN YOUTH POLICY

L.Yu. Zayniyeva – *Doctor of political sciences, professor KazNTU named by K.I. Satpayev*

В данной статье всесторонне рассматриваются проблемы молодежной политики на современном этапе. Классификация типологии молодежной политики включает три уровня: международный, региональный, национальный. Молодежную политику невозможно изучать без межэтнического общения. Межэтническое общение сопровождается различными формами заботы государства о развитии молодежи.

Мақалада қазіргі кезеңдегі жастар саясатының проблемалары жан-жақты талданады. Жастар саясатының типологиясын жіктеуде үш деңгейді байқаймыз: халықаралық, аймақтық және ұлттық. Жастар саясатын этносаралық байланысты қарастыру мүмкін емес. Этносаралық қарым-қатынас мемлекеттің жастар саясатын дамыту жолындағы тиінақты қпамқорлығын қажет етеді.

The policy concerning youth isn't represented without its interethnic communication. But substantially, in our opinion, such sign is connected not with typology of youth policy on her subjects, and with classification by formation and realization levels. On the scale of the world community is the international level. Following - regional level that is youth policy at the level of groups of the states. And, at last, - national level, that is level of the certain state.

In each country it is also expedient to allocate three levels of youth policy: nation-wide, regional (autonomous republic, area, edge, other administrative unit), local (city, area, settlement, etc.). The last two in each state depend on administrative division that is especially characteristic for a federal state.

All levels of realization of youth policy are important. Keeping the general parameters inherent in youth policy, the politician of each subject concerning young generation, and also a certain level of its implementation has the specifics and features. Are allocated with the importance the international level concerning all world community, and also nation-wide as on issues of youth touch on all society as a whole and can't be essentially solved within separate departments. Therefore integrity, complexity and the greatest effect are reached in development and implementation of youth policy if all subjects and levels work steadily, carry out the tasks assigned to them in the presence of effective coordination of the activity.

The main link in implementation of the international level of youth policy is the United Nations, system of its central bodies and specialized institutions. In the World action program concerning youth, till 2000 and for the subsequent period it is said that each state has to encourage mutual respect, tolerance and mutual understanding between young people of various racial, cultural and religious accessory.

Especially in UN system the organizations working directly with youth are allocated. The noticeable place among them is taken UNESCO, by Group on youth affairs, UN Fund for youth, Children's fund UN. For strengthening of its research potential in 1988 in Florence (Italy) the Research center UNICEF "Innochenti" is created. On the basis of the analysis of documents and materials of the United Nations it is possible to call such forms of work, as preparation of special documents, reflection of interests of youth in the general documents, carrying out various actions, studying of experience of the certain countries and its distribution, coordination of activity of all links in interests of youth.

UN practices carrying out youth actions in the world scale. The world assembly of youth (1970) was the first such meeting. It is necessary to celebrate also world forums of youth, characteristic for the last time. So, in the work of the third session of the forum which has taken place in Portugal in 1998, about 500 delegates of youth and student's movements and the organizations from all over the world took part.

Participation of youth in various actions of the UN and in work of its bodies is important. Accepting the World action program concerning youth, till 2000 and for the subsequent period, the General Assembly suggested member states to include again when it is obviously possible, representatives of youth in structure of the delegations on sessions of General Assembly and other meetings of bodies of UN system.

Having determined youth by priority group, UNESCO the key concept I chose work with youth and for it. It means presence of young men and girls at bodies of UNESCO, and also participation in work of conferences and in all the actions. In November, 2001 of UNESCO I adopted the Universal declaration on cultural diversity. For youth the special version of this document is prepared. In it it is emphasized that many societies become more and more various: in them there live people with the different cultural foundations, different nationalities and the ethnic groups, speaking different languages and different religion. Therefore it is important that all lived in peace. The state policy which has to be carried out in partnership with the private sector and civil society is necessary for protection and development of cultural diversity.

Such modern education, as the International parliament of youth Oksfam (MPM) deserves attention also. It represents the global network of young leaders formed in 2000 more than from 150 countries united by the general idea "constructions by youth of a fair and lasting peace without wars and the conflicts". MPM purpose – to create a reliable platform for an exchange of young leaders of opinions and ideas on key questions exciting them, developments of necessary skills on development of the plans of action, strategy of carrying out dialogues and consultations for social transformations at local, regional and international level. Important activity of MPM – joint work from UNESCO on youth consultation about the values put in the Universal Declaration of UNESCO about cultural diversity. MPM and UNESCO are uniform that youth – the main support in such questions, as observance of human rights, development and respect of cultural diversity.

Association of efforts concerning youth at the level of groups of the states is expedient. For a regional cut of youth policy joint definition of its main directions, development of acceptable organizational and financial mechanisms of their realization on the basis of coordination of efforts and resources is remarkable. In detail usefulness of regional level of implementation of youth policy is looked through on the example of the European cooperation. It is characterized by effective interaction of the governments with the youth organizations, other non-governmental and research structures, partnership development with the international organizations directed on integration of youth in the European community.

Regional experience of the CIS countries which originality is connected with features of the state transformations is interesting. Carrying out after disintegration of the Soviet Union youth policy in the conditions

of the sovereignty, these countries, together with the accounting of the general sources, strengthened attention to its features. In our opinion, first of all in it the main reason for proceeding search optimum for each state of model of policy concerning young generation on the former Soviet Union is covered. Youth cooperation of CIS countries was conducted within Council of heads of government bodies for the Commonwealth youth which sources ascend by 1993. On November 25, 2005 in Moscow the Agreement of the participating states of the CIS on cooperation in the work sphere was signed with youth according to which at Executive committee CIS Council for affairs of youth of this group of the countries works.

The youth subject is one of the main in activity of the Interstate Fund of Humanitarian Cooperation (IFHC) of the participating states of the CIS. It became especially actual in connection with the announcement of 2009 Year of youth in the CIS. Programs of Year of the youth, supported by Fund, were directed on formation at young generation of culture of peace and harmony through expansion of interaction of the young. It is activation of youth communications within the International school of leaders of youth movement of CIS countries, summer schools and courses for young scientists of the Issyk kul youth forum of intellectuals "Youth of the CIS – a look in tomorrow", support of the Youth symphonic orchestra, youth Delphic games, etc. It is necessary to call the first International youth forum of the CIS "Friendship without borders" which took place in the summer of 2009 in Republic of Belarus. On the bank of the lake Naroch leaders of youth and children's associations of Azerbaijan, Armenia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, Russia and Tajikistan gathered. Within a forum debatable meetings, exhibitions presentations of the participating countries, "round tables" on topical issues of youth policy, education, patriotic and international education [1] are held.

In 1994 at the initiative of the Moscow State University Student's union of M.V.Lomonosov the Euroasian Student's Association (ESA) was founded. The association Congresses in Moscow, Ashkhabad, Minsk, Yerevan took place. The association represented youth of CIS countries on various international youth actions (festivals, conferences, student's schools).

In January, 2006 at the Moscow university in support of an initiative of Youth council and Student council of the Moscow State University at the First Forum of leaders of the student's and youth organizations, devoted for the first time to celebrated Day of the Russian students, the interuniversity public association "Commonwealth of the Student's and Youth Organizations" is created. Representatives entered into it more than 60 higher education institutions and youth movements, many of which actively participated in ESA activity. Association promotes rapprochement of the principles of the state youth policy of CIS countries, development of innovative activity of youth, disclosure of its creative potential. It carries out the international youth humanitarian projects in the fields of education, sciences, cultures, ecology, social progress, tourism and sports, renders assistance to carrying out interuniversity scientific and educational actions on the former Soviet Union, as a whole positively influences strengthening of processes of humanitarian integration.

The commonwealth of the student's and youth organizations is supported and actively cooperates with Executive Committee CIS, MFGS, heads of subjects of the Russian Federation and regions of CIS countries on the basis of which pass its actions.

Congresses of this youth association are regularly carried out. So, in July, 2007 Sh Congress of the Commonwealth – the international youth forum "The commonwealth of students in development of civil society" took place in Veliky Novgorod, and in November its representative delegation participated in the second Forum of the creative and scientific intellectuals in Astana. In April, 2008 within HU of the International Lomonosov conference under the auspices of the Commonwealth the round table "Management of social projects in the youth sphere" took place. In July of the same year on the International summer school of young scientists of the CIS in Novosibirsk it carried out "a round table" on the subject "Young Scientists and Leaders of Youth Public Organizations in Integration Processes", devoted to a role of scientific youth in development of humanitarian and scientific and technical cooperation of CIS countries. In August, 2008 the Commonwealth held in Kabardino-Balkar Republic the Festival of youth creativity of the CIS "Commonwealth of talents-2008", continued tradition of the international festivals of youth. By right it is possible to call it the Festival of youth of the CIS. IU Congress which has taken place in November, 2008 of the Commonwealth in Kazan paid special attention to questions of science and education and recorded in the resolution need of creation of Council of young scientists of the CIS at the Commonwealth [2].

It is necessary to tell about youth Delphic games which represent competitions by four traditional and two modern types of arts. They are carried out as in international, and national scale. The first youth Delphic games of the participating states of the CIS took place in Bryansk in September, 2002. They promote preservation and enhancement of a cultural heritage of the people, creation of strong cross-cultural communications and development of friendship of youth of the states of the Commonwealth. The first national youth Delphic games of Kazakhstan are held in September, 2005 [3].

Strengthening of a regional cut of youth policy is promoted by the regional commissions of the United Nations which work is closer to concrete groups of the states and to the certain countries. They actively participate in activities for promotion and implementation of decisions of the UN for youth policy, providing advisory services, developing specific regional projects, seminars and practical works, coordinating the activity with the sub regional and regional youth organizations and organizing training courses for youth leaders.

Development interregional (or up regionally) level of youth policy is represented actual. In this plan of an active component there can be an interaction of the youth organizations in a waterway of interregional and international cooperation that is especially characteristic for youth structures of Europe. Their experience can be useful to the youth organizations of other regions of the world. The majority of the European countries for increase of public activity of youth youth representative structures, for example, create in parallel with official representative structures youth parliaments at different levels. Some such youth parliaments combined efforts and created the European forum. Its main task is representation of the youth organizations at the international institutes – in main European the Union, the Council of Europe and the UN.

Since 2000, for example, the National Council of the youth and children's organizations of Russia is the collective member of the European Youth Forum. Council together with Research committee 34 "Youth sociology" International sociological association and the Russian society of sociologists with financial support of the European youth fund of the Council of Europe and Department on youth policy of the Ministry of Education of the Russian Federation held in Moscow in September, 2002 the international seminar on studying of youth problems [4].

In 1987 the European Youth Parliament is created. Its purpose – development of the European measurement in education and granting opportunity to 16-22-year-old participants to accumulate positive practical knowledge in the field of political activity and culture. It is open for all being trained in the European community.

Since 2007 collecting youth patriotic and military and sports associations of member states of the Organization of the contract on collective security is carried out. In 2009, for example, such collecting took place in Kazakhstan. Same year in Yekaterinburg constituent conference of Youth council of the Shanghai organization of the cooperation signing corresponding provisions and declarations became which result took place. The largest youth organizations of Kazakhstan, the People's Republic of China, Kyrgyzstan, Russia and Tajikistan took part in conference. Of Kazakhstan as founders of council spoke on behalf the Youth wing "Zhas Otan" and the Congress of youth of Kazakhstan. During action the main prospects of cooperation in the sphere of youth policy are discussed: business, support of humanitarian projects within SCO, cross-cultural dialogue. In November, 2011 meeting of Council of heads of governments of SCO at which prospects of further improvement of activity of the organization and practical measures for cooperation advance in various spheres were considered took place. The important direction of humanitarian field designated strengthening of youth contacts.

The international component of national level of youth policy develops thanks to expansion of communications between the states in the youth sphere. The first in practice of the state youth structure of RK the appeal to foreign experience occurred concerning social services of youth of Germany. And it isn't casual as social services of this country have long history. In Germany the first social and psychological service of youth arose in the conditions of post-war ruin. Its main task determined the help of the youth arriving to the cities from rural areas for restoration of the industry. Generally it concerned a life: problems of housing, clothes, food. Over time the range of activity of services extended.

In Kazakhstan need of creation of social services of youth found reflection already in the Law "About the State Youth Policy in Kazakhksky the Soviet Socialist Republic" adopted in 1991. They were generally located in the regional centers and presented by "telephone hotlines", consultation points (on medico-psychological and social and legal questions), youth labor exchanges.

For acquaintance with useful foreign experience in this area the group of employees of the State committee on affairs of youth of RK operating in 1991-1993, and experts in services visited Germany. In March, 1995 the cooperation agreement in the sphere of youth policy between the Ministry of affairs of youth, tourism and sports of RK and the Federal ministry of affairs of a family, elderly people, women and youth of Germany was signed.

The Kazakhstan-German interaction allowed to bring to a new level of development carrying out on a regular basis of joint youth forums. The first forum took place in Berlin, the second – in Astana in 2011, organized by the Ministry of Education and Science (MOH) PK and the Congress of youth of Kazakhstan. Participants of action: experts of social services, lawyers, teachers, representatives of the scout, sports organizations, construction groups, youth associations. Along with consideration of prospects of further cooperation, an exchange of experience of the key moment of a forum discussion of the Protocol on cooperation in the sphere of youth policy for 2012-2013 between MOH PK and the Federal ministry of affairs of a family, elderly people, women and youth of Germany was. The document assumes such questions, as development of social youth structures, a student's exchange, work improvement with youth in various aspects. Within implementation of the protocol the big place is allocated for the organization of short-term training, seminars and trainings for experts in the field of youth policy, prevention of offenses and alcoholism, AIDS and tobacco smoking, the help drug dependent [5].

Actively cooperation of Kazakhstan and Russia develops. For example, in July, 2003, in a Year of Kazakhstan in Russia, in Novosibirsk the festival of youth of two countries took place. The delegation of Kazakhstan included deputies of Parliament, employees of MKIOS, young civil servants and businessmen, leaders of the youth organizations, "Bolashak's" scholars, actors and journalists from all regions. Within a festival I passed "a round table" on a subject "The state and youth: the prospection" during which the Kazakhstan and Russian leaders of youth exchanged experience, was discussed by ways of improvement of the state youth policy, an interaction problem with authorities. Also scientific and practical conference "Personnel policy of the XX century took place: youth in public service". Value of a festival was shown in youth communication, in an exchange of opinions on prospects of the new independent states, about the provision of youth and its future, in adjustment of contacts between youth associations, young civil servants. The complex of joint actions, including a new meeting of the Russian and Kazakhstan youth is planned.

This meeting took place within Gaudas Rossii in Kazakhstan in October, 2004 in Astana and Almaty. Leaders of the youth organizations and representatives of governmental structures discussed the questions of education actual for both parties, and also prospects of further cooperation. At the Euroasian national university of L.N.Gumilev within a festival the scientific and practical conference "Availability and Quality of Education as Guarantee of Social Stability of Prosperity of Two Countries".

In 2011 the delegation of representatives of youth of Kazakhstan participated in a humanitarian forum "Young generation – life without borders", passed in Moscow. Young Kazakhstan citizens discussed at discussion platforms with contemporaries from CIS countries a wide range of problems, such as "A healthy lifestyle and ecological safety of generations", "Participation of youth in social and economic processes of society", "Science – innovations – youth business", etc. The forum was urged to show the most important directions in the sphere of youth interstate cooperation.

Kazakhstan citizens took active part also in the international project "We – the future of the CIS! " within the All-Russian youth educational forum "Seliger-2011". Leaders of youth associations, representatives of national authorities for youth, young scientists, businessmen have an opportunity to submit the projects, to exchange knowledge, to take part in master classes of specially invited experts. "Seliger-2011" became the unique educational platform promoting expansion of humanitarian communications of youth of the states – participants of the CIS [6].

On the basis of bilateral agreements RK cooperation in the work sphere with youth with Saudi Arabia, Azerbaijan, Georgia, Turkmenistan, Belarus, Qatar, Ukraine, Tajikistan, Kyrgyzstan, Jordan and some other the countries is carried out.

Interethnic communication accompanies various forms of care of the state of youth development. Bright to that the certificate - granting to talented young people of opportunities for study abroad. The international presidential Bolashak program founded in 2003 at the initiative of the President of RK of N.A.Nazarbayev uses popularity.

Interethnic communication is promoted by participation in work with youth of various structures of the Kazakhstan society among which the special place is occupied by Assembly of the people of Kazakhstan. In December, 1999 for the first time leaders of youth associations took part in work of session of Assembly. At its Council the commission on work with youth is formed. It began creation at the national cultural centers of youth sections and other structures. In 2008, addressing youth, the offer on creation of a youth wing of Assembly of the people of Kazakhstan was supported by President N.A.Nazarbayev, and in speech on H1H of session of ANK (April, 2012) he mentioned urgent questions of the state youth policy. The interethnic aspect of policy of the state concerning young generation is exclusively actual in light of "Strategy "Kazakhstan – 2050" in which it is emphasized that "in a question of the international relations there should be no double standards" [7].

Thus, multilevel character of youth policy strengthens interethnic communication of young men and girls. It gives the chance to the international organizations and the states of the being globalized world to combine the latest tendencies in youth work with own experience and national features.

1 *Казахстанская правда*, 22 мая и 23 июня 2009.

2 *Материалы IV Форума лидеров студенческих и молодежных организаций стран СНГ. 23-25 января 2009 г. // Вопросы молодежной политики. Выпуск У. – М.: МГУ им. М.В.Ломоносова, 2009. – с.18-20, 25, 26, 39-41, 54.*

3 *Утешев Н.С., Бобрышев Л.В., Порубаймех В.В., Козляткина А.А. Один год молодежной политики: сценарии лидеров. –Астана: ТОО «Агроиздат», 2006. – с.170-171.*

4 *Ювенология и ювенальная политика в XXI веке: опыт комплексного междисциплинарного исследования. СПб: Знание, ИВЭСЭП, 2004, с.628-629.*

5 *Казахстанская правда*, 6 октября 2011.

6 *Казахстанская правда*, 23 июля 2011.

7 *Казахстанская правда*, 15 декабря 2012.

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

ФЕНОМЕН “ТЕНГРИ” В ОРХОН-ЕНИСЕЙСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ

Н.К. Асанбеков – канд. филос. н., доцент, КНУ им. Ж. Баласагына, начальник ДДО, Бишкек

В работе рассматриваются особенности орхон-енисейских письменных памятников и автор предлагает строго придерживаться при переводе и истолковании контексту языка той культуры и эпохи, к которым принадлежит автор. Утверждается, что В.В. Радлов при переводе и истолковании понятия «Тенгр» на русский язык как «Небо» не придерживался тем требованиям, которые предписаны к историко-философским истолкованиям письменных памятников древности. Автор предлагает, переводить, истолковывать понятие «Тенгр» как «Бог», так как по утверждению автора в VII веке в культуре орхон-енисейских тюрков существовала, работала сформулированная монотеистическая религия персонифицированная богом «Тенгри».

Peculiarities of orhon-Enisey manuscripts have been examined in the work. The author suggests sticking to the context of the culture and epoch to which the author belongs to when translating and interpreting. It is contirmed that V.V. Radlov when translating concept “Tengri” to the Russian language as “Sky” didn't stick to the requirements for interpreting historical and philosophical interpretations of witten records of ancient times. The author suggests translating and interpreting concept “Tengr” as “God”, since according to the author's claims a formulated and monj theistic religion perjonified by God “Tengri” had already existed in the Orhon-Enisey Turkish culture by the 7th century.

Ключевые слова: Орхон-енисейские письменные памятники, Тенгри, Небо, Кёкё Тенгр, Бог, кошок, кудай.

Осень 1893 года. Последний месяц осени 1893 года Вильгельм Томсен достиг того, за что он уже несколько лет бился. Он нашел «ключ» к чтению Южно Сибирских каменных надписей, и этим самым он снял ярлык «рун» у орхон-енисейских письменностей. Многолетний спор вокруг проблемы происхождения и принадлежности «руники» был официально снят в 25 ноября 1893 года на внеочередной заседании Академии наук Дании. Зимой следующего года в соответствии с опытом чтения, предложенным В. Томсеном, В.В. Радлов «заставил» заговорить орхон-енисейских письменностей.

Отношения к тому как, и что, говорят орхон-енисейские письменности были разные. Если одни видели в них «философские» тексты [1, с.17], то другие, только «примитивность» [2, с.135]. Это полярное отношение является естественным процессом связанный с проблемой понимания особенности письменных памятников. Особенность письменности в том, что, во-первых, они надгробные памятники, во-вторых, письменным материалом является камень. Если первая особенность определяет предметное - содержание письменности, то пространственно-временная характеристика бытия камня определяет то, как писать, т.е. язык каменных надписей. Иначе говоря, камень как материальный носитель информации, определяет сущность и стиль изложения надписей, так как, если временное бытие камня является вечным, «Я вечный камень... поручил выполнить резьбу [3, с.72], то пространственное бытие, ограниченным письменным материалом. Эта особенность бытия камня подставила автора письменных памятников перед необходимостью выработать особый метод изложения важных мыслей, которых хочет «вырезать» на камне, «Все, что я (хотел) сказать, я вырезал на вечном камне» [3, с.71]. Следовательно, не автор текста, а камень определяет и предмет, и формы изложения письменных памятников. Поэтому, орхон-енисейские письменные памятники предполагают особые историко-философские истолкования, которые учитывают не только особенность языка каменных надписей, но и текста орхон-енисейских письменностей. Особенности текста определяются тем, что они являются кошками, высеченными на камнях, т.е. надгробными памятниками. Эта особенность определяет не только предметное - содержание текста, но и влияет на язык письменных памятников, так как кошок имеет не только свой язык (стиль) высказывания мысли сказателя, но и свою философию. [4, с. 215] Эта особенность источника историко-философского истолкования обуславливает строго придерживаться к контекстологическому и ситуационному анализу орхон-енисейских текстов. Такое требование обусловлено тем, что орхон-енисейские тексты помимо выше указанной особенности, они принадлежат к прошлому. Если контекстологический подход приведет в соответствии с внутренним контекстом исследования текстов с тем, в котором слову придавалось значение автором текста, то ситуационный, определяет заданность текста. Поэтому при истолковании текстов орхон-енисейских письменных памятников обязательно должно учитываться не только контекст языка эпохи, языка философской системы к которому принадлежал автор текста и контекст языка данного текста, но и обстоятельства рождающие мысль, материализованную в тексте.

Это требование относится не только к истолкованию понятий текстов, но и к переводу, что не соблюдается и не соблюдается.

Например, первым словом, который стал ключом разгадки «тайны» письменные памятники был понятие «Тенгр». В.В. Радлов перевел понятие «Тенгр» на русский язык как «Небо». Таким образом, понятие «Тенгр» которое было основой не только орхоно-енисейских письменностей, но и культуры Центрально Азиатских коренных жителей, стало называться «Небом» и толковываться как небо. Например, «Тенгримдей, тенгрим болтурган» из памятника честь принца Култегина была переведена как, «Небоподобный, небожденный (собств. «на небе» или «из неба возникший») ...». [3, с.69] До сегодняшнего дня понятие «тенгр» переводится и истолковывается как «небо».

Я считаю, что такой перевод и истолкование понятия «Тенгр» неправильным, так как, не соблюдались те требования, которые предписаны к историко-философским истолкованиям письменных памятников древности, в частности, к орхоно-енисейским письменным текстам. Каждое понятие в соответствии своему происхождению и принадлежности носит определенное содержание. Поэтому перевод и истолкование того или иного понятия должны происходить в контексте с языком той культуры и эпохи, к которой принадлежит автор.

Орхоно-енисейские письменности относятся к VI-XI веку [1, с.9], и принадлежат к языку религиозно-философской системы тенгрианства. Поэтому, прежде всего мы должны выяснить, что отражало понятие «Тенгр» в религиозно-философской системе тенгрианства? Какое содержание вкладывали авторы письменных памятников в понятие «Тенгр»?

В культуре кочевников Центральной Азии существовало и сохранился до сегодняшнего дня у потомков кочевников понятие «кёкё тенгри», [6, с.154] которое отражало то, что сегодня подразумевают под понятием «всевышний бог», т.е. «кёкё - всевышний», «тенгри - бог». Например, в официальном гимне государственного языка Кыргызской Республики понятия «кёкё тенгри» отражено на первой строке, «Гил жаралган **КЁКЁ ТЕНИР** танынан» (От рассвета Коко Тенгри возник язык).

В разговорном языке, особенно при высекании на камнях в понятии «кёкё тенгр», обычно из слова «кёкё» упускалось последнее гласное «ё», и получалась «кёк». В.В. Радлов воспринимает понятие «кёк» как свет, т.е. синий, голубой, «Когда возникло голубое небо...» [3, с.72]. Мне кажется, истолкование слова «кёк» как свет и стал главной причиной перевода понятия «тенгр» как «небо». Другая причина, кроется в европоцентризме, которой «приблизивали» не только ориенталисты XIX века, но и многие ученые, выходцы из коренных жителей Центральной Азии позднего времени, которые воспринимали кочевников как язычников. Они тоже истолковывали понятие «кёк тенгри» также как В.Радлов, т.е. «голубое небо». Например, представитель кыргызского этноса профессор Х.К. Карасаев в своем словаре, «Словарь заимствований» выпущенный 1986 году в понятии «Кёкё Тенгр» слово «кёкё» переводит, и истолковывает как свет, т.е. «Кёк-неба, тенгр-бог» [5, с.165,261].

Понятие «кёк» в культуре тюркских народов кроме света (голубое, синей) имело и иное значение. Например, в современном кыргызском языке понятие «кёк» отражает такие прилагательные как «храбрый», «бесстрашный» (*кёк жал Манас*), «упрямый» (*эр болсон кёк бол, айткан сёзгө бек бол*), «живой» (*чөп кёгөрүп калыптыр*). Как видим, даже с этой точки зрения, слово «кёк тенгри» перевести как «небо» доказывает то, что перевод осуществлялся вне контексте с языком, который принадлежит данному языку.

Понятие «кёкё» в системе тенгрианства отражает прилагательное «всевышний», «всемогущий». Например, такие понятия как «кёкёлё», «кёкёлётту», которые переводятся на русский язык «возвышай», «возвышал» их корень, составляет понятие «кёкё». Поэтому, в контексте письменных памятников слово «Кёк Тенгри» переводится как «Всевышний Бог» или «Всемогущий Бог».

Но, до сегодняшнего дня при истолковании, перевода текстов орхоно - энесайских письменных памятников не соблюдается контекстологический подход, т.е. не учитывается контекст языка эпохи, языка философской системы. Например, 1982 году была выпущена под редакцией С.Кудайбергенова и С.Сыдыкова книга «Орхон - Енисей тексттери». Авторами вышеупмянутой книги прилагательные «кёк», «кара» восприняты и переведены как света, «синий» и «бурый» [3, с.69], что в корне неправильно.

Понятие «Тенгр» орхоно-енисейских письменных памятниках отражало тот феномен, которого мы называем «Бог». Контексты орхоно-енисейских письменных памятников показывает, что к VII веку в культуре орхоно-енисейских тюрков сформулировалась монотеистическая религия персонифицированным богом «Тенгри», т.е. единый благодетельный, всезнающий и правосудный, распоряжающийся судьбами человека, народа, государства.

Всевышнего семиты называли «Яхве», христиане «Егово», арабы «Аллахом», а орхоно-енисейские турки «Тенгром».

Например, современные кыргызы, как его енисейские предки под «Тенгрем» понимают Бога, поэтому «тенгр» выступает как синоним понятия «кудай» (Бога). Последнее понятие (кудай) относится к заимствованным понятиям от иранского языка, и пришел в культуру кочевников-тюрков Центральной Азии с приходом ислама, т.е. XVI-XVII веках. Хронология орхоно-енисейских письменных памятников начинается с конца VI века, т.е. именно в той эпохе, когда единого бога не было ведомо в Ближнем Востоке, когда за распространение идеи единого бога Мухаммед был изгнан соплеменниками из родного города. Иначе говоря, когда пророк Мухаммед находясь в состоянии гонения за распространение монотеистической идеи, орхоно-енисейские тюрки возвышали единого бога (кёкё) и высекали на камнях.

В теологии есть принцип катафатики, где дается возможность на языке смертных описать сущность бога. Если по этому принципу посмотреть, то в христианстве бог (Егово) выступает как «Любою», тогда как в исламе (Аллах) «милосердием». Сущность понятия «Тенгри», который является культурообразующим понятием составляющий основу кочевой культуры Центральной Азии, по принципу катафатики выступает как «покровитель», т.е. орхоно-енисейские турки воспринимали «Тенгри» как «покровителя». Например, в тексте памятнике в честь Культегини, понятие «Тенгр» встречается 14 раз, и отражает то, что вкладывали орхоно-енисейские турки в это понятие. Из 14 встреченных в тексте слов, 10 раз просит от Тенгра «поддержать», «*Тенр жалгаган учун*» [3, с.78], «...*тенр колдоп..*» [3, с.71], «*тенри кётёрду..*» [3, с.75], 3 раза «наказать», «*Тенр каарына калган учун*» [3, с.106], 1 раз упоминается как «творец», «*тагдырды аныктайт*» [3, с.109].

Этот факт доказывает два положения в вере бога древних тюрков.

Первое, как видим, здесь коренится образ бога, единой в трех лицах, (божественной Троицы): Бог созерцающий, защищающий (покровитель) и карающий в одном лице, т.е. Тенгри един, но проявляет себя по-разному. Второе то, что из этих трёх проявлений в мире орхоно-енисейских тюрков имеет значение его покровительская сущность.

Почему?

Ответ на этот вопрос раскрывает нам сущность и смысл бытия человека и роль бога в нём в системе тенгриатства.

Как мы уже говорили выше, в орхоно-енисейских письменных памятниках Тенгри отражены как высшее существо определяющее, распоряжающее судьбами человека, народа и государства. «*Время (т.е. судьбу) распределяет Тенгри, сыны человеческие все рождены с тем, чтобы умереть*» [3, с.81], «*Вверху Тенгри тюрков, и священная земля и вода так сказал: «да не погибнет народ тюркский, народом пусть будет» - так говорил.*» [3, с.74]

Орхоно-енисейские тюрки верили в то, что человек рождается предопределенной судьбой. «*Я моему божественному народу в удел*» [3, с.146], «*Десять месяцев носила (меня) моя мать. Принесла моему народу. Ради моих доблестей я жил*» [3, с.171]. «*По милости тенгри...я сел на царства*» [3, с.71].

В контексте орхоно-енисейских письменных памятниках под понятием «определенность судьбы» подразумевается осознание человека своего положения и место в обществе. Как мы видим в письменных памятниках, орхоно-енисейские кочевники верили, что человек актуализируется только через общество. Актуализация - это значит, что в определенный исторический период общество нуждается в его услугах. Следовательно, человек должен выполнить свой долг и обязанность перед семьей, народом и государством. В этой исторической миссии человеку нужно от бога только одно - покровительство.

1. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М., 1952.

2. Клосон Дж. Происхождение тюркского «рунического» письма. Зарубежная тюркология. – М., 1986.

3. Орхон-Енисей тексттери. – Ф., 1982.

4. Асанбеков Н.К. Философия кошока. Вестник КНУ им. Ж.Баласагына. Выпуск 2. Б., 2009.

5. Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Ф., 1986. – С. 165, Орхон-Енисей тексттери. – Ф., 1982.

6. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Ф., 1988. – С.154

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКАЯ И ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА

С.Н. Мамытова – *д.и.н., профессор ПГУ им. С.Торайгырова*

Мақалада XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғасыр басында Қазақстандағы кәсіпкерліктің дамуы мен қалыптасуының тарихнамасы мен теориялық-методологиялық ретроспективасы қарастырылған. Автор қазіргі ғылым мен әлеуметтік шынайылыққа жауап беретін тарихты жаңа тұрғыда тану жаңа теориялық-методологиялық зерттеулердің басты міндеті екендігін көрсетеді. Шетел тарихнамасының дамуындағы жаңа тәсілдерді пайдалануда, қазақстандық тарихнаманың ерекшеліктері ескерілуі қажеттігін саралайды.

The article discusses the development of entrepreneurship and the history of the development of theory and methodology in a retrospective Kazakhstan in the second half of the 19th century and early 20th century. The author shows the main task of the new research science and social reality that defines new aspects of the stories in the theories and methodological directions. The author believes that the characteristics of Kazakh historiographies should be considered in developing the use of new methods of foreign historiography.

Тірек сөздер: кәсіпкерлік, теориялық-методологиялық ретроспектива, нарықтық қатынас, сауда капитализмі, тарихнама.

Key words: entrepreneurship, theory-methodological retrospectives, historiography, market economy, commercial capitalism.

Сегодня казахстанское общество практически полностью переориентировалось на жизненные ценности, вызванные рынком. Об этом неоднократно подчеркивалось в выступлениях Президента РК Н.А. Назарбаева: «Теперь уже мало кто сомневается, что для создания высокоразвитой экономики, обеспечивающей неуклонное улучшение условий жизни и деятельности людей, необходим переход к рыночной системе хозяйствования. ... Переход к рынку – это исторический шанс стать на путь, по которому развивается передовые в экономическом отношении страны мира...» [1, с. 2]. Дальнейшее развитие предпринимательства является главной стратегической линией государства, важнейшим фактором устойчивого экономического развития и достижения нормального уровня жизнеобеспечения. В Стратегии «Казахстан - 2050» отмечается: «Отечественное предпринимательство является движущей силой нового экономического курса» [2, с. 32]. И в этих целях в стране реализуется комплекс мероприятий, в частности, создаются ориентированные на предпринимательство учебные программы, образовательные курсы и институты.

Процесс формирования рыночных отношений в Казахстане оказывает огромное влияние не только на экономику, но и на политику, социальные отношения, культуру, менталитет нашего общества. Не является исключением в этом отношении и историческая наука, которая, как и все сферы жизни, обязана реагировать на происходящие изменения. Под их влиянием в современной историографии наблюдается существенный сдвиг в тематике исследований, идут поиски методов теоретического осмысления материала в свете современных социальных запросов, предъявляемых к историческим работам. Так, неизмеримо возрос интерес к проблемам истории развития рынка и предпринимательской практики, что обусловлено, с одной стороны, сложившейся социальной конъюнктурой, а с другой стороны – ее фальсификацией, деформированием позитивного потенциала рынка в советское время. Выводы о сугубо капиталистической, частнособственнической, эксплуататорской природе рыночной системы в трудах советских историков имели канонизированное значение. Корни такой аберрации видения прошлого лежали в господствовавшей в то время идеологии.

Крушение советской тоталитарной системы значительно пошатнуло такие подходы, привело к деидеологизации исторической науки. Современные исследователи рынка и предпринимательства, изучая перспективы рыночного хозяйства, предпринимают попытки показать, что они весьма значительны в сравнении с советской плановой системой, основанной на чрезмерной централизации экономики. На сегодня мы уже имеем множество работ, посвященных истории рынка и предпринимательства. Часть из них представляет научную ценность, благодаря введению в научный оборот нового фактического материала, разработке оригинальных концептуальных подходов. Другая же часть работ страдает крайне эмоциональным подходом, безоговорочно восторженным тоном в оценке феномена рынка, который не менее опасен для науки, чем прежние идеологические догмы. Такой наплыв работ на тему рынка, безусловно, актуализирует изучение этой проблемы в историографическом плане.

Дореволюционную официальную историографию, посвященную проблеме развития рыночных

отношений, предпринимательства в Казахстане, характеризовала очевидная тенденциозность. Большинство российских исследователей раздували «цивилизаторскую» роль царского правительства, пытаясь приписать ему положительные явления. Официальная историография ограничивалась бросками замечаниями для выражения своего пренебрежения к народам национальных окраин. В исследованиях царских чиновников восхвалялась колониальная политика царизма. С позиции официального кредо были написаны труды российских военных: генерала А.Талызина «Пишпекский уезд. Исторический очерк», полковника Н.Г. Павлова «История Туркестана» и др., в которых значительное место отводилось восхвалению политики царизма на Востоке.

Ранний период советской историографии исследуемой проблемы охватывал время с 1917 г. до середины 30-х годов XX века. В начале этого периода доминирующими были установки М.Н.Покровского, который считался родоначальником марксистской исторической школы. Его формула об «абсолютном зле» полностью укладывалась в рамки формационно-классового подхода, который стал безальтернативным, трактовался в качестве универсальной методологии, дающей возможность объяснить все проблемы исторического развития. По мнению, М.Н. Покровского, вторая половина XIX – начало XX века в истории всей Российской империи характеризовалась как эпоха торгового капитализма [3, с. 89]. Под влиянием этой идеи была создана существенная часть работ 20-х – середины 30-х годов. С позиции концепции торгового капитализма были написаны труды М.Вяткина «Торговый капитализм в России», Г.Тогжанова «О казахском ауле», Л.Студенецкого «Очерки по экономике казахского хозяйства», В.Лаврентьева «Капитализм в Туркестане», в которых акцент был сделан на развитие торговли. Под понятием «торговый капитализм» данные историки понимали многообразные процессы феодального развития, зарождения и эволюции капиталистических форм производства, разложения и кризиса феодального хозяйства.

В середине 30-х гг. XX века развернулись дискуссии, на которых широкому обсуждению была подвергнута теория торгового капитализма. В ходе дискуссии выявилось различное понимание историками роли торгового капитала в истории страны. Обсуждение в конечном итоге свелось к отрицанию этой теории, которая, по мысли партийных историков, нарушала чистоту марксизма, искажала категории исторического материализма в социально-экономических исследованиях. Следует, правда заметить, что на протяжении 20-30-х годов предпринимались отдельные попытки деидеологизировать установившиеся подходы в оценке дореволюционной экономики страны, в частности, путем обогащения и корректировки ряда материалов. Показательным примером могут служить труды С.Д. Асфендиярова, который отмечал тесную связь казахов с рынком, его положительную роль в развитии общества. К сожалению, не эти усилия определили интеллектуальный климат советской исторической науки этого периода и в особенности тенденции ее последующего развития. Безраздельное торжество марксизма сделало невозможным какое-либо серьезное исследование проблемы генезиса рынка и предпринимательства в прошлом страны. Марксистская методология в советской исторической науке все более приобретала характер административно-политического насилия, сопровождаясь жестким подавлением всякого инакомыслия, что в свою очередь неотвратимо вело к догматическому перерождению самого марксизма, превратившегося из научного метода социально-исторического познания в собрание догматов.

В советской историографии после Великой Отечественной войны особым моментом являлось признание мощной динамики экономического развития страны в начале XX века. Историки-марксисты признавали ее в качестве аргумента, подтверждающего высокий уровень капитализма и зрелость предпосылок для перехода к социализму. Представители диссидентского лагеря использовали те же факты для обратных доводов, говоря, что при такой динамике развития необходимости в революционных переворотах и потрясениях не было. В казахстанской историографии к этому времени успехи в изучении социально-экономической истории периода капитализма как самостоятельной темы исследования фактически не рассматривалась. Не были введены в научный оборот и основные пласты архивного материала. Поэтому не случайно на сессии Научного Совета «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции» в Ленинграде в 1954 г., где обсуждался вопрос о характере российского империализма, из казахстанских историков выступил в прениях только Е.Бекмаханов. Он поддержал «общепринятую» концепцию «единого» «военно-феодального» империализма [4, с. 63]. Сторонники этой концепции отмечали, что в Российской империи был особый вид империализма, отнюдь не «классический», а в силу наличия в стране множества феодальных пережитков, он характеризовался «военно-феодальным». Е. Бекмаханов, поддерживая теорию о едином капитализме на всей территории Российской империи, писал, что «Казахстан – часть общественного разделения труда в масштабе всей

империи» [5, с. 49]. Далее он отмечал «Зависимость Казахстана-колонии от Российской метрополии превращалась во «взаимосвязь» [5, с. 51]. Е.Бекмаханов подчеркивал прогрессивное влияние России на развитие капиталистических отношений в дореволюционном Казахстане. И в этом, как оценивал П.Галузо, был «эkleктизм концепции Бекмаханова» [6, с. 59]. В дальнейшем Е. Бекмаханов пересмотрел данную позицию. Идея прогрессивного влияния России и объективного развития новых рыночных отношений в Казахстане в пореформенный период сохранялась, изменения наблюдались лишь в выявлении специфики развития этих отношений в колониальном Казахстане, проходившего по медленному «прусскому пути» [6, с. 98].

В условиях господства марксистской парадигмы и существования «железного занавеса», когда возможности гуманитариев были чрезвычайно ограничены, только историографические дискуссии давали советской исторической науке определенный заряд энергии. В них проявлялась внутренняя потребность исторической науки в осмыслении своих возможностей и новом прочтении исторического материала [7, с. 11]. Своеобразной отправной вехой, положившей старт дискуссиям по проблеме генезиса капитализма в Казахстане во второй половине 50-х-70-х годов, стала объединенная научная сессия по вопросам истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период, состоявшаяся в 1955 г. в Ташкенте. На ней был обсужден широкий круг вопросов: природа феодализма у кочевников, пути и уровень развития капитализма в Казахстане и Средней Азии, формирование буржуазной нации, периодизация дореволюционной истории Казахстана и др..

С начала 60-х гг. XX века прослеживалось медленное, боязливое, но все же, освобождение от огульно нигилистического отношения к дореволюционному историческому наследию. Историки стали обращать внимание на обогащение дореволюционной историографии новыми, для своего времени, фактами, на совершенствование методики их изучения, на постановку оригинальных проблем и расширение диапазона научных интересов, на углубление исследовательских теоретических принципов. Дореволюционной мысли стали придавать совершенно особое значение, выискивать в ней судьбоносные прозрения мыслителей. Такой подход к конструированию этого особого направления отечественной историографии был характерен для работ И.К. Илюсизова, посвященные экономическому наследию Ч.Валиханова, К.Кереевой-Канафиной, собравшей материалы дореволюционной русской печати в Казахстане.

В начале 1960-х годов в литературе стало распространяться понимание истории исторической науки, как части истории общественной мысли, как формы социального сознания. Одна из первых крупных попыток обобщения накопленного опыта в изучении различных исторических проблем, в частности, генезиса капитализма, в советской историографии, была предпринята в «Очерках истории исторической науки в СССР» под редакцией М.В. Нечкиной, опубликованных в 1963 году. Очерки охватывают период со второй половины 90-х гг. XIX века до 1917 года. Историко-материалистическая, марксистско-ленинская методология, которой придерживались авторы книги, ярко прослеживается и в структуре, и в содержании работы. Характеризуя дореволюционную историографию, они отмечали кризис дворянско-буржуазной науки в эпоху империализма. Одним из признаков кризиса этой науки, по мысли авторов, было отсутствие в проблематике такой важной стороны развития общества во второй половине 90-х гг. XIX века, как возникновение капитализма и нового класса капиталистического общества - пролетариата. Наибольший интерес в плане поставленной проблемы вызывает часть третья Очерков, в которой была представлена историография народов России период империализма. Подчеркивалось «влияние идейных побед марксизма на передовую часть ученых» разных народов России, которые «иногда впоотьмах и ощупью» «тянутся к материалистическому пониманию истории» [8, с. 6].

В изучении истории дореволюционного Казахстана в советской историографии определенный вклад внес Б.С. Сулейменов. Он проследил изменения, выявил тенденции в исторической мысли Казахстана с 1917 г. по 60-е гг. XX века. На протяжении первых десятилетий советской эпохи, по мысли Б.С.Сулейменова, основное внимание уделялось социально-экономическому развитию дореволюционного Казахстана, преувеличивалась степень развития капитализма в казахском ауле, особенно это преувеличение, по его мнению, прослеживалось в трудах Г.Токжанова [9, с. 46]. В последующем развитии советской исторической науки Б.С. Сулейменов видел ряд достижений в создании документальной базы по истории дореволюционного Казахстана, издании обобщающих, монографических трудов по проблемам аграрной истории, истории горной промышленности, истории железнодорожного транспорта. Он особо выделял задачу изучения генезиса капитализма, как одну из неотложных в советской исторической науке. Несмотря на то, что в работе автор был вынужден идти в русле советской идеологии, классового подхода в оценке исторических процессов, это в целом не сказалось на значимости его научных трудов для казахстанской исторической науки.

Не отрицая широчайшего размаха фальсификации истории в советский период, все же мы признаем,

что это определение никак не может исчерпать всего его содержания. Это был сложный и чрезвычайно противоречивый период, характеризующийся не только глубинами падения официальной историографии, низведений до обслуживания тех или иных партийно-идеологических лозунгов, но и взлета исследовательского мастерства в самых разных сферах исторического познания. Притом, что, возможности для исследовательской практики были крайне ограничены идеологией, советские историки, начиная с 60-х гг., вели активные поиски теоретико-методологической основы изучения проблем исторической науки, в частности генезиса рынка и капитализма, дискуссии этого времени определили направленность исследований проблем в последующие годы.

В 70-80-е гг. начинается, хотя и медленно, подспудно, процесс осознания того, что классическая марксистская теория недостаточна для понимания реального многообразия исторической действительности, что такое понимание требует разработки специального категориального аппарата, не сводимого к категориям марксистской социологии (исторического материализма). В свете этого следует рассматривать оживленное обсуждение в советской исторической литературе специфики трансформации традиционных обществ к новой системе модернизации. Среди первых значительных публикаций на эту тему была статья Ж.Б. Абылхожина «О 2-х уровнях традиционной структуры Казахстана. Признание альтернативной природы исторического процесса вело к определению его схематического изображения. Вплоть до конца 80-х гг. шел процесс выхода за рамки классической марксистской проблематики, овладение новыми методологическими подходами, рожденными мировой наукой XX века. Среди них важное место занимал междисциплинарный подход, утвердившийся в качестве главного в изучении человека в истории. Этот подход значительно обогатил понимание исторической деятельности человека, как существа многомерного, не сводимого к какой-либо одной ипостаси, пусть и действительно такой важной, какой является его положение в системе производственных отношений.

В 70-80-е годы проводилась целенаправленная работа над систематизацией накопленных историографических знаний по истории Казахстана дореволюционного периода. Первая серьезная попытка историографического осмысления исторической литературы по истории аграрных отношений в Казахстане в период капитализма была предпринята П.Г. Галузо. Историк стремился дать научное, а не политизированное представление об историографии генезиса аграрного рынка в тех рамках, какие были допустимы в той конкретно-исторической обстановке. Внимательно изучив труды дореволюционных и советских историков, он выявил достижения и недостатки в исследовании аграрной истории Казахстана. Популярный культуртрегерский подход в трудах ряда дореволюционных исследователей края привел к распространению идеи, что царская эксплуатация казахских земель содействовала переходу казахов к оседлому земледельческому хозяйству. П.Г. Галузо, критикуя этот подход, показал полную абсурдность мысли о том, что царская земельная политика в Казахстане, хищническая экспроприация казахских земель имели прогрессивные последствия для казахского народа. П.Г. Галузо отмечал разрушительный характер для сельского хозяйства Казахстана не только царской политики, но и действий российской империалистической буржуазии. «Наступление обнищания, - писал П.Г. Галузо, - приводило не к пролетаризации (за недостаточностью спроса на рабочую силу), а пауперизации, что порождало вымирание населения аула» [6, с. 18]. Он проводил прямую связь между низким уровнем развития капиталистических отношений в царской России и реакционностью характера распространяемый ею капитализма вширь. П.Г. Галузо опроверг вывод своих предшественников о прогрессивном влиянии капиталистической России на экономику Казахстана-колонии, в которой «методы эксплуатации военно-феодального и капиталистического империализма делали господство ... особенно реакционным» [6, с. 28].

Изучая труды раннего советского периода, он обнаружил сходство своей позиции по вопросу о типе развития капитализма в сельском хозяйстве с Г.Тогжановым, С.Д. Асфендияровым, которые определяли его как медленный, мучительный прусский путь. «Такой именно тип капитализма, - писал П.Г. Галузо, - был неизбежен для Казахстана в силу его колониального положения» [6, с. 109]. Тяжелые последствия данного пути развития капитализма в сельском хозяйстве Казахстана, П.Г. Галузо объяснил тем, что «такой путь развития капитализма складывается из капитализма октябристского типа, идущего из города и капитализма прусского, вырастающего из сельского хозяйства». Он считал, что «эти два сектора капитализма были, в конечном счете, однотипны и сливались в одну систему эксплуатации крестьянства методами первоначального накопления» [6, с. 110]. П.Г. Галузо к раннему советскому периоду относил и первые попытки представить колониальное господство двух типов империализма как военно-феодального и капиталистического, методы эксплуатации которых, тесно переплетались, вступая иногда в противоречие и борьбу. Однако специфические особенности колониального состояния Казахстана,

вытекающие из этого, что в России преобладал военно-феодальный империализм, отмечал П.Г. Галузо, еще были только намечены, не получили должной разработки.

П.Г. Галузо выступал против преувеличенной оценки степени развития капитализма в Казахстане. Обращаясь к работе «Победа советской власти в Средней Азии и Казахстане», написанной в 1967 г. под руководством академика И. Минца, он предпринял попытку объяснить причины, сложившейся в советской историографии в 60-х годах, ситуации по вопросу о степени развития капитализма. П.Г. Галузо подчеркивал, что идеологические установки оказывали определяющее влияние на оценку исследуемой проблемы. Он считал, преувеличение степени развития капитализма в Казахстане требовалось для выявления предпосылок революции и подчеркивания значимости достигнутой победы большевиков.

Можно сказать, что эстафету по изучению историографии социально-экономической истории дореволюционного Казахстана, после П.Г. Галузо, подхватила Н.Е. Бекмаханова. В ряде своих работ она проанализировала советскую литературу 60-80-х гг., в которых рассматривалась проблема генезиса капитализма. Она подвела итоги дискуссий 60-х годов, в ходе которых выяснились следующие особенности генезиса капитализма в казахском ауле: наличие трех форм хозяйства в ауле – кочевой, полукочевой и оседло-земледельческой, что обусловило неравномерность развития капитализма в отдельных районах края; проникновение в казахскую степь русского капитала; применение вольнонаемного труда, производство товаров на продажу и другие элементы еще не получили полного развития, а в ауле господствующими оставались патриархально-феодальные отношения. Главным итогом дискуссий стало понимание того, что «основным содержанием исторического процесса в крае в конце XIX-XX века было постепенное разложение феодализма и зарождение капиталистического способа производства, а потом и переход к нему» [10, с. 132]. В 70-80-е гг. были сделаны интересные дополнения к дискуссиям 60-х гг. Н.Е. Бекмаханова отмечала, что в рамках господствовавшей теории развития капитализма вширь, проводились сравнительные исследования на предмет установления тождественных и качественно новых моментов, свойственных капитализму в России и Казахстане. На ее взгляд, «историками было подробно показано, как происходила подготовка почвы, и складывались условия для формирования капиталистического уклада» [10, с. 132].

В работе «Проблемы политической и социально-экономической истории Казахстана XVIII-XIX вв. (70-80-е гг.)», написанной Н.Е. Бекмахановой в соавторстве с Э.И. Герасимовой, указывалось, что в непосредственной связи с проникновением капиталистических отношений в аул, рассмотрены в исторической литературе пути развития капитализма в сельском хозяйстве Казахстана в период высшей и последней стадии капитализма – империализма, отмечены особенности, выделены типичные общие черты. Различные точки зрения среди исследователей были выявлены исследователями относительно характера байских хозяйств, сущности этой социальной группы, времени ее возникновения. Процесс формирования казахской буржуазии в исторической литературе 70-80-х гг., как отмечали историографы, связывается с классовой дифференциацией аула, ускорением темпов накопления феодально-родовой знати.

Историографами также было выдвинуто такое важное направление в изучении истории капитализма, как анализ социально-экономического развития городов, являвшихся одним из основных центров развития капиталистических отношений. Исследователи представили собственное видение данной проблемы. Подчеркивая зависимость характера развития городов от характера развития промышленности, они отмечали, что города, которые еще не стали центрами промышленного производства, развивались, в основном, как аграрно-торговые, административные и культурные центры. Они обратили внимание на большое значение для развития городов вопроса отраслевой структуры промышленности, выделения специфических черт общественно-экономической жизни городов. Н.Е. Бекмаханова и Э.И. Герасимова считают важным изучение взаимоотношений города и деревни, города и аула, т.к. степень их противоположности является своеобразным мерилем успехов капиталистического развития края в целом.

В результате историографического анализа данными авторами был выявлен ряд актуальных проблем, связанных с генезисом капитализма, которые были недостаточно разработанными. Это – процесс обособления промышленности от земледелия, города от аула, территориальное разделение труда, дифференциация хозяйственных форм труда. Особое внимание исследователи отмечали, что до сих пор «нет трудов о формировании общеказахстанского рынка» [10, с. 130].

Новое отношение к историографии как самоценному опыту прочтения прошлого прослеживается в трудах А.Н. Нусупбекова [11]. Анализируя слабоизученные проблемы истории Казахстана, он обратил внимание на проблему развития капиталистических отношений в Казахстане, с которой он связывал решение вопроса о степени сложения казахской буржуазной нации.

В плане историографического освещения истории аграрного движения особую ценность имеет серия работ Г.Ф. Дахшлейгера: «Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.)», «Историография Советского Казахстана», «В.И. Ленин и проблемы казахстанской историографии» и другие. Г.Ф. Дахшлейгеру принадлежит заслуга постановки в казахстанской историографии проблем социально-экономической многоукладности, характера преобразований в казахском ауле, товаризации и втягивания в товарно-денежные связи аула и деревни и других вопросов.

Итогом серьезной, кропотливой научной деятельности Д.И. Дулатовой стала монография «Историография дореволюционного Казахстана», которая получила широкий резонанс среди научной общественности. Поставленные в исследовании задачи – раскрыть сущность исторической мысли с 1861 по 1917 гг., установить ее периодизацию – определили его композиционную структуру. Внутри самих глав изложение открывается краткой, но содержательной историографической справкой и далее ведется по проблемам. Такое решение вопроса представляется обоснованным и удачным. Исследования Д.И. Дулатовой исходит из четко сформулированного стержневого тезиса: историческая мысль неразрывно связана с общественной мыслью, она всегда являлась ее важным слагаемым, хотя и имела свою специфику, поскольку представляла собой осмысление и оценку исторического опыта. Следует отметить, что в числе важных для историографической интерпретации проблем Д.И. Дулатова называла проблему проникновения капитализма в социально-экономическую жизнь Казахстана и формирование национальной буржуазии. В ее трудах четко вырисовывалась перспектива дальнейших исследований [12]. Например, рассматривая историографию истории обрабатывающей промышленности, она выделяет следующие проблемы: численность в сельской местности предприятий по обработке животноводческого и растительного сырья, роль переселенцев в развитии обрабатывающей промышленности края, взаимодействие развивающихся очагов промышленности в Казахстане, метрополии и соседних районов Средней Азии и Сибири, ввоз и потребление товаров, выработанных из местного сырья.

Проблемы историографии социально-экономической структуры казахского аула в переходный к социализму период рассматривал Ж.Б. Абылхожин. В рамках проблемного комплекса он выделил такие крупные блоки исследования, как производство и демографическое воспроизводство, социальная организация и институциональные отношения, идеологическая и социально-психологическая структура общественного сознания. «Без выхода на данность этих иерархических соподчиненных систем, по мысли Ж.Б.Абылхожина, - весьма затруднительно выработать сколько-нибудь целостное и адекватное представление о механизме функционирования социально-экономической структуры аула вообще и специфики ее трансформации в особенности» [13, с. 135].

Он отмечает, что поставленные предметно-целевые установки в значительной части реализуются в казахстанской историографии через проблему укладности. Ж.Б. Абылхожин указывает, что «для идентификации хозяйств мелкотоварного типа принципиальное значение имеет вопрос о степени товаризации воспроизводственного процесса и его конкретных стадий» [13, с. 137]. Однако «некоторые исследователи считают вполне достаточным ограничиться простой констатацией рыночных связей безотносительно того, опосредуются ли ими воспроизводство рабочей силы или средств производства. Более того, - далее пишет Ж.Б. Абылхожин, - нередко процесс воспроизводства вообще выносится за рамки исследования, а за основную детерминанту принимается уровень товаризации конечного продукта. Но даже в этом случае не уточняется, какая именно часть этого продукта отчуждается на рынок: действительно прибавочная или необходимая» [13, с. 138]. Вследствие подобного пренебрежения сущностно-содержательным анализом, его подмены формальным подходом ареал мелкотоварного производства в ауле приобретает порою гипертрофированные контуры [13, с. 138]. Ж. Б. Абылхожин, опираясь на анализ бюджетных обследований аульных хозяйств, приходит к выводу, что «рынок производственного потребления оставался в ауле еще крайне узким, т.е. воспроизводство средств производства очень медленно продвигалось по пути товарной трансформации» [13, с. 138]. В доколхозном ауле в рыночные связи могли вступать и такие хозяйства, в которых продукт с самого начала производился как потребительская стоимость, но, под влиянием определенных обстоятельств, все-таки приобретал какой-то своей частью форму меновой стоимости. Выход товарной продукции в таких хозяйствах происходил не столько за счет избыточного продукта, сколько за счет понижения нормы потребления. Вполне понятно, что подобного рода обращения к рынку не меняли натурального характера данной весьма многочисленной группы хозяйств [13, с. 139]. Ж.Б. Абылхожин делает вывод, что сам по себе анализ хозяйственных контактов с рынком, без выхода на их качественный срез (выяснение меры зависимости воспроизводства аульного хозяйства от рынка) не может служить достаточно объективным критерием степени эволюции натурального хозяйства

в мелкотоварное. Здесь необходимы более развернутые и углубленные характеристики, позволяющие выработать реалистичную оценку места и роли мелкотоварного уклада в экономике аула переходного периода [13, с. 139].

Прежде всего, следует подчеркнуть возросшую популярность идеи рынка и предпринимательства в современный период, который начинается с обретения суверенитета Казахстана, отказа от стереотипов советского исторического мышления. Кроме того, произошли крупные изменения в историографической ситуации: началось рассекречивание ряда архивных фондов, значительно увеличился библиотечный фонд; расширились научные контакты между отечественными и зарубежными учеными; активно формируется междисциплинарное поле научного творчества ученых различного профиля.

На качественно новой концептуальной основе вышел ряд работ академика М.К. Козыбаева, который определил вектор научных исследований в современной историографии. Его труды представляют сегодня интерес не только с точки зрения конкретного содержания трудов, превратившихся в историографические факты, но в его работах также сохранился дух времени, звучат голоса его современников. Итогом большой работы стали книги М.К. Козыбаева «История и современность», «Тарих зердесі» в 2-х томах, «Проблемы отечественной истории: методология, историография и источники» в 2-х томах и многие другие исследования ученого. М.К. Козыбаев определяет ряд узловых проблем современной историографии. В частности, он выделяет следующие проблемы, связанные с темой нашего исследования: История формирования предпринимательской элиты казахского общества; Развитие собственно казахского предпринимательства в дореволюционный период; Проблемы международного капитала в горнодобывающей и обрабатывающей промышленности Казахстана во второй половине XIX – начале XX века [14].

Толчком к обновлению проблематики исторических исследований и приобретению ими нового качества стали труды Х.М. Абжанова, на страницах которых обобщался опыт изучения очень широкого круга проблем отечественной истории, и определялись перспективные линии исследования. Особое внимание было обращено на изучение казахстанской истории второй половины XIX - начала XX века, когда шел масштабный процесс адаптации казахского общества к рынку. По мысли ученого, «этот процесс не был (как до сих пор кажется некоторым исследователям) пассивным приспособлением деградирующего традиционного общества. Это был перспективный процесс социально-исторической адаптации, в котором имела позитивная цивилизационная динамика. В ходе этого процесса в казахском обществе развивались внутренние предпосылки рыночных отношений, в определенном количестве появлялись их социальные носители. И в целом, казахское общество постепенно стало занимать новые стартовые позиции для развития в XX веке [15, с. 27].

Существенную роль в преодолении методологического кризиса, «адекватного позиционирования летописания Казахстана в континууме непрерывной множественности от микроистории до истории глобальной» [17, с. 5] сыграли очерки по методологии истории и историографические обзоры, вошедшие в сборники «Очерки по историографии и методология истории Казахстана» [18], «Современное состояние и перспективы исторической науки» (Алматы, 2008) [19]. Ряд авторов (С.А. Жакишева, К.Ш.Алимбаев и др.) предпринял попытку актуализировать проблему внедрения новых познавательных средств и технического инструментария в казахстанский историографический процесс.

Работы по истории трансформации сельского хозяйства Казахстана в период капитализма характеризуются в историографическом плане в исследовании О.Х. Мухатовой [20]. Она составила обзор мнений историков по таким вопросам, как причины аграрных изменений в конце XIX - начале XX века, динамика и факторы вовлечения казахского аула в рыночные отношения, влияние экономических изменений, происшедших в казахской степи на социальную среду. Анализируя историческую литературу, изданную в дореволюционный и советский период, автор раскрыла теоретическую необоснованность, ошибочность концепций ряда исследователей, а также сущность реформ и основные направления аграрных преобразований в трудах казахстанских историков.

В современное время одним из ведущих историков по проблеме проникновения капитализма в Казахстан и формирования национальной буржуазии является Т.А. Толебаев [21]. В ряде своих историографических трудов он прослеживал процесс освоения темы и характеризовал все направления в ее исследовании, в том числе истоки и содержание тенденций, аккумулировавшейся в трудах советских и современных казахстанских историков. Он стремился выявить точки роста проблемы и установить целостное видение проблемы генезиса капитализма в дореволюционном Казахстане. По мнению Т.А.Толебаева для воссоздания полной картины истории становления капиталистических отношений в Казахстане во второй половине XIX - начале XX вв. необходима дальнейшая разработка проблем

развития биржевой, внутренней и внешней торговли, налоговой системы, становление финансового, национального капитала, складывание и развитие социально-экономических слоев промышленников и предпринимателей, становление и степень обуржуазивания казахских баев, русских кулаков и других социальных групп.

Как подчеркивают ученые, ряд историков сегодня имеют склонность к мифотворчеству [22]. Одна из причин такой ситуации является слабость теоретико-методологических основ исторической науки. Решением данной проблемы занимаются многие современные историки. В статье «Некоторые аспекты теоретико-методологических проблем историографии Казахстана» К.Р. Несипбаева четко обозначила задачи современной историографии: «установить основные, характерные для данного периода теоретико-методологические принципы, борьбу мнений вокруг них, замену одних преобладающих теорий и концепций другими» [23, с. 158].

Исходя из вышеизложенного, мы можем сказать, что в современной историографии идет продуктивный процесс преодоления идеологизированного подхода, в частности, в оценке значения и роли рынка и предпринимательства в истории развития общества.

Обзор теоретико-методологической литературы свидетельствует о том, что ученые активно разрабатывают проблему специфики трансформации традиционного общества и перехода к рыночной модели. Заметим, что ныне широко вводятся в научный оборот работы, которые раньше считались реакционными, псевдонаучными. Интенсивно изучаются труды зарубежных ученых, к которым ранее был ограничен доступ. Под влиянием трудов зарубежных исследователей широкое распространение в современной историографии получает теория модернизации. Странники теории модернизации стремились доказать, что «модернизация» представляет собой определенный тип стадийных изменений, являющихся следствием индустриализации и урбанизации, развития института частной собственности и предпринимательской деятельности. Из логики рассуждений сторонников этой концепции следует вывод, что весь комплекс мероприятий, проводимых метрополией по отношению к колониальной национальной периферии, является позитивным.

Однако нерешенных проблем еще много. В частности необходимо пересмотреть подход к решению вопроса о причинах медленного развития рыночных отношений в Казахстане во второй половине XIX – начале XX века. Нам представляется более продуктивным при изучении национального рынка сместить акценты с проблемы «кто мешал» в сторону проблемы «что мешало», понимая под этим комплекс внутренних и внешних причин, повлиявших на становление деловых отношений в нашей стране. Мы не сомневаемся в том, что главная причина была связана с колониальной политикой Российской империи в Казахстане. Тем не менее, сводить проблемы национального рынка исключительно к внешним факторам, нам представляется, упрощением проблемы, мешающего глубоко понять данную проблему. Предметом анализа должен быть весь комплекс социально-экономических, политических, демографических, социально-культурных и прочих факторов.

Практика показывает необходимость использования в научном исследовании методов смежных наук, междисциплинарного подхода. Учет разработок, имеющихся в экономике, философии, социологии и других научных дисциплинах, в свою очередь, предполагает знание основных элементов и факторов, лежащих в основе понятия рынка, методологических подходов в системе отечественных и зарубежных теорий и концепций, умения применять как общие, так и специальные методы научного познания, владение методикой эмпирического и теоретического анализа полисемантических понятий и сложных общественных явлений. Только в этом случае можно вести речь об изученности проблемы и перспективах развития рынка и предпринимательства в современном Казахстане, а также его роли в решении экономических, политических, социальных и прочих проблем, стоящих перед современной цивилизацией.

О том, что есть еще множество неосвоенных горизонтов перед исторической наукой Казахстана говорил Ж.Б. Абылхожин: «нельзя сказать, что степень проникновения научного знания в сущность протекавших социально-экономических процессов и явлений достигла предельных параметров, т.е. здесь просматриваются достаточно четкие перспективы возрастания. Предпосылки для этого формируются на фоне приоритетного включения моментов интенсивного ряда и, в частности, углубления теоретико-методологического контекста проблемы, усложнения познавательного инструментария. Именно в очерченной плоскости локализованы наиболее сильные импульсы, способные стимулировать процесс реального приращения исторического знания» [14, с. 136].

Определяя главную задачу теоретико-методологических исследований, мы считаем, что она состоит в формировании нового понимания истории, отвечающего современным научным и социальным реалиям и позволяющего существенно расширить наше знание о прошлом, равно как и обогатить сами подходы к

его постижению. С одной стороны, такое понимание обязано учитывать новейшие тенденции в развитии зарубежной историографии, в которой все интенсивнее идут интеграционные процессы, позволяющие говорить о возникновении действительно мировой исторической науки, органическим звеном которой должна стать казахстанская историография. С другой, оно должно учитывать специфику казахстанской историографии, обладающей собственными традициями изучения теоретико-методологических проблем исторического познания. Поэтому обсуждение перспектив историко-методологических исследований в стране должно тесно увязываться с анализом их ретроспективы.

1 Доклад Н.А. Назарбаева к 12-летию независимости РК. Годы выбора и созидания // *Казахстанская правда*. – Астана, 2003. – 16 декабря. – С. 2.

2 Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Стратегия «Казахстан - 2050». Новый политический курс состоявшегося государства» // *Казахстанская правда*. – Астана, 2012. – С. 2.

3 Володьков О.П. Проблемы торгового капитализма в работах М.Н. Покровского: диссертация ... канд. ист. наук. – Омск, 2002. – 120 с.

4 Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции / *Материалы сессии Научного Совета*. – Л., 1954. – 219 с.

5 Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. – М.: АН СССР, 1957. – 342 с.

6 Галузо П.Г. Очерк советской историографии аграрных отношений в Казахстане в период капитализма / *Материалы к научной сессии по проблеме «Развитие в России капитализма виширь»*. – Алма-Ата, 1971. – 113 с.

7 Бекмаханов Е.Б. Очерки истории Казахстана. XIX век. – Алма-Ата: Мектеп, 1966. – 191 с. с илл.

8 Очерки истории исторической науки в СССР. Под ред. М.В. Нечкиной. – М., 1966. – Т. 4. – 853 с.

9 Сулейменов Б.С. Проблемы истории дореволюционного Казахстана в советской историографии // *Вестник АН КазССР*. – Алма-Ата, 1968. - № 1. – С. 46-53.

10 Бекмаханова Н.Е. История дореволюционного Казахстана в новейшей советской литературе (1968 - 1971) // *Вопросы истории*. – М., 1972. - № 10. – С. 127-134; Герасимова Э.И., Бекмаханова Н.Е. Проблемы политической и социально-экономической истории Казахстана XVIII - XIX вв. (70-80-е гг.). / *Вопросы историографии и источниковедения Казахстана (дореволюционный период)*. – Алма-Ата, 1988. – 264 с. – С. 25 – 49.

11 Нусупбеков А.Н. Вопросы истории Казахстана: (Избранные труды) / *Редколлегия: Т.Б.Балакаев (отв. ред.) и др.* – Алма-Ата: АН КазССР, 1989. – 343, / 1 / с.

12 Дулатова Д.И. Историография дореволюционного Казахстана (1861-1917). – Алма-Ата: Наука, 1984. – 272 с.; Дулатова Д.И., Абилов А.К. О некоторых вопросах советской историографии торгово-экономического развития Казахстана в пореформенный период / *Социально-экономические предпосылки и прогрессивное значение присоединения Казахстана к России. Межвузовский сборник*. – Алма-Ата, 1981. – 122 с. – С. 15-28.

13 Абылхожин Ж.Б. Социально-экономическая структура казахского аула в переходный период (историография проблемы) / *Великий Октябрь и социально-экономический прогресс Казахстана: (Историография: опыт и проблемы)* / Под ред. М.К. Козыбаева. – Алма-Ата, 1987. – 336 с. – С. 134-136.

14 Козыбаев М.К. Актуальные проблемы изучения отечественной истории. / *Уроки отечественной истории и возрождение казахстанского общества: Материалы Научной сессии / Ред.: Г.Е. Тайжанова, Р. Рахимбеков; Сост.: К.С. Алдажуманов, К.Н. Балтабаева*. – Алматы, 1999. - С. 34-48.

15 Назарбаева Г., Абжанов Х. Казахстан: история и судьба. Статьи. – Алматы, 2003. – 296 с.

16 Очерки историографии и методологии истории Казахстана: монография. – Алматы: КазАТиСО, 2007. – 328 с.

17 Очерки по историографии и методология истории Казахстана / *Абылхожин Ж.Б., Алимгазинов К.Ш., Ерофеева И.В., Жакишева С.А., Мажитов С.Ф., Сужиков Б.М.* – Алматы, 2007. – 328 с.

18 Современное состояние и перспективы развития исторической науки Казахстана и России. Сборник материалов Международной научно-практической конференции (26.06.2008 г.). Под ред. С.Ф. Мажитова. – Алматы, 2008. – 332 с.

19 Мухатова О.Х. Қазақстандағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы. - Алматы, 1999. – 355 б.

20 Төлебаев Т.Ә. XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы Қазақстанға капитализмнің енуінің тарихнамасы. – Алматы: Айдана, 2002. – 276 б.

21 Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 296 с.

22 Несипбаева К.Р. Некоторые аспекты теоретико-методологических проблем историографии Казахстана / *Современное состояние и перспективы развития исторической науки Казахстана и России. Сборник материалов Международной научно-практической конференции*. – Алматы, 2008. – 424 с. – С. 158-173.

КИМЕКСКАЯ И КИПЧАКСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

Н.Е. Кузембаев – Павлодарский государственный университет имени С.Торайгырова

Мақалада қыпшақ мемлекеттілігі мәселесі бойынша тарихи әдебиеттердің тарихнамалық талдауы берілген. Қыпшақ тайпаларының мемлекеттілігінің сипаты туралы ресей, шетел және қазақстан ғалымдарының көзқарастары қарастырылған. Әр кезең зерттеушілердің осы мәселені шешуге қосқан үлестері көрсетіледі. Ғалымдардың бір тобы қыпшақтарда мемлекеттілік болмаған деген қозғарасты ұстанса, екінші тобы олардың мемлекеттілігін мойындайды. Автор осы күрделі ғылыми мәселенің шешу жолдарын ұсынады. Осы мәселеге қатысты бірнеше шешімін тапқан сұрақтар бар, мәселен, көшпелі қоғамның ерекшелігі, қыпшақтардың этникалық құрамы, әкімшілік-саяси құрылымы және әлеуметтік ұйымдасуы, әдет заңдары, салық жүйесі, жазуы тәрізді мәселелер.

The article presents a historiographic analysis of historical literature on the problem of Kipchak statehood. Viewpoints of Kazakhstan, foreign and Russian scientists on the nature of Kipchak tribes statehood are considered. The contribution of researchers in the problem elaboration is emphasized. Some scholars hold the view of the Kipchak statehood's absence, the others accept the existence of the statehood. The author proposes ways to solve difficult scientific problem.

Keywords: Kimek, Kipchaks, Kimeksky Khaganate, Kipchak Khanate, nomadic statehood.

Тірек сөздер: кимақтар, қыпшақтар, Қимақ қағанаты, Қыпшақ хандығы, көшпенділер мемлекеттілігі.

На сегодняшний день в казахстанской исторической науке есть ряд научных проблем, решение которых представляет концептуальное значение для изучения истории государств и народов Евразийских степей, в том числе Казахстана. Одной из таких проблем является кимекская и кипчакская государственность, ставшая впоследствии основой для появления и развития казахской государственности, и оказавшая влияние на развитие государственности этносов населявших территорию Дешт-и Кипчака в период раннего средневековья.

Первым ученым, обратившим внимание на проблему кипчакской государственности, был В.В.Бартольд. Востоковед на основе анализа нарративных источников пришел к заключению об отсутствии у кипчаков единого государства: «Были отдельные кипчакские ханы, но никогда не было хана всех кипчаков» [1, с. 99]. Положение В.В. Бартольда было активно воспринято в научной среде не только России, но и за ее пределами.

Это подразумевает отсутствие единого государства у кипчаков, но не ставит под сомнение факт существования государственности у кипчакских племен вообще. По мнению ученого: «Одним из чрезвычайных обстоятельств, под влиянием которых создавалось государство, могло быть обострение сословной борьбы между богатыми и бедными, между беками и простым народом. В кочевом обществе имущественные и сословные различия уже достигают таких пределов, что такое обострение вполне возможно» [1, с. 23].

Сведения исторических источников вполне определенно констатируют наличие в кипчакском обществе социальной стратификации и имущественного неравенства. Однако в источниках не сообщаются факты классовой борьбы между богатыми и бедными, возможно обострение социальных противоречий было одним из многих факторов, подталкивавшим к борьбе отдельных предводителей кипчакских родов между собой.

Выводы В.В. Бартольда оказали влияние на весь последующий ход разработки проблематики кипчакской государственности российскими учеными. В историографии возобладала точка зрения о кипчакском племенном союзе, внутри которого имеются отдельные этнополитические объединения с разным уровнем социально-политического развития. Уровень развития этнополитических объединений определялся степенью близости и влияния оседло-земледельческих государств и элементов оседлости и городской культуры кочевников.

При рассмотрении половецкой государственности исследователи выделяли наличие нескольких этнополитических объединений, обозначаемых по-разному, – союзы племен, союзы орд, княжества, ханства, территориальные объединения, государственные образования.

А.Ю. Якубовский считал, что у половцев в XIII в. были кочевые княжества [2, с. 18]. К.В. Кудряшов предполагал наличие у половцев шести территориальных центров кочевий, представлявших самостоятельные объединения во главе с ханами [3, с. 134]. А.И. Попов отмечает отсутствие у половцев единого централизованного государства, но выделяет половецкие объединения по названиям основных родовых групп [4, с. 99; 5, с. 129-130]. Исследователь З.М. Шарапова также говорит об отсутствии у половцев единого государства, однако, по его мнению, «каждое половецкое объединение являлось своеобразным государством дофеодалного периода» [6, с. 131, 138].

Археологические экспедиции, проводимые в местах кочевания половцев, дали новый толчок в разработке проблематики. Археолог С.А. Плетнева выделяет восемь половецких объединений, позже она сокращает список до трех крупных группировок [7, с. 19, 23; 8, с. 57-58]. Г.А. Федоров-Давыдов развивает положения К.В. Кудряшова и насчитывает шесть центров половцев [9, с. 147-150]. Ученый считает, что союзы кипчакских племен никогда не охватывали всего половецкого населения, не имели управленческого аппарата и налоговой системы, что в совокупности не дает оснований для характеристики союзов племен как государственных образований [9, с. 222-223]. Я.А. Федоров и Г.С. Федоров отказываются признавать северокавказское половецкое объединение централизованным государством или монархией [10, с. 242].

Археологические материалы позволили исследователям вплотную подойти к вопросу о количестве и территории этнополитических объединений кипчаков-половцев.

По мнению С.А. Плетневой развитие процесса государственности у половцев напрямую связано с оседанием кочевников. Исследователь разработала классификацию кочевого хозяйства во взаимосвязи с уровнем развития социально-политической организации и государственности. Согласно ей, хозяйство половцев стоит на второй ступени «полукочевание», характеризующейся созданием объединений государственного типа – ханства. Этого уровня достигли приднепровское и донецкое объединения. К началу монгольского нашествия половцы подошли к третьей ступени «полуоседлости» и могли создать собственное государство. Однако этого не произошло по причине вторжения монголов [8, с. 23].

Объединение хана Кончака не стало государством ввиду кочевого скотоводческого характера экономики, отсутствия армии, суда, монотеистической религии и письменности. «Таким образом, – заключает С.А.Плетнева, – ни экономика, ни социальный строй, ни культура не созрели еще для создания раннефеодального государства» [11, с. 168].

Большинство советских ученых считало, что у кипчаков-половцев не было единого государства, были различные этнополитические и территориальные объединения. Половцы не имели собственного государства, однако достигли уровня государственных образований – ханств. Была высказана мысль о безгосударственной природе кочевого общества, что кочевники могли создать государство, только осев на землю или покорить земледельческое общество.

В этой связи интересно рассмотреть взгляды Г.Е. Маркова, считавшего, что кочевое общество не знало классового расслоения. Как только процессы классовобразования усиливались, это неизбежно вело к распаду кочевничества. Другими словами кочевники не знали классового расслоения ввиду специфики кочевого хозяйства. Фактически здесь мы видим, что этнограф не признает государственности у кочевников. Создававшиеся кочевниками империи, по мнению Г.Е. Маркова, были временными и эфемерными образованиями, не имевшими прочного экономического базиса. Их создание было инициировано войнами и переселениями кочевников. Происходил процесс превращения «общинно-кочевой» в «военно-кочевую» структуру, когда появляется более или менее централизованная власть, аппарат управления, усиливается власть вождей – военных предводителей. В отдельных случаях племенная структура временно заменялась военной на десятичном принципе. После распада империй на их месте оставались аморфные племенные образования [12, с. 305, 312].

По меньшей мере, вызывает удивление следующее заявление Г.Е. Маркова: «Десятичная «структура» усиливала смешанность племен, но **поскольку родственный принцип в организации кочевников играл лишь идеологическую, чисто формальную роль, то временная замена его централизованной организацией при сохранении скотоводческого экономического базиса принципиально ничего не меняла** (выделено нами. – Н.К.)» [12, с. 312]. Игнорирование реальной роли родоплеменной структуры в жизни кочевников неизбежно ведет к непониманию специфики кочевого общества и, как следствие, невозможности понять уникальный характер кочевой государственности.

В поле зрения российских ученых оказалась проблема половецкой государственности, известной по русским летописям, археологическим данным, и близкой в территориальном отношении, а также общностью истории кипчаков-половцев и русских. Здесь практически все исследователи придерживаются мнения, что половцы никогда не создавали единого государства, этнополитические и территориальные объединения кочевников южнорусских степей никогда не достигали уровня государства, только промежуточного уровня государственных образований – ханств или союзов племен.

Малоизученной является проблема кимекской государственности. Первым исследователем, обратившим серьезное внимание на государственность кимеков, был Б.Е. Кумек. Востоковед на основе изучения свода арабских источников реконструировал этнополитическую историю Кимекского каганата. По мнению ученого, кимеки создали собственное государство с центром на Иртыше. Первоначально это был

союз племен, глава которого носил титул «шад-тутук». После распада Уйгурского каганата в 840 г., часть входивших в него племен вошла в состав кимекского племенного союза, и глава кимеков принял титул «байгу» (ябгу). В конце IX – начале X вв. кимекский предводитель принял официальный титул «хакан» (каган), и с этого времени в арабских источниках появляется первое упоминание о государстве кимеков – Кимекском каганате [13, с. 367, 369; 14, с. 32-33].

По мнению Б.Е. Кумекова, наследниками традиций кимекской государственности стали кипчаки. Кимекский каганат и Кипчакское ханство были наследниками древнетюркских государственных традиций. Это прослеживается по наличию династийного рода ельбори у кипчаков (ашина у древних тюрков), разделению Восточно-Кипчакского государства на центр в Торгайских степях Центрального Казахстана, восточную часть в г. Сыгнаке на Сырдарье и западную часть со ставкой на Жайке (Урал), идентичностью в древнетюркской титулатуре кимеков и кипчаков (шад-тутук, байгу, хакан) [15, с. 129; 16, с. 74-77; 14, с. 34-35].

Анализ арабских источников привел Б.Е. Кумекова к заключению о существовании государства у кимеков – Кимекского каганата. Это научное достижение было принято видными учеными С.Г. Кляшторным, П.Б. Голденом, Д.Г. Савиновым и А.Ш. Кадырбаевым [17 с. 130-131; 18 с. 136-137; 19, с. 277-281, 203; 20, с. 277, 281; 21, с. 17]. Фактически труд казахстанского востоковеда поставил и решил научную проблему кимекской государственности в исторической науке.

Крупное значение для понимания характера государственности кипчаков Западного Дешт-и Кипчака имеет разбор кипчакской этнонимии, проделанный Б.Е. Кумековым. Ученый, на основе анализа обширного круга источниковых сведений и историографических материалов по кипчакской этимологии, реконструировал племенной состав и внутриплеменную иерархию кипчакских родов и племен. Династийное племя ельбори, из которого избирались ханы Восточного Дешт-и Кипчака, было самым главным в Дешт-и Кипчаке. Иерархия племен Западного Дешт-и Кипчака была следующей: первое место в иерархии занимает династийное племя токсоба, за ним следует иетиоба, затем бурджогли, из среды которого выдвинулся ряд султанов в государстве Мамлюков. После него ельборили, кангароглы, анджогли, дурут, кулабаогли, джартан, карабиркли и котан [22, с. 67; 14, с. 26].

Концепция кипчакской государственности, предлагаемая Б.Е. Кумековым, характеризуется признанием факта создания собственных государств кимеками и кипчаками. Государственные традиции Кимекского государства были унаследованы кипчаками при создании собственного государства. Кипчакское государство состояло из двух крупных объединений: Восточно-Кипчакское ханство, с правящей династией ельбори, и Западно-Кипчакская конфедерация, с правящей династией из племени токсоба. При этом Западно-Кипчакское объединение находилось в зависимости и признавало над собой приоритет Восточно-Кипчакского ханства. Аналогичная ситуация была в Тюркском каганате, когда он разделился на Восточнотюркский и Западнотюркский каганаты с приоритетом восточных тюрков.

Свое видение проблемы представляет С.М. Ахинжанов. Казахстанский ученый анализирует ситуацию с половецкой государственностью в историографии и отмечает, что у кипчаков Восточного Дешт-и Кипчака имели место отдельные раннефеодальные государственные объединения, находившихся в разных формах отношений к государству Хорезм, от подчинения до полной независимости. В государственных объединениях кипчаков были отдельные ханы, передававшие свою власть не от отца к сыну, а племяннику или брату, и династии, из которых происходили ханы¹. Исследователь выделяет три кипчакских владения. Первое, в районе Мангышлака, которое в середине XII в. попало под власть хорезмшаха. Второе располагалось в Западном Казахстане севернее Аральского моря, во главе его стояли ханы из племени ильбари (ельбори). В начале 30-х гг. XII в. поход хорезмшаха Атсыза и внутренние беспорядки привели к приходу к власти в этом объединении племени байаутов на место ильбари (ельбори). Третье объединение находилось на территории Сыгнака, оно возникло после разгрома Атсызом племени ильбари (ельбори) и вобрало в себя территории кимекской области Андар аз-кифчак. Во главе объединения стояли представители племени кимеков, известного в источниках как уран [24, с. 66-67; 1999, с. 282-285].

¹ С.М. Ахинжанов не указывает напрямую источник информации о практике удельно-лестничной системы передачи верховной власти брату или племяннику у кипчаков. Утверждение исследователя основано на предположении, что борьба за власть между Кадыр-Буку-ханом и его племянником Алп-Дереком, имевшая место в конце XII в., разгорелась из-за практики обычной передачи власти братьям или племянникам. И Алп-Дерек имел законные основания для восшествия на ханский престол [23, с. 282]. С таким же основанием можно утверждать прямо противоположное: не имея легитимного права сесть на престол, племянник пытается захватить власть у дяди насильственным путем. А.Ш. Кадырбаев утверждает, что среди кипчаков практиковалась передача власти от отца к сыну. В подтверждение своего положения востоковед приводит данные русских летописей и китайского источника «Юань ши» [21, с. 29].

На наш взгляд является верной мысль С.М. Ахинжанова о выделении двух наиболее крупных этно-территориальных объединений: западнокипчакского или половецкого, и казахстанско-среднеазиатского или восточнокипчакского. Эти объединения состояли из родственных по происхождению родов и племен, те в свою очередь делились на более мелкие этнотерриториальные единицы [24, с. 56]. Правда следует оговорить, что выделение двух этнотерриториальных объединений было сделано ученым условно, и он не претендовал на бесспорность своего предположения.

Из этого следует, что С.М. Ахинжанов придерживался мнения об отсутствии единого государства у кипчакских племен и считал их достигшими уровня раннефеодальных государственных или этнотерриториальных объединений.

Востоковед Е.И. Кычанов впервые обратил внимание на специфику кочевого общества, без понимания которой невозможно определить характер кочевой государственности² [26, с. 301-302]. На наш взгляд такая постановка проблемы является единственно верной и ведет к действительному осознанию уникальности форм государственного устройства средневековых кочевников евразийских степей. К сожалению, приходится констатировать, что данная проблематика является одной из слабо разработанных на сегодняшний день в исторической науке. Поэтому дальнейшие исследования по государственности у кочевников будут неизбежно наталкиваться на эту трудность.

Продолжателем идеи Е.И. Кычанова был его ученик А.Ш. Кадырбаев. Востоковед полагал, что кимеки создали свое государство, но собственно кипчаки создали раннегосударственные объединения или «государства первоначального типа», по терминологии Е.И. Кычанова, который однозначно придерживался мнения о наличии у средневековых кочевников государственности [21, с. 34]. Верно наблюдение А.Ш.Кадырбаева о традициях преемственности между кипчакским государственным объединением и предшествующих ему государственных и этнополитических объединений, существовавших на территории Казахстана [21, с. 19].

Американский ученый П.Б. Голден твердо придерживается мнения об отсутствии у кипчакских племен государства и государственности вообще. Он определяет кипчаков как союз или конфедерацию, а хана кипчаков именуется термином «вождь» (chief). Определяющее значение при определении уровня государственности у кочевников и кипчаков в частности, исследователь придает контактам и влиянию оседло-земледельческих обществ. Однако под давлением фактов из арабских источников востоковед все же принял точку зрения Б.Е. Кумекова, признав наличие института государства у кимеков [19, с. 277-281, 203].

Как видно из историографического обзора научной литературы, в исторической науке существуют две точки зрения на проблему кипчакской государственности. Представители первой точки зрения считают, что кипчакские племена, в силу специфики кочевого скотоводства, не имели собственной государственности, и развитие государственности возможно только в обществах оседлых, а образования кочевников носили временный эфемерный характер. Последователи второй точки зрения однозначно говорят о наличии у кипчакских племен государственности, расходясь только в вопросах о форме и ступени развития государственности. На наш взгляд дискуссия будет плодотворной только в том случае, когда ее участники разберутся в вопросе о специфике кочевого общества и четко определятся в подходе к проблематике. С каких позиций подходить к рассмотрению феномена кочевой государственности, с позиций оседлоцентризма и опыта изучения оседло-земледельческих обществ, или с позиций кочевничества.

Среди сторонников, признающих наличие государственности у кипчаков, выделяются две основные точки зрения. Большинство исследователей предлагают пойти по пути выделения отдельных государственных этнополитических и этнотерриториальных объединений кипчаков внутри Восточного и Западного Дешт-и Кипчака. Эти объединения находятся в разной степени зависимости друг от друга и соседних оседло-земледельческих государств и народов. Принципиально другую точку зрения высказывает Б.Е. Кумек. Ученый предлагает рассматривать государственность кипчаков как целостную систему, имеющую древнетюркские государственные традиции. Разделение государства кипчаков на два крыла, восточное и западное, было связано с переселением части кипчакских племен на запад. Ведущие позиции в государстве занимало Восточно-Кипчакское ханство, а Западно-Кипчакская конфедерация находилась в зависимости от кипчаков Восточного Дешт-и Кипчака.

² В этой связи будет уместно привести мнение В.В. Радлова, высказанное им еще в конце XIX века: «Понимать историю кочевого народа трудная задача для всякого, кто знаком только с воззрениями оседлых народов. Понятия: князь, чиновник, народ, государство, область, собственность и т. п. имеют в жизни кочевников не то значение, какое у оседлых» [25, с. 65]. С тех пор прошло более века, однако ряд современных исследователей все еще находятся в плену представлений европоцентризма и оседлоцентризма, с которыми призывал бороться выдающийся тюрколог, исследователь кочевых народов.

Мы также являемся сторонниками наличия государственности у кипчаков и кимеков. Кимеки действительно создали собственное государство – Кимекский каганат с центром на Иртыше. Кипчаки, наследники древнетюркских и кимекских государственных традиций, обладали необходимым потенциалом для создания собственного государства. Однако мы воздержимся от признания целостного государства или отдельных государственных образований у кипчаков, так как остается нерешенным целый ряд проблем, имеющих непосредственное отношение к этой теме. В частности, проблемы специфики кочевого общества, этнического состава, административно-политической структуры и социальной организации, обычного права, налогообложения, письменности кипчаков. Только разработка этого комплекса проблем может поставить точку в вопросе о кипчакской государственности в исторической науке.

1. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Сочинения. – М., 1968. – Том V. – С. 19-192.
2. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.-Л.: АН СССР, 1950. – 478 с.
3. Кудряшов К.В. Половецкая степь. Очерк исторической географии. – М.: ОГИЗ Гос. изд-во географ. лит-ры, 1948. – 162 с.
4. Попов А.И. Кыпчаки и Русь // Ученые записки Ленинградского государственного университета. – Серия исторических наук. – 1949. – Вып. 14 (№ 112). – С. 94-119.
5. Попов А.И. Названия народов СССР. Введение в этнонимистику. – Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1973. – 172 с.
6. Шарарова З.М. Социально-экономический и политический строй у половцев // Ученые записки Московского областного педагогического института. – Труды кафедры истории древнего мира. – 1953. – Вып. 2. – С. 109-138.
7. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния // Свод археологических источников. – 1974. – Вып. Е 4-2. – 200 с.
8. Плетнева С.А. Закономерности развития кочевнических обществ в эпоху Средневековья // Вопросы истории. – 1981. – № 6. – С. 50-63.
9. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М.: МГУ, 1966. – 274 с.
10. Федоров Я.А., Федоров Г.С. Ранние тюрки на Северном Кавказе. – М.: МГУ, 1978. – 296 с.
11. Плетнева С.А. Половцы. – М.: Наука, 1990. – 208 с., ил.
12. Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. – М.: МГУ, 1976. – 320 с.
13. Кумеков Б.Е. Кимаки и кыпчаки // История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том I. – А.-А.: Наука КазССР, 1977. – 479 с. – С. 363-375.
14. Кумеков Б.Е. Арабские источники по истории кипчаков, куманов и кимаков VIII – нач. XIII вв.: диссертация в виде научного доклада на соискание научной степени доктора исторических наук: 07.00.09. – СПб.: Санкт-Петербургский филиал Института востоковедения РАН, 1994. – 40 с.
15. Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. – А.-А.: Наука, 1972. – 156 с.
16. Кумеков Б.Е. О древнетюркских государственных традициях в Кимакском каганате и Кипчакском ханстве // Известия НАН РК. – Сер. обществ. наук. – 2003. – № 1. – С. 74-77.
17. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004: 2-е изд., исправл. и доп. – 368 с.
18. Кляшторный С.Г. Степные империи: рождение, триумф, гибель // Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с. – С. 7-180.
19. Golden P.B. An Introduction to the History of the Turkic peoples: ethnogenesis and state formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East / Peter B. Golden. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1992. – 484 s.
20. Савинов Д.Г. Древнетюркские племена в зеркале археологии // Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с. – С. 181-342.
21. Кадырбаев А.Ш. Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII–XIV вв. – А.-А.: Гылым, 1990. – 160 с.
22. Кумеков Б.Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Деиш-и Кыпчака XII – начала XIII века // Известия НАН РК. – Сер. обществ. наук. – 1993. – № 1. – С. 58-70.
23. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Издание исправленное. – А.: Гылым, 1999. – 296 с.
24. Ахинжанов С.М. Государственное объединение кыпчаков // История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том I. – А.-А.: Наука КазССР, 1977. – 479 с. – С. 50-68.
25. Радлов В.В. К вопросу об уйгурах. – СПб., 1893. – 130 с.
26. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 319 с.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

К ВОПРОСУ О ТРАДИЦИОННЫХ УКРАШЕНИЯХ КАЗАХСКОГО НАРОДА

А.И. Исаева – к.и.н., доцент КазГосЖенПУ

Мақалада халық шеберлері (ісмерлер, зергерлер) мен ұсталарының дәстүрлі бұйымдарының, бастау көзі ежелгі және орта ғасырларға тереңдеп кететін ою-өрнектердің әртүрлі аспектілері қарастырылады. Автор зергерлік сипаттағы сәндік-қолданбалы өнер түрін талдауға айтарлықтай көңіл бөлген. Олардың ішінде Қазақстанның отырықшы-көшпенді халықтарында үлкен сұранысқа ие болған әйелдердің зергерлік әшекейлері ежелден басым болды. Оған бірінші кезекте сақина, жүзік, сырға, алмалы-салмалы әшекей (білезік) және белдіктер сияқты күмістен жасалған күнделікті әртүрлі әшекейлерді жатқызуға болады. Оларды бұрынғы дәстүрде суық және қызып тұрған кезде соғу арқылы, кейбірін дайын күміс тілімнен, тағы біреулерін күміс сымдарды өру арқылы дайындады. Жоғарыда аталған әйелдердің білезігі тек өзінің эстетикалық табиғатымен ғана емес, белгілі бір жас әрі әлеуметтік категориясымен, дәстүрлі әдет-ғұрпымен, сонымен қатар діни-сиқырлы көріністермен байланысты бірқатар функциональдық маңызды белгілерімен ерекшеленді.

The article discusses various aspects of traditional items of artisans (jewelers) and smiths (usta), include ornaments, the origins of which go back to ancient times and the middle Ages. Considerable attention is given to the author of the analysis of this type of arts and crafts, like jewelry. In this form of art important role played female jewelry, which enjoyed great demand among the sedentary and nomadic people of Kazakhstan. These are, first of all treated as varied casual silver jewelry, such as rings, earrings, removable jewelry (bracelets), belts. They were made by an ancient tradition of cold or hot forging; some of them were cut from the silver plates, others – made from silver wire. The above women's bracelets distinguished not only for its aesthetic nature, but also a number of significant functional traits associated with certain age and social groups, traditional rituals and customs, as well as religious and magical concepts. Along with the above women's jewelry, the article briefly discussed men jewelry, featuring a high-performance skill, and endowed with a certain symbolism and semantics.

Тірек сөздер: Халық шеберлері, сәндік-қолданбалы өнер, зергерлік өнер, әйелдер мен ерлердің әшекейлері, әдет-ғұрып.

Key words: artisans, arts and crafts, jewelry, women's and men's jewelry, rites and customs.

Общеизвестно, что народные мастера и кузнецы не ограничивались только изготовлением бытовых изделий, они еще мастерски владели тонкостями их украшения, орнаментации, насечки и резьбой по дереву. Данным видом искусства наши предки занимались еще с сакского периода (VI-VII вв. до н.э.).

Так, древние сакские изделия украшались красочными орнаментами, узорами, которые были известны как искусство звериного стиля. Позже они были развиты мастерами средневекового тюркского периода, когда появились такие виды орнаментов, как «қошқар мүйіз» (бараний рог), «жылан бауыр» (змеиное брюхо), «ай мүйіз» (лунный рог), «орама» (спираль), «шиыршық» (скрутка), «ирек» (зигзаг), «айқыш» (переплетение) и т.д. Существуют разные типы орнаментов, присущие каждому народу. Основными казахскими орнаментами являются: «қошқар мүйіз», сплетения в виде трех, четырех, восьми скруток и т.д. В ювелирном, швейном и кузнечном искусстве орнаменты наносятся на бытовые и декоративные изделия, одежду и сбрую [1].

В Казахстане был достаточно развит такой вид декоративно-прикладного искусства, как ювелирное. Основной продукцией мастеров-зергеров являлись женские ювелирные украшения, пользовавшиеся большим спросом у населения. Последние можно дифференцировать на: а) пришиваемые к одежде; б) съёмные – вплетаемые в косы, надеваемые на кисти рук, пальцы, на шею и грудь. Разнообразными были кольца и перстни, которые являлись повседневными украшениями. Больше всего ценились разнообразные перстни со вставкой из камня, сердолика или стекла. В одних случаях декоративная основа опиралась на поделочный металл, его форму и орнаментацию, в других – на камень, его цветовую насыщенность, глубину прозрачности. Наряду с утилитарным значением, перстни имели и смысловое значение. Например, встречаемые по всему Казахстану перстни типа «құс мұрын жүзік» (птичьего клюва) или в виде черепахи «тасбақа жүзік» несли в себе фактор процветания [2-3].

Таким же разнообразием отличаются съёмные украшения, и в первую очередь, браслеты (білезік), которые изготавливались путем холодной и горячейковки. Некоторые из них вырезались из готовых серебряных пластинок, другие – сплетали из серебряной проволоки, третьи же были полые внутри, так как выполнялись способом дутья. Особенностью традиционных браслетов было то, что они могли быть

как сплошными, так и составными. Последние, образующиеся из двух-трех частей, изготовленные шарнирным способом, именовались «топсалы білезік», другие, соединенные при помощи створок – «қақпақ білезік». Более лаконичные и выразительные очертания имели браслеты круглых, квадратных форм, так называемые «жұмыр білезік», отмеченные в центральной части выступами, а на концах порой смоделированных в виде змеиной головы. Такой же оригинальностью отличались браслеты «тасты білезік», выполненные из подвижно соединенных камней в оправе. Не менее специфичными и особенными были «бес білезік» – гарнитурный браслет с кольцами, живописно обрамляющий всю кисть руки. Аналогичный интерес представляют ажурные филигранные браслеты «жұқа селдір білезік», отличающиеся тонкостью исполнения, изысканностью [4-5].

Разнообразные кованые, массивные и плоские женские браслеты были распространены в Жетысу, Восточном, Северном и Центральном Казахстане. В западных областях республики встречались массивные плоские браслеты, украшаемые сканью, камнями. На территории Кызыл-Ординской области можно встретить тонкие браслеты с застежкой, а в северном и восточном регионах – массивные литые браслеты с выступами. Отметим, что вес литых браслетов достигал 100 и более граммов. Поверхность их посредством гравировки украшалась геометрическим и растительным орнаментом.

Отмеченные выше женские браслеты отличались не только своей эстетической природой, но и рядом функционально-значимых признаков, связанных с обрядами и обычаями, а также религиозно-магическими представлениями.

Например, в Центральном Казахстане было распространено такое стилевое направление технико-декоративного искусства, как нанесение орнамента путем ажурной филигрании и зернения. Одновременно мастера-зергеры пользовались и другими приемами создания ювелирных украшений: отливкой по формам, холодной ковкой, штампом и чеканом, насечкой серебра по железу. Эстетическая красота украшений достигалась мастерами-зергерами благодаря сложности орнаментики, виртуозности и чистоты исполнения. Как правило, они притягивают не только красочным орнаментом формы, но и насыщенностью цвета и правильно подобранной композицией. Заполнение внутренней части орнаментов тонким волнистыми линиями и точками придают предметам ажурность [5, с.180-181]. Перстни с щитками, кованые серьги, прутковые браслеты лунообразной формы сходны по мотивам с узбекскими [6, с.48-49], кыргызскими [7, с.32], башкирскими [8, с.75-76], уйгурскими [9]. В этом же регионе встречаются также штампованные и литые изделия, выполненные из серебра. По мнению ряда специалистов, некоторые технические и формообразующие приемы изготовления таких украшений, встречаемых в Центральном Казахстане, заимствованы у бухарских ремесленников, хотя и превосходят их по широте ассортимента [5, с.100].

Еще один из видов искусства казахского народа, существующего испокон веков – косторезное дело и нанесение на кость узоров. Традиционное богатство казахской степи – древние украшения, конные снаряжения, в том числе предметы, относящиеся к заключительному этапу каменного века. Все это говорит о глубокой истории орнаментики нашего народа и доказывает ее существование еще в древних веках. Людей, которые занимались высечением узоров на костях, в народе называли «ұста» (мастерами). Они славились своей работой, поэтому нередко к ним заказчики приезжали из дальних краев. Костью украшали верхнюю часть бытовых изделий, элементы конской упряжи и поверхность музыкальных инструментов. После того как мастер заканчивает орнаментирование, он начинает украшать их мелкими серебристыми гвоздями-набивками.

У казахов обработка кости и рога не рассматривались как отдельный вид промысла. В древности из кости изготавливали некоторые орудия труда, а также часть деталей вооружения. Для украшения деревянной домашней мебели и утвари в основном использовалась кость домашних животных. Для предназначенных украшению изделий, из кости вырезались прямоугольные, квадратные, равнобедренные или ромбообразные пластинки, поверхность которых тщательно выранивалась и обрабатывалась. Так, для обработки поверхностей кости использовали ножи, напильники, иногда и стеклянные осколки. Костяные узоры прибавались мелкими гвоздями на поверхности деревянных изделий, в заранее намеченные отверстия. На поверхность костяных изделий наряду с орнаментами наносились разнообразные геометрические узоры. Узоры, нанесенные на поверхность кости, оттенялись красными, коричневыми и зелеными цветами.

Существует множество видов бытовых изделий, украшенных инкрустацией из кости, а также резьбой по дереву, росписью, металлическими пластинками. Из них самые распространенные – «кебеже», «асадал», «әбдіре» (посудный шкаф), «жұқаяқ» (подставки для поклажи), «төсекағаш» (кровать),

«сандық», «жүкаяқ» (сундук), «ер» (седло), «піспек басы» (мутовка), «адалбақан» (вешалки для одежды), «домбыра» (музыкальный инструмент). Отметим и то обстоятельство, что при изготовлении ручек ножей, сабель, кинжалов, ковшей использовались наиболее прочные части костей лошадей и верблюдов – «асық жілік» (голени) [10].

Многие узоры, нанесенные на соответствующие изделия по виду, конструкции и содержанию сходны с орнаментами, наносимыми на войлок (текемет или сырмак). Идентичные параллели просматриваются и в соответствующих цветовых гаммах, используемых в указанных выше войлочных изделиях.

Отметим и то обстоятельство, что работы мастеров косторезного искусства всегда ценилась в различных социальных слоях казахского народа, так как они были единичными и редкими. Для сравнения скажем, что обычные бытовые вещи, изготовленные из дерева, встречались повсеместно.

Изделия, украшенные орнаментом, голубой эмалью, разноцветными драгоценными камнями и стеклами присущи только Южному Казахстану, Сырдарье и Жетысу. По сравнению с изделиями Северного Казахстана, ювелирные изделия Южного Казахстана отличаются разноцветностью, и если изделия северного региона состояли из отдельных красивых частей, то их аналоги на юге характеризовались целостностью композиции. Определенная часть местных украшений имела сходство с узбекскими и таджикскими изделиями. Здесь мы подразумеваем некоторые технические и формопридающие методы покрытия голубой эмалью, которые были характерны для бухарских мастеров. Сюда же следует отнести наличие общности единых стилевых направлений, которые несколько не уступали оригинальным изделиям среднеазиатских или бухарских мастеров.

Украшенные пояса также относятся к произведениям ювелирного искусства. По данным археологических раскопок такие пояса были распространены еще с сакского периода и были характерны для всех кочевых народов ранней и поздней средневековой Евразии.

Состоятельные женщины-казашки предпочитали носить украшения из золота и жемчуга. Среди них наибольшее распространение имели браслеты, перстни, кольца и серьги. В основном старались заказывать их в виде комплектов. Обычные простые украшения делались из серебра низкой пробы. Украшения богатых женщин отличались не только манерой исполнения, сложностью, но и особенностью орнаментации. Традиционные ювелирные изделия часто показывали возрастные отличия женщин. Как правило, женские украшения надевались с момента рождения и вплоть до смерти. Годовалой девочке прокалывали уши и продевали в них шелковые ниточки, а когда ей исполнялось два года, надевали круглые сережки, браслеты или бусы черного, белого и голубого цветов. Аналогичным образом старались одеть на грудь или шею девочки жемчуги, серебряные монеты. Также на одежду девочек прикреплялись украшения из красных, матовых камней, перьев филина, которые бы предохраняли их от сглаза. Мальчикам и девочкам делали «обереги» треугольной формы, сделанные из металлического покрытия или же из плотной ткани, внутри которых находились соответствующие изречения из священного корана. По народному представлению они служили защитой от сглаза, болезней и прочих несчастий.

Девочки, начиная с трех-четырёх лет и до десятилетнего возраста составляли вторую половозрастную группу. Девочки данной группы носили в основном недорогие украшения, бусы в два ряда, браслеты, кольца и серьги.

К четвертой-пятой группе относятся девушки старше двенадцати лет и возраста невесты. Они, особенно в дни празднеств, надевали самые красивые и дорогие украшения, в том числе серьги, браслеты, перстни и кольца. Обычно на праздники они надевали все свои ценные украшения: кольца, браслеты, серьги и подвески, которые дополнялись красиво сшитыми тубетейками, платьями и соответствующими камзолами.

В древности девушек, достигших двенадцати лет, начинали выдавать замуж. По обычаю «обручения» жених обязан был подарить невесте обручальное кольцо. Одновременно готовилась свадебная одежда и необходимые для невесты украшения, в первую очередь специальный головной убор невесты «сәукеле», украшаемый дорогим сукном и богатыми драгоценными камнями, приобретение которого было под силу только состоятельным родителям. Одновременно для молодоженов заказывали специальные свадебные перстни – «отау жүзік». После свадьбы невеста снимала все свои украшения и надевала специально сшитый платок молодухи «кимешек». В честь надевания кимешека готовили небольшой дастархан. Теперь все украшения, прикрепленные на «сәукеле», снимались и переносились на «кимешек», только в более скромном виде.

Женщины, достигшие тридцати лет, составляли пятую группу. Повседневный «кимешек» которые они одевали, украшали более простыми узорами.

К шестой возрастной группе относятся женщины 45-50 лет. Однако в Южном Казахстане женщины,

не достигшие этого возраста, но у которых имеются внуки, также причислялись к данной группе. Женщины этой группы также носили самые простые украшения. Пожилые женщины предпочитали иметь на руках «черепашины кольца», символизирующие долголетие. Для них же характерны украшения попроще: по одному браслету, сережке, а в косы вплетали обычные камни или ключи. В этом возрасте пояса менялись на обычные. Таким образом, хотя женщины пожилого возраста и сокращали количество надеваемых украшений, по укоренившимся традиционным религиозным представлениям, они все же носили их до конца своей жизни.

В связи с вышеперечисленным, украшения по возрастным категориям можно дифференцировать на следующие шесть групп:

- первая группа – 3-4 летние девочки;
- вторая – девочки от 3-4 до 10 лет;
- третья группа – незамужние девушки 10-12 лет;
- четвертая группа – молодые женщины;
- пятая группа – женщины-матери среднего возраста;
- шестая группа – пожилые женщины [11, с.172].

В источниках XVIII-XIX веков мы не встречали деления женских украшений по возрастным или социальным положениям. Если обратиться к использованию украшений с религиозной точки зрения, то у казахов различных регионов республики, равно как и отдельных народов Центральной Азии, они во многом идентичны или схожи. В настоящее время традиционные украшения представлены эстетическими и праздничными видами. В основном такие украшения надевались согласно традиционным представлениям, но никак не по возрастным категориям. Относительно развитости данного вида ювелирного прикладного искусства у казахов Южного Казахстана можно судить на основе полевых этнографических материалов и экспонатов, хранящихся в музеях городов Шымкента и Тараза.

Раньше для женщин и мужчин пожилого возраста имело важное значение наличие традиционного пояса, который обладал не только фактором красоты, особо ценимой женщинами, но и как бы олицетворял для мужчин некую реликтовую силу, имеющую свою мощь. Считалось, что по поясу можно было узнать социальное положение его обладателя. Ценные пояса хранили в семьях из поколения в поколение не только как традиционную ценность, но и как реликвию. У мужчин они делились на три вида: обычные, походные и праздничные. Нередко к нижней части таких поясов приделывали кольца, на которые прикреплялись все необходимые вещи или предметы.

Иногда батыры надевали головные уборы, похожие на шлемы, обтянутые металлическими деталями, с концов которых спускались железные сетки, прикрывавшие шею. Данный головной убор также имел несколько видов. Их называли «жыға». Этот боевой шлем надевался на специфичный «бөрік», изготовленный из кожи верблюжонка, либо из меха, именуемый «қырпу». Издревле говорили, что это самое слабое и мягкое место в головном уборе [11, 82 б.].

Нередко из нескольких составных рогов сайгаков изготавливали рукоятку ценной плетки, которую украшали серебряными или медными пластинками. В XIX веке продолжают развиваться промыслы, связанные с производством музыкальных инструментов, деревянных бытовых изделий. Этой отраслью в казахской степи занимались только мастера-мужчины. Слава о них была известна не только в родном крае, но и доходила до других регионов Казахстана.

Таким образом, традиционные изделия казахских мастеров, связанные с народным прикладным искусством или промыслами, дошедшие до нас, испокон веков, были напрямую связаны как с кочевым, полукочевым, так и оседлым видом их хозяйственной деятельности.

1. Кимаков А. Әшекей // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Т.4. – Алматы, 2002. – 24б.

2. Масанов Э.А. Кузнечное и ювелирное ремесла в казахском ауле (вторая половина XIX – начало XX вв.) // Труды Института истории, археологии и этнологии АН КазССР. – 1961. – Т.12. – С.148-170.

3. Муканов М.С. Казахские домашние художественные ремесла. – Алма-Ата, 1979. – 120 с.

4. Тәжімұратов Ә.С. Шебердің қолы ортақ. – Алматы, 1977. – 96 б.

5. Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы, 2005. – 240 с.

6. Морозова А., Аведова Н.А., Махкамова М. Народное декоративное искусство Узбекистана. – Ташкент, 1979. – 162 с.

7. Антипина К. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. – Фрунзе, 1962. – 226 с.

8. Кузеев Р.Г., Бикбулатов Н.В. Шитова Н. Декоративное творчество бакирского народа. – Уфа, 1979. – 126с.

9. Каримова Р.У. Традиционные художественные ремесла и промыслы уйгуров. – Алматы, 2005. – 226 с.
10. Тохтабаева Ш.Ж. Шедевры Великой степи. – Алматы, 2008. – 240 с.
11. Кожжахметова К.Ж. Казахская этнопедагогика. – Алматы, 1998. – 248 с.
12. Аргынбаев ХА Қазақ халқының қолөнеріні: Ғылыми зерттеу еңбек. – Алматы, 1987. – 128 б.

ПИЩА КАЗАХОВ ЗАПАДНОЙ СИБИРИ И СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА (КОНЕЦ XX – НАЧАЛО XXI В.).

А.С. Сарсамбекова – к.и.н., доцент кафедры евразийских исследований ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

Мақалада XX ғасырдың басы мен XXI ғ. Батыс Сібір мен Солтүстік Қазақстан қазақтарының тамақтану рационына салыстырмалы талдау жасалған. Зерттеліп отырған аймақтағы қазақтардың рухани мәдениетіндегі этноэволюциялық және этнотрансформациялық үдерістері анықталды. Сонымен қатар Батыс Сібір қазақтарының этномәдени өзара ықпалы зерделенді.

In article the comparative analysis of a diet of Kazakhs of Western Siberia and Northern Kazakhstan at the end of XX-the beginning of the XXI century is carried out ethnoevolutionary and etnotransformation processes in spiritual culture of Kazakhs of the studied region were revealed. Also there were established facts of ethnocultural loan at Kazakhs of Western Siberia.

Повседневный рацион казахов состоит из современных блюд, в котором стараются использовать мясо. Чаще всего респонденты называли борщ, пельмени, манты, плов, жареный картофель, котлеты, беляши, кеспе, блины, чак-чак. Необходимо отметить, что из блюд, заимствованных у восточно-славянского населения, особенной популярностью, по нашим наблюдениям, у казахов пользуется борщ. Мы считаем, что в данном случае прослеживается аналогия с казахской пищевой традицией. Как известно, после мяса казахи всегда подают сорпа (мясной бульон, в который кладут құрт, могут налить айран), а суповая основа борща – это также мясной бульон, который подают со сметаной. Таким образом, восточно-славянское блюдо борщ стало популярным у казахов, поскольку наблюдается схожесть в основе технологии приготовления. Необходимо отметить, что мясной бульон, в который кладут құрт, в настоящее время считается лечебным и является аналогичным лекарству хилак-форте. На территории Западной Сибири в сорпа стали выжимать сок лимона, наливают уксус, что является инновацией и свидетельствует об отходе от традиционной технологии приготовления.

На территории Северного Казахстана к указанным ответам добавились лагман, шелпек (кудай нан), в отличие от Западной Сибири, шелпек жарят каждый четверг на ужин, читают Коран и поминуют усопших, таким образом в Северном Казахстане сохранилась традиция «угощать» своих аруаков. На территории Западной Сибири шелпек жарят в четверг в ряде семей и в данном случае необходимо вести речь о заимствовании из Казахстана. Эта традиция стала наблюдаться на территории Западной Сибири на рубеже XX-XXI веков.

Казахи Западной Сибири в отличие от казахов Северного Казахстана употребляют в пищу серый хлеб (исключение составляют лица старшего поколения – от 70 и старше), на территории Северного Казахстана серый хлеб, напротив, не любят, предпочитают употреблять в пищу белый хлеб, батоны, булочки. Употребление в пищу серого хлеба, а также предпочтение казахами Западной Сибири пить чай из бокалов является фактом аккультурации и является заимствованием у русского населения. Следует отметить, что респонденты, как на территории Западной Сибири, так и на территории Северного Казахстана, не называли каши, хотя гречку используют в качестве гарнира к мясу и котлетам, а рис применяют при приготовлении плова. В основном, на завтрак вместо каши едят бутерброды с маслом и сыром (если лица старше 70-ти лет, то бутерброд может быть с соленым маслом и сыром), молодежь также употребляет в пищу бутерброды с колбасой, яичницу, омлет. Необходимо отметить, что казахи в возрасте 70-ти лет и старше не едят колбасу, полуфабрикаты (из-за наличия свиных добавок), яичницу, омлет (вместо этого предпочитают яйца, сваренные вкрутую).

Существуют возрастные пищевые предпочтения: чем старше возраст, тем меньше употребляют казахи растительной пищи и больше мучной, мясной. Соленое масло в г. Омске употребляют лица старшего поколения, молодежь и средний возраст не любят. Например, накрывать на чай казахи начинают с того, что в центр стола ставят плоскую тарелку с крупно нарезанным соленым маслом, а затем уже рассыпают бауырсаки и выставляют остальное. Выставленное на стол масло едят только бабушки и дедушки от 70-ти лет и старше, остальные уже нет, кушая бауырсаки с вареньем, и тарелка с маслом, практически не тронутая, возвращается назад. Но масло необходимо ставить на стол, поэтому многие хозяйки для того,

чтобы не покупать и не тратить на него деньги, просто занимают у своих бабушек и, приняв гостей, возвращают назад. В Кокшетау такой ситуации нами замечено не было, так как основная масса кокшетауцев, как уже упоминалось выше – это горожане в первом поколении, а в сельской местности соленое масло заготавливают на зиму с весны, поэтому кушают все, так как другой альтернативы просто нет. Изменилась и технология хранения соленого масла. Согласно традиционной технологии хранения соленого масла его необходимо хранить в карыне (желудке животного), в насоящее время для этого используют эмалированные ведра, сверху масло заливают тон маймен, который не пропускает воздух и масло не портится.

Как уже упоминалось выше, казахи предпочитают мясную пищу. Для собственного потребления в городской среде покупают говядину, для гостей – баранину или конину. Традиционные блюда готовят при проведении национальных мероприятий. Необходимо отметить, что существуют, и локальные различия в технике приготовления традиционной пищи. Например, в Тюменской и Северо-Казахстанской областях при приготовлении бесбармака, добавляют картофель, разрезанный на две или четыре части. Необходимо отметить, что в исследуемых нами регионах Северного Казахстана не выявлено инноваций, которые наблюдаются в Акмолинской области. Например, согласно тюркской традиции, на похоронах варят только мясо, а в ряде районов Акмолинской области (по свидетельству информаторов в Аккольском и Енбекшөльдерском) стали делать бесбармак. Это является инновацией и заимствовано у казахов, переехавших в данные районы из Южного Казахстана (указанные районы находятся недалеко от Астаны). Также существует единая техника подачи мяса на стол: мясо подается кусками и нарезается за столом. В Костанайе, в Караганде, в Алматы, а также в последнее время и в Астане мясо подают в нарезанном виде, что свидетельствует об отходе от традиции. Подача мяса в нарезанном виде считается у казахов признаком проявления неуважения к гостям и, по мнению информаторов, возникает ощущение, что он ест чьи-то объедки или находится в столовой. Обслуживают гостей только мужчины. Мы считаем это следствием традиции, согласно которой снохам нельзя было показываться на глаза посторонним людям. Информаторы в частных беседах отмечали, что обслуживание мужчин выглядит более эстетично, так как гости сидят на полу, сами столы низкие и, обслуживая гостей (поливая из чайника им на руки, накрывая и убирая со стола), постоянно приходится нагибаться, а также хозяином дома является мужчина, следовательно, он и должен ухаживать за гостями.

На зиму стараются купить соғым (зимнее мясо). Две семьи складываются и покупают лошадь от 2,5 до 5 лет. В сельской местности соғым заготавливают сами. Как выше уже упоминалось, на территории Северного Казахстана наблюдаются этнотрансформационные процессы, являющиеся следствием экономических причин. Семьи с низким достатком вынуждены резать на зиму коров, быков. С приходом весны оставшееся мясо коптят, вялят. Необходимо отметить, что в сельской местности, в отличие от городской, летом мясо практически не употребляют в пищу, но для гостей (официальных или неожиданных) всегда варят бесбармак из копченки. Используют молоко, молочные продукты: масло, сметану, употребляют макаронные изделия, картофель в разном виде (информаторы называют картофель вторым хлебом). Творог встречается редко (в частных беседах информаторы отмечали, что обрат идет для телочек, бычков). Появились семьи, в которых солят и свиное сало, но это явление редкое и осуждаемое, хотя полуфабрикаты, колбаса, шашлык из свинины достаточно прочно вошли в пищевой рацион казахов Западной Сибири. В Северном Казахстане, напротив, казахи не употребляют в пищу свинину. Колбасу покупают халял (из конины, говядины или конины с говядиной), полуфабрикаты без свиных добавок, шашлык из окорочков, реже баранины. Наряду с мясом в пищевой рацион входит рыба (океаническая, речная, озерная), грибы. Рыбу жарят, тушат, пекут, уху варят редко. Отличие состоит в том, что на территории Северного Казахстана рыба встречается в основном речная и озерная. Также употребляют в пищу и грибы, которые заготавливают и на зиму: маринуют, солят, сушат, тушат.

По свидетельству Ш.К. Ахметовой, в Михайловском районе Алтайского края казахи из-за высокой стоимости лошади забивают на зиму, как и русские, бычка. Это говорит о явном отходе от скотоводческих традиций, так как при приеме гостей используются только баранина и конина, а также смена технологии заготовки мяса на зиму: казахи не забивают скот, а режут. При забое бычка обычай «дамге шақыру (омыртка)» уже невозможно соблюдать [1]. Почти все казахи держат свиней, так как экономически это гораздо выгоднее, чем выращивать бычков[2]. Эти факты свидетельствуют об активном развитии этнотрансформационных процессов в Михайловском районе.

Этническая специфика проявляется в национальном этикете: поведение за столом (даже в жаркое время нельзя садиться за стол раздетым), прием пищи (гендерное и возрастное разделение мест), подача

блюдо (гендерное и возрастное разделение), приготовление блюд. Например, в обиход прочно вошло такое понятие, как «чай по-казахски». «Чай по-казахски» готовят следующим образом: на березовых дровах котел воды доводят до кипения, затем наливают молоко, заварку до получения красивого «золотого» или «красного» цвета, берут на кончике ножа соль и высыплют ее в котел, добавляют соленое масло и все хорошо перемешивают. Чай получается очень вкусным, так как приготовлен на свежем воздухе, на березовых дровах, с запахом дыма. В домашних условиях такой чай приготовить нельзя. В настоящее время чай с соленым маслом пьют в сельской местности Западной Сибири и Северного Казахстана, чай с соленым маслом и солью пьют казахи из Монголии, проживающие на территории Северного Казахстана, как на селе, так и в городе. В данном случае наблюдается отход от традиционного чая: основная масса казахов по-прежнему пьют чай с молоком, но без масла, соли. По нашим наблюдениям восточно-славянское население, проживающее на территории Северного Казахстана, отошло от своей традиции «забеливать» чай молоком и пьют как казахи-с молоком. Также необходимо отметить, что, по нашим наблюдениям, казахи Северного Казахстана, в отличие от казахов Западной Сибири не пьют кофе.

Необходимо отметить, что Казахстан оказывает сильное влияние на материальную культуру казахов Западной Сибири. Казахи Западной Сибири покупают чай, привезенный из Казахстана. Казахи Тюменской и Омской областей едут в Петропавловск, казахи Новосибирской области и Алтайского края едут в Павлодар. Из Казахстана везут индийский и кенийский чай: Пиала (в период появления этого чая на рынках Казахстана он продавался с маленькой пиалой), Рояль кап (внутри каждой пачки ложка), Ассам, Жемчужина Нила, Шах, Стандарт, Марал голд, Симбо, Али, Джамбо. Необходимо отметить, что казахстанский чай сейчас стали покупать и омичи – европейцы, так как качество чая очень хорошее. Наряду с чаем из Казахстана везут коньяк, водку – дешевле стоят, чем в России, конфеты кондитерской фабрики «Рахат» (Алматы).

Мы согласны с С.А. Арутюновым, отмечавшим, что процесс интернационализации будет идти, пока существует сама культура. В процессе усвоения и адаптации тех элементов культуры, которые поднялись на интернациональный уровень, происходит нередко и утеря отдельными этническими культурами некоторых своих положительных и ценных компонентов, а иногда и полная утеря локального и этнического своеобразия[3]

1-Ахметова Ш.К., Клейменова Н.В. *Пицца степных казахов Алтайского края.// Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития. Сб. науч. тр. в 3-х ч. – Омск, 2004. – Ч.II. – С. 54-56.*

2-Там же. *Пицца степных казахов Алтайского края.// Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития. Сб. науч. тр. в 3-х ч. – Омск, 2004. – Ч.II. – С. 54-56.*

3-Арутюнов С. А. *Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М.: Наука, 1989. – С. 152.*

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД НА АРХИТЕКТУРНЫХ КОМПЛЕКСАХ ТАЛАССКОЙ ДОЛИНЫ КОНЦА III-IV ВВ.

Г.А. Терновая –

к.и.н., ведущий научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК

Мақалада Талас өңірі (Шөлтөбе, Қызылқайнартөбе) аумағында орналасқан III ғ. аяғы – IV ғ. жататын отырар-каратау мәдениетінің архитектуралық кешені қарастырылады. Жоспарындағы мұндай принцип бұрынырақ Сырдария бойында орналасқан жерлеу ескерткіштерін тұрғызу барысында қолданылған. Ескерткіштер сармат-алан тайпаларының Күн храмы ретінде анықталды.

The article considers the architectural complexes with the cruciform buildings (the end of the III–IV centuries). Constructions are located in the Talas valley (Chol-tobe, Kzyl-Kaynar-tobe). A similar principle of planning had previously been used in the construction of funerary monuments, located in the lower reaches of the Syrdarya river. Monuments defined as the temples of the Sun of Sarmatian-Alan tribes, related to the Otrar-Karatau culture.

Ключевые слова: Таласская долина, Кангной, сармато-аланы, храмы Солнца, жертвенные погребения.

В Жетысу и Южном Казахстане археологами были открыты архитектурные комплексы с крестообразными сооружениями. Памятники датированы концом III-IV вв. [42,43]. Они расположены в Таласской долине (Чоль-тобе, Кзыл-Кайнар-тобе) [21;23;24] и на юге – на территории цитадели Ясы/Туркестана (Культобе) [35]. К крестообразным сооружениям примыкали дворы в окружении построек. В планировке прослеживается сходство с близкими по времени памятниками: Сеталак-I в Бухарском оазисе [38, с. 249-250, 258-259]; с крестовидными постройками в районе Ташкента – на Шаштепа [44, 1983, с. 56-59] и

городище Мингурик [45]; с сооружением в Фергане около Чунтепа в Керкидоне [10, с. 110]. Комплексное исследование показало, что казахстанские памятники представляли собой храмы Солнца [41,42]. В основе сложения храмовой архитектуры заложен принцип, использованный ранее в погребальных сооружениях, с которыми в эпоху «протогородов» соотносилась идея храма. В то же время, в планировке и оформлении крестообразных построек прослеживается сходство с ранней христианской архитектурой [43].

В настоящей статье представлены некоторые результаты исследования, посвященного проблеме этнической принадлежности создателей казахстанских памятников конца III–IV вв.

На Культобе найдены тамги, синхронные крестообразной постройке. Крестовидная тамга с крючками на концах встречается в сармато-аланских комплексах Северного Причерноморья [14, с. 125, табл. VIII, 55б; 30, рис. 8,174; 48, рис. 23,а]. По комплексу данных, датирующих памятник Культобе, тамга, вероятно, использовалась в период конца III – первой половины IV вв. Согласно письменным источникам, во второй половине IV в., гунны покорили аланов. По замечанию С.А. Яценко, промежуточная гуннская эпоха конца IV–V вв. – между сарматским временем и ранним средневековьем – с её политической нестабильностью, масштабными миграциями и политически принижённым положением аланов под гуннской властью, почти не даёт находок изображений тамг аланов по всему ареалу их расселения [48, с. 110].

Важное место при определении и изучении этноса занимает погребальный обряд. Он представляет собой совокупность действий, осуществляемых в соответствии с нормами, несущими религиозно-идеологическую нагрузку. Форма обряда соответствует его содержанию и ряду определенных предписаний, в то же время, она менее консервативна, чем его содержание. На практике могли быть отклонения от канона, что подтверждается археологическими материалами [28, с. 68,74].

М.Г. Мошкова, выделив сложную проблему определения этноса по памятникам археологии, отметила, что далеко не всегда появление у древних авторов новых этнонимов совпадает с резкими изменениями в археологических комплексах или со сменой культур. Так же редко исторические события фиксируются в археологическом материале. Поэтому возникла одна из самых спорных проблем сарматской археологии – соотношение аланского этноса и позднесарматского археологического комплекса [25, с. 18].

В Таласской долине были открыты три погребения на Чоль-тобе (одно женское и два мужских), сделанные при жизни памятника, и погребение воина на Кзыл-Кайнар-тобе, совершенное в период запустения постройки. В недокопанном в настоящее время памятнике Культобе был вскрыт кенотаф в виде камеры-катакомбы, расположенной в восточной части вытянутого помещения крестообразной постройки [35].

Погребение женщины. На Чоль-тобе захоронение девушки в возрасте 12-15 лет обнаружено в крестообразном сооружении, с южной стороны центрального помещения на глубине 2 м (рис. 1,1). Контуры могильной ямы не прослеживались. Скелет лежал на спине в вытянутом положении, головой на северо-запад. На костяке найдена костяная трубка, вероятно, связанная с поясом. На уровне нижней части груди – керамическое пряслице, вокруг шеи – бусы, в области левого уха – бронзовая серьга из проволоки и кусочка белой массы [21].

Погребение сопоставлено со строительной жертвой, а сама погребенная с образом богини с веретеном [41]. Культ богини с веретеном прослежен на памятниках кушанского периода среднеазиатской античности (I в. до н. э. – IV в. н. э.). Появление и развитие этого образа в Средней Азии объясняется распространением античной культуры, способствовавшей возобновлению архаичных традиций, и гинекократическими традициями племен, среди которых – сарматы, участвовавшие в создании государственных образований [40].

М.С. Мерциев отметил, что на Чоль-тобе находки пряслиц и заготовок для них являются «довольно многочисленными». Среди находок на Кзыл-Кайнар-тобе отмечены глиняные пряслица дисковидной формы и каменный диск – заготовка для пряслица [21]. На памятнике Актобе-2 на средней Сырдарье (I – начало IV вв.), связанного с культурой сарматов, так же выделяется значительное количество пряслиц. [7]. Погребальный инвентарь могильника Уйгарак, относящегося к культуре сакских племен Нижней Сырдарьи VII–V вв. до н.э., позволил предположить, что прядением и ткачеством занимались женщины-жрицы, похороненные в восточной группе могильника, в их погребения клали глиняные пряслица. Обязательным атрибутом инвентаря погребений женщин-жриц были зеркала [8, с. 85,130]. Пряслица часто встречаются в сарматских могильниках северных районов Средней Азии. С точки зрения исследователей, они могли быть символическим подношением богине [20, с. 41-53; 38, с. 302].

В джетыясарских могильниках, где прослеживается преемственность с могильником Уйгарак и южными районами Средней Азии, более чем в сотне погребений сохранились керамические пряслица, иногда

по несколько штук, надетых на стержень. Пряслица находили как в женских, так и в мужских погребениях. Аналогичные пряслица распространены в материалах соседних земледельческих культур Средней Азии и Казахстана, отмечены в материалах скотоводов евразийских степей, например, у ранних сарматов Поволжья и Приуралья. Тожественные джетыясарским усеченно-биконические пряслица широко известны в материалах саргатской культуры Зауралья и в памятниках савроматов и ранних сарматов Поволжья и Южного Приуралья [18, с. 116, рис. 99,100].

Костяные полые трубки найдены в могильниках Северного Таджикистана, Кыргызстана и Казахстана. У некоторых экземпляров внутри сохранилось железо. В одном случае это был фрагмент коррозированной иглы. Проведя этнографические параллели, Б.А. Литвинский отметил, что часть таких трубочек служила игольниками. Игольники хуфцев представляли собой сложенный вдоль и зашитый внизу ремешок с надетой на него полый костяной трубочкой [20, с. 25-27, табл. 5].

Жертвенное захоронение девушки не старше 14 лет было обнаружено в подземном склепе кургана № 27 джетыясарского могильника Томпакасар [18, с. 74-76, рис. 112, ил. 31]. Игольник положен над макушкой головы погребенной. Девочка была убита двумя ударами по голове острым орудием типа клевца. Череп имел следы искусственной деформации. Покойная была положена вытянуто на спине, головой на север, тело завернуто в камышовую циновку. Останки мужчин на западной и северной суфах были ограблены в древности. На западной суфе захороненный лежал головой на север, на северной – к востоку. Судя по костям скелета, это был старый мужчина. Захоронение девочки на восточной суфе было прикрыто рухнувшим сводом и оказалось не потревоженным. На девушке были различные украшения, на талии – остатки кожаного пояса, к которому, вероятно, крепился серебряный «косметический» набор. Весь комплекс находок позволил датировать погребения в склепе не позднее IV в. [18, с. 74,76].

В джетыясарском могильнике Алтынасар 4о расположен курган № 389, частично перекрытый курганом № 390. В центре кургана на линии оси симметрии перемычки рва находилась могильная яма, под западной стенкой которой сооружен подбой, где была погребена женщина, положенная на слой камышовых циновок вытянуто на спине головой на север. В ее изголовье, у северной стенки подбоя сохранились отпечатки плетеной корзины. Внутри корзины находились: красноглиняное пряслице усеченно-биконической формы, бронзовое черешковое зеркало, под ним – деревянный гребень. Внутри керамической туалетной чашечки – фестоны позолоченной кожи от сумочки, где предположительно лежали эти предметы. Сосуды из погребения характерны для керамического комплекса IV-VI вв. [18, с. 103].

Женщина с веретеном была похоронена в подбое под западной стенкой входной могильной ямы кургана № 266 некрополя Алтынасар 4м. Надетое на остаток деревянного веретена пряслице из стенки сосуда лежало справа от ног погребенной. Женщина лежала на спине головой на север, лицом к востоку. У ее левой стопы стояла корзина из прутьев, обтянутая кожей и прикрытая плетеной крышкой. Внутри корзины находились: деревянный гребень, бронзовое зеркало, железный пинцет в кожаном чехле. На женщине было два ожерелья. На пальце левой руки – бронзовый перстень. Похожие перстни найдены в предгорных районах Ферганы и Восточного Туркестана (Хотан). Они датированы III-V вв. н.э. [18, с. 106-107, 222].

Сарматские погребения знатных женщин с разными погребальными конструкциями, территориально отдаленные друг от друга, демонстрируют важную роль женщины-жрицы, чей образ и выполняемые функции связаны с представлениями о судьбе, воплощенными в богине с веретеном. Во всех погребениях найдены пряслица или целые веретена или игольники. Богатый и разнообразный инвентарь позволяет восстановить обряд.

На территории Южной Украины, на берегу Южного Буга было найдено сарматское погребение женщины-жрицы в возрасте 45-50 лет, датированное первой половиной – серединой I-го века н.э. Оно находилось в центре кургана Соколова могила. Могильная яма, впущенная в насыпь, имела широкую прямоугольную форму. Могила была перекрыта двойным накатом из плах, положенных вдоль и поперек. Сопровождающий инвентарь позволил отнести погребенную к высшей сарматской знати. Справа от головы находилось массивное бронзовое зеркало в деревянном футляре, обтянутом кожей. На уровне бедренных костей – набор амулетов, а также бронзовый пинцет, железный игольник с бронзовой иглой, глиняное пряслице и т.д. Около голени правой ноги, в войлочной сумочке красного цвета обнаружен набор предметов туалета и культа, а вокруг нее располагались сосуды, среди них – глиняная курильница со сквозным отверстием под венчиком. В сумочке среди предметов находился каменный оселок и два железных ножа. Скелет женщины покрывала такая прозрачная кисея. В земле, заполнявшей яму, в большом количестве обнаружены обрывки толстых золотых нитей от узора полога, натянутого над погребенной [16, с. 10,20-85, 127-129].

К позднесарматскому времени относится богатое погребение женщины, открытое в кургане 2 Лебедевского могильника в Западном Казахстане [4; 26]. М.Г. Мошкова предположила датировку около середины III в. н.э. В центре кургана была обнаружена могильная яма прямоугольной формы, ориентированная по линии север-юг. На уровне древней поверхности она была перекрыта березовыми бревнами. На глубине 0,7 м в могильной яме сделаны заплечики. Стены погребальной камеры были побелены известкой и обставлены березовыми бревнами. В трех углах камеры сделаны ниши, в них обнаружены различные предметы. На дне камеры находилось захоронение женщины, лежавшей вытянуто на спине, головой на север. Под погребенной сохранились следы истлевшего помоста из толстых досок. Под ее черепом и вокруг него прослеживался пепел. Погребенную сопровождал многочисленный инвентарь. О знатности свидетельствуют украшения из золота и полудрагоценных камней. В районе кисти правой руки лежало глиняное пряслице. На груди слева – фрагмент зеркала. Слева от погребенной находился большой каменный пест. Чуть южнее песта – «монетообразный» каменный оселок. В ногах женщины лежал второй оселок в виде длинного плоского бруска. Справа от головы – серебряная ложечка с длинной ручкой.

В Центральном Крыму в кургане у села Мичурино было открыто позднесарматское погребение первой половины III в. н.э., совершенное в склепе Т-образной планировки. Камера прямоугольной формы. В противоположной входу стенке имелись три небольших выступа, расположенных на разной высоте. На одном из них лежало несколько предметов, среди которых – курильница, деревянное веретено с надетым на него пряслицем и швейная игла. Пол камеры покрывал толстый слой угля. В центре, опиравшись на шесть камней, стояла массивная деревянная колода без крышки с погребением женщины [27].

А.Б. Ашик в 1837 г. проводил раскопки большого кургана в районе села Глинище, где располагалось одно из самых крупных кладбищ Пантикапея. Внутри кургана находился каменный саркофаг со скелетом женщины, голову которой украшал золотой венчик, а тело было усыпано золотыми бляшками. В саркофаге и вокруг него найдено много вещей из золота, серебра, бронзы, железа и кожи. В погребении присутствовали также простое бронзовое зеркало и остатки золотого веретена. Особо отмечены остатки двух наборов бляшек от конской узды с изображением сарматской тамги. К интересным находкам относится золотая маска с портретными чертами мужского лица. Не исключена вероятность, что в кургане были сделаны два последовательных захоронения, одно из которых – женское, а другое – мужское. Первое приходится на начало III в. н.э., а второе на начало IV в. н.э. В Причерноморье использование масок в захоронениях античного времени – большая редкость. Возможно, этот обычай иногда применялся сарматами и близкими к ним боспорскими царями [39]. С точки зрения А.И. Айбабина, по деталям обряда подкурганное захоронение в мраморном саркофаге и другие богатые захоронения, раскопанные в Керчи, близки к аланским [1, с. 41].

На могильнике Старокорсунского городища № 2 (VI в. до н.э. – II в. н.э.), одного из самых крупных меотских поселений на Кубани, в разные годы было исследовано несколько раннесредневековых погребений. В погребении 194в находился скелет женщины зрелого возраста, лежащий вытянуто на спине, головой на восток. Могильная яма не прослежена. Череп искусственно деформирован. На левом локтевом суставе лежало бронзовое зеркало. Под черепом, с левой стороны, было найдено глиняное пряслице. Инвентарь погребения позволил предположить широкую датировку в пределах конца IV–VI в. Аналогии отмечены на памятниках сармато-аланской культуры [19, с. 127-130, рис. 1, 1-3].

В научной литературе неоднократно поднимался вопрос об особом положении женщин в сарматском обществе. Признается существование «служителей культа» в среде сарматских племен, но до сих пор остается открытым вопрос, поставленный К.Ф. Смирновым, о том, какое место они занимали в обществе, как были организованы, и была ли эта «профессия» женской [36, с. 202,203,254].

Б.Н. Граков на примере аланской – позднесарматской или шиповской культуры II–IV вв. н.э. показал переход от матриархата к патриархату, когда, по его мнению, «окончательно восторжествовало патриархальное начало над материнским. Осталась лишь его слабая тень в отправлениях домашнего культа». В качестве примера были приведены два богатых погребения у станции Шипово Уральской железной дороги (Западно-Казахстанская обл.). Один из приведенных примеров – курган № 2, погребение № 2 близ поселка Каменного у станции Шипово. Рядом с лежащими останками мужчины был «брошен» женский костяк. У обоих одинаково деформированы черепа. На черепе женщины – следы насильственной смерти. Сначала был нанесен надрез и сильный удар мечом по темени, от которого выкололся кусок кости. Затем последовал удар мечом, снесший весь правый висок. «Таким жестоким актом закончилось сарматское, столетиями жившее женовластие». Аланская культура развилась на почве предыдущих,

приняла и унифицировала ранее установившиеся формы быта и ритуала, внося ряд новых деталей [11]. Как известно, пережитки сарматского матриархата ярко отражены в фольклоре и быту и многих народов Средней Азии (узбеков, казахов, туркмен, каракалпаков), в этногенезе которых активное участие приняли древние иранцы-саки (скифы) и массагеты, а позже и аланы.

Пряслица и веретена встречаются в катакомбных захоронениях Таласской долины. В верховьях р. Талас расположен Кенкольский могильник. Могильник был раскопан в 1938-1939 гг. и сразу приобрел значение своеобразного эталона хуннской культуры на территории Средней Азии [5]. По мнению С.С.Сорокина, катакомбные погребения, исследованные под руководством А.Н. Бернштама, относятся к периоду II-IV вв. и не имеют прямого отношения к истории хуннских племен. Это один из памятников тех племен, история которых в течение ряда столетий протекала на территории Южного Казахстана, Средней Азии и Восточного Туркестана [37].

В катакомбе кургана №9 Кенкольского могильника находилось парное захоронение, в котором прослеживается некоторое превосходство мужчины над женщиной. У входа стояла вазообразная курильница, рядом с ней – горка пепла; такая же курильница стояла на полу катакомбы в ногах у женского костяка. Внутри катакомбы головами на восток в вытянутом положении на четырех досках лежали два покойника – мужчина и женщина в возрасте от 40 до 60 лет. На короткой доске – женский костяк. Под костяком – ткань синего цвета, под головой – небольшой пучок травы. Подстилка под двойным погребением состояла из стеблей сложноцветного растения, цветущие части которого были оторваны и находились под головой мужского костяка. Мужской костяк лежал на трех досках настила, покрытых травой и материей синего цвета. Слева от него – деревянный посох. У настила, около правой ноги женщины стоял глиняный горшок, на дне которого лежал маленький сосудик с двумя отверстиями в боковине, внутри него – порошок из измельченных листьев двудольного растения; в горшке еще находилось веретено с каменным пряслищем. Около головы женщины стоял сосуд, к востоку от него – деревянное блюдо с лепешками из проса. Над блюдом в стене катакомбы находилась маленькая нишка, где стояла деревянная чашечка с ручкой. Стены катакомбы в кургане №9 имеют хорошо видные следы обработки чотом (рукоять чота была найдена в соседней катакомбе кургана №10). Катакомбы вырубались орудием похожим на современный киргизский чот – железный наконечник, типа кельта, насаживаемый на короткую ручку. Орудие имело вид обычного тесла и широко применялось. Следы такого чота прослежены на досках ложа в катакомбе курганов №№9, 10 и др. [5, с. 8-9, 13-14, табл. XXV].

Небольшие железные тесла относятся к широко распространенным находкам в аланских катакомбах. В тех случаях, когда свод камеры выполнен в глинистой почве, на его стенках часто видны четкие следы тесел. А.А. Цуциев предположил, что у алан орудия труда, однажды использованные для приготовления погребального сооружения, считались приносящими несчастье и оставлялись в катакомбах. Подобная традиция отмечена у осетин, погребально-поминальная обрядность которых имеет черты архаизма, восходящего к обычаям ираноязычных предков – скифов, сарматов, алан [46].

На Северном Кавказе, начиная с конца III – начала IV вв. деревянная или глиняная подстилка под покойником становится необходимым атрибутом катакомбных могил Мингечаура. В отличие от могил раннекатакомбного периода, в это время наблюдается обычай устилать дно камеры травой, досками, обожженным и сырым кирпичом, большими глиняными плитами и т.д., что связывается с обычаем сармато-аланских племен и объясняется приходом на эту территорию новых групп сармато-аланского населения. Угольная и меловая подстилки, являвшиеся существенной чертой сармато-аланского погребального обряда, в мингечаурских погребениях отсутствуют, но прослеживаются их реминисценции – угли и кусочки мела, побелка погребальной камеры и т.д. В отдельных случаях в северокавказских катакомбах подстилкой был слой речного песка. Подобная подстилка, как и подстилки из слоя гравия и гальки, встречается в Мингечауроком некрополе. В Мингечаурских катакомбах второго периода, как и в предшествующее время, отмечены следы огненного ритуала. Так же как в некоторых северокавказских аланских могилах, здесь встречаются целые головни [2, с. 83-84].

К интересным находкам в аланских захоронениях относится хмель. В каменной гробнице с одиночным женским погребением близ с. Дзивгис на шее погребенной зафиксирован толстый венок из хмеля. В аланском могильнике у с. Даргавс хмель в одной из катакомб был помещен в две деревянные миски, стоявшие вместе с другой посудой у изголовья погребенных. Следы хмеля зафиксированы в средневековых каменных ящиках в с. Джимара. Встречается он и в осетинских склепах. Осетины под голову покойника клали «маленькую подушку из хмеля. Считалось, что хмель более устойчив от гниения, он очищает место покойника, поддерживает чистоту [46].

Скорченные погребения. Нестандартные погребения у сармат и алан. Скорченные мужские захоронения на Чоль-тобе, в отличие от женского, обнаружены не в центральном сооружении, а в

коридорообразных помещениях комплекса, расположенного по периметру. В юго-восточном углу помещения 8, у стены, напротив дверного проема и вблизи дверного проема в помещении 7, под полом было обнаружено погребение мужчины европеоидного типа в возрасте 50-60 лет (рис. 1,2). Он лежал на правом боку в скорченном положении, головой на северо-восток. Вблизи захоронения были найдены: каменный оселок и скобель из широкого «скотского» ребра.

Ещё одно захоронение мужчины в возрасте 45-50 лет было обнаружено в помещении 3, где зафиксированы два дверных проема – во внешней и внутренней стенах (рис. 1,3). Погребение находилось у дверного проема в западной стене, под полом. Мужчина лежал головой на северо-запад в скорченном положении на левом боку [21].

После рассмотрения памятника Чоль-тобе, условного определения назначения основной части помещений и реконструкции обрядовой практики был сделан вывод, что захоронения мужчин были жертвенными [41]. Оселок в качестве сопровождающего инвентаря у одного из погребенных имеет определенное значение. Находки оселков встречаются в погребениях скифо-сарматского времени. Каменные оселки с отверстием в VII–III вв. до н.э. были распространены в степи и восточноевропейской лесостепи в Прикубанье, Предкавказье, на Кавказе, в захоронениях многих культур «скифоидного облика» востока степного и лесостепного пояса. Оселки с отверстием и без него есть в захоронениях белозерского и переходного времени Причерноморья и Приазовья [29, с. 68, 157]. Предполагается их культовое значение [13]. В ряде национальных версий нартского эпоса наряду с обычными упоминаются оселки, обладающие магическими свойствами. Прикосновение их помогает колдунье залечивать раны, а в исключительных случаях даже способно оживить мертвеца [47].

Погребения в скорченном виде на правом или левом боку в эпоху бронзы были распространены на обширной территории и отнесены к разным археологическим культурам. В ряде случаев они связываются с индоевропейской традицией. В скифских культурах Горного Алтая и Тувы захоронения людей в скорченном положении сохраняются до конца эпохи раннего железа [12, с. 170-171]. 6 захоронений мужчин в скорченном виде встречено на памятниках джетыясарской культуры [18, с. 108,119, рис. 50, 3-8]. Г.А. Брыкина, рассматривая погребальные сооружения и обряды Ферганы 1 тыс. н. э., отметила отражение культа солнца. В юго-западной Фергане интересен большой курган в Оут-сае. Под его насыпью на уровне древнего горизонта сделаны каменные выкладки. На восточной половине площадки почти в центре находилась еще одна кольцевая выкладка. В овальной ямке в скорченной позе лежал скелет, череп которого был отделен от тела и положен слева от погребенного. Г.А. Брыкина предположила, что площадка была культовым местом. Выкладки полукольца связаны с соляным культом, а на площадке совершались какие-то действия в честь Солнца [6, с. 109-110].

Погребения в скорченном виде встречаются у сармат. В.И. Мамонтов, рассматривая нестандартные погребальные обряды сарматов в курганах Волго-Донского междуречья, выделил единичные погребения в скорченном виде [22]. Подобные погребения присутствуют в катакомбах алан V-VIII вв., наибольшее количество которых расположено в западной части Северного Кавказа на территории Кисловодской котловины. Если подавляющее большинство мужчин погребено в вытянутой позе и встречены единичные скорченные захоронения, то среди женских погребений больше половины уложено скорчено на левом и правом боку, остальные вытянуто на спине. В одной катакомбе могут присутствовать погребения в вытянутой и скорченной позах. Часто у мужчин, женщин и детей встречаются деформированные черепа [17, с. 7,17-18; 32]. Аланскими племенами оставлен лесостепной вариант салтово-маяцкой культуры VIII-IX вв. Он занимает территорию верховий Северского Донца, Оскола и Дона. Это были аланы, которые под натиском арабских войск покинули предкавказские равнины и предгорья и двинулись на север. Подавляющим типом погребений на них являются катакомбные захоронения. Захоронения в камерах бывали одиночные, парные, семейно-групповые. Мужчин хоронили вытянуто на спине, женщин – скорченно на боку [31, с. 94].

Скорченные погребения изредка встречаются на могильниках восточных и западных славян. В южнорусских землях их насчитывается 16. В Словакии на могильнике Забор из 52 погребенных четыре находились в скорченном положении. В скорченных погребениях некоторые видят погребения волхвов [33, с. 133]. Алтайских шаманов еще недавно хоронили по обряду скифской эпохи – в специфической скорченной позе и с каменной «подушкой» под головой [15, с. 88].

Кзыл-Кайнар-тобе. «Захоронение воина». В шурфе, заложенном в северной части западного помещения крестообразного сооружения на Кзыл-Кайнар-тобе, на глубине трех метров от поверхности, было обнаружено «захоронение воина» (рис. 1,4) [24, с. 88-93, рис. 6,7]. Ко времени погребения в

помещении накопился почти 1,5 м слой, образовавшийся в период запустения. В некоторых местах сохранился свод, и в помещении оставались пустоты, в одной из которых, похожей на катакомбу, было произведено захоронение. Скелет лежал на спине у восточной стены в вытянутом положении головой на северо-восток. Это был мужчина в возрасте 50-55 лет (расовый тип – европеоидный с монголоидным). На черепе – следы искусственной деформации. В области лобной, височной и теменной частей черепа – отверстие в виде среза диаметром около 11 см. В захоронении найдены украшения, пояс, железный кинжал, железные наконечники стрел (трехперые, черешковые), железный меч, костяные обкладки лука, предмет из золотой фольги, похожий на переднюю часть фигурки лошади. Ближайшую аналогию М.С.Мерциев увидел в позднем погребении на Актобе-2 (конец IV – рубеж IV-V вв. н.э.). Сходство наблюдается в наконечниках стрел, кинжале и мече, накладках лука, украшениях и других вещах [7]. Пояса с поперечными пластинками известны в Казахстане (Канатгас, Зевакино, курган 1). Деревянные изделия в виде статуэток лошадей с золотыми обкладками найдены в мужских могилах (Белляус, Новогригорьевка, курган IX). Они так же лежали справа у бедра или колена. Мелкие лучевые подвески известны на памятниках Семиречья (Кетмень-Тюбе, Сатах) и в степных древностях [3, с. 14-20].

На основании анализа погребений на культовых объектах конца III–IV вв. и знака-тамги, найденной на Культобе, можно сделать вывод, что памятники оставлены представителями сармато-аланского племени. Судьба раннеаланского этноса связана с Кангюй и Яньцай. Основные территории Кангюя находились в бассейне Средней Сырдарьи и в районе реки Талас. Отрарско-каратауская культура была распространена в районах среднего течения Сырдарьи и в предгорьях Каратау до Таласа. Племена, исконно обитавшие на территории Кангюя, участвовали в этногенезе и формировании алан. С точки зрения некоторых исследователей, Кангюй явился колыбелью народа, более тысячелетия существовавшего под именем «аланы» [9, с. 128; 34, с. 27]. Из исторических и археологических источников известно, что союзы позднесарматских племен, в состав которых входили и аланы, в III–IV вв. занимали Северо-Западное Приаралье и Прикаспий, нижнее течение Волги и Дона, степную часть Северного Кавказа и восточную часть Северного Причерноморья, включая Крым. В рассматриваемое время эти союзы играли большую роль на юго-востоке Европы. Связанные с городами Северного Причерноморья, сармато-аланские племена создали своеобразную материальную культуру, представленную в сотнях исследованных археологических памятников. В III–IV вв. эти родственные ираноязычные племена были известны в письменных источниках под общим именем аланы, что отражено у Аммиана Марцеллина. Далее при упоминаниях об аланах имеются в виду позднесарматские племена, объединенные этим собирательным термином.

1. Айбабин А.И. *Этническая история ранневизантийского Крыма*. – Симферополь, 1999. – 352.

2. Алиев И.Г., Асланов Г.М. *К вопросу о проникновении на территорию Азербайджана племен сармато-массагето-аланского круга в первые века нашего летоисчисления*. // *Материалы по археологии и древней истории Северной Осетии*. Т. 3. – Орджоникидзе, 1975. – С. 72-88.

3. Амброз А.К. *Восточноевропейские и среднеазиатские степи V – первой половины VIII вв.* // *Степи Евразии в эпоху Средневековья. Археология СССР*. – М., 1981. – С. 10-23.

4. Багриков Г.И., Сенигова Т.Н. *Открытие гробниц в Западном Казахстане (II–IV и XIV вв.)*. // *Известия АН Каз. ССР. Серия обществ. наук. Вып. 2*. – Алма-Ата, 1968. – С.71– 89.

5. Бернштам А.Н. *Кенкольский могильник*. – Л., 1940. – 34 с.

6. Брыкина Г.А. *Погребальные сооружения и обряды Ферганы I тысячелетия н. э.* // *Древние цивилизации Евразии. История и культура*. – М., 2001. – С. 102-123.

7. Вайнберг Б.И., Левина Л.М. *Поселение Актобе 2 (I – начало IV в. н. э.)*. // *Древности Чардары*. – Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1968. – С. 11-79.

8. Вишневецкая О.А. *Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII– V вв. до н. э. По материалам Уйгарака*. ТХАЭЭ. Т. VIII. – М., 1973. – 160 с.

9. Габуев Т.А. *Ранняя история алан (по данным письменных источников)*. – Владикавказ, 1999. – 148 с.

10. Горбунова Н.Г. *Поселения Ферганы первых веков нашей эры (некоторые итоги исследования)*. // *СА*, 1977, №3. – С. 107-120.

11. Граков Б.Н. *ГΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ: Пережитки матриархата у сарматов*. // *ВДИ*, 1947, № 3. – С. 100-121.

12. Грач А.Д. *Древние кочевники в центре Азии*. – М.: Наука ГРВЛ, 1980. – 256 с.

13. Грязнов М.П. *Так называемые оселки скифо-сарматского времени*. // *Исследования по археологии СССР*. – Л., 1961. – С. 139-144.

14. Драчук В.С. *Системы знаков Северного Причерноморья*. – Киев, 1975. – 176 с.

15. Кенин-Лопсан М.Б. *Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX – начало XX в.* – Новосибирск, 1987. –168 с.

16. Ковпаненко Г.Т. *Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге*. – Киев, 1986. – 152 с.

17. Коробов Д.С. *Социальная стратификация северокавказских алан IV–IX вв.* – *Budapest*, 1999. – 50 с.

18. Левина Л.М. *Этнокультурная история Восточного Приаралья (в первом тысячелетии до н. э. – первом тысячелетии н.э.)*. – М.: Восточная литература РАН, 1996. – 398 с.
19. Лимберис Н.Ю., Марченко И.И. *Раннесредневековые погребения из могильника Старокорсунского городища № 2. // Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем: СПб., 2009. – С. 127-142.*
20. Литвинский Б.А. *Орудия труда и утварь из могильников Западной Ферганы*. – М., 1978. – 216 с.
21. Максимова А.Г., Мерицьев М.С. *Восточная округа Тараза в I тыс. н.э. Архив ИА МОН РК. Инв. № 1183. – 150 с., илл.*
22. Мамонтов В.И. *Нестандартные погребальные обряды сарматов*. *htm*.
23. Мерицьев М.С. *Поселение Чоль-тобе в северных предгорьях Киргизского Алатау. // Вестник АН Каз. ССР, № 12. – Алма-Ата, 1966. – С. 69-73.*
24. Мерицьев М.С. *Поселение Кзыл-Кайнар-тобе I-IV веков и захоронение на нем воина IV-V века // По следам древних культур Казахстана. – Алма-Ата, 1970. – С. 79-92.*
25. Мошкова М.Г. *К вопросу о катакомбных погребальных сооружениях как специфическом этническом определителе. // История и культура сарматов. – Саратов, 1983. – С. 18-29.*
26. Мошкова М.Г. *Женское погребение в кургане 2 из Лебедевского могильного комплекса (раскопки Г.И.Багрикова). // Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем. – СПб. – с. 99-113.*
27. Мульд С.А. *Позднесарматское погребение в Центральном Крыму. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Вып. VIII. – Симферополь, 2001. – С. 51-67.*
28. Ольховский В.С. *Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий. // СА, №1, 1986. – С. 65-76.*
29. Ольховский В.С. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII–III в. до н. э.)*. – М., 1991. – 256 с.
30. Ольховский В.С. *Тамга (к функции знака). // Историко-археологический альманах, № 7. – Армавир, 2001. – С. 75-86.*
31. Плетнева С.А. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. – М., 1967. – 199 с.*
32. Рунин А.П. *Аланские катакомбные могильники V–VIII вв. в городе Кисловодске и его окрестностях. // Материалы по археологии и древней истории Северной Осетии. Т. 2. – Орджоникидзе, 1969. – С. 97-111.*
33. Русанова И.П., Тимоцук Б.А. *Языческие святилища древних славян. – М., 2007. – 304 с.*
34. Скрипкин А.С. *О времени появления аланов в Восточной Европе и их происхождении (историографический очерк). // Историко-археологический альманах, № 7. – Армавир, 2001. – С.15-40.*
35. Смагулов Е.А., Ержигитова А.А., Торгоев А.И. *Открытие архитектурного комплекса цитадели древнего Ясы/Туркестана. // Материалы международной научной конференции. 12-15 декабря 2011 г., г Алматы. Том. III. – С. 61-71.*
36. Смирнов К.Ф. *Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. – М., 1964. – 375 с.*
37. Сорокин С.С. *О датировке и толковании Кенкольского могильника. //КСИИМК. Вып. 64. 1956. – С. 3-14.*
38. Сулейманов Р.Х. *Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н. э. – VII в. н. э. – Самарканд-Ташкент: Фан АН РУз, 2000. – 342 с., 201 илл.*
39. *Тайна золотой маски. – СПб.: Государственный Эрмитаж, 2009. – 204 с.*
40. Терновая Г.А. *Культ богини с веретеном в разных традициях и воплощение её образа в искусстве. // Древняя и средневековая урбанизация Евразии и возраст города Шымкент. / Материалы Международной научно-практической конференции. – Шымкент, 2008. – С. 276-310.*
41. Терновая Г.А. *Интерпретация культовых комплексов в Таласской долине IV-V вв. (по результатам археологических работ М.С. Мерицьева). // Известия НАН РК. Сер. общ. наук. – Алматы: Ғылым, 2009, №1. – С. 275-292.*
42. Терновая Г.А. *Основные принципы планировки и формообразования храмов конца III–IV вв. (отрарско-каратауская культура). – В печати.*
43. Терновая Г.А. *К вопросу о сходстве в планировке и оформлении сармато-аланских храмов конца III–IV вв. и ранних христианских памятников. – В печати.*
44. Филанович М.И. *Ташкент. Зарождение и развитие города и городской культуры. – Ташкент, 1983. – 231 с.*
45. Филанович М.И. *«Temple town» городища Мингурик в Ташкенте // Древние цивилизации на Среднем Востоке. – М., 2010. – С. 91-93.*
46. Цуцьев А.А. *Некоторые черты сходства в погребальной обрядности средневековых алан и современных осетин. // Древний Кавказ: ретроспекция культур. Международная научная конференция. XXIII Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа. – М., 2004. – С. 202-205.*
47. Цуцьев А.А. *Погребальная обрядность сарматов, алан и осетин: археолого-этнографические параллели. // Духовная культура осетин и современность: проблемы и перспективы. Материалы республиканской научно-практической конференции. Владикавказ 2009. (226 с.).*
48. Яценко С.А. *Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. – М.: «Восточная литература» РАН, 2001. – 190 с.*

Подпись к рисунку

Рис. 1. Чоль-тобе (по М.С. Мерщиеву): 1. Женское погребение за южной стеной помещения 16. 2. Мужское погребение под полом в помещении 8. 3. Мужское погребение под полом в помещении 3. Кзыл-Кайнар-тобе (по М.С. Мерщиеву): 4. Захоронение «воина» в сводчатом помещении.

К статье Терновой Г.А. Погребальный обряд на архитектурных комплексах Таласской долины конца III–IV вв.

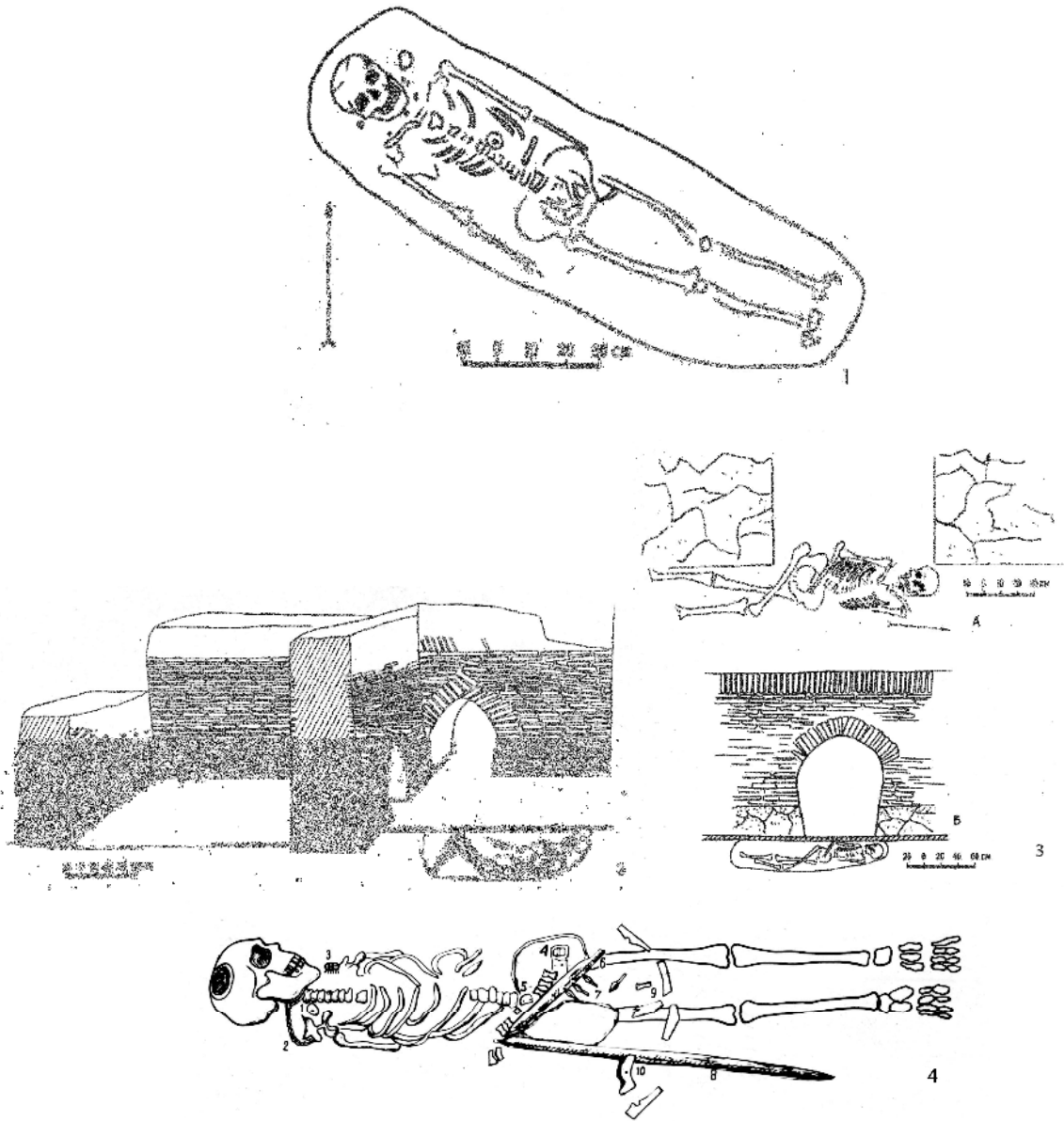

Рис. 1. Чоль-тобе (по М.С. Мерщиеву): 1. Женское погребение за южной стеной помещения 16. 2. Мужское погребение под полом в помещении 8. 3. Мужское погребение под полом в помещении 3. Кзыл-Кайнар-тобе (по М.С. Мерщиеву): 4. Захоронение «воина» в сводчатом помещении.

ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР ПЕРСОНАЛИИ

С.ЛАПИННИҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

Э.Әзретбергенова – *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті, т.ғ.к.*

В статье рассматриваются работы С.М. Лапина, которые опубликованы в печатных и научно-популярных политических изданиях о проблемах и чаяниях казахского народа. В его политико-экономических программах в воззрениях видно, что он является крупным общественным деятелем, а его творческое наследие является примером для нынешнего поколения.

The article considers working Lapin SM, which is published in print and popular science publications political problems and aspirations of the Kazakh people. In its Policy-economic programs in the views we see that it is a major public figure, and his musical legacy is an example for the present generation.

Тірек сөздер: Мусафир, Сарття Республикасы, орысша-өзбекше сөздігі, сарт

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында тарих сахнасына шыққан қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси және шығармашылық қызметі жан-жақтылығымен ерекшеленді. Атап айтқанда, өздерінің алған білімдеріне қарамастан, қоғамның қажеттіліктеріне орай түрлі тақырыптарға қамам тартты, сөйтіп өздерінің шығармашылық ізденістерінің нәтижелерін көрсете білді. Сондай зиялылардың бірі – С.Лапин еді.

С.Лапиннің шығармашылық саладағы алғашқы еңбектерінің қатарында лингвистикалық туындысын, дәлірек айтқанда, “Орысша-өзбекше сөздігін” ерекше атап көрсетуге болады. 4000 сөзден тұратын бұл сөздікті әзірлеуді С.Лапин Түркістан мұғалімдер семинариясында жергілікті тілдер тәлімгері болып қызмет етіп жүрген кезінде бастап, 1894 ж. аяқтаған болатын. Оның аталмыш еңбегі Самарқанд қаласында 1895 ж. жарық көріп, 1914 жылға дейінгі аралықта 4 рет қайта басылып шықты. Мұның өзі С.Лапиннің еңбегі қоғамдық өмірде үлкен қолданбалық сұранысқа ие болғанын аңғартады.

Өзбек тілінің қысқаша грамматикасы қоса берілген “Орысша-өзбекше сөздігінің” алғашқы басылымындағы алғы сөзде С.Лапин: “Осы еңбек жергілікті орыс тұрғындарының өзбек тіліне деген сұраныстарына сай жасалған талпыныстың нәтижесі іспеттес. Өзінің қалталық қолданысқа орай әзірленуіне байланысты “Орысша-өзбекше сөздік” барлық сөздерді толық қамтиды деп айта алмаймыз. Ол орыс адамдарына Түркістан өлкесіндегі отырықшы түз халықтармен ауызекі сөйлесуде анықтамалық кітап қызметін атқара алады деп сенесіз. Осы орайда аталмыш сөздікті әзірлеуге өзінің игі ықпалын тигізген Самарқанд облыстық статистика комитетінің төрағасы, граф Н.Я. Ростовцевқа алғыс білдіре кетуді жөн санаймын” деп жазды. [1]

С.Лапинге дейін XIX ғасырдың екінші жартысында еуропалық ғалымдар да өзбек тілі сөздерінің аудармасын жасауға талпыныс танытқан болатын. Олардың қатарында белгілі неміс ғалымы Г.Зенкерді, венгр ғалымы А.Вамбериді, орыс ғалымы Л.З. Будаговты атауға болады. Бірақ бұл ғалымдардың еңбектерінде өзбек тілі жалпы түрік тілі аясында беріліп, өзбек тіліндегі сөздердің аудармасы өте аз қамтылған болатын. Мәселен, түркі тілдерін салыстыра зерттеген алғашқы орыс ғалымы Л.З.Будаговтың екі томнан тұратын “Түркі-татар тілдерінің салыстырмалы сөздігінде” түркі халықтарының 24 тіліне тән материалдар қатар беріліп, өзара салыстырылып, жолма-жол орыс тіліне аударылып берілген. Түркия түріктерінің тілінен бастап, сол кезеңде әлі зерттеле қоймаған Сібір, Шығыс Түркістан түркілерінің тілінен мол тілдік деректер берілген болатын. Л.З. Будагов әзірлеген сөздік оғыз және қыпшақ бұтағына жататын түркі тілдерінің лексикасы негізінде құрылды. Түркі тілдерінің кейбір диалектілерін Л.З. Будагов жер аттарына қарай: бухаралықтардың, қокандықтардың, хиуалықтардың, ферғаналықтардың, қашқарлықтардың тілі және т.б. деп жіктеді. Еңбекте түрік, шағатай тілдерінің сөздік қорынан алынған түркі тілдерінің көне сөз үлгілері де жиі кездеседі. Алайда, Л.З. Будаговтың өзі куәландырғандай, сөздікті құрастыруда халықтың күнделікті қолданып жүрген сөздерінен гөрі кітаби сөздерге басты назар аударылған. [2]

Ал, С.Лапиннің “Орысша-өзбекше сөздігі” автордың өзбектердің күнделікті қолданып жүрген сөздерін аударуымен ерекшеленетін. Мұндай сөздік жергілікті билік орындарында қызмет атқарып жатқан шенеуніктерге, орыс-түзем мектептерінің мұғалімдері мен оқушыларына аса қажет болатын. Сондай-ақ “Орысша-өзбекше сөздік” Ресей мен Бұхар және Хиуа хандықтары арасында сауда-саттық қызметінде жүрген көпестер үшін де пайдалы еді. Сондықтан да С.Лапиннің “Орысша-өзбекше сөздігі”

зиялы қауым арасында қызу талқыланып, өзіндік бағаға ие болды. Сол кездегі жергілікті баспасөз беттерінде бұл сөздікке байланысты түрлі пікірлер білдіріліп жатты.

С.Лапиннің сөздігі Ресей шығыстану ғылымындағы жаңа мектептің негізін салушы, Петербург Ғылым академиясының академигі Виктор Романович Розеннің ілтипатына ие болды. В.Р. Розен ол туралы 1896 ж. “Императорлық орыс археология қоғамы Шығыс бөлімшесінің жазбалары” деген ғылыми журналдың 9-санында өзінің пікірін жариялады. Ал көрнекті ғалым А.Е. Крымский С.Лапиннің сөздігін түркологияға қосылған өзіндік үлес деп бағалады. [3]

Дегенмен, пікір білдірушілердің арасында С.Лапиннің сөздігін сынға алушылар да бар еді. Ондай пікірдің алғашқысы 1895 ж. “Туркестанские ведомости” газетінде “Мусафир” деген бүркеншек атпен жарияланды. Онда белгісіз автор “Түркістан өлкесіндегі орыстар өздері күнделікті араласатын отырықшы түземдіктердің арасында кең тараған тілдік грамматикасы мен сөздігіне бұрыннан мұқтаж болып келуде. Өкінішке орай түземдіктермен жақын араласуға мүмкіндік беретін мұндай құрал жасау жолындағы талпыныстар нәтижесіз аяқталып жатты. Оның себебі бұл іске сөздік жасаушылар жеңіл-желпі қарауы, оған ешқандай әзірліксіз, материал жинамай кірісуі болса керек. Дұрыс сөздік құрастыру жеңіл жұмыс емес. Ол үшін алдын ала материал жинастырып, оның ішіндегі ең қажетті, маңыздыларын теріп алып, тәжірибеден өткізіп көру керек. Сонда ғана оның жетіспейтін тұстары аңғарылады. Оған кейін оны толықтыра түсу бағытындағы жұмыстардың қолға алынғаны дұрыс. Түркістан өлкесіндегі отырықшы түземдіктердің сөздігін әзірлеуде бірқатар тәжірибе жинақталған. Сол тәжірибелерге сүйену абзал. Мұндай тәжірибелер қатарына Зенкердің “Түрік-араб-парсы сөздігін”, Будаговтың “Түрік-татар тілдерінің салыстырмалы сөздігін”, Вамберидің шағатай тілдері бойынша зерттеуін, Шавтың Шығыс Түркістан тілдер сөздігін жатқызуға болады”, – дей отырып, С.Лапиннің сөздігіне қатысты мынандай сын-пікірлер білдірген болатын: 1) С.Лапиннің өзбек тілі деп отырғаны өзбек тілі емес, ол сарт тілі; 2) сөздікте бірқатар сөздердің аудармасымен келісу қиын деген мазмұнда пікір білдіреді.

“Мусафир” деген бүркеншек есімдегі автор С.Лапиннің өзбек тіліндегі бірқатар сөздерді дұрыс айырмаған деп, оларды тізіп көрсете отырып, олардың өзіндік аудармасын да ұсынған болатын. Алайда ол өзіндік аудармаларын ұсына отырып, біраз қателіктерге ұрынғандығын да байқатты. Мәселен, ол С.Лапиннің өзбек тіліндегі “туятаук” (қазақшасы – түйетауық – авт.) сөзін орыс тілінде “индушка” деп аударуы дұрыс емес, оны “страус” деп аудару керек еді дейді. Бұл мысалдың өзі “Мусафир” есімді автор сынының орынсыз екендігін аңғартады. Оның үстіне автордың өзбек тілін сарт тілі деп көрсетуі сын көтермейтін. Автордың мұндай пікірге баруына Н.П. Остроумов, В.Наливкин, В.В. Бартольд секілді ғалымдардың сарт тілі мен өзбек тілін екі бөлек тіл деп есептеулері де әсер етсе керек. [4]

Сарт тілі, өзбек тілі деген мәселе бойынша XIX ғасырдың 90-жылдарының ортасында мерзімді баспасөз беттерінде үлкен пікірталас жүрген еді. Ол пікірталас С.Лапиннің 1894 ж. “Оренбургский листок” газетінде жарияланған мақаласына орай өрбіді. С.Лапин “Сарттар және олардың тілі” деп аталған мақаласында сарт және өзбек тілі деген мәселеге орай ашық пікір білдірген болатын, яғни сарт деген халық та және сарт тілі деген де жоқ деп кесіп айтады. С.Лапин өзбек деген ұлт бар және оның өзінің ұлттық тілі бар, яғни өзбектерді “сарт” деп кемсітудің қажеті жоқ деп тұжырымдады. [5]

С.Лапиннің мақаласы жарық көрісімен іле-шала В.В. Бартольд “Самарқанда түземдік тілді оқыту туралы” деп аталатын мақаласын “Окраина” атты газетте жариялап, С.Лапиннің сарт тіліне қатысты пікірін сынға алды. В.В.Бартольдтың эмоцияға берілгені соншалықты “С.Лапиннің тұжырымын білімсіздіктің көрінісі деп бағалаймын” дегенге дейін барды. В.В. Бартольд С.Лапинді Рашид-ад-Диннің, Бабырдың және Науаидің шығармаларында сарт деген халықтың ортағасырлық дәуірде болғаны жайлы айтқандарына назар аудармаған деп кінәлады. Осылайша, В.В. Бартольд сарт деген халық та бар, сарт тілі деген де бар деп қарсы шықты. [6]

Бұдан соң В.В. Бартольдтың пікірімен келіспеген С.Лапин “Туркестанские ведомости” газетінің бірнеше нөміріне қатарынан “Сарт сөзінің шығуы мен мәні туралы (В.В. Бартольдтың сынына орай)” деп аталатын көлемді мақаласын жариялады. Онда С.Лапин Рашид-ад-Дин, Бабыр және Науаи еңбектерін В.В. Бартольд Пушкин мен Лермонтовты мектеп қабырғасынан бастап қалай білсе мен де солай білетінмін, В.В. Бартольд айтпай-ақ олардың еңбектерінде сарт деген сөздің бар екендігімен таныс едім деп мәлімдейді. Сөйтіп, С.Лапин жоғарыда аталған ортағасырлық оқымыстылардың “сарт” деген сөзді парсылар мен тәжіктерді білдіру үшін, әрі түркі деген сөзге қарама-қарсы мағынада пайдаланғанын дәлелдеп көрсетеді. С.Лапин В.В. Бартольдтың “сарт дегеніміз Сырдария мен Ферғана облыстарында, сондай-ақ Әмудария бөліміндегі отырықшы түземдіктер” деген анықтамасын қисынсыз деп бағалайды.

“В.Бартольдтың мақаласына жауап бере отырып, оның артық кеткенін көңіліме алмастан, салқын қандылықпен сөз бастайын – деп жазды С.Лапин, – Сарт мәселесін шешуге (егер осылай атауға болатын

болса) көптеген адамдар талапталды. Бірақ, өкінішке орай, мәселенің әлі күнге дейін түйіні шешілген жоқ. Бұл мәселе 1876 ж. Санкт-Петербургте өткен шығыстанушылардың III Халықаралық съезінде көтерілген еді. Онда “тәжік” пен “сарт” сөзінің тарихи деректердегі мағынасы қандай, бұл атаулардың кейінгі кезде қолданылуы қандай деген сауалдар туындаған еді. Жоғарыда аты аталған мұсылмандық оқымыстылардың, Науаи мен Бабырдың көрсетуінше, алғашқы сұраққа жауап бар деуге болады. Бұл мәселеге Орта Азияға келген белгілі саяхатшы Г.Вамберидің мына пікірін қосуға болады: “Түріктер Трансоксанияның (Мауараннаһрдың) бастапқы тұрғындарын сарт деп атаған. Бұл сөздің шығу тегі маған белгісіз; атақты Алишер Науаи өзінің “Парсы және түрік тілдері туралы” атты трактатында “сарт тілі” деген сөзді қолданады. Бұл жерден айқын көретініміз, қазақ және өзбек тілінде “сарт” деген сөздің кеңінен қолданылатындығы. Қазақтар мен өзбектер “сарт” сөзін тәжіктерді, сондай-ақ тәжік мәдениетін қабылдаған отырықшы түріктерді (маңғыттарды, Ферғана қыпшақтарын, т.б.) атау үшін қолданған және оны қазір де қолданып келеді. Бірақ “сарт” деген сөзді түземдіктер жеке халықтың аты ретінде ешқашан қолданбаған”.

С.Лапин осылайша “сарт” сөзін талдай келе, өзбек пен тәжіктердің некелесуінен шыққандар орыстардың кімсің деген сұрағына өзінің шыққан тегін білмегендіктен сартпыз деп жауап беретін көрінеді, бұл әрине, “жаңа сарт” деген ұғымды білдірмесе керек, керісінше түсінбеушілікті білдірсе керек деп тұжырымдайды. Н.П.Остроумов және т.б. “сарт” деген өзбектерден, тәжіктерден және тағы басқалардан өзгеше халық бар деп шатасып жүр дейді С.Лапин. Сөйтіп, С.Лапин өзбектер мен тәжіктердің арасынан шыққандардың өздерін “сарт” деп атауына қарамастан көшпелі қазақтар мен жартылай көшпелі өзбектер “сарт” деп Түркістанның отырықшы халқын атайды деп көрсетеді. Оның пайымдауынша, “сарт” ұлт емес, сондықтан оның сарт тілі де болуы мүмкін емес болып шығады.

Өзінің пікірін дәлелдеу мақсатында “сарттар” туралы көптеген мәліметтер жинағанын С.Лапиннің мынандай мысалдар келтіруінен аңғаруға болады:

“1) Түркістан өлкесін 1873 ж. аралап көрген ағылшын саяхатшысы Скайлер былай дейді: “Түркістанның көптеген жеріндегі және Ташкенттің маңындағы түземдік халық “сарт” деген атаумен белгілі, бірақ бұл ешқандай да этнологиялық мағынаны бермейді, түземдіктердің көрсетуінше бұл өңірдегі халық екі топқа бөлінеді: отырықшы және көшпелі; көшпелілерді қазақтар деп атайды, ал отырықшы халық сарт деген атпен белгілі.

2) Профессор В.В. Бартольдтың пікірінше, сарт деп қалалықтар аталады. Ол: “Орта Азияда түрік-парсы тілінде сөйлейтін, егіншілікпен айналысатын, қолөнермен шұғылданатын халықты сарт деп атайды”, – деп жазған.

3) Ғалым Пантусов “Бабыр сұлтан жазбаларындағы Ферғана” деген мақаласында былай деп көрсеткен: “Сарттар немесе тәжіктер дегеніміз егіншілікпен, саудамен және қолөнермен айналысатын қала мен ауыл тұрғындары. Олардың түріктерден айырмашылығы парсы тілінде сөйлейтіндігі”.

4) Федченко деген зерттеуші былай деп мәлімдейді: “Орыстардың Түркістандағы бүкіл отырықшы халықты сарт деп атағанымен “сарт” сөзі түземдіктерде ешқандай да саяси, этнографиялық және антропологиялық мағына бермейді, ол сөз қалалық және отырықшы тұрғындарды атау үшін ғана қолданылады”.[7]

Парсы тілдес тәжіктер мен түркі тілдес өзбектер арасынан шыққандар өздерін “сартпыз” деп атайтындықтарына қарамастан өзбек тілінде сөйлейтіндігін, өзбектердің салт-дәстүрін ұстанатындығын ескеруді ұсынған С.Лапин олардың тіліндегі диалектіні мынандай төрт топқа жіктейді: Сырдария облысындағы, Ферғана облысындағы, Хиуа хандығындағы, Бұхар хандығындағы. Оның көрсетуінше Сырдария облысындағы диалектіде қазақ тілінің, Бұхар хандығындағы диалектіде тәжік тілінің ықпалы айқын сезілетін көрінеді.[8]

Осылайша, қазақ зиялылары арасынан «сарт» сөзінің мағынасын ғылыми әдебиетте талқыға алғаш салған Серәлі Лапин болды. «Арбаның үстінде малдас құрып отырған сарт-арбакештің шалқайған басына, мұнды, жылауық, таусылмайтын әніне қарап қазақтың осыларға берген аты дұрыс-ау деп ойлайсың» - дейді С.Лапин әзіл-қалжыңы аралас. С.Лапин «сарт» деп қазақтың отырықшы, қалалық елді атайтынын жазады. Сонымен, қазақ түсінігіне «сарт» атауы ең алдымен отырықшы елді-мекеннің тұрғыны, қазақ ең далада көшіп жүргенде, жұртқа қалған сары иттей жылауық күй кешіп отырған ел.

С.Лапиннің сарт туралы жазғандарына қарсы шыққан В.В. Бартольд қазақ адвокаты келтірген аңызды халықтық этимологияның бір көрінісі деп қатты сынады. Шығыстанушы «сарт» сөзі жазба әдебиетте алғаш рет моңғолдар тарапынан қолданылғанын ескерте отырып, Шыңғыс ханның қарлұқ билеушісі Арслан-ханға «сен сартқа ұқсайсың, сенің атың бұдан былай Арслан-сарттай болсын» дегеніне сүйене отырып, сарт сөзінің моңғол тілінен мағынасын іздеуді ұсынады.

В.В. Бартольдтің ұсынысымен сарт сөзінің моңғол тілдегі мағынасы көңілге қонымсыз. Моңғол тіліндегі кездесетін «сарт» сөзі малдың төбелін, қасқасын білдіреді немесе қимыл-қозғалысты нұсқап, желбір-желбір қағу, талпаң-талпаң ету дегенді (қазақша сарытанау болу т.б.), немесе моңғол ішіндегі сартуыл тайпасы тайпасын білдіреді. [9]

“Сарттарға” қатысты С.Лапиннің пікірлерін В.В.Бартольд қабылдай қоймағандығын осылай білдіреді. В.В. Бартольд С.Лапиннің жоғарыда аталған мақаласынан кейін оған жауап мақала жариялады. Дегенмен, В.В. Бартольд “Лапин мырзаға жауап ретінде” деп аталатын бұл мақаласында С.Лапиннің зерттеу тәсілдерін шебер меңгергенін мойындап, оны білімсіз деп айыптаған сөзін кері алатындығын да білдірген болатын.

С.Лапин мен В.В. Бартольд арасындағы “сарт” сөзіне байланысты пікірталас түркі-мұсылман халықтарының зиялы қауым өкілдерін бей-жай қалдырмаған-ды. XX ғасыр басында “сарт” сөзіне қатысты И.Гаспринский “Тәржіман” газетінде, М.Бехбуди мен Ахмет Заки Валиди өзбек тіліндегі “Ойна” журналында өздерінің пікірлерін білдірген мақалалар жариялады. Олардың мақалаларындағы пікірлер С.Лапиннің тұжырымдарымен үндесіп жатты. М.Бехбуди “Ойна” журналының үш нөміріне қатарынан “Сарт сөзі белгісіз” деген атпен мақала жариялап, “сарт” сөзінің ақиқатына жету үшін бұл сөз төңірегіндегі пікірталасты жалғастыра түсуге жергілікті оқымыстыларды белсене атсалысуға шақырды. Сондай-ақ ол Ауғанстан, Кавказ, Иран және Үндістан халықтарының сарт деген халықты білмейтіндігін, Әмудария мен Сырдария арасындағы отырықшы халықтарды тәжіктер мен өзбектер деп білетінін, тек қазақтар мен татарлардың және орыстардың ғана отырықшы түркістандықтарды сарт деп атайтынын тілге тиек ете отырып, сарт сөзінің шығуын, этимологиясын қарастырады. Осы мақсатта Ферғана, Самарқанд, Сырдария облыстарын және Бұхар хандығы мен Хиуа хандығын аралап қайтып, 92 тайпадан құралған өзбектердің арасында бірде-бір ру, Түркістан өлкесіндегі бірде-бір елді мекен мен жер-су атауының “сарт” деп аталмайтынын алға тарта отырып, сарт деген халық жоқ деп мәлімдеді. М.Бехбуди «Сарт сөзі белгісіз» мақаласында ғылыми зерттеу тәсілдеріне сүйеніп, құнды теориялық тұжырым жасауы арқылы өзінің тамаша ғалым екендігін танытты. С.Лапин секілді Түркістан өлкесіндегі әрбір халықты өз атымен атауды ұсынды. Өзбектерді сарт демей өзбек деп, қазақтарды қырғыз-қайсақ демей қазақ деп, қырғыздарды қара қырғыз демей қырғыз деп, ешқандай бұрмалаушылыққа жол бермей, өз атымен атаған дұрыс екенін ашық айтты және төмендегідей ұсыныс білдірді: “Сауатсыз, орынсыз, халыққа жат терминдерді түбірінен балта шауып құрту үшін “Түркістан өзбектері”, “Түркістан тәжіктері”, “Түркістан түркімендері” деген терминдерді кеңінен қолдануға шақырамын” деген болатын. Түркістан жағдайындағы ұлттық саяси өрлеу С.Лапин көтеріп, өзге ұлт зиялылары қолдаған мәселені 1919 ж. күн тәртібіне жаңа қырынан қойды. Бұл ұсыныс ұлттық-территориялық межелеу кезінде «Сартия Республикасы» деген атаудың орнына «Өзбек Республикасы» атауының қабылдануында үлкен маңызға ие болды.

Осылайша Түркістан халықтарының тарихы мен мәдениетін жақсы білген С.Лапин мен М.Бехбудидің ойы бір жерден шығып жатты. Барлық іске уақыт сыншы демекші арада талай жыл өткен соң “сарт” деген сөздің қолданыстан шығып қалуы С.Лапин мен М.Бехбудидің ғылыми тұжырымдарының дұрыстығын көрсетіп берді.

С.Лапин сарт сөзіне байланысты В.В. Бартольдпен пікірталас барысында қазақ халқының шығу тегіне де қатысты өз пікірін білдіре кеткен еді. Ол қазақ халқының шығу тегі V ғасырдан, дәлірек айтқанда, Енисей қырғыздарынан бастау алады дей отырып, былай деп жазады: “Шығыс жылнамаларында қырғыздар алғаш рет V ғасырда аталады. Олар сол дәуірде қазіргі Енисей және Томск губернияларының оңтүстік бөлігінде, Енисей өзенінің жоғарғы ағысындағы аңғарда қоныстанды. IX ғасырда қырғыздар өз иелігін Памир тауының оңтүстігіндегі жоталарға дейін кеңейтіп, шарықтау, гүлдену дәуіріне жетті. X ғасырда әлсіреп, XIII ғасырда тарих сахнасына екі бөлек тайпа – қазақтар мен қырғыздар ретінде бой көтерді. ...XV ғасырда Әбілхайыр ханның қысымына шыдамаған кейбір қазақ рулары Моғолстанның батыс бөлігіне қоныс аударды. Дегті-Қыпшақтағы жағдаймен келісе алмай қоныс аударғандар 1465 ж. мықты қазақ мемлекетін құрып, біртіндеп өз көршілерін ығыстыра түсті. Қазақтар 1537 ж. бүкіл Дешті-Қыпшаққа билік жүргізді” [10]

С.Лапиннің шығармашылық қызметтегі бір қыры Самарқанд қаласындағы сәулет ескерткіштеріндегі жазуларды оқып, оларды орыс тіліне аударып беруінен көрінді. Оның бұл аудармалары Самарқанда 1896 ж. “Самарқанд қаласындағы тарихи ескерткіштердегі жазулардың аудармасы” деген атпен жарық көрді.

Гүр-Әмір, Шаһи-Зинда, Бибіханым кесенесіндегі, Бибіханым мешіті мен медресесіндегі, Ширдар, Ұлығбек медресесіндегі, Шейбани хан мазарындағы және т.б. сәулет ескерткіштеріндегі араб-парсы тілінде жазылған сөздердің аудармалары осы еңбекке енді.

Самарқанд қаласындағы сәулет ескерткіштеріндегі жазуларды аудару мәселесі С.Лапинге дейін

көптеген шығыстанушы ғалымдарды толғандырып келген. Ғалымдар ол жазулардың тарихи дерек ретінде маңызы бар екендігін жақсы түсінген еді. Бұл істі қолға алған С.Лапин алдымен әйгілі қолбасшы Әмір Темір кесенесінде безендіріліп жазылған жазулардың барлығы дерлік Құран сүрелерінен алынғанын анықтады. Ал, Әмір Темір жерленген орынға қойылған қабіртаста қолбасшының 9 атасы (Тумнай хан, Әмір Қашулай, Әмір Ирдамчи Барлас, Әмір Сигунчин, Қара Шорноян, Әмір Әнжіл, Әмір Айлангир, Әмір Берғұл, Әмір Тарағай) тізіліп көрсетілгенін, қабірге “әйгілі сұлтан, сүйікті хакан Әмір Темір-Гураган” жерленгені жайында айтылғанын сөзбе сөз аударып шықты. Сондай-ақ осы қабіртаста Әмір-Темірдің арғы атасы – Тумнай хан Шыңғыс ханмен және Мұхаммед пайғамбардың күйеу баласы – Әбу Талибпен туыстас болып келетіндігі жайында берілген мәліметті былайша аударды: “Шыңғыс хан – Әмір Майсуқай Баһадүрдің ұлы, ол Барнан Баһадүрдің ұлы, ол Құбы ханның ұлы, ол жоғарыда аталған Тумнай ханның ұлы, ол Әмір Байсұнғырдың ұлы, ол Қайду ханның ұлы, ол Әмір Түтімтиннің ұлы, ол Әмір Бұқаның ұлы. Осы соңғының анасының атасы – Аланқуа. Ол өзінің әділдігімен және пәктігімен ерекшеленген. Бір күні ол бөлмеге бір қуыстан ұрланып кірген бөрі кейпіндегі адамнан жүкті болды. Ол адам өзін Әбу Талибтің ұлымын деп таныстырды” .[11]

Әрине, бұл қабіртастағы Әмір Темірдің Шыңғыс ханмен және Әбу Талибпен туыстығы жайында жазылған мәлімет шындыққа жанаспайтын. Құлыптасқа осындай мәлімет жазу арқылы Әмір Темір ұрпақтары халық алдындағы өз беделдерін көтеруді көздеген болатын. Дегенмен, қабіртастағы жазуларды аудару барысында С.Лапин бір жолды дұрыс аудармағаны белгілі болды. Мұны сол кезде В.Л. Вяткин С.Лапиннің еңбегіне берген пікірінде атап көрсеткен еді. Ол қателік Аланқуаның жүкті болуына қатысты жазылған жолды аудару барысында жіберілген. В.Л. Вяткиннің айтуынша, ол жолда Аланқуа бөлмеге адам кейпінде ұрланып кірген бөріден емес, бөлменің қуысынан түскен нұрдан жүкті болған деп жазылған көрінеді . [12]

Әмір Темірдің 1399-1404 жылдардағы Үндістандағы жеңісінің құрметіне Самарқанда салынған Бибіханым мешіті Орта Азияның ортағасырлық архитектурасының ғажап үлгісі болса, С.Лапин көп қырлы мұнаралармен көмкерілген мешіттегі жазуларды толығымен аударып, оның һижраның 801 ж. салынып біткенін айқындады.

Самарқанд қаласындағы сәулет ескерткіштерінің ішінде ерекше үлгіде салынғаны – Шаһи Зинда кесенесі. 13 мазардан тұратын бұл ескерткіштердегі жазуларды С.Лапин толығымен аударып, жеке еңбек түрінде жариялады . Кесенеге кіре берістің маңдайшасындағы жазуды С.Лапин: “Осынау алып құрылысты 838 ж. (һижра бойынша) Әмір Темір Гураганның, Шаһрухтың ұрпағы, Ұлықбек-Гураганның ұлы Абдул Әзиз хан салдырған” деп аударды.

Әмір Темір әулетінен кейін Мауараннаһрдағы билікті қолына алған Шайбани әулетінің негізін салушы – Әбілхайыр ханның немересі, Шаһ Будақ сұлтанның баласы Мұхаммед Шайбани болатын. Ол 1510 ж. Мерв түбіндегі шайқаста Иран шаһы Исмаил I қолынан қаза тапқан соң, Самарқанд қаласына жерленіп, оның қабірі үстіне мазар тұрғызылған еді. Осы қабірлердегі жазуларды аудару барысында С.Лапин Шайбани ханның “916 ж. (һижра бойынша) шағбан айының 27-не жұма күні қайтыс болды” деген жолды басқа жазба мәліметтермен салыстырып, оның дәлдігіне көз жеткізеді.

С.Лапиннің әзірлеуімен даярланған Самарқандағы сәулет ескерткіштеріндегі жазулардың аудармаларына назар аударғанда ерекше көзге түсетін жәйттердің бірі – араб, парсы тілдерінде өлең сөздермен жазылған жолдардың орыс тіліне шебер аударылғандығы. Мұның өзі С.Лапиннің шебер аудармашы ғана емес, әрі шығыс поэзиясына жетік екендігін де білдірсе керек. Самарқандағы “Ширдар” медресесіндегі жазулардың барлығы дерлік өлең сөзбен жазылған. Оның бәрін де С.Лапин орыс тіліндегі сөздерді шебер қолдана отырып, поэзиялық тілмен тәржімалағн. Аталмыш “Ширдар” медресесі 1620-1639 жылдары қазақ халқынан шыққан әйгілі қолбасшы, Самарқанд қаласының билеушісі Жалаңтөс Баһадүрдің қамқорлық көрсетуімен салынған болатын. С.Лапиннің медресе қабырғаларына өрнектеліп жазылған жазуларғы жасаған аудармасына зер салғанда Жалаңтөс Баһадүрдің медресе құрылысына тікелей атсалысқаны айқын аңғарылады. Тіпті, ол жазбаларда Жалаңтөс Баһадүрдің медресені салуға қосқан үлесі жырланған десе де болады.

Жалаңтөс Баһадүр 1646 ж. “Ширдар” және Ұлықбек медреселерінің ортасынан “Тіллә Қари” (“Алтынмен апталған”) медресесінің құрылысын бастайды, бірақ бұл медресенің құрылысы Жалаңтөс Баһадүр қайтыс болған соң, оның ізбасары Бекқұлдың жалғастыруымен бітеді. С.Лапин қатар орналасқан “Тіллә Қари” медресесі мен Ұлықбек медресесіндегі де жазуларды толық аударып, оларды салушылар жайында медресе қабырғаларында жазылып қалған мәліметтерді көпшілікке паш етеді .

Өткен тарихтың белгісі ретінде Самарқанда сақталып қалған ортағасырлық сәулет ескерткіштеріндегі

жазуларды аударып шығу үлкен қажырлы еңбек пен білімді қажет ететін. С.Лапин аталған еңбегінде “Ескерткіштердегі ол жазулардың көпшілігі бүгінде оқылуы қиынға түсетін араб тілінде, араб графикасының сьюльси және зюльфи үлгісінде жазылған. Оларды аудару барысында мүмкін болғанша түпнұсқадан ауытқымауға тырысып бақтым. Тек сөзбе-сөз аудару орыс тілінде логикалық және стилистикалық қисынсыздықтарға ұрындыратын жағдайларда ғана еркін аудармаға көштім. Жазбалардағы поэзиялық үлгілердің бұзылмауына көңіл бөлдім” деп өз пікірін білдірген. [13]

С.Лапиннің осы аудармасы шығыстанушы ғалымдар арасында жылы қабылданғанмен, оған сыни пікір білдірушілер де болмай қалған жоқ. Мәселен, “Туркестанские ведомости” газетінде аты-жөнін “Н.Ф.П.” деп көрсетумен шектелген автор: “Бұл кітапша кімге арналған? Мұндай сұрақ оны қарау барысында бірден ойға келеді. Егер Самарқандағы тарихи ескерткіштердегі жазулардың аудармасы Самарқанда тұрып жатқан қызығушыларға немесе онда тарихи ескерткіштерді көруге келген саяхатшыларға арналған болса, онда кітапшада ол ескерткіштерді суреттеу керек еді, әйтпесе, оны ескі Самарқанның жол көрсеткіші іспеттес етіп шығарған жөн еді. Ғимараттар мен ескерткіштерді суреттеместен, олардағы жазуларды жай аударма беру көпшілікке еш нәрсе бере аламайды. Егер аударма ғалымдарға немесе шын көңілмен археологиямен айналысып жүргендерге арналған болса, онда аударма түпнұсқамен қоса берілуі керек еді. Онсыз аударма әлемдегі ең мықты шығыстанушы тарапынан жасалынса да ол жарамсыз болып қалады. Археологқа алдымен түпнұсқа керек, онан соң қажетті бола қалған жағдайда аударманы қолданады. Аудармадағы көпшілік дүние бұрыннан белгілі нәрселер. Оның үстіне автор кітаптың алғысөзінде кейбір сөздердің аудармаларының дәлдігіне күмән келтіреді... Ол дегеніміз, әркімнің шамасына қарай деген бе? Ол шаманың дәрежесін қалай бағалауға болады. Аударма осылардан соң өзіне күмәнмен қарауға итермелейді. Ол күмән аудармаларды оқу барысында сейіле қоймайды” деп жазып, аудармадағы кейбір дәлсіздіктерді сынға алады. Ол ондай дәлсіздіктер қатарына Гүр Әмір кесенесіндегі жазулардың және Шаһи Зинда кесенесіндегі жазулардың кейбір тұстарын атап көрсетеді. Сонымен қатар С.Лапиннің аудармаларын сынап отырып, кейбір жазбалардың аудармалары, әсіресе жеке адамдардың туыстары тізіліп көрсетілген және олардың өмір сүрген жылдары айтылған жолдар өте маңызды болып табылады деп те мойындайды. [14]

Осылайша, С.Лапиннің еңбегін сынаған автордың көрсетуінше, аударманың осал тұстары Самарқандағы тарихи ескерткіштердің сипатталмауы, жазбалардың түпнұсқасы берілмеуі және аудармаларда кейбір дәлсіздіктердің жіберілуі болып шығады. Автордың сынындағы тарихи ескерткіштерді сипаттап жазу керек еді деуіне С.Лапин келісе қоймады. Өйткені, Самарқандағы сәулет ескерткіштерін суреттеуге арналған еңбектер ол кезде жарық көрген болатын. Ал, жазбалардың түпнұсқасын беру керек еді деп сын айтудың өзін С.Лапин тым артық кетушілік деп бағалады. Жазбалардың түпнұсқасын жариялау үшін Самарқанд қаласында арнайы жасақталған археологтар ғана емес, шығыс тілінің мамандары және суретшілер тобы бірнеше жыл қызмет етуі тиіс еді. Дегенмен, С.Лапиннің аудармасы жоғарыдағыдай авторлардың сындарына қарамастан өзіндік маңызға ие болды. Орта Азияның ортағасырлық тарихымен айналысушы ғалымдар өз еңбектерін жазу барысында С.Лапиннің аудармасындағы мәліметтерді кеңінен пайдаланып отырды. Оның үстіне ХХ ғасырдың бас кезінде Самарқанд қаласындағы көптеген тарихи ескерткіштер қараусыз қалып, біртіндеп қирай бастаған. Соның салдарынан ондағы жазулардың кейбірінің оқылуы мүмкін емес жағдайға жетіп, өшіп жатты. [15] Мәселен, Бибіханым медресесінің және Шаһи Зинда кесенесінің қабырғалары құлап, ондағы көптеген жазбалар сол қабырғалармен бірге күйреді. Сол жазулардың орыс тілінде болса да біздің заманымызға жетуіне С.Лапиннің қосқан үлесіне тиесілі баға берілу керек. Осыған байланысты ортағасырлық араб мәдениетінің үлкен жанашыры, ғалым И.Ю. Крачковский «ХІІІ ғ. ортасында мәдениеттің барлық салаларына қорытынды жасауға болады, бірақ Йақұт өзінің сөздігінде жасағандай дайын қорытындыны олардың бәрінен кездестіре алмаймыз. Ол сол кездегі жағрафиялық әдебиет саласында белгілі болғандардың жинағын жасау қажеттілігін алдын-ала сезгендей еді: оның қолы жеткен көптеген материал қиын заманның лықсып келген толқынына батып кетті» деп жазды. Түркістан өлкесіндегі ортағасырлық сәулет ескерткіштерінің көпшілігін алмағайып заманның қирау, күйреу бүліну сияқты тағдыры күтіп тұрған еді. Қазіргі ғалымдар Бибіханым медресесінің және Шаһи Зинда кесенесінің қабырғаларындағы жазуларды тікелей С.Лапиннің аудармасы арқылы қалпына келтіре алғандығы оның осы аз ғана еңбегінің құндылығын танытады.

С.Лапин Түркістан өлкесінің ортағасырлық тарихына қатысты жәдігерліктерді жинастырумен де шұғылданды. Оның жинастырған мұндай материалдары кезінде В.В. Бартольдты да қызықтырған. 1902 жылдың жазында Түркістан өлкесіне келіп қайтқан сапарынан кейін жазған есебінде В.В. Бартольд былай дейді: “Мен частный поверенный Серәлі Лапиннің жинастырғандарымен таныстым: қолжазбаларды

марқұм граф Н.Я. Ростовцев сатып алған көрінеді. Лапин мырзаның айтуынша ...қолжазбалар жетеу болған” . [16]Б.Қойшыбаевтың деректеріне қарағанда С.Лапин өзіне дейін белгісіз болған “Тұһфа әл-Хани”, “Шаһнама” дастандарының бөлек нұсқаларын да тапқан. Араб қолбасшысы ибн Куссам жайлы аңыздарды жазып қалдырған. “Шаһнаманы” С.Лапиннің парсы тілінен ауызша тәржімелеуі бойынша сарысулық Молда Ораз қазақша жырлаған .[17]

Бүкіл шығыс әлеміне әйгілі Әбу Райхан Бируни, Әлішер Науаи, Низами Ганжеви, Мүслехеддин Сағди, Омар Хайям, Мырза Алдулкадыр Бедил шығармаларын тәржімалау С.Лапиннің алдында тұрған басты мақсаттардың бірі болды. Ол осыған байланысты Бұхар хандығындағы кітапханалардан аталған ғұламалар мен ақындардың шығармаларын іздестіріп, олардың бірқатарларының жаңа нұсқаларын тапқан. Ол 1891 ж. Бұхар хандығына барған іссапары туралы берген есебінде өзі тапқан шығармаларды аудару үшін арнайы топ құру керектігін де атап көрсеткен болатын .

Түркістан өлкесінің Ресей империясының отарына айналғаннан кейінгі саяси-әлеуметтік жағдайы да С.Лапиннің шығармашылық қызметінде тыс қалмаған еді. Бұл ретте оның 1908 ж. “Слово” газетінде жарияланған “Түркістанды еске алды” деп аталатын мақаласын ерекше атап көрсетуге болады. Түркістан өлкесіне граф Пален бастаған сенаторлық тексеру комиссиясының жіберілуіне орай жазылған бұл мақалада “орыс мәдениеті өлкеге жағымды нәрселерден гөрі, жағымсыз нәрселерді анағұрлым көп алып келді” деп бағалап, патша өкіметінің отаршылдық саясатының жергілікті халыққа тигізіп келе жатқан зардаптарын ашып көрсеткен болатын.

С.Лапин осы мақаласында: “Мемлекеттік думаға үкімет Түркістан өлкесінен өкілдерді қатыстырудың қажеті жоқ деп тапты. Енді бүгін Түркістанды еске алып, оның қазіргі жағдайымен танысып, өлкені басқаруды жетілдіре түсетін жаңа ереже әзірлеуге материалдар жинастыру үшін сенаторлық тексеру комиссиясын аттандырып отыр” деп жазып, алдымен Түркістан өлкесіндегі 1867-1886 жылғы Ережелердің жергілікті халықты басқарудағы осал тұстарына тоқталды. Бұл ережелер бойынша жергілікті соттар мен әкімшілікке халықтың сайлау құқығын енгізуі арқылы патша өкіметі шет аймақтарға “демократиялық бостандық ұрығын сеуіп отырмыз” десе түбірімен қателеседі, керісінше осы сайлаулар нәтижесінде “жергілікті халық пара берудің үш деңгейлі сатысына тап болды” деп бағалады. Алдымен жергілікті халық өкілдері сайлауға түсу үшін, онан соң сайлау барысында, кейіннен сайлау нәтижесін бекіттіру үшін пара береді деп көрсетті.

Түркістан өлкесін басқару туралы Ереженің тағы бір осал тұсы ретінде С.Лапиннің мақаласында салық жүйесі де аталған. Ережеге сәйкес жергілікті халықтан алынатын түтін салығы мен земство салығы шенеуніктік аппараттарды қаржыландыру көзі ғана болмау керек, ол салықтардан халықтың мұқтаждықтарына да қаржы бөліну керек деп, Ереже бойынша земство салығы халыққа жұмсалады делінсе де халықтың одан пайда көрмей отырғандығын сынға алып, С.Лапин былай деп жазды: “Земство салығы халық мұқтаждығына тіптен жұмсалмайды. Әлі күнге дейін өлке халқына бірде-бір мектеп, аурухана, жол земство салығы есебінен салынған емес. ...Жергілікті халық балаларына семинарияда, университеттерде оқу үшін земство салығы есебінен осы уақытқа шейін ешқандай стипендия бөлініп көрген емес” .[18]

Сонымен бірге осы мақаласында С.Лапин. патша өкіметінің халық-ағарту саласындағы жүргізіп отырған іс-шараларын “Ресейдің өркениеттілік миссиясы деп бағалауға әсте болмайды” деп көрсетті, Түркістан өлкесінде ашылып жатқан орыс-түзем мектептеріне жергілікті халық балаларын орыстандыру құралы ретінде қараған үкіметтің саясаты өлкеде “орыстар мен бұратаналардың қарым-қатынасын шиеленістіре түсуде” деп мәлімдеді. Оның мақаласында жергілікті халықтың орыс-түзем мектептеріне балаларын беруден бас тартуының себебі халық-ағарту саласындағы патша өкіметінің орыстандыру саясатымен дәлелді түрде байланыстырылды.

Түркістан өлкесіндегі дін мәселесі де С.Лапиннің осы мақаласында көтерілген еді. Ол патша өкіметінің “панисламизм” қаупінен шошынып, мұсылмандық мекемелерді – мешіттер мен медреселерді қатаң бақылауға алуының астарында жергілікті халықтан ислам дінін айыру жатқандығын сынап, билік орындарының жергілікті халықтың рухани өміріне араласпауын талап етті.

Отаршылдық саясатпен бірге Түркістан өлкесіне жеткен орыс мәдениеті жергілікті халықты қызықтырмайды деп бағалап, ол мәдениеттің “жағымсыз жақтары” болашақта өлке халқына зиянын тигізетіндігін С.Лапин ескерте айтады. “Расында – деп жазды С.Лапин, түземдіктер арасында өз халқының ең жақсы қасиеттерін бойына сақтай отырып, еуропалық мәдениеттің озық үлгілерін қабылдауға талпынған адамдар да кесдеседі. Олар екі мәдениетті ұштастыру өз еліне бақыт әкеледі деп есептейді. Бірақ мұндайлар кездейсоқ қалыптасып жатқандықтан түземдіктер арасында өте аз” .[19]

Орталық баспасөзде жарық көрген С.Лапиннің мұндай мазмұндағы мақалалары билік орындары мен

ұлыдержавалық пиғылдағы орыс халқының өкілдеріне ұнай қоймады. Түркістан өлкесіндегі отарлық билік орындары С.Лапиннің мақаласын мемлекеттік құрылысқа қарсы бағытталған, халық арасында бейберекеттік туғызуы мүмкін деп бағалады. [20] Ұлыдержавалық пиғылдағы патша өкіметінің жандайшаптары С.Лапиннің мақаласына жауап қайтарып, онда айтылғандардың барлығы да “шындыққа жанаспайтындығын дәлелдеп қалуға” талпынды. Мұндай бағыттағы мақалалардың бірі 1908 ж. “Туркестанский курьер” газетінде Е.Федоров деген автордың атымен жарық көрді. “Түземдіктің шағымы” деп аталған бұл мақалада Е.Федоров С.Лапин айтқан отаршылдық саясаттың зардаптары шындыққа жанаспайды дей отырып: “Автор Түркістан өлкесіндегі орыс үстемдігінің тек жағымсыз жақтарын тізіп жазуға талпынған. Ол орыс билігінің Түркістанға әкелген жақсы қасиеттеріне көз жұма қараған. ...Орыстар билігіне дейін Түркістанда құлдық, адам саудасы, хандардың деспотизмі, шенеуніктердің паракорлығы болды. Осылардың бәрі орыс үстемдігінің арқасында жойылды. Орыстардың үстемдігімен тұрғындар құқық және әділдік дегеннің не екенін түсінді” деп жазды. [21] Дегенмен, Е.Федоров Сералының көптеген дәлелді де қисындарына қарсы келе алмай, онымен келісуге мәжбүр болады.

Осылайша С.Лапиннің мақаласы отарлық билік орындары шенеуніктерін дүрліктіріп, олардың баспасөздер арқылы “ақталуына” мәжбүрлей түсті. Мұның өзі отарлық биліктің қитұрқы саясатының қыры мен сырын жетік білген С.Лапиннің шығармашылық қызметі халық мүддесін құр сөзбен емес, дәлелді де дәйекті көсемсөзбен да қорғаумен ұштасып жатқандығын білдірсе керек.

Қорыта айтқанда, С.Лапиннің ғылыми шығармашылық қызметі “Орысша-өзбекше сөздік” шығарудан, Самарқанд қаласындағы тарихи ескерткіштердегі араб-парсы тілдеріндегі жазбаларды орыс тіліне аударуынан жарқырай көрінді. Ал мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған халық мүддесін қорғаудан туындаған мәселелерді көтеріп, оларды шешудің жолдарын ұсынған ғылыми-көпшілік және саяси мақалалары мен очерктері де қаламы қарымды, саяси-экономикалық талдау жасап, ғылыми ой тұжырымдайтын шығармашыл тұлға екендігін танытады. Түркістандағы саяси қозғалысқа белсене араласуы элиталық тұлғаларға тән оның бұл қабілетін жарқырата танытуына - ғылыми, қаламгерлік шығармашылықпен кәсіби тұрғыда айналысуына уақыт қалдырмағандығына көз жеткіземіз.

1. Карманний русско-узбекский словарь. С приложением краткой грамматики узбекского языка. Составитель С.Лапин. Самарканд, 1895. с.1. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Составитель Л.З. Будагов. т.1. – СПб., 1869. – с.8.

2. Қойшыбаев Б. Жазықсызжапашеккендер. – Алматы, “Қазақстан”, 1990. – 68 б. /15-б/.

3. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Составитель Л.З.Будагов. т.1., – СПб., 1869. – с.8.

4. Туркестанские ведомости. 1895. 21 мая.

5. Сонда.

6. Оренбургский листок. 1894. 10 ноября.

7. Бартольд В.В. О преподавании туземных наречий в Самарканде – Сочинение. т.2. ч.2. – М., 1964. – с. 303;

8. Лапин С. О значении и происхождении слова “сарт” // Туркестанские ведомости. 1895. 22 мая.

9. Сонда

10. Бартольд В.В. Еще о сове «Сарт» // Соч., Т.2., ч. 2. С.310-315

11. Бартольд В.В. Вместо ответа г-ну Лапину // Соч. т.2. ч.2., с.308.

12. Бехбуди М. Сартсузумажхулдир // «Ойна». 1914. -№22. 22 март.

13. Туркестанские ведомости. 1895. 29 мая.

14. Лапин С. Перевод надписей на исторических памятниках г. Самарканд // Справочная книжка Самаркандской области. Самарканд. 1896. с.1-22; Туркестанский сборник. т.532. – с. 89-95.

15. Туркестанские ведомости. 1896. 26 марта.

16. Лапин С. Шахи-Зинда и его намогильный памятник // Туркестанский сборник. т.532. – с. 89-95.

17. Туркестанский сборник. т.532. с.91-93.

18. СоКрачковский И.Ю. Арабская географическая литература // Избранные сочинения. –Т. 4. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1957. – 912 с. – С.330 б.

19. Бартольд В.В. Соч. т.8., с.157.

20. Қойшыбаев Б. Жазықсызжапашеккендер. – Алматы: “Қазақстан”, 1990. – 68 б. /16-б/.

21. ӨРОММ. 47-қ., 1-т., 2769-іс, 77-п.нда. с.89.

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛИМХАНА ЕРМЕКОВА

Ж.У. Кыдыралина –

д.ист.н., первый заместитель директора Института истории государства Комитета науки МОН РК

Мақала Алаш қозғалысы мен Алаш партиясы көшбасшыларының бірі, мемлекет және қоғам қайраткері, Қазақ Автономиялық Кеңестік Республикасының құрылуы мен қазақ жерлерін біріктіруге белсенді қатысқан педагог және ғалым, қазақтың тұңғыш математика профессоры Ермеков Әлімхан Әбеуұлына (1891-1970 жж.) арналған. Оның басына көптеген қиыншылықтар тап болды. Ол үш рет тұтқындалып, ГУЛАГ лагерінде барлығы 18 жылын өткізді. Алайда өмірлік беріктігі мен адамгершілік ізеттілігін сақтай отыра, ол барлық сынды лайықты өткерді.

Ә.Ермеков оқу-ағарту саласында еңбек етті, әсіресе жоғары білім беру мен ғылымға зор үлесін қосты, қазақ тіліндегі математика пәннің оқулықтар мен оқу құралдар дайындады.

The article is devoted to one of the leaders of Alash movement and the Alash party, member of the government of Alash Orda, bright and talented statesmen and public figure who actively participated in the creation of the Kazakh Autonomous Soviet Republic and reunification of the Kazakh lands, teacher and scholar, first Kazakh professor of mathematics Alimkhan Ermekov (1891-1970). He had difficult period of life being arrested three times and spent 18 years in the Gulag camps. However, due to his persistency and durability he was able to overcome all the difficulties.

A.Ermekov worked in the educational field and made a great contribution to the higher education and science. He prepared books and textbooks on mathematics in the kazakh language.

Тірек сөздер: тарихтың ұлы тұлғалары, отаншылдық және адамшылық үлгісі, тарих сабақтары, тәуелсіздік құндылықтары, Алаш қозғалысы, Алаш Орда, Қазақ Автономиялық Кеңес Республикасы, Қазақстанның шекарасының ұйғарымы, саяси қуғын-сүргін, ғылым және білім дамуына үлес.

Key words: great personalities of history, standard of patriotism and citizen, lessons of history, value of Independence, motion of Alash, Alash Orda, Kazakh Autonomous Soviet Republic, determination of borders of Kazakhstan, political repressions, contribution to development of science and education.

Одной из ярких страниц в многовековой борьбе казахского народа за независимость является история движения Алаш и его славных лидеров. Бывшие деятели Алаш и представители казахской управленческой элиты, научной и творческой интеллигенции заложили фундамент казахской государственности. Они приняли активное участие в процессе определения границ и воссоединения казахских земель, прилагали все усилия для обеспечения целостности казахской территории.

Деятели Алаш были высокообразованными людьми, владели несколькими языками. В когорте блестяще образованных и закончивших с золотой медалью учебные заведения России был и Алимхан Абеуович Ермеков, уроженец Каркаралинского уезда Семипалатинской губернии (ныне – Ақтоғайский район Карагандинской области), выходец из средне-состоятельной семьи (отец и дед его в разное время были волостными правителями). Еще в стенах Томского технологического института к студенту А.Ермекову пришло четкое осознание своего гражданского долга и предназначения. А.Ермеков в 1917 году ушел с пятого курса института, уехал в Семипалатинск, где сблизился с Алиханом Букейхановым [1, с. 51].

Именно молодому и талантливому А.Ермекову А.Букейханов и А.Байтурсынов доверили высокую миссию отстаивания государственных интересов. Еще 19-21 марта 1918 года по поручению А.Букейханова в разговоре по прямому телеграфу с Лениным и Сталиным в Москве А.Ермеков и Х.Габбасов поставили перед большевиками главный вопрос о признании целостности Казахской территории и создании автономии.

А весной-летом 1920 года, будучи членом Киргизского ЦИК (Центрального исполнительного комитета), Алимхан Ермеков делегировался в Москву с докладом «О положении Казахского края вообще, и по вопросу о границах, в особенности». Именно тогда, в процессе четырехмесячной кропотливой работы, вопреки мнениям многих других чиновников центрального аппарата, Алимхан Ермеков добился возвращения Казахстану очень важных территорий. Среди этих территорий особо следует отметить побережье Каспия, Акмолинскую и Семипалатинскую области.

Значительным и успешным результатам деятельности Алимхана Ермекова способствовали глубокое знание им вопросов права, истории этноса, экономической географии, редкое умение, несмотря на сравнительно молодой возраст (29 лет), убеждать оппонентов. В свое время талантливый поэт С.Торайгыров так охарактеризовал Алимхана Ермекова в своей поэме-посвящении лидерам Алаш: «Молодой Ермеков хваток и прозорлив, как быстролетный и зоркий сокол...» (*Государственный архив Карагандинской области (далее – ГА КО). Ф. 1487. Оп. 1. Д. 222. Л. 40*).

Авторитет А.Ермекова среди народа и его лидеров был высок и признан. На следствиях по делу алашордынцев многие отмечали, что «все алашординцы очень уважают Ермекова, и он является среди них очень влиятельным лицом, пользовавшимся большим доверием среди национальных деятелей. На вопрос, кто из населения больше любит Ермекова – бедняки, середняки или баи – они заявляли, что - всё казахское население».

Алимхан Ермеков – человек-легенда. Он достойно вынес все испытания судьбы, сохранив жизненную стойкость и человеческое благородство. По ложным обвинениям в «контрреволюционной деятельности» он находился сначала два года под следствием во внутренней тюрьме НКВД КССР, затем, в 1938 г., был приговорен к длительному лагерному заключению. В 1947 г., отбыв 9 лет в Енисейлаге, что в г. Канске Красноярского края, вернулся в Казахстан, но 4 декабря 1948 г. был вновь арестован. И еще 7 лет пришлось ему провести за колючей проволокой в городах Воркуте Коми АССР и Тайшете Иркутской области. Лишь в 1955 г. А.Ермеков был досрочно освобожден. Всего А.Ермеков находился под следствием и в заключении на протяжении восемнадцати лет. Однако и после официальной реабилитации в 1955-1957 гг. его имя долгое время было под запретом.

Алашские лидеры дают примеры нравственности, высоких порывов служения Отечеству, самопожертвования во благо народа. Алимхан Ермеков был известен и как незаурядный ученый-организатор и яркий педагог.

Сегодня Президент страны – Лидер Нации Н.А. Назарбаев поставил задачу перевода казахского языка на латиницу, при этом, предложив исключить поспешные действия, значительно продлив процесс перехода до 2025 года. **Алимхан Ермеков издал в 1935 г. на казахском языке (на латинской графике) учебник для вузов по высшей математике, а также словарь математических терминов.** В те же годы другой выпускник Томского технологического Каньш Имантаевич Сатпаев написал на латинской графике учебник математики, вскоре ему пришлось переводить его на кириллицу. В кратчайшие сроки казахские интеллектуалы, заботясь об образовании на родном языке и развитии казахского языка, могли приспособить национальные потребности к изменяющимся условиям.

Алимхан Ермеков, находясь на важных и ответственных общественно-политических постах, постоянно совмещал государственную деятельность с просветительской и научно-педагогической деятельностью. Кроме того, заметна и прерывистость его научно-педагогической деятельности в связи с нахождением его в изоляции в результате необоснованных политических репрессий. Несмотря на то, что А.Ермеков получил диплом горного инженера, но стал не геологоразведчиком, а первым казахским профессором математики. Он работал в 1917-1938, 1947-1948, 1955-1958 годах в различных вузах республики и страны: во вновь открывшихся - Казахском высшем педагогическом институте в Ташкенте, в Казахском государственном университете, а затем и в Казахском педагогическом институте, ветеринарно-зоотехническом, горно-металлургическом институтах в г. Алма-Ате, Куйбышевском плановом институте, Чимкентском технологическом институте строительных материалов, в последние годы – Карагандинском горном (позднее – политехническом) институте.

Педагог и просветитель А.Ермеков был одним из самых активных организаторов средних учебных заведений в республике сразу после Октябрьской революции, а затем и высших учебных заведений, причем он не только создавал, но и возглавлял их, вел там преподавание по математике. В 1917-1920 гг., как указывал Алимхан Абеуович в автобиографии, наряду с общественно-политической работой в бурные и тревожные годы военно-революционного времени по совместительству работал преподавателем математики на областных двухгодичных учительских курсах в г. Семипалатинске (ГА КО. Ф. 1487. Оп. 1. Д. 222. Л. 1, 2).

В 1921 году Алимхан Ермеков открывает в Каркаралинске двухступенчатую школу и педагогический техникум. Он был директором школы второй ступени и преподавал в ней математику с 1 сентября 1921 г. по 1 сентября 1924 г. (ГА КО. Ф. 1487. Оп. 1. Д. 222. Л. 29). Он добивается приглашения из других городов опытных преподавателей и учителей. Как рассказывал сам А.Ермеков, школу построили за счет обложения налогом волостей, преподавателей приглашали из Томска и Семипалатинска, а платил им не деньгами, а мясом и маслом (ГА КО. Ф. 1487. Оп. 1. Д. 222. Л. 72). С 1924 по 1925 гг. А.Ермеков работал преподавателем в педтехникуме в г. Семипалатинске (Спецгосархив ДКНБ РК по г. Алматы. Арх. № 269834. Т. 3. Л. 14).

Все годы своей жизни настоящий патриот А.Ермеков посвятил служению Родине, работал в сфере народного образования, подготовки кадров специалистов для народного хозяйства.

Следует особенно отметить, что прошлый XX век, несмотря на сложные противоречия, весь драматизм и трагизм этой эпохи, в то же время был веком колоссальных свершений и громадного скачка

вперед в социально-экономическом, духовно-культурном, научно-образовательном развитии наций. Ещё 29 октября 1926 г. в Ташкенте был открыт Казахский высший педагогический институт. Для подготовки высококвалифицированных кадров в Казахстане в эти годы были созданы высшие учебные заведения. В 1934 г. в Алма-Ате открылись Казахский государственный университет, горно-металлургический институт, институт журналистики.

С 1926 по 1928 гг., как один из немногих высококвалифицированных специалистов, Алимхан Абеуович работал сначала ассистентом, затем самостоятельным преподавателем высшей математики в Казахском высшем педагогическом институте в Ташкенте, одновременно совмещая с должностью декана естественно-математического факультета. Затем, с 1928 по 1930 учебные годы он работал доцентом кафедры математики сначала в Казахском государственном университете, а затем и в педагогическом институте в г. Алма-Ате. Среди архивных документов находим копию выписки из приказа № 152 от 1 октября 1929 г. по Казахскому государственному университету о зачислении на штатную должность доцента по кафедре математики А.А. Ермакова за подписью ректора С.Асфендиярова, который был другом Алимхана Абеуовича (ГА КО. Ф. 1487. Оп. 1. Д. 222. Л. 26). Именованный Казахским государственным университетом вуз был открыт в 1928 г., это был педагогический вуз, ныне он называется Казахским национальным педагогическим университетом имени Абая. К моменту его открытия 7 сентября 1920 г. в Ташкенте был создан Туркестанский народный университет, реорганизованный в 1923 г. в Среднеазиатский государственный университет (САГУ). В 1921/1922 учебном году в Казахстане функционировали 4 института народного просвещения на казахском, русском, татарском и смешанных языках обучения, в 1927 г. действовало 4 института просвещения, а в Ташкенте – 1 педвуз (Казахский институт просвещения). В 1926 г. он был преобразован в Казахский педагогический институт. В 1928 г. первый Казахский педагогический институт был передислоцирован из Ташкента в Алма-Ату (ГА КО. Ф. 1487. Оп. 1. Д. 222. Л. 5). 1 июля 1928 г. на специальном заседании Наркомата народного просвещения Казахстана был рассмотрен вопрос о приглашении во вновь открывшийся Казахский государственный университет профессоров из САГУ и КазПИ и решением Коллегии Наркомата из состава КазПИ в Ташкенте были приглашены в Алма-Ату Х.Досмухамедов, А.Ермаков, А.Байтурсынов, а из САГУ – профессора Кун и Смирнов. Кадровый костяк КазГУ составляли национальные кадры: кроме перечисленных деятелей здесь работали в конце 20-х – 30-е гг. видные представители казахской интеллигенции, а именно С.Сейфуллин, К.Жубанов, С.Аманжолов, М.Ауэзов, С.Муканов и мн. др. Санжар Асфендияров был первым ректором этого университета (1929-1931 гг.). 1 октября 1928 г. начал действовать педагогический факультет КазГУ, состоявший из отделений физико-технических наук, языка и культуры, естествознания. На факультете работали тогда профессора С.Асфендияров, А.Байтурсынов, Х.Досмухамедов, А.Ермаков и др. (ГА КО. Ф. 1558. Оп. 1. Д. 72. Л. 76).

С 1 апреля 1930 г. по 1 сентября 1935 г. Алимхан Ермаков работал в Алма-Атинском ветеринарно-зоотехническом институте на должностях доцента и профессора, заведующего кафедрой высшей математики. Из института был освобожден в связи переходом на работу в Горно-металлургический институт (ГА КО. Ф. 1487. Оп. 1. Д. 222. Л. 2). Алимхан Абеуович отличался высоким профессионализмом, добросовестностью и организаторским талантом педагога, за что не раз поощрялся руководством. Об этом свидетельствует грамота треугольника института от 1 июля 1934 г. о награждении и.о. профессора А.Ермакова за образцовые показатели в соцсоревновании и ударничестве, хорошую постановку учебного процесса кафедры и активное участие в коренизации почетным званием ударника (ГА КО. Ф. 1558. Оп. 1. Д. 72. Л. 76). Работу в зооветеринарном институте А.Ермаков совмещал и с работой в Институте марксизма-ленинизма, куда его пригласила супруга Л.Мирзояна, первого секретаря ЦК КП Казахстана, являвшаяся директором этого института.

В 1935 г. постановлением Высшей Аттестационной комиссии Всесоюзного Комитета по Высшему техническому образованию при ЦИК СССР от 5 января 1935 г. протоколом № 36/102 за подписью Председателя ВК по ВТО при ЦИК СССР Г.М.Кржижановского А.Ермаков был утвержден в ученом звании исполняющего обязанности профессора по кафедре математики с обязательством защитить диссертацию на ученую степень доктора наук до 1 июля 1937 г. Этот документ сохранился в семейном архиве внука деятеля - Олега Ермакова.

Ничто в жизни не достается человеку без большого труда. В 1932-1937 гг. профессор математики Ермаков интенсивно занимался разработкой научной математической терминологии и созданием учебников и учебных пособий по математике на казахском языке. По специальному заданию Наркомпроса республики возглавляемая им группа математиков (Н.Бакаев, Р.Букейханов, Р.Маскеев) успешно

разработала и опубликовала несколько бюллетеней по математической терминологии на казахском языке. Но, ни в одном учебнике по разным разделам математики, ни в сводном терминологическом словаре, выпущенных до середины 1990-х гг., не упоминалось имя Ермакова.

Алимхан Ермаков издал в 1935 г. на казахском языке учебник «Ұлы математика курсы» (Курс высшей математики), а также разработанный на основе своей педагогической практики словарь-справочник «Математические термины на казахском языке». Исследователи обнаружили их уже в период Независимости Казахстана. Как известно, до этого, после репрессий и даже после официальной реабилитации в 1957 г. о Ермакове мало кто знал, мало кто слышал. Его имя не попадало долгие годы на страницы Казахской Энциклопедии, это стало возможным лишь в 2001 г.

Учебник А.Ермакова «Курс высшей математики» на казахском языке предназначался для высших технических учебных заведений и педагогических вузов. Он был выпущен тиражом 10 тыс. экземпляров на латинской графике в Казгосиздательстве в Кызылорде в 1935 г. Хотя его содержание соответствует действующим в то время и устаревшим к настоящему времени программам, учебник представляет большой интерес для современников.

В сфере отечественной математической науки первым автором учебника математики на казахском языке в начале XX в., как не раз упоминалось, был Миржакып Дулатов (Есеп құралы. Орынбор: «Дин уа мағишат», 1914). Взявшись за сложный раздел и предмет математической науки – алгебру, К.И. Сатпаев сначала написал на арабской графике учебник алгебры в 1924 г. (объем рукописи 592 стр.), затем перевел ее на латинскую графику в 1929 г. (объемом 1400 стр.).

Наряду с вышеуказанными трудами учебник А.Ермакова «Ұлы математика курсы. Аналитикалық геометрия мен дифференциал және интеграл есептеу негіздері» («Курс высшей математики. Основы аналитической геометрии и дифференциального интегрального исчисления»), а также словарь-справочник «Қазақ тілінің математика терминдері» (Математические термины на казахском языке) явились ценными трудами.

Учебник высшей математики Алимхана Ермакова объемом 10 п.л. был переведен с русского языка, состоял из 7 глав («Детерминант теориясының элементтері» (Элементы теории детерминант), «Координат методы» (Метод координат), «Функциялық байланыс және оны көрсету тәсілдері» (Функциональная зависимость и методы ее определения), «Сызықтық функция» (Линейная функция), «Екінші реттік қисықтар» (Кривые второго порядка), «Кеңістіктегі координат методы» (Метод координат в пространстве), «Жазықтық» (Плоскость), «Түзу сызық» (Прямая).

Специалисты отмечают и ряд особенностей учебника А.Ермакова, с точки зрения языка и используемой терминологии. Даже если взять перевод названия учебника: автор назвал учебник не «Жоғары математика» (Высшая математика), а «Ұлы математика» (дословно: «Великая математика»), вкладывая в данное название весьма многозначительный смысл: и великое уважение к предмету, значительность и важность самой этой сложной и в высшей степени занимательной области науки. В учебнике используются и применяемые сегодня в современной высшей математике термины на казахском языке: *қосынды* (сумма), *қосу* (сложение), *нүкте* (точка), *теңдеу* (уравнение), *шаршы* (квадрат), *шеңбер* (окружность), *үшбұрыш* (треугольник), *түзу* (прямая), *жазықтық* (плоскость), *алым* (числитель), *бөлім* (знаменатель), *жаттық сызық* (горизонтальная линия), *сабақ* (урок), *кесінді* (отрезок), *тұйықтаушы* вектор (замыкающий вектор), *теріс бұрыш* (отрицательный угол), *тұрақты шама* (постоянная величина) и др.

В 1948 г. математик А.Ермаков опубликовал в журнале «Халық мұғалімі» статью «Емле мен терминологияның кейбір мәселелері» (Некоторые вопросы орфографии и терминологии). В ней он отмечал: «Қазақтың байырғы тілінен: нүктелер, іргелес бұрыштар, сыбайлас бұрыштар, тең бүйірлі үшбұрыштар, түзудің берілген кесіндісі, ортақ төбелі бұрыштар, үшбұрыштың қабырғалары мен бұрыштарының арасындағы тәуелділік, шеңбер, қоюшы, түйіндесу, аудан, дөңгелек, түзулер, бұрыштар, амалдар, т.б. осындай терминдердің жиындысы математика ғылымының бір саласы – геометрияның терминологиясы болды, ондай терминдерді советтік қазақ мектептерінде қазақ балаларын оқытқанда қазақ тілінде қолданып, оқушыларға ғылымнан нақты білімдер беріп жүрміз деп әбден айта аламыз және осылай деуге тәжірибеміз, ақыл-ой еңбегіміздің, зерттеу, қарастыру істеріміздің нәтижелерін толық көрсетіп отыр» [4, с. 110]. Здесь А.Ермаков отмечал, что стремился собственными средствами богатого издревле родного языка разработать и ввести в казахский язык новые математические термины. Профессор математики подчеркивал, что в казахских советских школах есть все возможности преподнести учащимся основы научных знаний на казахском языке, подтверждением чему являются накопленный опыт учителей, осуществляемые ими авторские разработки и исследования, предпринятые поиски. Таким образом, Алимхан Абеуович внес большой вклад в создание учебников математики для вузов и втузов и разработку

математической терминологии на казахском языке. Основными направлениями его научно-исследовательских и научно-методических трудов были теория вероятностей, проблемы математической статистики, теоретической механики, математической терминологии.

Кроме учебника «Курса Высшей математики. Часть 1» А.Ермеков опубликовал также на казахском языке словарь-справочник «Қазақ тілінің математика терминдері. Түсіндірме сөздігі» (Термины математики на казахском языке) [5]. Он подготовил также к публикации и сдал в печать в 1937 г. книгу «Детерминант теориясының негіздері» (Основы теории детерминантов), а также подготовил к публикации вторую часть «Курса высшей математики» на казахском языке, которая была одобрена к печати (ГА КО. Ф. 1487. Оп. 1. Д. 222. Л. 25). Позже, в период Независимости Казахстана, в 1995 г. его учебник по высшей математике был переиздан [5].

Получив звание профессора, в том же 1935 году Главным управлением учебными заведениями Наркомтяжпрома СССР от 31 марта Алимхан Абеуович был утвержден заведующим кафедрой математики и механики Алма-Атинского горно-металлургического института, а позже назначен деканом общетехнического факультета. Он проработал здесь в течение двух лет (ГА КО. Ф. 1487. Оп. 1. Д. 222. Л. 1, 2). В связи с начавшейся в 1936 году новой травлей А.Ермеков был вынужден оставить этот институт и уехать в Москву, где получил назначение от Главного управления учебными заведениями Госплана РСФСР заведующим кафедрой математики и математической статистики, профессором Куйбышевского планового института, в котором проработал до момента ареста и этапирования в г. Алма-Ату, в феврале-марте 1938 года (Спецгосархив ДКНБ РК по г. Алматы. Арх. № 269834. Т. 3. Л. 97).

После освобождения из Енисейлага, в феврале 1947 г., с февраля по апрель 1947 г., он не работал, затем поступил преподавателем акушерско-фельдшерского техникума, преподавал казахский язык, где проработал по май 1947 г. Как писал он в анкете, лето 1947 г. использовал на поездку в Москву и переезд в г. Чимкент, куда был направлен Министерством образования СССР в технологический институт строительных материалов на должность исполняющего обязанности заведующего кафедрой математики и физики. Работал там до дня своего ареста, по 4 декабря 1948 г. (Спецгосархив ДКНБ РК по г. Алматы. Арх. № 269834. Т. 3. Л. 98). С 15 августа 1947 г. по декабрь 1948 г. А.Ермеков работал и.о. заведующего кафедрой математики Чимкентского технологического института строительных материалов (ГА КО. Ф. 1487. Оп. 1. Д. 222. Л. 16). После освобождения из заключения 20 апреля 1955 г. он вернулся в Караганду, где проработал с 1955 по 1958 гг. в только открывшемся Карагандинском горном (позднее – политехническом) институте.

Таким образом, А.Ермеков трудился в общей сложности в вузах преподавателем, доцентом в течение 5 лет, профессором и заведующим кафедрой математики в течение 9 лет. Педагогический стаж с включением работы в средних учебных заведениях составил 29 лет, из них – в вузах – 20 лет, а общий стаж по специальности – 45 лет. В результате клеветы и незаслуженных обвинений талантливый педагог и учёный был лишен возможности на протяжении 18 лет заниматься плодотворной научно-педагогической творческой деятельностью.

После присвоения ученого звания профессора, как писал позже он сам в ходатайстве перед председателем Совета Министров КазССР Ж.А. Ташеневым, лишь урывками, из-за арестов и нахождения в изоляции, он работал над своей диссертацией под руководством видного ученого, действительного члена АН Узбекской ССР, профессора В.И. Романовского (ГА КО. Ф. 1487. Оп. 1. Д. 222. Л. 17). В архивах сохранилась рекомендация профессора Романовского от 28 мая 1947 г., в которой говорится: «Я давно знаю тов. Ермекова, как широко образованного человека, добросовестного и аккуратного работника и хорошего математика, который отлично может преподавать математику во всяком вузе. Он успешно занимался у меня, готовясь к докторской диссертации и я думаю, что он написал бы ее, если бы ему не помешали некоторые внешние обстоятельства» (ГА КО. Ф. 1487. Оп. 1. Д. 222. Л. 2).

Это поручительство пригодились А.А. Ермекову при поступлении на работу после освобождения из заключения в 1947 г. Необходимо было иметь поручителя, каковым и выступил знающий его наставник, профессор Романовский (ГА КО. Ф. 1487. Оп. 1. Д. 222. Л. 65). Алимхан Ермеков с увлечением и максимальной отдачей занимался любимым и избранным по призванию делом – математической наукой и подготовкой кадров высшей квалификации. Алимхан Абеуович, по словам своих коллег, несмотря на годы унижений и испытаний, проведенных в жестокой неволе, сумел сохранить человеческое обаяние, благородство и милосердие, интеллигентность, мудрость, педагогическое мастерство и талант ученого, патриотичность и активную гражданскую позицию.

Не только А.Ермеков, но и представители рода Ермековых внесли вклад в развитие науки и образова-

ния в республике. Так, сын Алимхана – Магавья (названный так в честь любимого сына Абая Кунанбаева), 1921 года рождения, в 1950 году с отличием окончил Алма-Атинский горно-металлургический институт, в 1957 году поступил в аспирантуру Казахского горно-металлургического института. В 1968 г. стал доктором геолого-минералогических наук, в 1970 г. – профессором, а в 1983 г. – членом-корреспондентом АН КазССР, а затем академиком НАН РК. Племянник Алимхана Ермакова - Мухсин Амирханович, 1914 года рождения, дипломированный металлург, кандидат технических наук, был первым директором Института металлургии и обогащения. Другой племянник - Муслим Амирханович закончил в 1930 году Тимирязевскую сельскохозяйственную академию в Москве. Работал в Институте животноводства Казфилиала ВАСХНИЛ, в 1961-1963 гг. был первым заместителем министра сельского хозяйства Казахской ССР, с 1963 по 1972 гг. – ректором Алма-Атинского зооветеринарного института. Он являлся членом-корреспондентом Академии наук Казахской ССР. Сын Муслима Амирхановича – Толеген Муслимович – посвятил себя горному делу, стал доктором технических наук, профессором, членом-корреспондентом НАН РК [7]. Внук Алимхана Ермакова – Олег Магавьянович, кандидат технических наук, – успешно начав работать в области геофизики, преподавал в Карагандинском политехническом, был начальником областного управления экономики, перешел в сферу образовательного бизнеса и руководит вместе с сыном Адилем компанией «Maryadi education» в Великобритании. В Лондоне растёт трехлетний праправнук Алимхана Ермакова – Даниал.

Вся жизнь и деятельность Алимхана Ермакова – наглядный и достойный пример для определения личной позиции в наше непростое время. В Стратегии «Казахстан-2050» в числе других задача по формированию исторического сознания и патриотизма. Воспитанию гражданско-патриотических чувств и истинных нравственных ориентиров в полной мере служило бы присвоение имени выдающегося государственного деятеля, педагога Алимхана Абеуовича Ермакова учреждениям образования республики. Великие личности поколения Алаш были светочами для своей нации, они останутся немеркнущими символами высокого человеческого духа и служения Отечеству.

1. Кыдыралина Ж.У. Алимхан Ермаков. – Алматы: ТОО «Литер М», 2012. – 320 с.

2. Садықов Т. Толыққанды төл тарихымыздың жазылатынына сенемін // Қазақ тарихы. - 2008. - № 1. – 14 б.

3. Тарихтың тағылым айдыны (Абай атындағы ҚазҰПУ-дың тарих факультетіне 75 жыл). – Алматы: Атамұра, 2009. – 288 б. (14, 16, 17, 19, 33).

4. Ермақұлы Ә. Ұлы математика курсы / Қазақстан Республикасы Білім министрлігі. – I бөлім. – 2 басылым. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1995. – 280 б.

5. Труды Республиканской научно-практической конференции «Алимхан Ермаков и становление казахстанской государственности», 19 ноября 2011 г., КарГТУ. – Карағнда, Изд-во КарГТУ, 2011. – 128 с.

6. Әлімхан Ермақұлы. Қазақ тілінің математика терминдері. Түсіндірме сөздігі. – Алма-Ата: Казиздат, 1936 (латын графикасында).

7. Грибанова Е.М. Семья Ермаковых // Мир закона. - 2001. - № 4. - С. 32-36

МАМЕД ЕМИН РАСУЛЗАДЕНИҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІ (1884-1955)

С.Қ. Шілдебай – *Магистратура және докторантура институты директорының орынбасары,
тарих ғылымдарының кандидаты*

В статье рассматривается жизнь и деятельность великого сына тюркских народов, основоположника Азербайджанской республики (1918-1920 гг.), выдающего политика, писателя, журналиста, общественного и государственного деятеля Мамеда Эмина Расулзаде. М.Э. Расулзаде после падения Азербайджанской республики был арестован, а затем отправлен в Москву, где был зачислен в штат Наркомнаца. В 1922 г. М.Э. Расулзаде бежал из Петрограда в Финляндию, затем уехал в Европу и добрался до Турции. С этого времени до конца своей жизни М.Э. Расулзаде остался в эмиграции и вел борьбу против колониальной политики Советской России, пропагандировал идею конфедеративного Кавказа, затем единого Турана.

The article discusses the life and work of the great son of the Turkic people, the founder of the Republic of Azerbaijan (1918-1920 gg.), A prominent politician, writer, journalist, public and state figure Mamed Emin Rasulzade. M. Rasulzade after the fall of the Republic of Azerbaijan was arrested and sent to Moscow, where he was employed by the People's Commissariat. In 1922, M.E. Rasulzade fled from Petrograd to Finland, then went to Europe and came to Turkey. From now until the end of his life in exile M. Rasulzade stayed and fought against the colonial policy of Soviet Russia, promoted the idea of confederation of the Caucasus, then the single Turan.

Тірек сөздер: Осман империясы, түрікшілдік, ұлттық идеология, «Мусават» партиясы, Әзірбайжан Республикасы, эмиграция, Кавказ конфедерациясы, Әзірбайжан ұлттық орталығы, тұраншылық.

Әзірбайжан халқының ұлт-азаттық қозғалысы көшбасшыларының бірі, қазіргі Әзірбайжан мемлекетінің идеологиялық және саяси негіздерін қалаушы Мамед Емин Расулзаде 1884 жылы 31 қаңтарда Баку қаласының жанындағы Новхан елді мекенінде тұратын діни қызметкердің отбасында дүниеге келген. Оның әкесі ахунд Гажи Алекпер Расулзаде дін қызметкері болғанына қарамастан өз заманының көзі ашық, көкірегі ояу, алдыңғы қатарлы көзқарастарды бойына сіңірген саналы азаматтардың қатарына кірді. Сондықтан ол өз ұлы Мамед Еминге зайырлы білім беруге ұмтылыс танытып, орыс-мұсылман мектебіне оқуға жібереді. Алғаш сауатын осы мектепте ашқан Мамед Емин артынан өз білімін жалғастыру мақсатында Бакудың техникалық училищесіне түсіп, біраз уақыт бойы осы орта оқу орнында тәлім-тәрбие алады. Алайда, осы күнге дейін тарихшыларға жас Мамед Еминнің оқуын тастап кетуге мәжбүр еткен себептер белгісіз болып отыр. М.Е. Расулзаденің өмірі мен қызметін зерттеумен айналысып жүрген тарихшы Айдын Балаев сол уақытта Мамед Емин материалдық қиыншылықтарға тап болды, сондай-ақ Бакудегі қызу саяси өмір оның оқуын толыққанды жалғастыруға мүмкіндік бермеді деген пікірлерді алға тартады [1].

XX ғасырдың басында Баку Ресей империясындағы революциялық қозғалыстың басты орталықтарының бірі болып, мұнда әр түрлі идеологиялық көзқарастар мен саяси ағымдардың өкілдері өзара күрес жүргізді. Сонымен қатар Баку қаласы Кавказ мұсылмандарының, ең алдымен әзірбайжан түркілерінің етек жая бастаған ұлт-азаттық қозғалысының орталығы міндетін де атқарды. XIX-XX ғасырлардың тоғысында Бакуде орын алған саяси күрес және қарқын алып келе жатқан ұлт-азаттық қозғалыс Мамед Емин үшін үлкен өмір мектебіне айналып, мол тәжірибе жинақтауына, азаматтық позициясының қалыптасуына өз септігін тигізді.

Мамед Еминнің және оның замандастарының өз қоғамдық-саяси қызметінің бастапқы кезеңінде радикалды социалистік ағымдарға жанашырлық танытқандарын кездейсоқтық деп қабылдауға болмайды. Бұл ағымдар патша тәртібіне үзілді-кесілді қарсы тұрды. Мамед Емин өзі кейіннен мойындағандай, әзірбайжандардың жас буыны орыс самодержавиясына ашу-ыза сезімін бойына сіңіріп ер жеткені соншалық патша үкіметінің езгісінен азат болу күресінде социалистік ұйымдардың тактикасын қолдануды барынша оңтайлы тәсіл деп тапты. Сондықтан да «патша билігіне қарсы күресте революциялық социализм, ең берік одақтас болмағанымен, барынша тиімдісі еді» [2] деп жазды М.Е. Расулзаде.

1904 жылдың күзінде М.Е. Расулзаде Кавказдағы тұңғыш мұсылман социал-демократиялық ұйымы – «Гумметті» құруға бағытталған жұмыстарға белсене араласады. Мұны кеңес тарихшылары ұзақ уақыт бойы көпшіліктен жасырып келген болатын. Аталған ұйымның өзегін 1903 жылы М.Е. Расулзаде ұйымдастырған «Әзірбайжанның жас революционерлерінің үйірмесі» құрды [3]. Батыс зерттеушілері «Гуммет» ұйымын марксизмді түркі ұлтшылдығымен ұштастыра білген ресейлік социал-демократиядағы ерекше құбылыс деп қабылдайды. Кейін М.Е. Расулзаде еске алғандай, «Гуммет» ұйымының негізін «ұлттық сана-сезімді оятуға ұмтылып, туған тіл мен әдебиетті, патша үкіметін қатаң сынның астына алған ақындардың шығармаларын оқумен, сондай-ақ жұмысшылар арасында революциялық және ұлттық мазмұндағы брошюраларды таратумен айналысқан» жас мұсылмандар құрды [4].

М.Е. Расулзаденің жас кезінен бастап саясатқа белсене араласуының басты себептерінің қатарына оның туған халқының көкірегінде ұлттық сананы оятуға деген ұмтылысын жатқызуға болады. М.Е. Расулзаденің алғаш жарық көрген мақалаларында ағартушылық идеялары басты орын алды. Соның дәлелі ретінде, 1903 жылы М.Е. Расулзаде өзінің «Шерги-Рус» газетінде жарық көрген «Бакудан хаттар» атты тұңғыш мақаласында егер, Кавказ мұсылмандары өз балаларының сауатты да білімді азамат болып өсіп шығуын қалайтын болса, онда оларды кішкентай кезінен бастап мектепке оқуға жіберуге шақырды [5].

Дегенмен, М.Е. Расулзаденің қоғамдық-саяси қызметінің бастапқы кезеңінде оның қызығушылық аясы тек ағарту мәселелерімен шектеліп қалмағаны түсінікті. 1905-1907 жылдардағы революциялық оқиғаларға тікелей қатысқан М.Е. Расулзаде әзірбайжандардың ұлттық санасының деңгейін көрші халықтармен салыстыру мүмкіндігіне ие болып, ол артынан революция жылдары «әрбір әлеуметтік топ, әрбір ұлт өз талаптарын алға тартып, өз мақсаттарын айқын жария етті. Тек біз ғана не қалайтынымызды және қандай талап қоятынымызды білмедік» [6] деп ашына мойындаған еді.

Шынында, 1905-1907 жылдардағы революция барысында әзірбайжандарда нақты ұлттық мақсат та, бағдарлама да болмады. Революциялық оқиғалар кезінде өмірге келген алғашқы әзірбайжан саяси ұйымдары әзірбайжандардың жеке этникалық қауымдастық ретіндегі ұлттық құқықтары үшін емес, Кавказдағы барлық мұсылман халықтарының құқықтары үшін күрес мәселесін алға қойды. Бұл ең алдымен әзірбайжан халқының қоғамдық-саяси өмірінде ислам дінінің басымдыққа ие болып, негізгі рөлді атқаруымен түсіндіріледі. Соның нәтижесінде, XX ғасырдың басында әзірбайжан халқында этника-

лық бірегейлікке қарағанда діни және аймақтық топтасу басым болып, этносаияси бірігу төмен дәрежеде қалып қойды.

Бұл жағдай өз елінің ұлтжанды азаматы ретінде М.Е. Расулзадени қатты толғандырды. Ол әзірбайжан халқын азат етіп, прогреске жетелейтін, ұлттық мүдде тұрғысынан тиімді болатын идеологияны әрдайым іздеу үстінде болды. Социал-демократиялық идеология бұл талаптарға толықтай жауап бере алмады, өйткені таптық сана ұлттық сананың орнын басып, саяси күресте ұлттық факторды елемеген болатын.

М.Е. Расулзаде саяси-идеологиялық көзқарастарының эволюциясында 1905-1907 жылдары орын алған революциялық оқиғалардың ықпалымен Әзірбайжанда кең тараған түрікшілдік идеяларымен терең танысу маңызды рөлді ойнады. Бұл ретте Әзірбайжанда түрікшілдік идеяларының етек жая бастау процесіне түркі эмиссарлары емес, Ресей империясындағы түркі халықтарының ұлттық рухының көтерілуі айтарлықтай әсер етті. Мұны тарихшы А.Н. Мандельштамның еңбектері де толық растайды. Оның пікірінше, «пантүрікшілдіктің шынайы тамырлары» Түркиядан бастау алмады және «пантүрікшілдік қозғалысқа шешуші түрткіні Осман империясының түріктері емес, Ресейдің түркі-татар элементтері жасады». А.Н. Мандельштам пантүрікшілдіктің идеялық негізін қалаушылар ретінде А.Агаевты, Ж.Ақшораны, Али Гусейн-задени және Исмаил Гаспринскийді атап көрсетті [7].

А.Гусейн-заде және оның жақтастары негізін қалаған жалпы түркілік идеал түркі тайпаларының халық бұқарасын революцияға тартып, олардың ұлттық тәуелсіздікке деген ұмтылысын тудырды. Сонымен қатар, Гусейн-задениң тұжырымдамасы әзірбайжандардың ұлттық бірегейлік пен тұтастылықты іздеуін белсендіріп, дем берді. Саяси түрікшілдік идеялары 1905-1907 жылдары қызу саяси және публицистикалық қызметпен айналысқан М.Е. Расулзадеге айтарлықтай ықпалын тигізді. Алайда, 1905-1907 жылдардағы орыс революцияның жеңіліс тапқанына қарамастан М.Е. Расулзадениң бұрынғысынша социал-демократиялық бағытты ұстанғандығы туралы да айта кеткен жөн. Бұл туралы оның мерзімді баспасөзде жарияланып, ортақ игілік пен теңдік идеяларын алға тартқан көптеген мақалалары дәлел бола алады. Жалпы алғанда, М. Расулзадениң осы кезеңдегі саяси көзқарастарынан белгілі бір дәрежедегі романтизм байқалады.

1908 жылдың аяғында патша күзет орындары тарапынан қуғындауға ұшыраған М.Е. Расулзаде Бакуды тастап, Иранға эмиграцияға кетуге мәжбүр болады. Осы жерде М.Е. Расулзаде өз саяси қызметін жалғастырып, шахтың режиміне қарсы бағытталған революциялық қозғалысқа белсене араласады. 1910 жылы қыркүйекте Еуропада білім алған Иран зиялы қауым өкілдерінің бір тобымен (С.Г. Тагизаде, Г.Навваб, С.Мирза, С.М. Рза және т.б.) Иран демократиялық партиясын құрады. Сол жылы М.Е. Расулзаде «Иране Ноу» атты газетті шығаруды қолға алып, Иранда еуропалық типтегі баспасөздің негізін қалайды. Сонымен қатар, 1910 жылы «Фарос» атты тегерандық баспаханада М.Е. Расулзадениң парсы тілінде «Консервативті немесе консервативті-социалистік партиялардың сыны» атты кітабы жарық көреді. 1911 жылы Оңтүстік Әзірбайжанда орналасқан Ардебиль қаласында М.Е.Расулзадениң парсы тілінде жазылған «Адамзаттың бақыты» атты кітабы жарияланады [8].

Ирандағы Ресей ықпалының әлсіреуіне қарсы бағытталған М.Е. Расулзадениң белсенді саяси және публицистикалық қызметінен қауіптенген патша үкіметі тегеран билік өкілдерінен оны Иранның депортациялау шараларын шұғыл қолдану туралы талаптарды алға тартады. Ирандағы шах режимінің қуғындауынан құтылу мақсатында 1911 жылы мамырда М.Е. Расулзаде Ыстанбұл қаласына қоныс аударуға мәжбүр болады.

Аталған кезеңде патша үкіметінің күзет орындары тарапынан қуғындалған Ресей империясы түркі халықтарының көптеген көрнекті өкілдері Ыстанбұлда пана тапты. Олардың ішінде түрікшілдіктің идеялық ағым ретінде қалыптасуына зор үлес қосқан әзірбайжан қайраткерлері А.Гусейн-заде мен А.Агаев, татар Ж.Ақшора және тағы басқалары Осман империясының астанасында ғұмыр кешті. Жоғарыда есімдері аталған қайраткерлердің күш салуымен Түркия жерінде түрікшілдік пен тұраншылдық идеологиясы жақтастарының ауқымы айтарлықтай кеңейе түсті. Түркі-татар зиялы қауым өкілдері 1908 жылы желтоқсанда түрікшілдік пен тұраншылдық идеяларын насихаттауды және таратуды алдына мақсат етіп қойған «Түркі үйірмесін» («Türk Derneği») құруға белсене қатысады.

Нақ осы Ыстанбұлдағы саяси ахуал әзірбайжан түркілерін ұлттық азат ету міндеттеріне жауап бере алатын идеологиялық нысананы іздеумен айналысқан М.Е. Расулзадениң саяси көзқарастарының толықтай қалыптасуына шешуші ықпал жасады. Ыстанбұлдағы түрікшілдік идеологтарымен қоян-қолтық араласу оның саяси дүниетанымының одан арғы эволюциясында терең із қалдырды.

М.Е. Расулзаде Ресейден ауған саяси эмигранттардың арасында жас жағынан ең кішісі болғанына қарамастан, түркі халықтарының даму жолдары, түрікшілдік идеяларын таратуға қатысты орын алып отырған қызу пікірталастардан шет қалмай, өз позициясын ашықтан-ашық білдіруге ұмтылды. Осы

жылдары М.Е. Расулзаде түрік халқы арасында кеңінен танымал болып, «түрікшілдікке және түркілердің игілігіне қызмет ету» мақсатын жария еткен «Türk Yurdu» («Түрік Жұрты») атты журналмен тығыз байланыс орнатады. Осы журналдың беттерінде М.Е. Расулзадениң көпшілік қауымды алғаш рет Ирандағы әзірбайжандық түркілердің жағдайы, ұлттық құқықтары мен теңдігі үшін жүргізген күресі туралы хабардар еткен «Иран түркілері» атты еңбегі жарық көреді [9]. Сонымен қатар, «Türk Yurdu» журналында М.Е. Расулзаде ислам әлеміне танымал философ Жамаладдин Афганидің «Сөз көріктілігі» атты сүбелі еңбегінен үзінділерді топтастырып «Ұлттық бірліктің философиясы мен біріккен тілдің мәні» атымен жариялайды. Ж.Афганидің түрікшілдік идеялары мен шығармашылық мұрасының ықпалымен алдымен Ресейде, артынан Иранда революциялық қызметтен көңілі қалған М.Е. Расулзаде ұлттық идеологияға қарай толықтай бет бұрған болатын.

1911 жылы Осман империясының Италиядан, 1912 жылы I Балқан соғысында жеңілуі османизмнің, яғни Осман империясы халықтарының тұтас ұлтқа бірігу идеологиясының күйреуіне алып келіп, кезкелген идеологиялық құрылымға шығармашылық тәсілді қолдануға ұмтылған М.Е. Расулзадениң саяси көзқарастарына түбегейлі өзгеріс алып келді. Бұл оқиғалар барша түркі халықтарына Осман империясының төңірегінде бірігу мүмкін еместігін көрсетіп, пантұраншыл ағымның күшеюіне түрткі болды. Сондықтан да, М.Е. Расулзаде әзірбайжан түркілерінің ұлт-азаттық күресінің міндеттері тұрғысынан алғанда саяси түрікшілдік идеяларын қайта жасап шығаруға бел шеше кірісті.

Түркі әлемінде Осман империясының рөлін тым асыра бағалаған әзірбайжан түрікшілдердің аға буын өкілдері А.Гусейн-задемен және А.Агаевпен салыстырғанда М.Расулзаде бұл елдің мүмкіндіктері мен әлеуетіне сыни көзбен қарады. М.Е. Расулзаде «түркі біртұтастығын» барлық түркі халықтарын ортақ мемлекетке біріктіру ретінде емес, ұлтты азат ету жолындағы түркі халықтарының тең құқылы одағы ретінде түсінді. Осы тәсілдің көмегімен М.Е. Расулзаде түрікшілдік идеяларына арқа сүйей отырып, әзірбайжан түркілерінің және олардың ұлттық мемлекеттілігінің өзіне тән этникалық бірегейліктің теориялық негізіне айналған мүлдем жаңа әзірбайжаншылдықтың тұжырымдамасын жасап шығарады.

1913 жылы Романовтар әулетінің билік құрғанына 300 жыл толуына орай жарияланған амнистияны пайдаланған М.Е. Расулзаде туған жеріне қайтып оралып, көп ұзамай 1911 жылы қазанда М.А.Расулзадениң [10], Т.Нагиевтың және А.Казымзадениң ат салысуымен құрылған «Мусават» партиясының қатарына қосылады. М.Е. Расулзаде салыстырмалы қысқа уақыт ішінде осы саяси ұйымның басты идеологы мен көсеміне айналып үлгереді.

«Мусават» партиясы құрылған күннен бастап жалпыресейлік мұсылман ұйымы атанудан дәмелі болды, бұған оның бағдарламалық құжаттары дәлел. Алайда, ұйымның қызметіне М.Е. Расулзадениң араласуы бұл жағдайды түбірімен өзгертті. Ол өзінің бірінші дүние жүзілік соғыс қарсаңында жазған теориялық еңбектерімен ұлттық негіздегі «Мусаваттың» идеологиясына қарай бұра алды. Аталған өзгеріс «Мусаваттың» саяси дамуында ғана емес, сонымен қатар Әзірбайжанның бүкіл ұлт-азаттық қозғалысының бетбұрыс кезеңіне айналды. Қайта ұйымдастыру процесі бірінші дүние жүзілік соғыс жылдарында қарқынды сипатқа ие болып, партия қызметінің жаңа негізде жандануына себепші болды.

Осы жылдары М.Е. Расулзаде өзінің саяси және азаматтық позициясын қорғау мақсатында баспасөз беттерінде А. Гусейнзадемен ашық пікірталасқа түсті. М.Е. Расулзаде әзірбайжан түркілерінің түрік-осман бірегейлігін қабылдауға және олардың Осман империясына қосылуын жақтамады. Соғыс жылдарында М.Е. Расулзадениң әзірбайжандарға қатысты түсінігі де біртіндеп өзгеріске ұшырады: ол туған халқы этникалық қауымдастық ретінде «үлкен біртұтастылықтың бөлшегі ма», әлде жеке ұлттық бірлік пе деген сауалдарға жауап іздеумен болды. М.Е. Расулзаде көзқарасындағы жалпы эволюцияны алып қарастыратын болсақ, онда ол біртіндеп әзірбайжан түркілерін жеке ұлт ретінде мойындауға таяп қалды деген ой қорытуға негіз бар.

Ұлтқа қатысты өз ойларын М.Е. Расулзаде 1914 жылы «Дирилик» журналында жарық көрген «Ұлттық болмыс» атты мақаласында көпшілік назарына ұсынды [11]. Осы мақалада ол этникалық қауымдастықтардың үш сатылы иерархиясын алға тартып, әзірбайжан түркілерін ұлт болып қалыптасу жолындағы халық деп бағалаған болатын. Сонымен қатар, М.Е. Расулзаде ұлттық сана-сезімді қалыптастыруда өз халқының тарихы мен тілін білу айрықша маңызға ие екендігін жақсы түсінді.

М.Е. Расулзаде ұйымдастырған «Ачығ соз» газетінің алғашқы санында ол әлемде жүріп жатқан процестерге баға бере отырып, бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталған соң әлемнің саяси картасы үлкен өзгеріске ұшырайды деген болжам жасады. Сонымен қатар, М.Е. Расулзаде ұлттық мемлекетті құру қажеттілігі туралы ойларын келтіре отырып, өз отандастарын «нақты міндеттер мен идеялардың төңірегінде бірігуге» шақырды [12]. Алайда, 1917 жылғы Ақпан революциясы кезінде М.Е. Расулзаде әзірбай-

жан түркілерінің ұлттық мемлекетін құру идеясын жария түрде алға тартпады. Себебі, сол уақыттағы Ресейде ұлттық мемлекетті құру үшін қажетті сыртқы шарттар әлі қалыптасып үлгермеген еді.

Егер 1917 жылдың ақпанына дейін әзірбайжан халқының көшбасшылары мәдениет пен тілдің дамуына қажетті жағдайларды құру, ұлттық-құқықтық шектеулерді жою туралы талаптарды қоюмен шектелген болса, монархияның құлауынан кейін Ресей империясында орын алған этносаяси процестердің белсенділігі артқан жағдайда олар әзірбайжандарды жеке және өзіндік ерекшеліктерге тән ұлт ретінде анықтауға кірісті. Оның дәлелін ұлт-азаттық қозғалыстың бағдарламасында ұлттың өзін-өзі билеуі туралы және Ресей мемлекеті құрамындағы Әзірбайжан территориялық автономиясын алу жөніндегі талаптарының жариялануынан көруге болады.

Әзірбайжан ұлт-азаттық қозғалысының территориялық автономия түріндегі ұлттық мемлекеттілікті құру талаптарын алға қойған тұңғыш саяси бағдарламасы 1917 жылы 15-20 сәуірде Бакуде өткен I Бүкілкавказ мұсылман съезінде бекітілді. Съезде Әзірбайжанның барлық саяси ұйымдары өз өкілдерін жібергенімен, «әзірбайжан түркілерінің негізгі саяси ұмтылыстарын» құрастыруда ұлт-азаттық қозғалыстың көш басына тұрған М.Е. Расулзаде шешуші рөл атқарды. Мұны ең алдымен съездің күн тәртібінде тұрған басты мәселе – елдің саяси құрылысы бойынша баяндама жасау М.Е. Расулзадеге сеніп тапсырылғандығынан көруге болады. Ол өз баяндамасында дәлелді түрде ұлттық-территориялық автономия түріндегі әзірбайжан түркілерінің жеке мемлекеттілігін құру қажеттілігін негіздеп берді [13]. М.Е. Расулзаде Ресей ұлттық топтарына өзін-өзі билеу құқығын беруді талап етті. Оның пікірінше, Ресейдің жекелеген халықтары осы жол арқылы федеративті республиканың формасында мемлекеттік одақ құрулары тиіс. Сыртқы саясат, бейбітшілік пен соғыс, сондай-ақ жалпымемлекеттік маңызы бар басқару салаларын (темір жол, пошта, телеграф және т.б.) есепке алмағанда қалған барлық мәселелер автономды бірліктердің қарауына өтуі қажет.

Съезде исламшылардың және әр түрлі социалистік топтардың қарсылық көрсетуіне қарамастан делегаттардың басым көпшілігі М.Е. Расулзадениң ұсыныстарын қабыл алды. Осылайша, Ресей империясы түркі және мұсылман халықтары ұлт-азаттық қозғалыстарының тарихында тұңғыш рет әзірбайжандарға ұлттық-территориалды автономия беру талабы қойылып, әзірбайжандардың басты мақсатына айналып үлгерді.

Әзірбайжанның өз ішіндегі болашақ саяси құрылысқа қатысты федералистер мен унитаристердің арасындағы күрес те бастауын осы кезден алады. Екі қарсыласушы жақтың күресі 1917 жылы 1-11 мамырда Мәскеуде өткен I Бүкілресейлік мұсылмандардың съезінде шарықтау шегіне жетті. Федералистер мен Әзірбайжан ұлт-азаттық қозғалысының позициясын білдірген М.Е. Расулзаде өз баяндамасында унитаристердің атынан сөз сөйлеген А.Цаликов пен оның жақтастарының Ресей мұсылман халықтарының ұлттық-мемлекеттік даму мәселелеріне қатысты ортаға салған пікірлерін сынның астына алды. Мұсылман әлемінің саяси және мәдени өрлеуін ақырғы нысана ретінде көздеген А.Цаликовқа қарағанда, М.Е. Расулзаде өз баяндамасының кіріспесінде-ақ ол адамзаттың болашағын ұлттардың ерікті федерациясы формасында көретіндігін бірден мәлімдеді. М.Е. Расулзаде болашақтағы Ресей мемлекеттігі екі бастаманың негізінде құрылуы тиіс деген тұжырымға баса назар аударды, оның біріншісі – жалпы адамзаттық мүдде, екіншісі – жекелеген ұлттардың ерікті дамуы. Нақ осы көзқарас тұрғысынан алғанда ол территориялық федерация Ресей түркі-мұсылман халықтарына ерікті ұлттық дамудың барлық қажетті шарттарын қалыптастырады деп санады. Түркі халықтардың бірлігіне қатысты, М.Е. Расулзаде «жалпы-мәдени ұлттық міндеттерді іске асыру үшін» болашақтағы автономды бірліктерден ұлттық кеңесті құру ұсынысын алға тартып, түркі халықтарының саяси емес, ең алдымен мәдени бірлігін жақтайтындығын тағы бір рет дәлелдеді.

М.Е. Расулзадениң позициясын съезд делегаттарының басым көпшілігі қолдады. Әзірбайжан көшбасшысын қазақ делегаттары да қолдады. Дегенмен, Ресейдің мемлекеттік құрылысы туралы қарар мәтінінің ымыралы нұсқасын даярлау мақсатында арнайы комиссия құрылады. Соған қарамастан, қызу пікірталастардың нәтижесінде ортақ шешім табылмауы салдарынан съезд делегаттарының назарына федералистер мен унитаристердің позицияларын білдіретін бір уақытта екі қарар [14] ұсынылды. 1917 жылы 7 мамырда съездің кеңейтілген мәжілісінде делегаттардың басым көпшілігі М.Е. Расулзаде даярлаған қарарға дауыс берді.

Әзірбайжаншылдықтың тұжырымдамасын жасап шығару ұлттық мемлекеттілікті құрудағы алғашқы қадам болды. М.Е. Расулзаде бастаған Әзірбайжан саяси элитасына осы тұжырымдаманың негізіне салынған міндеттерді іске асыру үшін халық бұқарасын біріктіру мәселесін шешу қажет еді. М.Е.Расулзаде және оның жақтастары бұл мәселенің шешімі бірқатар қиыншылықтарға тап болатынын айқын түсінді, ол ең алдымен әзірбайжан халқының саяси санасының төмен деңгейімен және елде федералистерге қарсы әрекет еткен саяси күштердің белсенділігімен байланысты болды.

Ақпан революциясынан кейін Әзірбайжанда ұлттық-территориялық идеяны тек екі саяси ұйым – «Мусават» және Федералистердің түркі партиясы ғана қолдады. Бұл уақытта «Мусават» партиясы астыртын әрекет етуден жанадан ғана саяси аренаға шыққан болса, Н. Усуббеков құрған Федералистердің түркі партиясы тек 1917 жылдың наурызында ғана өмірге келді. Осы себептен де бұл қос ұйым Әзірбайжандағы ұлт-азаттық қозғалыстың көш басына тұру үшін әлі жеткілікті дәрежеде саяси күш пен беделге ие болмады.

1917 жылы жазда Мұсылман ұлттық кеңесі құрылып, оның жетекші органдарына Комитет пен Аткару бюросы сайланды. 12 шілдеде Комитеттің төрағасы болып А.М. Топшыбашоғлы, оның орынбасарлары – М.Е. Расулзаде және М.Г. Гаджинский, ал хатшысы болып М.Г. Везиров сайланады [15]. «Мусаваттың» және Федералистердің түркі партиясының ортақ ұйымға – «Федералистердің түркі демократиялық партиясы – Мусаватқа» бірігуі Әзірбайжандағы ұлт-азаттық қозғалыстың ілгері дамуындағы бағытын анықтады. Партияның біріккен Орталық комитетінің құрамына қос ұйымнан 4 өкілден кіргізілді.

Салыстырмалы қысқа уақыт ішінде М.Е. Расулзадениң жетекшілігіндегі «Мусават» партиясы халық арасында айтарлықтай ықпалға қол жеткізіп, 1917 жылы 22 қазанда Баку кеңесі үшін өткен сайлауда сайлаушылардың 40 пайызына қол жеткізді. Мұндай табыс ең алдымен М.Е. Расулзадениң есімімен байланысты болғаны күмәнсіз. Әзірбайжанда, жалпы алғанда бүкіл Кавказда «Мусаватты» өзінің басты саяси қарсыласы ретінде санаған саяси партиялар (большевиктер, эсерлер, меньшевиктер, дашнактар) халық арасында оның қызметін барынша қаралап, беделін түсіруге ұмтылды.

1917 жылы 26-31 қазанда Бакуде өткен «Мусаваттың» I съезінде партияның саяси күрестегі негізгі стратегиясы мен тактикасы анықталды. Партия басшысы М.Е. Расулзаде құрастырған жаңа бағдарлама шын мәнісінде Ресей мемлекетін ұлттық-территориялық негізде қайта құрудың ауқымды жобасы болып табылды. М.Е. Расулзаде белгілі бір территорияда тығыз шоғырланған халықтар автономия алуға құқылы деп мәлімдеп, «Мусават» партиясы Әзірбайжанға, Түркістанға, Қазақстанға және Башқұртстанға автономия алып беруге ұмтылды. Съездің қорытындысында М.Е. Расулзаде жасап шығарған әзірбайжаншылдықтың тұжырымдамасы ресми түрде «Мусаваттың» саяси доктринасы ретінде бекітілді. Бұл бағдарлама «Шығыстың ұлт-азаттық идеяларының және Батыстың мәдени және демократиялық ағымдарының синтезі» [16] еді.

Съезде М.Е. Расулзаде жария түрде Федералистердің түркі демократиялық «Мусават» партиясының төрағасы болып сайланды. Съездің делегаттары М.Е.Расулзаде басшылығындағы Орталық Комитеттің жанадан сайланған құрамына Әзірбайжанның ұлттық-территориялық автономиясын іс жүзіне асыру және осы мақсатта Ұлттық Комитет алдында Әзірбайжанның Құрылтай жиналысын шақыру туралы мәселені көтеру бойынша шұғыл шараларды қолдануды тапсырды.

«Мусават» партиясы мен большевиктер арасындағы күрес М.Е. Расулзаде жақтастарының РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің билігін мойындаудан бас тартуына алып келіп, «Мусаваттың» барлық саяси билікті Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына тапсыруды, осы құрылымды сайлауға белсенді түрде қатысуға алып келді. Кавказда Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына сайлау 1917 жылы 26-28 қарашада өтіп, М.Е. Расулзаде барлық Әзірбайжан саяси партиялары мен ұйымдарын ортақ тізіммен қатысуға шақырды. Елдегі саяси күштер бұл үндеуге салқын қарады, соның нәтижесінде «Мусават» партиясы мен әзірбайжан түркілері ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті басшылары А.Топшыбашоғлы мен Ф.Хойский жетекшілік еткен «тәуелсіз демократиялық топ» блогы құрылды.

Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына сайлауға жеке саяси күш ретінде негізгі 4 әзірбайжандық ұйым – «Мусават», «Мұсылман социалистік блогы», меньшевиктік «Гуммет» және исламшыл «Иттихад» қатысты. Олардың ішінен тек «Мусават» ғана ұлттық-территориялық автономия құруды қолдаса, қалған 3 партия ұлттық-мәдени автономия құру талаптарымен шектелді. Соған қарамастан, қалың бұқара арасында жоғары беделге ие болған «Мусават» партиясы бұл сайлауда толық жеңіске жетті. Большевиктердің бұл сайлауда күйрей жеңілуі салдарынан 1918 жылы 6 қаңтарда БОАК Құрылтай жиналысын тарату туралы декрет қабылдады.

Ресейдегі ұлт мәселесінің шешілуінде Құрылтай жиналысына үміт артқан Кавказдағы саяси күштер 1918 жылы 22-23 қаңтарда Тифлисте арнайы мәжіліс өткізеді. Ресейдің орталығындағы саяси жағдайды анархия мен дүрбелең ретінде бағалап, кавказдық үш халықтың өкілдері аймақтық заң шығарушы органды – Кавказдық сеймді шақыру туралы шешім қабылдайды. Сеймге өткен сайлаудың қорытындысында М.Е. Расулзаде бастаған «Мусават» партиясы сан жағынан екінші орынға тұрақтап, өзі Сеймдегі мусават фракциясының төрағасы болып бекітіледі. Осылайша, кавказдық ауқымда билік туралы мәселені шешуде «Мусават» Петроградта большевиктердің билігін мойындаудан бас тартқан саяси күштерге

колдау білдіреді. Сонымен қатар, Кавказдық Сеймнің құрамына кірген саяси күштердің ішінде М.Е.Расулзаде бастаған фракция Сеймнің мақсаттары мен міндеттерін, өкілеттіліктерін анықтау мәселесінде радикалды позицияны ұстанды.

Большевиктер «Мусават» партиясы позицияларының одан ары күшеюін күтіп жатпай, оларға шешуші соққы жасады. 1918 жылы 29 наурызда С.Шаумян бастаған большевиктердің «Эвелина» кемесінде Ленкоранға аттануға әзірленіп жатқан Әзірбайжан дивизиясының атты полкін қарусыздандыруы Баку халқының арасында үлкен наразылық толқындарын тудырды. Большевиктер мен «Дашнакцютюнның» көпмыңды қаруланған жасақтары алдында қорғаусыз қалған Баку халқы әзірбайжан жауынгерлерінен тартып алынған қаруды қайтаруды және Бакудегі армян жасақтарын қарусыздандыруды ашық талап етті. Қызыл әскердің жекелеген бөлімдеріне қарсы оқ атуды ұйымдастырған большевиктер мусаватшыларға қарсы күрес жүргізудің сылтауымен Бакудың бейбіт тұрғындарын соққының астына жығып, қанды оқиғалардың нәтижесінде 12 мың әзірбайжан көз жұмды.

1918 жылғы наурыз оқиғалары большевиктік-дашнактық альянсқа «Мусават» партиясы бастаған ұлттық күштерді талқандауға, сол арқылы Әзірбайжандағы өз билігін қауіпсіздендіруге мүмкіндік берді. Осы оқиғалар кезінде Тифлисте болған М.Е. Расулзаде Кавказдық Сеймнің жетекшілігінен Бакудің бейбіт халқына қарсы ұйымдастырылған террорды тоқтатуға бағытталған шараларды қолдануға қол жеткізуге ұмтылды. Алайда, Сеймдегі грузин-армян көпшілігі большевиктердің іс-қимылдарын тек сөз жүзінде ғана әшкерелеумен шектеліп қалды.

«Мусават» партиясын тамырымын жоюды мақсат етіп қойған большевиктер 1918 жылы көктем айларында Баку губерниясының бірнеше уезінде қанды қырғындарды ұйымдастырып, соның салдарынан 30 мыңға жуық бейбіт әзірбайжан мерт болды. Осы оқиғалардың нәтижесінде большевиктер қысқа уақытқа Бакуде өз саяси билігін орнатқанымен, олар Әзірбайжан ұлт-азаттық қозғалысын толықтай талқандай алмады. Керісінше, наурыз оқиғалары әзірбайжан халқы арасында большевиктердің беделін күрт төмендетіп жіберіп, бір жағынан «Мусават» бастаған ұлттық-демократиялық күштердің әлеуметтік базасын айтарлықтай күшейткен болса, екінші жағынан Әзірбайжанда бірігу үдерісінің қарқын алуына ықпал жасады. Барлық әзірбайжан партияларының келісімімен «Сеймнің әзірбайжандық фракцияларының біріккен мәжілістерінің» төралқасының құрамын толықтай «Мусават» фракциясының төралқасы құрап, М.Е. Расулзаде Сеймнің көш басына тұрды.

Алайда, Сеймнің грузин және армян өкілдері М.Е. Расулзаденің Кавказ конфедерациясын құру туралы идеясын іске асыруға айтарлықтай мүдде танытпауы салдарынан Кавказда бытыраңқы үдерістер күшейді. Кавказ халықтарының ұлттық ұмтылыстарының сәйкес келмеуі Сейм белгіленген ұлттық-мемлекеттік бағдарламаның жеңіліс табуының басты себебіне айналды. 1918 жылы 26 мамырда Кавказдық сейм өзін-өзі тарату туралы шешім қабылдап, Кавказ халықтарының межеленуіне жол ашты.

1918 жылы 27 мамырда бұрынғы Сеймнің әзірбайжандық депутаттары төтенше мәжіліс құрып, онда Әзірбайжанды басқару туралы міндеткерлікті қолға алу үшін өзін-өзі Әзірбайжанның Уақытша Ұлттық Кеңесі етіп жариялайды. Құпия түрде дауыс берудің қорытындысында Ұлттық Кеңестің төрағасы болып М.Е. Расулзаде, ал оның орынбасарлары болып Г.Агаев және М.Сеидов сайланады.

М.Е. Расулзаденің Әзірбайжан Ұлттық Кеңесінің төрағасы етіп сайлануы оның әзірбайжан түркілерінің ұлт-азаттық қозғалысына сіңірген еңбегін мойындау ретінде қабылдануы тиіс. Егер тәуелсіздікті жариялау кезінде Ұлттық Кеңес Әзірбайжандағы мемлекеттік биліктің жоғарғы органы болғандығын ескеретін болсақ, онда М.Е. Расулзадені тәуелсіз Әзірбайжан Республикасының тұңғыш президенті болды деп санау орынды. Оның үстіне М.Е. Расулзадені Ұлттық Кеңестің басшысы етіп сайлаған уақытта, ол Батумда Германия және Түркия өкілдерімен жүргізілген аймақтың саяси болашағына қатысты келіссөздерге қатысқан кавказдық делегацияның құрамында болғанын ескерсек, оның қаншалықты беделді болғанын көрсетеді.

Нақ осы сәтте Батумда Әзірбайжанның ғана емес, сонымен қатар көршілес орналасқан Грузия мен Арменияның да болашақ саяси тағдыры шешіліп жатты. 1918 жылдың 18 мамырында Ұлттық Кеңестің мәжілісінде Әзірбайжанның тәуелсіздігін кезек күттіртпей жариялау туралы шешім қабылданып, мәжіліске қатысушылар «Әзірбайжанның тәуелсіздігі туралы актінің» мәтінің бекітті [17]. Артынан Ұлттық Кеңес тәуелсіз Әзірбайжанның Ф. Хойский жетекшілік еткен үкімет құрамын сайлады.

Әзірбайжан Демократиялық Республикасы (ӘДР) мұсылман Шығысының тарихында құрылған тұңғыш республика болды, өйткені М.Е. Расулзаденің айтуынша: «басқа түркі тектес мемлекеттердің барлығы өз құрылуында ең алдымен діни негізге арқа сүйеген болса, Әзірбайжан Республикасы осы күнгі өзін-өзі билеудің ұлттық-мәдени негізінде, түркі ұлттық-демократиялық мемлекеттілік негізінде құрылды» [18].

Әзірбайжан көшбасшыларының осы қадамына тиісті баға беру үшін 1918 жылдың 28 мамырына дейін «Әзірбайжан» атына ие болатын жеке, мойындалған ұлттық-әкімшілік және әлеуметтік-саяси бірлік болмағандығын ескеру қажет. Бұл ретте М.Е. Расулзаде: «1918 жылы 28 мамырда Декларацияны жариялай отырып, Әзірбайжанның Ұлттық Кеңесі әзірбайжан ұлтының осы сөздің саяси мағынасында өмір сүрегіндігін бекітті. Осылайша, «Әзірбайжан» географиялық, этнографиялық және лингвистикалық түсініктен саяси анықтамаға айналды», – деп жазды [19].

1918 жылы 4 маусымда Осман империясы мен ӘДР арасында достық туралы келісім жасалып, бұл құжатқа Ұлттық Кеңестің төрағасы Э.М. Расулзаде және ұлттық үкіметтің сыртқы істер министрі М.Гаджинский қол қойды. Бұл маңызды қадам әзірбайжан тәуелсіздігінің бастапқы кезеңінде өмір сүруінің кепілдемесіне айналды. Жоғарыда аталған келісімнің IV бабына сәйкес Осман империясы ӘДР-ге қажет болған жағдайда, әрі елде бейбітшілік пен тәртіп орнату мақсатында әскери көмек көрсету міндеткерлігін өз мойнына алып, артынан бұл шарт шешуші маңызға ие болды.

1918 жылы Баку кеңесінің қарулы күштері елдің уақытша астанасына айналған Гянджи қаласына шабуыл жасаған сәтте Осман империясы әзірбайжандардың көмек сұраған өтінішіне үн қатып, өзінің тұрақты әскерін аттандырды. Геокчай түбінде орын алған ұрыста түріктер мен әзірбайжан еріктілерінен құралған әскери жасақтар большевиктік қарулы күштердің бетін қайтарды. Алайда, 1918 жылы жазда Гянджаға келген 300 түрік әскери нұсқаушылары артынан жас Әзірбайжан Республикасы үшін айтарлықтай қиындықтар тудырды. Әзірбайжанды Түркияға қосуға (аннексиялауға) ұмтылған «илхагистер» М.Е. Расулзаде басқарған ҰК позицияларының күшеюінен қауіптенді. Осы бағытта Нури-пашаның қол астындағы «илхагистер» жергілікті әзірбайжан халқы арасында ҰК қарсы ауқымды компанияны іс жүзіне асырып, арандатушылық әрекеттерді асқан шеберлікпен қолданды.

1918 жылы 17 маусымда Түркия мен Әзірбайжан арасындағы шиеленісті жағдайды шешу үшін Әзірбайжан ҰК төтенше мәжілісі шақырылды. Осы мәжілісте Әзірбайжан Республикасының тәуелсіздігі мен егемендігін қорғайтын шұғыл шаралар қабылданып, Ф.Хойскийдің басшылығындағы үкіметтің өкілеттіліктері нақтыланды. Сондай-ақ, бұл мәжілісте Осман империясы мен Әзірбайжан арасында ымыралы шешім қабылданды. Осылайша, «илхагистермен» болған күресте М.Е. Расулзаденің қол астындағы Ұлттық Кеңес шектеулі түрде болса да өз тәуелсіздігін сақтап қала алды. Бұл үшін Ұлттық Кеңес мүшелері өз еріктерімен саяси биліктен бас тартып, Кеңесті тарату туралы шешім қабылдауға мәжбүр болды.

1918 жылғы маусым оқиғаларынан кейін Әзірбайжанның ішкі саяси өмірінде «илхагистердің» позициялары айтарлықтай күшейген соң, олар қалың бұқара арасында тәуелсіздік идеясын жоюға бағытталған үгіт-насихат жұмысын іс жүзіне асыруға кіріседі. Қалыптасқан ауыр жағдайда көптеген саяси партиялар, соның ішінде «Мусават» та өз қызметін уақытша тоқтатудан басқа амалы қалмады.

Әзірбайжанның Ұлттық Кеңесі таратылған соң, «илхагистер» М.Е. Расулзадеден құтылу мақсатында оны Ыстанбұл конференциясына аттандырады. Түркия жеріне «саяси жер аударылған» М.Е. Расулзаде Әзірбайжан үкіметінің мүшелерімен тығыз байланыс орнатып, тұрақты хат алмасып отырады. Ыстанбұл конференциясы өтпегенімен, М.Е. Расулзаде бастаған делегация Әзірбайжанның ұлттық мүддесін қорғауға бағытталған ауқымды жұмыс атқарады. Ыстанбұлда әр түрлі мемлекеттердің дипломатиялық миссияларының өкілдерімен орын алған көптеген кездесулерде М.Е. Расулзаде Әзірбайжандағы шынайы жағдайды таныстыруға ұмтылды. Ыстанбұлда М.Е. Расулзаде Әзірбайжан Республикасының тұңғыш ақша белгілерін шығару мәселесін шешіп, азерлердің алғашқы партиясы 1918 жылы қыркүйекте басылды.

1918 жылы қазанның аяғында бес ай үзілістен соң М.Е. Расулзаде туған жеріне қайтып оралып, бірден Бакуде Ұлттық Кеңестің мәжілісін өткізеді. Осы мәжілісте Әзірбайжанның барлық азаматтарына үндеу даярланып, онда сырттан төнген қауіп жағдайында халықты діні мен ұлтына қарамай тәуелсіздікті сақтау мақсатында бірігуге шақырды. 19 қарашада өз әрекет ету аясын кеңейту мақсатында Ұлттық Кеңес «Әзірбайжан парламентін құру» туралы заң қабылдап, оның негізіне пропорционалды ұстаным алынды.

1918 жылдың аяғынан бастап М.Е. Расулзаде бастаған Ұлттық Кеңес Әзірбайжанда ауқымды мемлекеттік құрылысты іске асыруға кірісті. Әзірбайжан халқының көшбасшылары осы мақсатты жүзеге асыру барысында мемлекеттік құрылыс тәжірибесінің аздығы, білікті ұлттық кадрлардың тапшылығы, елдің ішінде және оның сыртында Әзірбайжан тәуелсіздігіне қарсы позицияны ұстанған саяси күштердің тегеурінді ықпалы сынды күрделі мәселелерге тап болды. Оның үстіне олар ең алдымен әзірбайжандардың басым көпшілігінің төменгі ұлттық сана-сезімін де ескерулері шарт еді. Бұл жағдай әзірбайжандық саяси элитаның 1918-1920 жылдары тиімді ұлттық мемлекеттік билік құрылымын құрудағы атқарған орасан зор еңбегінің құндылығын арттырады.

Қысқа уақыт ішінде ӘДР парламенті 1918-1920 жылдары «Мемлекеттік қызметті парламентке мүше болумен қатар алып жүрмеу туралы», «Әзірбайжан Республикасы Құрылтай жиналысына сайлау өткізу туралы ереже», «Әзірбайжан азаматтығы туралы», «Баспасөз туралы жарғы» сынды маңызды жоғары нормативті-құқықтық актілерді құрастырып шығарып, бекіткен болатын.

1918-1920 жылдар аралығында М.Е. Расулзадениң ұлттық мемлекеттілікті және демократиялық республиканы құруда атқарған ерен еңбегін бағалау қиын. М.Е. Расулзадениң күш салуымен қабылданған көптеген маңызды жобалар жас әзірбайжан мемлекеттілігінің негіздерін құруда маңызды рөл атқарды. Билік етуші «Мусават» партиясының парламенттік фракциясының көсемі ретінде М.Е. Расулзаде ұлттық мемлекетті құруда жас буын өкілдеріне үлкен үміт артты және олардың мемлекеттік құрылымдарда маңызды қызметтерде тәжірибе жинақтауын қолдады.

М.Е. Расулзадениң парламенттік қызметінде ұлттық тілде білім беру жүйесін дамыту мәселелері басты орындардың бірін алды. Оның тікелей қатысуымен білім беру жүйесін тіл жағынан ұлттандыруға бағытталған заңдардың толықтай кешені құрастырылып, мақұлданды. Мектеп жүйесін ұлттандыруды жеделдету мақсатында ұлттық тілде оқулықтар жазу және басып шығару бойынша арнайы комиссия құрылды. Қысқа уақыт ішінде бұл комиссия әзірбайжан тілінде мектепке арналған оқулықтар мен оқу құралдарын жарыққа шығарды. Сонымен қатар, 1919 жылы наурызда мұсылман Шығысында тұңғыш рет әзірбайжан жазуын араб графикасынан латын графикасына ауыстыру бойынша арнайы комиссия мемлекеттік деңгейде құрылып, жұмыс жасады.

1920 жылдың басына қарай Әзірбайжанда ұлттық мемлекеттілікті құруда және демократиялық қайта құруларды іске асыруда табыстар айтарлықтай еді. Алайда, «Әзірбайжанның тәуелсіздігі туралы актіні» толықтай іске асыру үшін ӘДР-ды әлемдік қауымдастық тарапынан мойындатуға қол жеткізу қажет болатын. Бұл ретте 1920 жылы 11 қаңтарда одақтас державалардың Жоғарғы кеңесінің Әзірбайжанның тәуелсіздігін де-факто қабылдау туралы шешімі маңызды оқиғаға айналды. Алайда, Әзірбайжан Республикасын халықаралық дәрежеде мойындау большевиктік Ресей тарапынан туындаған қауіптің күшеюімен тұспа-тұс келді. Революцияға қарсы біріккен күштерді біртіндеп Оңтүстікке ығыстыра отырып, большевиктердің әскері күн өткен сайын Әзірбайжанның солтүстік шекараларына қарай жақындай берді.

1920 жылы 28 сәуірде Қызыл әскер Бакуды басып алып, Әзірбайжан Демократиялық Республикасын таратып жібереді. Саяси билік большевиктердің қолына көшкеннен кейін ӘДР-дің көрнекті қайраткерлері қатаң қуғындауға ұшырайды. Әзірбайжанда жаппай жазалау басталады. Коммунистердің барлық ұмтылыстарына қарамастан «Мусават» партиясы жаңа билікті мойындаудан үзілді-кесілді түрде бас тартты.

Большевиктер Әзірбайжан жерінде билік орнатудың алғашқы жылында ұлттық әскердің 12 генералы мен 27 полковнигі көз жұмып, 1920 жылдың сәуірі мен 1921 жылдың тамыз айлары аралығында негізін зиялы қауым құраған 48 мың адам большевиктік террордың құрбанына айналды [20].

Большевиктік төңкерістен соң астыртын қызметпен айналыса бастаған М.Е. Расулзаде Грузияға таулы жолдар арқылы кетуге мәжбүр болады. Алайда, 1920 жылы 17 тамызда Төтенше Комитеттің тыншылары М.Е. Расулзадени Геокчай уезінің Гарамарьям ауылында қолға ұстап, Бакудың абақтысына қамайды. Егер сол уақытта «Мусават» партиясына белгілі бір дәрежеде қатыстылығы дәлелденген жағдайда өлім жазасына кесуге негіз беретінін ескеретін болсақ, М.Е. Расулзадениң тағдыры толықтай шешілді деп есептеуге болады. Оның үстіне М.Е. Расулзадени өлім жазасына кесуді жергілікті коммунистер ашық талап етті. Бұл мәселеге 1920 жылы 1 қарашада Бакуде инспекциялық тексеріспен жүрген И.В. Сталиннің тікелей араласуы М.Е.Расулзадени өлімнен құтқарып қалған болатын. Неміс мұрағаттарынан табылған материалдарға сүйенсек, М.Е. Расулзаде И.В. Сталиннің жас кезіндегі досы болып қана қоймай, «Гуммет» социал-демократиялық ұйымының жетекшілерінің бірі ретінде Кавказдағы революциялық қозғалысқа бірге қатынасқан көрінеді. Сол жылдары олардың арасында достық қатынас орнап үлгерген еді. Дегенмен, кейбір әзірбайжандық ғалым-тарихшылар И.Сталиннің бұл қадамын достық сезімдерден туындаған қадам ретінде емес, керісінше М.Е.Расулзадениң мұсылман Шығысы халықтары арасындағы жоғары беделін ескеруден іжәне Әзірбайжанда большевиктердің позициясын күшейту мақсатында пайдаланды деп бағалайды [21].

И.В. Сталиннің ұсынысы бойынша М.Е. Расулзаде Мәскеу қаласына аттанады. Мұнда оған РКФСР Ұлт істер жөніндегі халық комиссариатының жанында ашылуы жоспарланып жатқан Шығыс елдерін зерттейтін қоғамды басқару және Шығыс елдері жұмысшыларының Коммунистік университетінде профессор қызметін атқару ұсынылғанымен, М.Е. Расулзаде идеялық-саяси көзқарастарының тұрғысынан бірнеше рет бұл ұсыныстардан бас тартты. Тіпті осы мәселеге И.Сталиннің тікелей араласуы М.Е.Расулзадени көндіре алмады. 1922 жылы Мәскеуде болған М.Е. Расулзаде Шығыс тілдері институтында (бұрынғы Лазарев институты) парсы және орыс тілдерінің оқытушысы қызметімен атқарып,

ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысты, олардың қорытындылары «Жизнь национальностей» журналында жарияланып тұрды.

И. Сталиннің тарапынан көрсетілген қысымнан босап шығу мақсатында М.Е. Расулзаде Ресейден кету туралы шешім қабылдайды. 1922 жылы жазда кітапханаларда ізденіс жүргізу, сондай-ақ Н.Марр және В.Бартольд сынды атақты ғалымдармен кеңесу қажеттілігін сылтауратып М.Е. Расулзаде Петроградқа ғылыми іссапарға аттанады. Осы жерде ол өз таныстарының көмегімен кемеге отырып, Финляндияға жетеді. Бұдан кейін Франция жеріне келіп жеткен М.Е. Расулзаде артынан Түркияда тұрақтауға шешім қабылдап, 1922 жылдың аяғында Ыстанбұлға келеді.

1924 жылы М.Е. Расулзаде Ыстанбұлда Әзірбайжанның Ұлттық орталығын құрып, оның басты мақсаты ретінде большевиктік басқыншылықпен күрес жүргізу және Әзірбайжанның мемлекеттік тәуелсіздігін қалпына келтіру жарияланды. Әзірбайжан эмиграциясының құрылымдарын ұйымдастырумен қатар М.Е. Расулзаде белсенді түрде насихат жұмыстарын нығайтуды қолға алады. Әзірбайжан түркілерінің ұлт-азаттық қозғалысының тарихында эмигранттық мерзімді баспасөзді құру М.Е.Расулзаденің басты еңбектерінің бірі болып табылады. Бұл баспасөз кеңес өкіметінің билік құрған жылдары тарихи отаннан тыс жерде әзірбайжан идеалы үшін үздіксіз әрі жүйелі түрде күрес жүргізді.

Әзірбайжан эмигранттарын біріктіру мақсатында М.Е. Расулзаде 1923 жылдан бастап Ыстанбұлда «Yeni Kafkasiya» («Жаңа Кавказ») журналын шығара бастайды. Осы журналдың ұйымдастырушысы және редакторы ретінде М.Е. Расулзаде кеңес режиміне қарсы бағытталған мақалаларды жарыққа шығарып, Әзірбайжандағы большевиктердің отарлау саясатының шынайы мән-мазмұнын көрсетті. «Yeni Kafkasiya» журналының даналары құпия жолдар арқылы Әзірбайжанға да жеткізілді.

Ыстанбұлда М.Е. Расулзаде белсенді түрде ғылыми-шығармашылық жұмыспен, дәлірек айтқанда ХХ ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыс қызметінің тәжірибесін саралаумен және тұжырымдаумен айналысты. 1923 жылы Ыстанбұлда оның «Әзірбайжан Республикасы» және «біздің заманымыздың Сиявушы», «Тәуелсіздік идеологиясы және жастар» атты еңбектері жарық көріп, оларда Әзірбайжанның жаңа және қазіргі заман тарихындағы оқиғаларға тиянақты талдау жасайды. Бұл еңбектерге, әсіресе «Әзірбайжан Республикасына» мерзімді баспасөз ғана емес, Түркия ғылыми қауымдастығы және өзге еуропалық елдер өз назарын аударды. М.Е.Расулзаденің бұл еңбегіне көптеген ғылыми пікірлер түрік мерзімді баспасөз басылымдарында – «Tanin», «İgdam», «Akşam», «Yeni Mecmue» және т.б. жарық көріп, Вена университетінің профессоры, шығыстанушы Краелич бұл еңбекке арнайы мақала арнаған болатын [22].

Өкінішке орай, М.Е. Расулзаденің бүкіл әзірбайжанның саяси эмиграциясын бір орталыққа толықтай біріктіру ұмтылыстары табыссыз аяқталды. Алайда, М.Е. Расулзаде қызметінің арқасында әзірбайжандық эмиграциясының үні бүкіл әлемге таралды. Қысқа уақыт ішінде М.Е. Расулзаде әзірбайжан эмиграциясының беделді өкіліне айналады. 1928 жылы М.Е.Расулзаде Ыстанбұлда жаңа басылымды – «Azəri Türk» журналын ұйымдастырады, бірақ арада бір жыл өтпей жатып, түрік билік өкілдерінің талабымен өз қыметін тоқтатуға мәжбүр болды. Мұнымен шектелмеген М.Е.Расулзаденің белсенді қызметінің арқасында 1929 жылы 1 наурызда «Мусават» партиясы баспа органының – «Odlar Yurdu» атты журналының бірінші нөмірі жарық көреді.

М.Е. Расулзаденің публицистикалық қызметі түрік билігі тарапынан назардан тыс қалмады, барған сайын екі жақ арасындағы қарым-қатынас нашарлай берді. Бұған ең алдымен М.Е. Расулзаденің Кавказ конфедерациясын құру туралы идеялары және кеңес-түрік қарым-қатынастарының жаңа деңгейге шығуы себепші болды.

1928 жылы М.Е. Расулзаденің тікелей қатысуымен Варшавада Украина, Түркістан, Әзірбайжан, Грузия, Солтүстік Кавказ, қырым татарлары өкілдерін біріктірген «Прометей» атты эмигранттық ұйым құрылып, оның жанынан аттас журналы ұйымдастырылды. Осы журналдың беттерінде М.Е. Расулзаденің мақалалары тұрақты түрде жарық көріп отырды [23].

1930 жылы М.Э. Расулзаденің Парижде «Пантурианизм туралы» теориялық еңбегі орыс тілінде жарық көріп, онда ол нақты фактілердің негізінде әзірбайжан саяси қайраткерлері «Әзірбайжан Республикасының құрылған күнінен бастап барлық кавказ халықтарын ортақ конфедеративті мемлекетке біріктіру қажеттілігі үшін күрескенін» дәлелдеді [24].

М.Е. Расулзаденің КСРО-ға ашық қарсы бағытталған «Прометей» қызметіне белсенді араласуы және оның осы ұйымның саяси көзқарастарын қорғаудағы ұстанымдары кеңес өкіметі тарапынан алаңдаушылық тудырды. Кеңес өкіметі Түркиядан әзірбайжан саяси эмигранттарының қызметіне шек қоюды үзілді-кесілді түрде талап етті. Оның үстіне түрік билік өкілдері де М.Е. Расулзаденің КСРО-дан шыққан орыс

емес эмигранттарды Польшаның қол астында біріктіру қызметіне қауіппен қарады. 1931 жылы кеңестүрік келіссөздерінің қорытындысында арнайы келісімге қол қойылып, ол бойынша Түркия КСРО-дан шыққан белсенді саяси эмигранттарды елден депортациялауды және олардың тарапынан жүргізіліп жатқан кез-келген антикеңестік үгіт-насихат жұмыстарына шек қоюға міндеттенді. Соның нәтижесі ретінде М.Е. Расулзаде 1932 жылдың басында Польшаға қоныс аударуға мәжбүр болды.

Поляк жерінде де М.Е. Расулзаде өзінің бұрынғы қызметін жалғастырудан бас тартпай, Германияда бірнеше журналдарды шығаруға ат салысады. 1934 жылы 14 шілдеде Брюссельде М.Е. Расулзадениң тікелей қатысуымен Кавказ конфедерациясын құру туралы пакт қабылданып, оған Әзірбайжан, Грузия және Солтүстік Кавказ ұлттық эмигранттық орталықтарының белді өкілдері қол қойды.

1939 неміс әскері Польша территориясын басып алып, ол жерде нацистік режим орнатқан соң М.Е.Расулзаде Францияға қоныс аударады, алайда саяси оқиғалардың аяқ астынан шапшаң өзгеруі оны екінші дүние жүзілік соғыста бейтарап позицияны ұстанған Швейцарияға көшуге итермелейді. Көп ұзамай, М.Е. Расулзаде өзінің досы В.Сикорскийдің шақыруы бойынша Лондонға келеді, бірақ осы жерде ол көпке тұрақтап қалмай артынан Бухарестке аттанады. Нақ осы Румынияның астанасын М.Е. Расулзаде бірқатар үзілістермен соғыс аяқталғанға дейін паналады.

Неміс басшылығы алдында тұрған саяси және әскери мақсаттарға қол жеткізу үшін эмиграцияда жүрген түркі халықтарының белді қайраткерлерімен байланыс орнатады. Неміс өкілдерімен байланыс орнатуға ұмтылған Ш.Рустамбейли – Х. Хасмамедов тобы төңірегінде біріккен оңшыл әзірбайжан саяси эмигранттарына қарағанда М.Э Расулзаде бұл мәселеде өте сақ позицияны ұстанды. Бұған ең алдымен М.Е. Расулзадениң неміс басшыларының шынайы көзқарастарымен жақсы таныс болуы өз септігін тигізді. Ол нацистік Германия соғыста жеңіске жеткен жағдайда да кавказ халықтарының мемлекеттік тәуелсіздігін қалпына келтіруге еш ерік танытпайтындығын терең ұғынды, осы себептен М.Е. Расулзаде неміс өкілдерімен қандай да бір байланыс орнатудан бас тартты.

1944 жылы қызыл әскердің румын шекарасына жақындап қалуына байланысты М.Е. Расулзаде батыс одақтастардың оккупациялық зонасына аттанып, Мюнхенде «Әзірбайжан демократиялық бірлігі» атауына ие болған жаңа ұйымды құрады. Әзірбайжан әскери тұтқындарын сталин режимінің қолына беруден құтқару бұл ұйымның алға қойған басты мақсатына айналды. 1945 жылдың мамырында Германия капитуляция туралы пактіге қол қойған соң, ұлттық легиондардың жағында соғысқан 28 мыңға жуық әзірбайжан еріктілері батыс одақтастарының қолына түсті. Әзірбайжан әскери тұтқындарының жалпы саны 150 мың адамға жақындаған еді [25]. Әзірбайжан әскери тұтқындары соғыстың аяқталғанын қуанышпен қарсы алып, туған-туыстарымен кездесуін асыға күтті. Алайда, И. Сталиннің мінезімен жақсы таныс болған М.Е. Расулзаде туған жеріне қайтып оралған отандастарына үлкен қатер төніп тұрғандығын жақсы түсінді, өйткені соғыс жылдары тұтқынға түскендерге кеңес өкіметі «сатқындар» немесе «халық жауы» деп қарады. Сондықтан да М.Е. Расулзаде басқарған «Әзірбайжан демократиялық бірлігі» неміс тұтқынынан босап шыққан қандастарын аман алып қалуға барынша ұмтылып, оларға Еуропа жерінде қалуға кеңес берді.

Алайда, Ялта конференциясында АҚШ, Ұлыбритания және КСРО арасындағы жасалған келісімдерге сәйкес батыс державалар әскери тұтқындарды КСРО-ға жаппай қайтаруды қолға алып, наразылық білдіргендерді күшпен шығарып салды. Соған қарамастан М.Е. Расулзадениң күш салуымен мыңға жуық әзірбайжан тұтқындары Еуропаның әр түрлі елдерінде саяси панаға қол жеткізді.

Соғыс аяқталғаннан кейін де М.Е. Расулзаде әзірбайжандық идеал үшін күресін бір сәтке де тоқтатқан емес. Әзірбайжан эмигранттарының жаңа буын өкілдерін өз тарихи отанының объективті тарихымен таныстыру мақсатында 1947 жылы Мюнхенде М.Е. Расулзадениң «Әзірбайжан тарихы» атты көлемді еңбегі жарық көреді. Бұл кітап әр түрлі елдерде қоныс тепкен әзірбайжан саяси эмигранттары арасында тез тарап, әзірбайжандардың өз халқының өткенімен танысуына мүмкіндік берді.

Соғыстан кейінгі жылдары кеңес-түрік қатынастарының біртіндеп нашарлай бастауы, әсіресе 1925 жылғы бейтараптық және достық туралы келісімнен бас тартуы түрік билік өкілдерінің әзірбайжан эмигранттарына қатысты қатаң позициясын өзгертті. Бұл әзірбайжан саяси эмиграциясына, соның ішінде М.Е. Расулзадеге Ыстанбұлға қайтып оралуына жол ашты.

1947 жылы Түркия жеріне қайтып оралған соң, М.Е. Расулзаде өз қызметін қайта жандандыруға тырысады, алайда тек екі жыл өткеннен кейін ғана Әзірбайжан мәдени қауымының негізін қалайды. 1949 жылы І ақпанда өткен осы қауымның құрылтай мәжілісінде М.Е. Расулзаде ұйымның құрметті төрағасы болып сайланады. Әзірбайжан мәдени қауымының жарғысында аталмыш ұйымның саясатпен айналыспайтындығы, ал оның басты міндеттері әзірбайжан мәдениеті мен тарихын зерттеу, осы мәселе бойынша кітаптарды, журнал мен газеттерді басып шығару, мәдени шараларды ұйымдастырып өткізу,

материалдық және моральдық жағынан мұқтаж болған әзірбайжан эмигранттарына қолдау көрсету болып табылатындығы айтылды.

Бұл кезеңде М.Е. Расулзаде қызу шығармашылық қызметпен, яғни әдебиет, мәдениет және тарих салаларындағы зерттеу жұмыстарымен айналысуды жалғастырды. Соның нәтижесінде, өткен ғасырдың 40-50-ші жылдары, оның «Әзірбайжан мәдениетінің гүлдері», «Қазіргі әзірбайжан әдебиеті», «Қазіргі әзірбайжан тарихы» атты еңбектері жарық көреді. Осы жылдары М.Е. Расулзаде ұлы әзірбайжан ақыны Низами Гянджеви шығармашылығына қайтадан назар аударып, 1951 жылы оның өмірі мен қызметіне арнап монографияны даярлайды.

Эмиграция кезеңінде Мамед Емин Расулзаденің бастан өткерген қиыншылықтары мен ауыртпалылығы оның денсаулығы үшін ізсіз кетпеді. Өмірінің соңғы жылдары М.Е. Расулзаде сусамырмен ауырды. Жасы келген сайын бұл дерт күшейе беріп, 1955 жылы М.Е. Расулзадені Анкара университетінің ауруханасына емделуге орналастырады. Дәрігерлердің барлық ұмтылыстарына қарамастан 1955 жылы 6 наурызда М.Е. Расулзаде көз жұмды.

М.Е. Расулзаде тек әзірбайжан халқының ғана емес, сонымен қатар тамыры терең түркі халықтарының тарихына өз есімін алтын әріппен жазып қалдырған ұлы тұлғалардың бірі. Оның қайтыс болуымен бірге әзірбайжан түркілерінің тарихындағы толықтай бір дәуір аяқталған болатын. 1918 жылдың 28 мамыры бұл дәуірдің шарықтау шыңы болумен қатар, қазіргі әзірбайжан мемлекеттілігінің өмірге келген күні де болған еді.

1 Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). – М.: Флинта, 2009. – С. 12.

2 Мамедзаде М.Б. Азербайджанское национальное движение. – Баку, 1992. – С. 30 (әзірбайжан тілінде).

3 Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. – Баку, 1997. – С. 30 (әзірбайжан тілінде).

4 Расулзаде М.Э. Воспоминания о И.В. Сталине. – Баку, 1991. – С. 13-14 (әзірбайжан тілінде).

5 «Шерги-Рус». – 1903. – 2 мая (әзірбайжан тілінде).

6 Расулзаде М.Э. Произведения. Т. 2. – Баку, 2001. – С. 474 (әзірбайжан тілінде).

7 Мандельштам А.Н. Введение // Зареванд (Завен и Вартуи Налбандяны). Турция и панттуризм. – Париж, 1930. – С. 7.

8 Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). – М.: Флинта, 2009. – С. 24.

9 Расулзаде М.Э. Произведения. Т. 1. – Баку, 1992. – С. 7 (әзірбайжан тілінде).

10 Мамед-Али Абдулазиз оглы Расулзаде – Мамед Эминнің немере ағасы.

11 Расулзаде М.Э. Произведения. Т. 2. – Баку, 2001. – С. 468 (әзірбайжан тілінде).

12 «Ачыг соз». – 1915. – 2 октябрия (әзірбайжан тілінде).

13 «Каспий». – 1917. – 19 апреля.

14 Түйсініше олардың авторлары М.Э. Расулзаде және А. Цаликов болды.

15 Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917–1918 гг. – Баку, 1998. – С. 83.

16 Расулзаде М.Э. Национальное движение в Азербайджане // «Вопросы истории». – 2002. – № 2. – С. 11.

17 Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). – Москва: Флинта, 2009. – С. 105.

18 «Азербайджан». – 1919. – 28 мая.

19 «Истиглал». – 1933. – 28 мая (әзірбайжан тілінде).

20 Аскеров-Кенгерлинский А. Трагедия Азербайджана // «Хазар». – 1990. – № 3. – С. 87.

21 Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955). – М.: Флинта, 2009. – С. 214.

22 Мамедзаде М.Б. Азербайджанское национальное движение. – Баку: Ниджат, 1992. – С. 181-183 (әзірбайжан тілінде).

23 Оруджлу М. Деятельность партии «Мусават» в Азербайджане и эмиграции (1911–1992). – Баку, 2001. – С. 101 (әзірбайжан тілінде).

24 Соцков Л. Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки. – М.: Рипол классик, 2003. – С. 21.

25 Оруджлу М. Деятельность партии «Мусават» в Азербайджане и эмиграции (1911–1992). – Баку, 2001. – С. 101 (әзірбайжан тілінде).

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ РОЛЬ МЕЧЕТЕЙ

Д.Аманжолова – докторант КазНПУ им. Абая

Қазақстанда 19 ғасырдың 2 жартысында білімнің дамуы және мектептердің құрылуы үлкен мәнге ие болды. Қазақстанның және Орталық Азияның Ресейге қосылуы аяқталғаннан кейін және 1867-1868 жж., 1891 ж. Қазақстанда жүргізілген әкімшілік реформалардан кейін тек орыс халқы ғана емес қазақ халқының білім алып мектепте оқуларына қолайлы жағдайлар жасалды.

In the second half of the XIX century educational process among the Kazakh population, as well as a whole across Russia, unevenly, is inconsistent and inconsistent. Political, social changes and is positive, and is negative. Islam role for Kazakhs is significant and the understanding of it becomes the important characteristic of our national consciousness though the religion isn't today dominating way of national identification. Historical experience of Islam in the world deepens our ideas of cultural and political aspects of formation and development of Muslim institutes in regional and world measurements.

Ключевые слова: Ахун, Вакуф, Имам, Муфтий, Муддарис, Мулла

Вторая половина XIX века имеет исключительно большое значение в развитии просвещения и школьного образования в Казахстане. После завершения окончательного присоединения Казахстана и Средней Азии к России и проведение административных реформ в 1867-1868 и 1891 годах в Казахстане объективно создались благоприятные условия для развития просвещения и школьного образования не только среди русского населения (русского казачества и крестьян переселенцев), но и среди казахского населения. Если до 60-х годов на территории Казахстана господствовали главным образом мусульманские конфессиональные школы, то в последующий период начинают создаваться и развиваться русско-казахские школы.

Со второй половины XIX века вопрос о мусульманском духовенстве постоянно находился во внимании правительства. Исходя из мнения о том, что духовные лица оказывали огромное влияние на мусульманское население, власти стремились «привязать к себе этот класс народа», определив в законе его положение. В 50-60-е годы Министерство внутренних дел пыталось создать единообразную систему управления духовными делами мусульман, подведомственных Оренбургскому духовному собранию и Таврическому духовному правлению. По поручению Министерства, консультант по магометанским делам при Департаменте духовных дел иностранных исповеданий А.К. Казем-Бек составил проект положения «об управлении делами магометан», в основе которого была заложена идея единообразной организации управления в Таврическом и Оренбургском округах. Казем-Бек считал, что муфтии, кадии (мусульманские судьи) и хатыбы (духовные лица, руководившие молитвами в пятницу и праздничные дни) преимущество должны были назначаться без экзаменов светской властью, а имамы (духовные лиц, руководившие молитвами в обычные дни) - избираться обществом прихода. Из-за боязни «возбудить религиозное чувство мусульман», этот проект не получил развития. [1]

Во второй половине 19 в. некоторые представители администрации мусульманских регионов рассматривали мусульманское духовенство как главное препятствие политике сближения. Они предлагали ограничить власть мулл, лишив их официального статуса и конфессиональной организации. В правительственных верхах эта радикальная точка зрения не встретила сочувствия. Опасаясь возбуждать «религиозный фанатизм», правительство считало необходимым соблюдать крайнюю осторожность в отношении с мусульманами. Поэтому в отношении существовавшей духовной организации мусульман правительство проводило политику, направленную на постепенную русификацию духовенства и усиление контроля над его деятельностью. В областях, присоединенных позже, была избрана другая тактика. Мусульманские духовные лица воспринимались только как служители веры и потому не получили официального статуса. [2]

Во «Временном положении об управлении в областях Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской» были установлены основные принципы развития и просвещения в Казахстане. Казахи по общественным приговорам могли устанавливать особые сборы на организацию школ и для других «благотворительных целей». Муллы должны были получать разрешения уездного начальника на право преподавания местному населению грамоты, а также на организацию при мечетях школы, которые могли содержаться за счет казахского населения. При каждом уездном управлении должна была открыться «для

всех безразличия народностей» правительственная школа по «первоначальному образованию». Программа обучения в этих школах должна была утверждаться генерал-губернатором с согласия Министерства народного просвещения. С разрешения местного начальства учителя этих школ могли обучать у себя на дому казахских детей.[3]

Под мусульманским духовенством понимаются лица, профессионально занимающиеся отправлением религиозного культа (мулла, муэдзин, хафиз), мусульманским судопроизводством (кадий), разработкой и трактовкой вопросов мусульманского права (факих) и богословия (галим-голяма, муджтахид), руководством общиной верующих (имам-хатиб), а также главы религиозных общин, орденов, братств (шейх, ишан, суфий), высшие духовные лица определенного региона, государства (сейид, муфтий, ахун, мухтасиб).[4]

К примеру, ахун (от перс. наставник) – духовный сан, стоящий выше муллы и мухтасиба; в отдельных регионах это глава мусульманского духовенства. Как отмечает Д.Д. Азаматов, ахуны относились к своеобразной элите мусульманского духовенства и именно они осуществляли связь между администрацией и приходским духовенством. После организации ОМДС эти функции перешли к духовному управлению, и звание ахуна стало присваиваться достойным имамам с большим опытом работы.[5]

Кадий (араб. назначающий) – мусульманский судья, назначавшийся правителем.[6] В первые из них кадией выбирались из числа имамов и мулл и назывались еще заседателями духовных органов. Должности кадиев оплачивались из казны: в духовных органах мусульман-по линии министерства внутренних дел, в судах военных управлений военного ведомства. Так же, как и ахуном, кадием можно было стать по достижении 25 лет. [7]

Имам (араб. стоять впереди, предводительствовать) – предстоятель в намазе, духовный руководитель, глава мусульманской общины. Исламское вероучение подразумевает, что имамом мог стать любой человек, наиболее компетентный в вопросах веры, а потому способный провести коллективную молитву-намаз. В отдельной мечети функции имама может исполнять один и тот же человек, однако имам, в указанном смысле термина, не является ни саном, ни профессией. Чтобы быть имамом, достаточно иметь элементарное религиозное образование и пользоваться авторитетом в округе. Лишь в Российской империи после учреждения Екатериной II ОМДС в 1788г. имамы, в которых в то время называли «указными муллами», назначавшиеся муфтием, постепенно приобрели особый статус. В документах также встречается близкий к имаму термин «Хатыб». В функцию хатыба входило произнесение хутбы – праздничной проповеди, в то время как имам выступал как глава общины. Однако между хатыбом и имамом никаких различий не существовало, именно поэтому губернские власти при утверждении их в должности часто пользовались термином «мулла».

Мулла (араб. владыка, господин) – служитель культа, обычно выбираемый мусульманами из своей среды. Под это понятие подходят имамы мечетей, их заместители, а также служители культа, действующие вне мечети. [4] Согласно другому определению, мулла-знаток мусульманского ритуала, учитель религиозной школы и просто грамотный, ученый человек. Мулла был приравнен фактически к священнику, его статус определялся государственными постановлениями, а деятельность контролировалась чиновниками.[4] Определенная ясность в официальное понимание была внесена в конце XIX в. Министром внутренних дел И.Н. Дурново: «под словом «муллы» в означенных правилах должно подразумевать всех духовных лиц магометанского исповедания за исключением высших, то есть Муфтия и членов Оренбургского Магометанского Духовного Собрания и низших, именно: маязинов или азанчей. Стать муллой или имамом могли только мусульмане, достигшие 22 лет.

Муллы выполняли государственный заказ, претендовали на вознаграждение. К примеру, в докладной записке указного муллы Мухамет Шарифа Габдурахманова перечисляются его заслуги: «В 1822году с ахуном Ахметом Мухаметовым и муллою Бекбулатовым способствовал приводу уйсунских и найманских волостей к присяге на подданство российскому престолу. Ахун и мулла получили дорогие подарки – медаль и кафтан по ходатайству генерал-губернатора».[6]

Муэдзин (араб. извещать, объявлять) – служитель мечети, призывающий мусульман на молитву и провозглашающий азан. «Моэззин – у мусульман служитель при мечети, вроде пономаря; его обязанность возглашать с минарета молитвенные часы мусульманам. Право выбирать моэззина принадлежит имаму (мулле). По толкованию Мусульманских юристов, моэззин (как и имам) может получать жалование из казны».

Вместе с тем, как отмечает Е.А. Вишленкова, Екатерина II желала и просвещения новых подданных путем строительства новых городов в этом регионе, а в городах в свою очередь должна была появиться сеть мечетей, школ и гостиных дворов. Указ от 4 сентября 1785г. обязывал при каждой вновь построен-

ной мечети на казахских землях открывать школы и караван-сарай «для выгоды торгующих магометан», все это строилось и обеспечивалось за государственный счет. В подборе кадров для этих образовательных учреждений должен был помочь Казанский генерал-губернатор князь Мещерский. Тут же императрица объясняет свою щедрость в строительстве подобных учреждений: «такое сооружение мест для публичной молитвы привлечет и прочих в близости кочующих границам нашим; сие и может послужить со временем к воздержанию их от своевольств лучше всяких строгих мер» [8]

Мусульманские духовные лица ниже ахуна избирались прихожанами, сдавали в ОМДС экзамены на знание исламского вероучения и право замещать ту или иную должность, на знания русского языка и приводились к присяге губернатором или губернским правлением. Служебные обязанности духовных лиц регулировались шариатским правом, а именно, в компетенцию входило ведение метрических книг, решение вопросов о порядке богослужения, об обрядах, об исправлении духовных треб, о заключении и расторжении браков, дела о разделе и принадлежности наследства, о неповиновении детей их родителям и другие вопросы.

Во время сдачи экзаменов в ОМДС испытуемому, претендующему на занятие духовной должности, присваивалось и педагогическое звание-мударис (руководитель медресе), мугалим (учитель мектебе, имеющий право преподавать у детей старшего возраста) и мугалим-сабиан (учитель мектебе, имеющий право преподавать лишь у детей младшего возраста). Поэтому очень часто имамы являлись одновременно преподавателями медресе или мектебе, а в небольших приходах хатибы выполняли обязанности мулл и наоборот.

Если говорить, о начальных мечетских училищах состоящие в мечетских обществах начальники магометанского училища, мектебы и медресе, подчинялись надзору Уездного начальника. Лица, преподававшие в них, допускались лишь по получению письменного разрешения Уездного начальника и по уплате ежегодного в казну с каждого лица в пользу местных народных школ сбора, в размере: для медресе 10 руб., а для мектебе от 3 до 5 руб. Высший и низший размер сбора определялся, сообразно местности и числу учеников и особым расписанием, утвержденным на каждые 5 лет Генерал-Губернатором, по рассмотрению в состоящем при нем совете. Сбор этот вносили в уездное казначейство, в депозит Генерал-Губернаторства не позднее 1 сентября каждого года, а квитанция предоставлялась Уездному Начальнику для получения разрешительного свидетельства на право преподавания. [9]

Во второй половине XIX в. в волостях и аулах казахские дети учились обычно в школах-мектебах, реже – в медресе. Царское правительство принимало меры к тому, чтобы преградить путь к открытию мусульманских школ в Казахской степи. Оно направило местным колониальным органам и учебному начальству инструкции и правила по поводу строгого контроля над мусульманскими школами. Одно из ограничительных требований этих правил гласило: «Все лица, желающие заниматься обучением детей в мектебах и медресах области, должны иметь для сего разрешение от учебного начальства, в форме установленного для сего свидетельства». За свидетельство взималась пошлина в размере 50 коп. Уклонившиеся от получения свидетельства на право обучения и произвольно отдавшие своих детей в мектебы и медресе штрафовались в первый раз на 10, во второй на 30 руб., а в третий раз подвергались аресту сроком от 5 до 15 суток с последующим запрещением обучать своих детей в мусульманских школах. Помещения под казахские мектебы служили летом кибитки (юрты), а зимой землянки. Кибитки обычно выделялись отдельными лицами в порядке пожертвования, а землянки делались на средства, выделенные всем аулом. Что касается медресе, то они обычно находились в определенных пунктах, где имелись постоянные жители и мечети. Помещения под медресе обычно строились отдельными «благотворителями», а иногда «всеми прихожанами». По своему виду они не отличались от обычных казахских жилищ, строились из необожженного кирпича или дерна с шюскими крышами. Медресе в городских поселениях имели приличные помещения, построенные по типу городских школ. [10]

Также среди мусульман широко распространялась домашняя форма обучения, так как не при каждой мечети была обустроена школа с собственным зданием, ввиду чего муллы учительствовали у себя дома. Как отмечал Н.С. Юрцовский, «медресе и мектебе были, как бы совершенно, автономными учреждениями, в котором не заглядывает ни чей посторонний глаз». [11] Мусульманская община имела свою школу-мактаб, в которой обучение детей велось на татарском или арабском языках

Магометанские школы были разделены на 2 категории: мектебы и медресе. Мектебы суть начальные училища и школы грамотности. В них обучение ограничивалось собственным чтением некоторых книг, элементарно-вероучительных или религиозно-необходимых.

Мектебе – начальное духовное училище, учителем которого являлся мулла. Эти школы, как правило, располагались при мечетях, «поскольку магометанское мировоззрение не практического светского

образования, а только духовное». Кроме этих начальных школ, существовали и «высшие медресе, представляющиеся в роде магометанских богословских факультетов» [12]. Преподаватели в мектебах – муллы и муддарисы – получали образование в высших мусульманских семинариях-медресе в Казани, Оренбурге, Бухаре. Что же касательно образовательных предметов, то в мактабах дети прихожан изучали арабскую графику, основы шариата и Коран.

Самая первая учебная книга имам-шарты, род азбуки; она заключает в себе, после арабского алфавита, исповедание магометанской веры, молитвы, богослужебные обряды и катехизис. Затем Афтиек – 7 часть Корана. Кроме того, есть другие книжки вероучительного и набожного содержания, между прочим, история Иосифа в стихах которых служат учебникам начальных татарских школах. Начальное обучение не требует особого приспособленного помещения и может свободно производиться в каждой избе на нарах и на полу. Обучением в них занимаются муллы или грамотные татары.

Жалованье учение не полагается, а взимается плата с родителей учащихся, по соглашению. Медресе – учебное заведение сравнительно высшее. В них преподают учение магометанского религиозного содержания и направления, здесь учение ведется в научном виде, преподаются богословские науки: догматическое богословие, каноническое право, основы законоведения, толкование Корана, светские вспомогательные науки: арабская грамматика, логика, теория словесности, которая служит к уразумению Корана и других источников магометанской веры, написанной на арабском языке. Все эти науки изложены в сочинениях XII-XV вв., которые уже не изменяются и не переделываются. В медресе нет мебели в роде наших кафедр и партийный профессор сидит на подушке, а ученики полукругом, на корточках, сидят перед ним. По окончанию урока являются к профессору ученики других классов и слушают другую науку. Профессор не задает уроков, не спрашивает учеников, и не делает никаких репетиций.

Младшие ученики, еще слабы в арабском языке и в научном понимании, повторяют вечером утренние лекции при помощи репетиторов старших учеников, курс не определяется временем, а продолжается, пока не кончатся учебники.

Медресе всегда помещалось в особом здании, построенным каким-либо благотворителем ради душевного спасения своего, и обычно в народе говорилось так: «построить медресе все равно, что построить мечеть». В отношении собственника медресе должно быть отнесено к пожертвованию религиозного характера (вакуф).

Основной целью медресе было религиозно-нравственное воспитание и подготовка духовных наставников исламских учреждений и общин. В учебном курсе преобладали богословские дисциплины: мусульманская догматика, право, логика, арабский язык.

Воспитанниками медресе являлись шакирды, по древнему обычаю магометан в России они жили непременно в медресе. Медресе, пользовался известностью, переполненными воспитанниками. Непременно, в медресе был приходской мулла, как самый ученый в приходе человек. Преподавание в медресе составляет обычаем установившуюся обязанность муллы, его заслугу и славу, а вместе с тем, славу целого прихода, хотя каждое медресе находилось в приходе, но нередко из них обучались юноши из других приходов привлекаемые славой учености муллы профессора. Выбрав школу, ученик вступает в прочное отношение своего учителя раньше окончания курса.

В 1866 г. Оренбургский муфтий ходатайствовал у Оренбургского Генерал-Губернатора об открытии магометанской двухклассной школы в г. Уфе, при тамошней мечети, для обучения магометан русской и татарской грамот, на счет Магометанского Духовного Собрания. К тому же в 1866г. следует отнести начало правительственных мероприятий к введению русского языка в мектебе и медресе, и вообще к установлению известного надзора за ними, именно бывший Министр Народного Просвещения Граф Толстой.

В 1876 г. Министерством Народного Просвещения, по соглашению с Министерством Внутренних Дел, было выработано Положение об этой школе, в вид опыта на 2 года, с предоставлением Попечителю округа утвердить это Положение, если средства Магометанского Духовного Собрания окажется достаточно на содержание этой школы.

В мае 1878 г. Вятский Губернатор сообщил, по сему предмету предположение:

1. Определять в муллы только лиц, знающих основательно русскую грамоту
2. Открывать при каждой татарской школе класс русского языка, и назначать в эти школы для обучения русского языка учителей из русских, по выбору Земской Управы;
3. Наблюдение за успехами преподавания русского языка в татарских школах и предоставлять

Уездному Училищному Совету с участием в заседаниях его, по делам татарской школы, мулл, занимающимися преподаванием русского языка.

4. За уклонения мулл от преподавания русского языка и противодействие к открытию при татарской школе класса русского языка, удалять виновных навсегда от должности муллы.

5. Подробное разъяснение со стороны Оренбургского муфтия всем муллам, что открытие русского класса при всех и магометанских школах для них строго обязательно, и что преподавание русской грамоты и знание магометан русского языка нисколько не противно правилам магометанской религии; [13]

Таким образом, во второй половине XIX в. образовательный процесс среди казахского населения, как и в целом по России, протекал медленно, неравномерно, непоследовательно и противоречиво. Политические, социальные изменения повлияли на ход развития и положительно, и отрицательно. Национальными школами оставались мектебе и медресе. Система конфессиональных учебных заведений была дополнена первыми светскими школами для учащихся, государственная политика относительно мусульманских школ проводилась, в первую очередь, с целью русификации и слияния инородцев с русским народом.

Роль ислама для казахов значима и понимание этого становится важной характеристикой нашего национального сознания, хотя религия не является сегодня доминирующим способом национальной идентификации. Исторический опыт ислама в мире углубляет наши представления о культурных и общественно-политических аспектах становления и развития мусульманских институтов в региональном и мировом измерении.

Между тем, реальная роль религиозного сознания в истории очень велика, так как она учит нравственным истинам. Общественная значимость изучения повседневной жизни мусульман определяется вниманием к сохранению и возрождению этнокультурной памяти и традиций толерантности в современном обществе, полиэтнического и поликонфессионального многообразия суверенного Казахстана. Возможность открытого совершения мусульманского ритуала в мечети позволяет определить мечеть главным символом и святыней легального ислама. Культовые здания традиционно выполняли функцию локального религиозно-духовного и образовательного центра верующих.

1. РГИА, ф.821. оп.150, д.616, л.2-2об. // (Справка Департамента духовных дел иностранных исповеданий МВД о преобразовании магометанских учреждений.)

2. РГИА, ф.821, оп.150, д.409, л.13.

3. Тажибаев Т.Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половины XIX в., – Алма-Ата, 1962.

4. Ислам на европейском Востоке: энциклопедический словарь. – Казань: Магариф, 2004. – с.92.

5. Азаматов Д.Д. К проблеме учреждения и оценки деятельности Оренбургского магометанского духовного собрания. // Исторический опыт развития духовной культуры Башкортстана: тенденции, современность, перспективы. – Уфа, 1992. – С. 219-221.

6. СЗРИ.-Т.ХI. Кн.V. Об управлении духовных дел Магометан. – Ст. 1240. –СПб., 1857. –С. 225.

7. ЦГА РК, Ф.338, оп.1., д.484, л.6.

8. ПСЗРИ. Т.ХХII.- №16255. – СПб., 1830. – С.540.

9. РГИА, Ф.821 Оп.8 Д.612

10. История Казахстана в 5-ти тт. Т.3.– Алматы: "Атамұра", 2000. – с. 523-529

11. Юрцовский Н.С. Указ. соч. – Новониколаевск, 1923. – С. 118.

12. РГИА, Ф.821.ОП. 150. Д.410. Л.8. //Записки Департамента Духовных Дел о магометанских школах.

13. РГИА, ф.821, оп.8, д.689, л.52.

АЛМАТЫНЫҢ XX Ғ. 20-30 жж. ТҰРҒЫНДАРЫ: ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Д.Б. Асымова – Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты

Развитие рыночных отношений во всех странах СНГ сопровождается изменениями социально-демографической структуры населения, что предполагает необходимость исследования этих изменений и их последствий для уровня и качества жизни, выявления и оценки влияния факторов, их определяющих. Анализ социально-демографической структуры населения является важным условием для разработки основополагающих направлений социально-экономической и демографической политики. Это требует исследования демографических процессов, развития которых продолжает вызывать серьезную озабоченность специалистов. При определении пути демографического развития в настоящем и будущем возрастает значение учета особенностей социально-демографической структуры населения в прошлом.

Development of market relations in the CIS countries is accompanied by changes in the socio-demographic structure of the population, which suggests the need to study these changes and their consequences for the level and quality of life and to identify and assess the impact of the factors that determine them. Analysis of the socio-demographic structure of the population is an important condition for the development of the pillars of social-economic and demographic policies. This requires the study of demographic processes, the development of which continues to be a major concern of specialists. When the path of demographic development in the present and future value increases coping with the socio-demographic structure of the population in the past.

Ключевые слова: Верный, Алматы, повседневная жизнь, жители, кинофотофоно документы

Қаланың күнделікті тынысын зерттеу үшін оның өткені мен бүгінге, болашағына бірдей көз жүгіртуіміз қажет. «Өткенсіз болашақ жоқ» дейтін қағиданы ескерерсек, бір сәт Алматы-Верный-Алматы қаласының салыну тарихына көңіл аударғанымыз жөн. Егер ІІ мыңжылдықтан астам тарихы бар қаланың осы бір «верныйлық» кезеңінің кірпіші қалануына арыдан көз салар болсақ, аса қауіпті сейсмикалық аумаққа орналасқан қала салудың ғылыми негізі ХІХ ғасырдың екінші жартысынан басталады. Бірақ құрылысшылар жобалардың қымбаттылығына байланысты ғалым И.В. Мушкетовтың ұсыныстарын да, ғимараттарды салу кезінде П.М. Зенковтың қолданған құрылыс материалдары мен құрылымдарын (конструкцияларын) да пайдаланбайды. Ал 1867 жылғы жер сілкінісінен кейін Верный тек бір қабатты таза ағаш үйлерден тұратын аласа қалаға айналды. Бұған Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалар мұрағатындағы және Алматы облыстық мемлекеттік мұрағатындағы сол дәуірде түсірілген түсірілген суреттер, естеліктер мен дыбыссыз фильмдердің сюжеттері куә бола алады [1].

Сол кезеңде түсірілген және салынған суреттер мен фильмдерде өткен ХХ ғасырдың екінші онжылдығында, яғни, 1920-шы жылдары жалпы Кеңестер одағы, қала берді республика көлемінде болған басты үш әлеуметтік-экономикалық оқиғаның да Верный қаласының тіршілігіне елеулі ықпал тигізгендігінен хабар береді. Өздеріңізге мәлім, бұл ең алдымен, пролетариат диктатурасының орнауы мен елде жаппай қызыл террор саясатының жалғасуы, жер мен суды, мүлікті мемлекет меншігіне алу және халықты жеке меншік құқығынан айыру, әкімшілік-территориялық шексіздік, революциялық қайта құрулар болды. Ел еңсесін түсіріп кеткен Бірінші дүниежүзілік соғыс пен азамат соғысының ауыр зардаптары, сондай-ақ осы соғыстардың және қазақ даласында кеңінен өрістеген 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің 1917 жылғы революцияға ұласуы, 1920 жылғы Алматыдағы антикеңестік бүліктің шығуымен тікелей байланысты.

Қала және Жетісу өлкесінің тарихында келесі үлкен тарихи маңызы бар оқиға, ол 1924 жылы Жетісу облысының Түркістан республикасының құрамынан бөлініп шығып, РКФСР-дың Қазақ (Қырғыз) автономиясының құрамына кіруі. Осы тұста Орта Азияда ұлттық-мемлекеттік шекараны межелеу жүргізілді, сондай-ақ өлкедегі жүргізілген өзгеде реформалар нәтижесінде Алматы қаласы Орынбордан кейінгі нақты әкімшілік, экономикалық және мәдени орталыққа айналды.

Айтылған оқиғалармен қатар, 1926 жылдың 28 ақпанында РКФСР ХКК «Жетісу теміржол магистралін салу туралы» қаулы қабылдады. Кейіннен ол шартты түрде Түркістан-Сібір магистралі, яғни «Түрксіб» деп аталып кетті. Ғасыр күре тамырына айналған Түркістан-Сібір темір жолын салу туралы 1926 жылғы 3 желтоқсанындағы Еңбек және Қорғаныс Кеңесі шешімінің қабылданып, оның жүзеге асырылуы болды. Түрксіб темір жолының жобасын ең алғаш ХІХ ғасырдың екінші жартысында Алатау бөктерінде қала салуға кіріскен Э.Баум, П.Гурдэ, П.Зенков, Ресейдің жол қатынастары министрі Халковтың Верныйға келген сапарында Путилов зауытынан материалдар тасымалдатуы жеңілдету мақсатында ұсынған. Патшалық Ресей мен Қазақстанның шеткері жатқан аймақтарындағы байланыстарды нығайту мен елдің экономикасына ықпалын алдын-ала болжаған Мемлекеттік думаның депутаттары М.Тынышбаев пен Гучков та қолдаған еді.

Бастапқыда 1921 ж. 5 ақпанында аудан комитетінің салтанатты жиынында Верный қаласының атауын өзгерту туралы шешім қабылданып, қала «Алматың («Алма-Ата»)» деген жаңа атқа ие болды. Бұл шешім бойынша Жетісу Әскери-революциялық комитеті: «Қаланың революциялық орталық мәртебесін алуына байланысты Жетісу әкімшілік орталығының атауы Алма-Атаға өзгертілсін» деген бұйрық шығарды [2].

Осыдан кейін барып осы жылға 14 наурызда Түркістан АССР Орталық атқару комитетінің декреті бойынша бұл шешім бекітіледі. «Алма-Ата» деген сөзтіркесі «Әулие-ата», «Шолпан-ата» сияқты ортазиялық қалалар атауына сәйкестендіріп алған ташкенттік кеңестік қызметкерлердің ұсынысымен қолдау тауып, мұндағы «ата» Жаратушы, әулие немесе жай ғана әке, ата деген ұғымдарды беру мақсатында қолданысқа енді деген жорамалдарда жоқ емес.

Алматы атауын дұрыс жазу мәселесі сол заманда-ақ мемлекеттік деңгейде әлденеше рет көтерілгеніне

карамастан ұзақ жылдар бойы бірнеше ұрпақ қалыптасқан аралықта «Алма-Ата» деген атаумен өмір сүрді. Жетісу өңірі және оның орталығы болған Верный-Алматы Қазақстанның басқа аймақтары секілді өз даму ерекшелігі бар аймақ. Қалада сонау патшалық отарлау кезеңінен бермен бірнеше ұлт өкілдері өмір сүруде. Аталмыш аймақтың этнодемографиялық жағдайы қоғамның даму кезеңіне байланысты әркезде әрқилы өзгерістерге ұшырады. Соның нәтижесінде қала халқының саны, ұлттық құрамы, жынысы мен жасы және білім деңгейі де үнемі өзгеруде болды. Оған әсер еткен саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайлар да бірқалыпта дамып отырған жоқ. Осылармен қатар қаланың әлеуметтік-демографиялық жағдайына миграциялық процестерде тікелей ықпал етті. Әлеуметтік-демографиялық жағдайдың көрсеткіштеріне сүйенер болсақ миграциялық процесс бірде баяу, бірде қарқынды түрде жүріп отырған. Алматы қаласындағы әлеуметтік-демографиялық жағдай мен миграциялық процестердің ешбір тоқтаусыз жүруінің ең басты себебі аймақтың табиғат жағдайының осында қоныстанушылар үшін өте қолайлы болуында жатса керек. Сондықтан да қай кезеңді алсақта, Алматы қаласындағы халықтың санының табиғи жолмен өсуімен қатар оған ықпал етуші механикалық қозғалыстарда болды.

Атап айтар болсақ, 1923 жылғы жүргізілген халық санағы бойынша Алматы қаласының халқы 45922 (не 41400, оның 3000 қазақтар) адам, 1923 жылғы бүкілресейлік халық санағы бойынша 49461 адамға жетті. Ал, халықтың орналасу тығыздығы бойынша 1 гектарға 36,7 адамнан келеді [3].

1924 жылғы сәуірдегі РК(б)П Орталық Комитетінің Орта Азия бюросы мен Түркістан КП ОК бірлескен мәжілісінде Орта Азия республикаларында мемлекеттік шекараны межелеу жұмыстарын жүргізуге байланысты комиссияның жұмыстарының қорытындысы нәтижесінде екі одақтас республика (Өзбекстан және Түрікмен) құрылып, Түркістанның құрамындағы қазақ аудандары Қырғыз (Қазақ) АКСР-нің құрамына енгізілгені белгілі.

Міне, осындай республика тарихындағы жылнамалық деректе маңызды оқиға ретінде тіркелген 1924 жылдың 12 маусымындағы Орта Азия ұлттық межелеуі жүргізілгеннен кейін Алматы Жетісу губерниясының әкімшілік және мәдени орталығына айналуына байланысты миграциялық процестер қарқынды жүре бастады. Қалада жаңа құрылыстар жүріп, өндіріс орындары ашылды. Қоғамдағы болып жатқан өзгерістерге орай аймақ орталығына айналған Алматыда көп салалы өнеркәсіп орындары іске қосылды, атап айтар болсақ, арақ-шарап және сыра қайнату зауыты, тері илейтін 2 зауыт, темекі фабрикасы, баспахана, ұн комбинаттары, қылшық жүннен тоқылатын мата зауыты өз өнімдерін бере бастады. Жаңа өндіріс орындарының іске қосылуына байланысты қала тұрғындарының саны сырттан келген жұмысшылардың есебінен өсе түсті [4].

Бірақ осы әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және демографиялық үрдістердің кейбір жылдарда баяулап қалуына Алматы қаласының сейсмикалық апатты аймақта орналасуы да кері әсерін тигізіп отырды. Мысалға, 1921 жылғы түсірілген суреттен К.Маркс көшесіндегі лайлытас көшкінінен қалған тастар қала көрінісіне ғана емес, сол жылдарда жүргізілетін құрылыстарға да, көше тұрғындарына да көп кедергі келтіргенін болжау қиындық туғызбайды. Табиғат апатынан сескенген халық мекенжайларын ауыстыруға дейін барды [5].

Дегенмен, орталықтан шалғайда және табиғи сейсмикалық қауіпті аймақта орналасқанына карамастан, Алматы экономикалық, әкімшілік мәдени және демографиялық даму деңгейі мен көрсеткіші бойынша Қазақстанның басқа қалаларынан озық шықты.

Верный-Алматыдағы қала халқының саны 1913 ж. қарсаңында 41 400 болғанымен, оның әлеуметтік құрамында, кәсібінде, жыныс, жас және ұлттық құрамында айтарлықтай өзгеріс болмады. Дегенменен, 1912 жылдан басталған Бірінші дүние жүзілік соғыстың, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің, оған ұласқан азамат соғысының, «Қызыл қырғын жылдарың, қазақ халқына шексіз қайғы-қасірет әкелген 1921-22 жылдардағы ашаршылықтың салдары мен зардаптары нәтижесінде тұрғындардың, әсіресе еркектердің саны едәуір азайды. Ауыр жылдардың соққысынан халық күйзеліске ұшырап, оның тұрмыс жағдайы күрт төмендеді. Осының салдарынан халықтың жыныс-жас құрылымы өзгеріп, туу деңгейі азайды, өлім-жітім көбейіп, табиғи өсім қатты төмендеді. Келесі 1923 жылғы өткен халық санағы бойынша Алматы қаласында әйелдер саны басым болып, 9 жасқа дейінгі балалар азайды (25,2%), 60-тан асатындар 7% болды. Саяси-қоғамдық өмірде болып жатқан революциялық өзгерістер қала халқының әлеуметтік құрылымының өзгеруіне әкелді және де сословиелік жіктелулер де жойыла бастады. [6].

Қарастырылып отырған онжылдық саяси, әлеуметтік-экономикалық, рухани-психологиялықсалада жүргізілген қатал авторитарлық-идеологиялық сипатағы реформаларға толы болды. Солақай саясаттың салдарынан бүкілодақтық деңгейде 1921-22 жылдары жұт және оның ізін ала келген ашаршылықтың орын алуы халық санының күрт азаюына апарып соқтырды. Ол әсіресе, көшпелі және жартылай отырықшы өмір сүріп отырған жергілікті халықтың өкілдері үшін ауыр болды. Он мыңдаған қазақ

шаруашылықтары малдарынан айырылып күйреді, ірі қалаларға, өзге жұртқа қоныс аудару кең етек алды. Осы жылдары Алматы қаласында босқындарды қабылдайтын арнайы орындар ашылды, олар босқындарды тамақ пен уақытша баспанамен қамтамасыз етуге әрекет жасалды. Және біртіндеп өндіріс орындарына тарту жұмыстары жүргізілді [7].

1917-1930 жылдар аралығындағы әлеуметтік-экономикалық және демографиялық дамуға сипаттама беруге байланысты жүргізілген халық және ауылшаруашылық санақтары таптық күрес мазмұнында өтті. Оған сол жылдары жүргізілген санақ құжаттары айғақ бола алады. Жүргізілген демографиялық санақтарда халықтың жынысын, жасын, ұлттық құрамын, білімділігін, еңбекке жарамдылығы мен тартылуы анықталады. Осылармен қатар халықтың әлеуметтік жағдайын, қала және село тұрғындарын, үй иелері мен пәтер иелерін, олардың отбасын, санын, мамандық деңгейі мен біліктілігі және т.б. толық қарастырады. Демографиялық санақпен қатар ауылшаруашылық санағы жүргізілді. Оның атқарар міндеттері өзгеше болып келеді.

XIX ғасырдан бастап қазақ жерінің толықтай Ресей империясының құрамына енуі Жетісу өлкесінің гана емес Алматы қаласы халқының құрамында көп ұлтты жасады.

Кесте 1 - 1926 жылғы санақ бойынша Алматы қаласы халқының ұлттық құрамы [8].

Ұлттар	Саны	Пайызы
Орыстар	24996	55,1
Қазақтар	3006	6,6
Украиндар	4870	10,7
Татарлар	2321	5,1
Ұйғырлар	5459	12,0
Евреилер	-	-
Мордвалар	131	0,3
Белорустар	217	0,5
Өзбектер	1611	3,6
басқа ұлттар	2784	6Д
Барлығы	45395	100,0

1926 жылғы санақ қорытындысы бойынша, Алматы қаласы бойынша негізгі ұлттар саны: орыстар 24996 адам болып, барлық қала тұрғындарының 55,1 пайызын құрады. Ал қазақтар 3006 адам болып 6,6 пайыз болды. Содан кейін украиндықтар 10,7%, ұйғырлар 12%, татарлар 5,1%, өзбектер 3,6%, белорустар 0,5%, мордвалықтар 0,3% және басқа ұлт өкілдері 6,1 пайызды көрсетеді.

Санақ бойынша Алматыда 45395 адам, оның 49,9% (22647) ерлер, ал 50,1 пайызы (22748) әйелдер болған. Ал, 1939 жылы қалада 230503 (ерлер 50,1%, әйелдер 49,9%) адам тұрып, 13 жыл ішінде қала халқы 5,1 есе өсті. Халықты аудандарға бөліп қарайтын болсақ, Каганович ауданында – 13,4%, Ленин – 22,1%, Сталин – 31,7%, Фрунзе – 32,8% адам тұрған. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, Қазақстанның оңтүстігі мен солтүстік аудандарын қосатын экономикалық орталық ретінде дами бастаған Алматы қаласынан 1500 км қашықтықта КСРО-ның Еңбек және Қорғаныс Кеңесі 1926 жылы 3 желтоқсандағы мәжілісінде Түркістан-Сібір темір жолын салу шешімін қабылдайды.

1929 жылы «Союзкиножурнал» бірлестігі түсірген «На строительстве Турксиба» атты дыбыссыз құжатты фильмде Түркістің солтүстік және оңтүстік участкелерінің түйіскен жерінен 25 км қашықтықтағы бетон көпірдің салынуы жайында хабар береді. Фильмнің өн бойынан қазақ жұмысшыларының күнделікті ахуалының, тұрмыс-тіршілігіне қарамастан ауыр қара жұмысқа болшақ үшін құлышына араласып жатқандығын көреміз. Олардың жұмыс көлігі мен құралы да соншалықты қарабайыр. Бұл сюжеттердегі көрініс сол тұстағы қазақ халқының жалпы әлеуметтік-экономикалық жағдайының, сондай-ақ демографиялық толқуларының да айқын бейнесі бола алатындығы сөзсіз [9].

Алматы халқының санының өсуі мен әлеуметтік-демографиялық ахуалына жедел қарқынмен жүргізіліп, бүкілодақтық сипат алған Түркістан-Сібір темір жолының ықпалы күшті болды. Бұл қаланың

жедел қарқында экономикалық дамуына және халық санының өсуі мен құрамына үлкен әсер етті. Мысалы, 1927-1928 жылдары халық саны 55455 адам болса, 1928-1929 жылдары 60939 адам, 1929-1930 жылдары 69470 адамға көбейген [10].

Жұмыс іздеген және ашаршылықтан әбден тозған халықтың қалаға ағылуы күшейді, ол урбанизацияның дамуына әкелді. Қала халқының өсуімен қатар, қала экономикасы да тез қарқынмен дамыды. Сөйтіп, Алматы қаласы ірі индустрия орталығына айналды. Индустрияның дамуына байланысты Алматы қаласында жұмысшылар саны да артты. Халықтың 44,5 пайызы әртүрлі жұмыс орындарында, соның ішінде өндірісте 19,9%, құрылыста – 10,3%, ауыл шаруашылығында 5,3 %, орман шаруашылығында – 0,1%, тұрғын үй шаруашылығында – 2,7%, көлік пен байланыста – 10,2%, ғылым, өнер, баспаларда – 10,7%, денсаулық сақтау мекемелерінде 5,6%, мемлекеттік мекемелерде – 11,9%, сауда орындарында – 11,6% және 14,5 пайызы тағы басқа орындарында жұмысқа тартылған [11].

«Величайшая победа социалистической стройки. Казахстан» атты сол күндердің дыбыссыз таспаға түсірілген көрінісіне көз жүгіртер болсақ, Қазақстандағы социалистік құрылыстың қарабайырлығына қарамастан оның жеңімпаздығы паш етіледі. Түркісiбтің шығыс бөлімшесіндегі құрылыстардың басталуындағы салтанатты шеруге қатысушы қазақ жұмысшыларының үстіндегі жұпыны киімі, қолындағы жұмыс құралының өзі-ақ сол тұстағы республиканың әлеуметтік-экономикалық ахуалын көрсетсе, кадрдағы әртүрлі ұлт өкілдері демографиялық жағдайды, халықтың ұлттық құрамынан хабар береді.

Ал шпалдар мен рельстерді төсеудегі ауыртпалықтар Түркісiб темір жолын салу үлкен жауапкершілікті, қыруар қаржы мен жұмыс күшін қажет еткендігін білдіреді. Сондай-ақ осы кадрларды көре отырып кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарынан бастап-ақ жұмысшылардың ұлттық құрамының басым бөлігін қазақ жастары құрайтындығын түсінеміз. Дыбыссыз жазылған кадрлардағы біздер үшін ең қажетті тұсы – Алматы станциясына алғашқы поездың келуі, оны қала тұрғындарының қарсы алуы болды [12].

Алматы қаласына астаналық мәртебенің берілуі оның халқының өсуіне ықпал етті. Мысалға, қалада 1929 жылдың 1 қаңтарына есептегенде 48379 адам болса, жыл соңында 71000 адам тіркелген, яғни халық саны 1,5 есе өскен [13]. Статистикалық мәліметтер бойынша, астаналық мәртебе алған Алматының құрылыс алаңдарында ғана емес, халықтың шоғырлануына қарай демографиялық дүмпу де күтіп тұрды. Қала тұрғындарының саны үш жыл ішінде екі есеге көбейеді деген жорамал жасалды. Мұндай күрт өскен демографиялық дүмпу әлеуметтік-экономикалық ахуалдың дауына сәйкес келмегендіктен тұрмыс қиыншылығы туындады. Бір ғана мысал, 1929 жылдың басында – 50 000 мыңдай адам, 1931 жылы – 115 000 адамға жетуі, яғни екі еседен артық өсімнің байқалуы, ең алдымен тұрғын үй тапшылығына әкелді.

Сонымен осындай күрделі ахуалдың қалыптасуына қарамастан Алматыға астана ретінде ірі қаржы салымының бөлінуінің өзі қаланың экономикалық және мәдени өсуіне жылдамдық қосты. Дегенмен, бүкілкеңестік қоғамда өріс алып отырған саяси жағдайдың көлеңкелі және келеңсіз тұстары күннен күнге ушыға түскен еді. Әсіресе, патшалық Ресейдің жоғарғы оқу орындарында білім алған көптеген қазақ зиялыларының алдыңғы қатарлы өкілдері қудалану құрығына ілініп, республикадан шеттетіле бастады. 1928 жылы 44 адам буржуазиялық ұлтшылдық деген айыппен тұтқындалса, 1930 жылдың күзінде «Алаш» партиясының 40 өкілі ұсталып, оның 15 Воронежға жер аударылды. Міне, жергілікті халықты тұқырту мақсатында жүргізілген осындай саяси ойындардың нәтижесінде, ең алдымен, астаналық қаладағы жергілікті ұлт өкілдері санының күрт азаюына әкелді, сонымен қатар олар әкімшілік-басқару жүйесінен де аластыла бастады. Сонымен қатар, жергілікті ұлт өкілдері астананың ауысуына орай сырттан келген және көшіп келген өзге ұлт өкілдеріне қарағанда тұрғын үй кезегіне тұру мен алу, әлеуметтік көмек, медициналық жәрдем және т.б. мүмкіндіктерден көп шеттетілді. Мұндай жағдай қала тұрғындарының жалпы санағында қазақтардың сандық көрсеткішінің төменгі пайызды көрсетуіне бірден-бір себепкер болды.

Санақтардың көрсеткішіне байыптап қарайтын болсақ Алматы қаласы халқының саны негізінен механикалық және табиғи өсу үдерістері арқылы өсіп отырғанын көреміз. Қолдағы бар мәліметтер арқылы Алматы қаласы бойынша көші-кон процесін қарастыратын болсақ, әрине, қала халқы механикалық өсу жолымен көбейіп отырған.

XX ғасырдың 20-шы және 30-шы жылдары жүргізілген бірнеше санақтың көрсеткіштері салыстыра отырып мынаны байқаймыз:

- 1897-1926 жылдары Алматы қаласындағы халық санының үнемі өзгеріп отыруына, ең алдымен, әлеуметтік жағдайлар ықпал етті. Сондай әлеуметтік саладағы өзгерістер халық құрамының өзгеріп отыруына да әкелді.

- 1917-1926 жылдар аралығындағы жалпы Қазақстанның ауылшаруашылығының нашарлауына әкелген азаматтық қарсыластықтар Алматы қаласының әлеуметтік-экономикалық, демографиялық әлсіреуіне де әсер етті. Қала тұрғындарының көпшілігі өз еркімен майданға бару жолдарын қарастырды.

- 1919 жылы Түркістан Советінің Орталық атқару комитетінің «Еркін сауда жасау туралы декретінің байланысты ауылшаруашылығы біршама дамыған Жетісу мен Сырдария облыстарында Қызыл Армия үшін және қала халқы үшін нан өндіру жұмыстарының жаппай етек алуына байланысты қала тұрғындары жақын маңайдағы шаруа қожалықтарына жалданды.

- 1921-22, 1931-33 жылдардағы Қазақстандағы ашаршылық салдарынан қалаға қарай ағылған босқындардың есебінен Алматы қаласының демографиялық өсуіне ықпал еткенімен, жалпыреспубликалық экономикалық құлдыраудың құрсауынан шыға алмады.

- Ал 1927-28 жылдардағы әлеуметтік-экономикалық қайта құруларға байланысты: жер-су, өнеркәсіпті, транспортты, қираған ауылшаруашылығын қалпына келтіру секілді экономикалық қана емес саяси сипаты бар маңызды науқан барысында да миграциялық процестер тығыз жүрді.

- 1929-39 жылдары Алматы қаласының астаналық мәртебе алуына байланысты жүргізілген әлеуметтік-экономикалық саладағы бетбұрыстар, өндірістік саладағы алғашқы қадамдар, қарқынды құрылыс, елді жаппай индустрияландыру миграциялық процестің қарқынды жүруіне тікелей әсер етті, және т.с.с.

Ұлт тарихында революциялық төңкерістерімен қатар қазақты жаппай сенделткен ашаршылық пен жоқшылық белең алған 20-жылдардың ортасында қала мен ауылға халықтың үдіре көшуі бір жағынан алғанда халық шаруашылығын бір орталыққа шоғырландыру мен дамытуға да ықпал етті. Бірақта қалаға халықтың келуі ұйымдаспаған түрде жүргендіктен, миграциялық процестің нақтылы көрсеткішін дәл басып көрсету қиындық тудырады. Бұл әсіресе 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне қатысушылардың таяу елдерге кетіп қалғандарының қайтадан елге оралуы мен шөлді және шөлейтті аймақтар тұрғындарының суландырылатын және құнарлы жерлерге көше бастауы тұсындағы миграциялық процестің өскен жылдарына тән болып отыр. Республиканың және Жетісу өңірінің шаруашылықтарын қалпына келтіру шаралары тұсында әкімшілік-экономикалық орталыққа айнала бастаған Алматы қаласының халқы құрамындағы әлеуметтік топтардың өзгеруі де байқалды.

Сондай-ақ ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы саяси және әлеуметтік катаклизмаға қарамастан Жетісудағы, оның орталығы – Алматыдағы негізгі тұрғындар құрамында қазақтарға қарағанда өзге ұлт өкілдерінің саны басымдылыққа ие бола бастады. Сондай-ақ олар негізінен қалалар мен далалық аймақтарда ең шұрайлы аудандарға орналасты. Қоныстанушылардың Жетісу мен қала шаруашылығының дамуына ықпал ете бастағанының жергілікті халықтар ғана емес өкімет орындары да мойындай бастады. Оларға жерлер бөлініп берілді, үй салуларына және белгілі бір кәсіппен айналысуына мүмкіндіктер жасап, қолдап отырды. Қоныстанушылар арасындағы қолөнершілер, ұсақ саудагерлер мен шеберлер, жұмысшылар үшін қалалық Дума Верныйдың солтүстік-батысынан жер бөлді.

Осылайша 1897 жылдан бері сырттан қоныстанушылардың ағылып келе бастауынан Верный қаласындағы әлеуметтік-демографиялық даму өзінің бірқалыпты жылжуынан айырылды. Верный қаласы мен оның маңына орыс, ұйғыр, дүнген халықтарының күшпен қоныс аударылуы өала халқының құрамын көп ұлттылыққа айналдырды. Сондай-ақ 1897-1926 жылдардағы санақ қорытындыларына сәйкес Жетісу облысында жүргізілуге тиісті экономикалық, әлеуметтік және саяси реформалардың толығымен іске асырылмай қалуы Алматы қаласының дамуына да барынша кері әсерін тигізді. Әсіресе, қарқынды белес алып отырған әлеуметтік-демографиялық жағдайға жер мәселесінің дұрыс шешілмеуі барынша тежеліс болды.

Осы қарастырылып отырған мерзімдік аралықта қала халқы негізінен механикалық және табиғи жолмен өскендігі байқалады. Төмендегі цифрлардан 1926-1934 жылдар аралығындағы қала халқының табиғи өсу үдерісін көруге болады. Егер 1926 жылы туылғандар санының коэффициенті әрбір мың адамға шаққанда 35,2 болса, осыған сәйкес өлгендер – 22, 4 көрсетіп, өсім – 12,8. Келесі 1927 жылы туылғандар мен өсімнің деңгейі жоғарылап, өлімнің біршама азайғаны байқалады. Керісінше осы көрсеткіштер 1929, 1932-33 жылдар аралығында күрт төмендеген: 1929 жылы туылғандар – 31,1, болса 1932 жылы – 26, 7. Ал 1933 жылы небәрі – 18,4 болған, өлгендер саны жоғарылай түскен. Яғни, 1929 жылы өлгендер 23,8 болса, 1932 жылы – 35, 2, 1933 жылы – 45,7 коэффициентті құрайды. Осыған сәйкес табиғи өсу: 1929 жылы – 7,3, 1932 жылы – 8,5, 1933 жылы – 27,3 болып, қала халқы арасында қолдан жасалған ашаршылық жылдарында өлім-жітіктің өскендігінен хабар береді [14].

Алматы халқының саны негізінен механикалық және табиғи өсу процестері арқылы көбейген. Алматы қаласы бойынша көші-қон процесін қаратыратын болсақ, әрине қала халқы механикалық өсу жолымен көбейіп отырған. Оны төмендегі кестеден көруге болады.

Кесте 2 - 1927-1938 жж. Алматы қаласы бойынша көші-қон процесі және қала халқының механикалық өсу көрсеткіші [15].

Жылдар	Келгендер	Кеткендер	Механикалық өсу
1927	-	-	-
1928	-	-	1238
1929	9600	2820	6780
1930	31677	13268	18409
1931	37706	14695	23011
1932	55192	15521	39671
1933	24696	9674	15022
1934	9605	5584	4021
1935	55168	20379	34789
1936	58067	24212	33855
1937	59820	28100	31720
1938	55070	46268	8802
Барлығы	396601	180521	216080

1929-1938 жылдар аралығында келушілер саны 396601 адам, кеткендер саны 180521 адам, ал механикалық өсу 216080 адамды көрсетіп, яғни кетушілер санына қарағанда келгендер саны басымырақ болып, механикалық өсу оң сальдоны көрсетеді. Келушілер мен кері қайтушылар саны 1930-1933 жылдары көбейген. Халықтың механикалық өсуі осы жылдары жоғары болғанын көреміз, ал 1934, 1938 жылдары механикалық өсу азайып, 1935 жылдан қайта халық саны көтерілген. Оның себебі елдегі аштық пен эпидемиялық ауруларға байланысты еді.

Енді халықтың 1926-1934 жылдар аралығындағы табиғи өсу процесіне келесі кестеде берілген мәліметтер бойынша көз жүгіртіп көрелік.

Кесте 3 - Алматы қаласы халқының табиғи өсу коэффициенті (1000 адамға шаққанда) [16].

	Жылдар							
	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933
туылғандар	35,2	38,1	32,7	31,1	33,6	29,2	26,7	18,4
өлгендер	22,4	20,3	17,3	23,8	23,8	28,1	35,2	45,7
өсім	12,8	17,8	15,4	7,3	9,8	1,1	-8,5	-27,3
100 туылған балаға өлгендердің %	18,3	18,3	15,4	24,0	22,4	22,2	24,18	23,2

1936 жылғы есеп бойынша республикадағы және аймақтағы өлім төмендегідей болған Алматы облысында өлгендер саны – 10651 адам, 1937 жылы – 9828, Алматы қаласында – 4816, 1937 жылы – 4827. Барлық өлгендер саны 1936 жылы – 95748, оның ішінде 1 жасқа дейінгі балалар 29794 (31,1); 1937 жылы барлық өлгендер – 94098, 1 жасқа дейінгі балалар – 33586 (35,7) болды. Жалпы туылған балалардың пайызынан, өлгендер пайызының жыл сайын өсіп отырғанын көре аламыз [17, 45-п.].

Қорытынды:

Сонымен ХХ ғасырдың 1920-30-шы жылдары арасында жүргізілген санақтар бойынша Алматы қаласының халқы санының өсу қарқыны, мың адам есебімен алғанда мынандай болды.

Санақ қорытындысы бойынша	Халық саны
1897 жыл 9 ақпан	22, 7
1920 жыл 8 тамыз	43, 3
1926 жыл 17 желтоқсан	45, 3
1939 жыл 17 қаңтар	230, 0

Бұл жерде 1937 жылғы «Қуғынға ұшыраған санақ» деп аталып кеткен санақтың көрсеткіші берілмей отыр, өйткені, ол санақ қорытындысы туралы әлі де нақты мәліметтер жоқтың қасы.

Қарастырылып отырған ХХ ғасырдың 1920-30-шы жылдары аралығындағы кеңестік дәуірдің қоғамдық өмірдің барлық саласында жүргізілген авторитарлық-идеологиялық саясатының түпкі мақсаты – Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі өмір салты мен мәдениетін түбірімен өзгертіп, жаңа қоғам – кеңестік социализмді орнату еді. Осы мақсатқа жету барысында елді де, қазақ зиялыларын да баррикаданың екі жағалауына лақтырған азаматтық қарсыластық жылдары өтті, ғұмыр бойы көшпелі және жартылай отырықшылықпен айналысып келген халықты отырықшылыққа көшірді, орта бай-кулактарды тәркілеу, күштеп ұжымдастыру науқаны жүргізілді. Жер-жерлерде жаңа билікке қарсы көтерілген халықты аяусыз жаншып, ел-жұртын тастап көшуге итермеледі. Міне, осы айтылғандармен қатар астананы көшіру жылдарында республикада да, ел орталығына айналған Алматыда да жергілікті қазақ халқының үлес салмағы жыл сайын азая берді де, өзге ұлттар мен ұлыстардың саны көбейді. Сөйтіп өз мекеніндегі халық азшылыққа айналды, барлық өмір сүру құқықтарынан айырылды, тілі мен дінінен айыра отырып орыстандыру саясаты ашық жүргізілді.

1. ҚР Орталық Мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалар мұрағаты (ҚР ОМКФДЖМ)
2. Алматы Административно-территориальное деление 1918-1999 гг. – Алматы, 2000.
3. ҚР ОМКФДЖМ. № 2-99595. И. Кенарскийдің жеке қорындағы суреттер.
4. АОММ. 350-қ., 1-тізбе, 18-іс, 146-п.
5. Тулекова М. Жетісу халқы (1897-1999 жылдар). – Алматы, 2002. – 282 б.
6. Алматы тарихы. Екі томдық. – Алматы: «CREDOS», 2009. – 2 том. – 423 б.
7. ҚР ОМКФДЖМ. № 2-49614 сурет.
8. АОММ. 350-қ., 1-тізбе, 18-іс, 16-п.
9. 1921 жылғы селден кейінгі Нарын көшесі (қазіргі Уалиханов көшесі) (қосымшада берілген сурет)
10. Гуриков Д.Е. Иле Алатауы. – Алматы: Қайнар, 1985. – 141-148 бб.; Стихийное бедствие в Верном //Правда. - 1921. - №59.
11. ҚР ОМКФДЖМ.
12. Алматы. Энциклопедиялық анықтама. – Алматы, 1983. – 22-б.
13. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Алма-Ата, 1928. – 164 с.
14. ҚР ОМКФДЖМ. «Союзкиножурнал» № 68. -1929. -І-б. – (дыбыссыз). - Архив. № 1441.
15. Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991. – С. 67.
16. ҚР ОМА. Р-267-қор, 1-тізбе, 12-іс, 16-п.; ҚР ОМА, Р-267-қор, 1-тізбе, 12-іс, 14-п.
17. ҚР ОМКФДЖМ. «Союзкиножурнал» № 24. -1930. -І-б. – (дыбыссыз). - Архив. № 1449.;

С.ҚОЖАНОВТЫҢ САЯСИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

А.Әбікей – Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ PhD докторанты

Автором статьи анализируется политические произведения видного представителя национальной элиты С.Ходжанова. Веской причиной рассмотрения политических произведения С.Ходжанова в том, что он сам являлся очевидцем описываемых событий, а также был её активным участником. По этому анализируемые его работы представляется наиболее объективной, в изучении того бурного периода истории. Описывая царскую Россию, оказавшуюся на тот момент в тупике своей внешней и внутренней политике и стоявшая перед своим падением, С.Ходжанов представляет читателю предпосылки активации разношерстных политических партии и политических групп в Туркестанском крае. Также на фоне двух революции он разъясняет расстановку наиболее значимых политических сил и их направлений, дает критику советской власти в её начальный период.

The author analyzes the political work of a prominent member of the national elite Hodzhanov. Good reason considering the political work of Hodzhanov that he was an eyewitness of the events described and was an active participant. Analyzed his works to be the most objective in the study of the turbulent period of history. Describing imperial Russia was on that point in the impasse of its foreign and domestic policy, and stood before his fall, the reader is S.Hodzhanov premise activations of different political parties and political groups in Turkestan. Also on the background of two of the revolution he specifies the alignment of the most significant political forces and their direction.

Тірек сөздер: Қазақстан, партия, Түркістан Кеңестік Автономиясы, патшалық Ресей, Ақпан төңкерісі, Уақытша өкімет, Қазан төңкерісі, Алаш Орда, Түркістан қоғамы.

С.Қожановтың қоғам өміріне белсенді араласуы оның тек атқарған қызметтерінен ғана емес, сонымен қатар баспа бетінде үнемі жариялап отырған мақалаларынан да орын алған. Мұндай көрініс яғни, қайсыбір тұлғаның қоғам өміріне жан-жақты атсалысуы, басына берген мол қабілеттерді ұштастыра білуі,

сол кезеңге тән құбылыс болған. Әрине, егер ол нағыз ұлт жанашыры болса, ондай болмауы мүмкін де емес еді. Сол кезеңді басынан өткерген қай ұлт жанашырын алып қарасақ та қоғамдағы қайраткерлігіне қоса ағартушылық еңбектері де қатар жүруімен ерекшеленеді. С.Қожановтың дәл сондай ұлт жанашыры болып табылғандығына оның артына қалдырған мол мұрасы куә.

Сұлтанбектің қоғам өміріне араласа бастауы қазақ тарихындағы қиын қыстау кезеңіне тұспа-тұс келеді. Қоғам майданының алғы шебінде жүріп, сол қоғам өмірінің ащы шындықтарымен бетпе-бет келіп, өз халқының қаншалықты жаншылғанын, оның мүшкіл жағдайда тұрғанын көруі, оны ағартушылық саласында қарымды еңбек етуіне мәжбүр етеді.

Сұлтанбектің орысша оқып жүрген кезінде орыстың құрығына түспей, Мұстапа, Садық, Міржақып сияқты ағаларымен арагідік болып тұрған кездесулері оның көкірегіне ұлтын ұлықтайтын ұрық сепкен көрінеді. Оқып, білім алып оңды-солын тани бастаған жас жеткіншектің алдында сондай үлгі боларлықтай ағалары болуының өзі үлкен сеп болған. Себебі, Міржақыптың өзі ұлт мүддесін ойлаудан гөрі ілгері қарай басқан – қазақтың мемлекеттілігін күйіттеген алаш зиялыларының тобынан еді. Өз кезегінде алаш зиялыларымен шүйіркелескен Сұлтанбектің көз-қарастары терендей түсіп, саяси санасының салмағы арта түскені шүбәсіз. Оның белсенділігінің артуын үйірме, ұйымдардан тысқары баспасөз құралын ұйымдастыруынан көреміз.

Патшаның астындағы тақ шайқалып, бостандықтың буы сезіле бастаған шақта, қазақ өмірінде болғалы жатқан өзгерістерді түсіндіріп, қалың жұртшылықты соған лайықтап, белсенділігін арттыруды көздейтін баспа құралын ашу, күн тәртібіндегі күттірмейтін іс болатын. Қазақ даласының теріскейіндегі сондай баспа құралының рөлін «Қазақ» газеті 1913 жылдан бері атқарып келе жатқан-тын. Оның бүткіл қазақ даласына таралым саны аздық еткені және жеткізілуі қиындық туғызғаны түсінікті. Сондықтан Түркістанның қазақ облыстарында «Қазақ» газетінің миссиясын жаңадан ашылатын «Бірлік туы» газеті атқармақшы болған. «Бірлік туының» құрылтайшылары мен идеологтарының қатарында М.Шоқай, С.Қожанов, Х.Болғанбаевтар тұрды. «Бірлік туы» газеті аласапыран заманда аз уақыт жасаса да, өзінің алға қойған мақсаттарынан танбай, тұшымды мақалаларымен танылды. Сұлтанбектің алғашқы мақалалары мен алғашқы ақындық шығармалары осы «Бірлік туы» газетінің беттерінен көрінді. Газет 1917 жылдың маусымынан 1918 жылдың сәуіріне дейін шығып тұрғанын ескерсек, ол сол аралықтағы қоғамның саяси жағдайы мен халықтың тыныс-тіршілігінен мол мәліметтер беретінін көруге болады.

Әсіресе, Сұлтанбектің «Түркістанда орыс сиездері» – атты саяси тұрғыдағы мақаласы, қоғамдағы саяси күштердің арақатынасын мейлінше аша түседі. Яғни, мақаладан біз буырқанған қоғам өмірінде бірнеше айдың жүзінде саяси партиялардың өмірге келіп, олардың полярлы топтасулары, үнемі өзгеріп отырған саяси жағдайға байланысты саяси партиялардың бірлестіктер құруға талпынысы секілді саяси акцияларды көреміз. Автор ат төбеліндей – «большевиктердің» Түркістандағы билікті өз қолдарына қалай ала бастағанынан хабардар етеді.

Керенскийдің үкіметінен күткен кеңшілікті Түркістанның жергілікті саяси күштері большевиктерден күтпеген. Сондықтан да қоғамда вакуумдық жағдай орнағандай болып, жергілікті зиялыларды белсенділікке итермелеп, нәтижесінде олар 1917 жылдың қарашасында Түркістан автономиясын жариялайды. Дәл осы тұсты Сұлтанбек өз мақаласында қандай тартысты жағдайда өрбігендігін баяндайды.

Мақалада көрсетілгендей большевиктер биліктен айрылып қалатынын түсініп, мұсылмандар тарапынан жасалып жатқан саяси акцияларды елемей, үнемі мойындамай отырады. Сондағы большевиктердің Түркістан автономиясын мойындамаудағы басты аргументтерінің бірі – автономияны құру барысында кедейлердің тыс қалып қоюында дейді. Расында да 1917 жылғы Түркістан автономиясын жариялау барысында оның құрылтайшысы ретінде Түркістан халықтарының зиялылары ғана белсенділік танытқан. Ал өз тағдыры шешіліп жатқан тұста Түркістан халықтары большевиктердің талап ететініндей әлі де қоғамдағы саяси белсенділік танытатындай деңгейде емес еді. Бұл өз мемлекеттілігінен айрылып, ұзақ уақыт бойы отар ел болып келгендіктің салдары еді. Оны Сұлтанбектің: «Мынау жүре бара түзеліп кетер деп ардақтаған автономиямыз еді. Халық, бұған қол көтерілейін деп тұр, қарсы іс істелейін деп тұр. Мұсылмандар, басқа Түркістан қамын жеген балалары, қайдасыз?! Айтарыңыз бар ма, болмаса, жұмған ауыздарыңызды ашып қала бересіз бе?» [1.9]- деп, халқының бейқамдығына қынжылып, әлі де болса автономияның іргетасын шайқалтпайтын, оны қорғап қалатын күштен үміттенетіндігінен де көреміз.

Отарлықтың салдары әлі оянбаған халықтың үміті мен мүддесін арқалаған зиялылардың бойынан да көрінді. Олар мақаладан көретініміздей орыстың екі саяси тобына – большевиктер мен крестияндарға үнемі жалтақтаумен болып, автономияның іргесін бекіту барысында батыл қадамдар жасағанымен стратегиялық тұстары кемшін тартып жатты. Мұнда біз қоғамдағы саяси әрекеттерге буржуазиялық күштердің әлсіз немесе толыққанды қатыспағандығын да көреміз. Бұл құбылыс жалпы сол кездегі қоғам-

ның даму деңгейімен түсіндірілсе де буржуазиялық күш қоғамда аз да болса негізгілердің қатарында болды. Түркістандағы ұлт зиялыларының біразы буржуазия өкілдерінен яғни, дәулетті әулеттерден шыққан болатын. Өкінішке орай, олардың бір жағынан аса белсенділер бөлігі тым аздық етіп жатса, екінші жағынан басқаларының күреске белсенді атсалысуына білімдері жетіспей жатты.

Қоғамның саяси белсенді бөлігіндегі сол олқылықтың орнын діни партиялар иемденді. Сұлтанбектің мақаласында келтірілетін «ірілі-уақты мұсылман ұйымдары» [1.6] большевиктердің саясатына қарсы қолданылған негізгі күш болып табылды. Себебі, сол кезеңде ислам мен мұсылман мәдениеті рухани өмірдің іргетасы іспетті, қоғам өмірінде саясаттан бастап отбасы-тұрмыстық қатынастарға дейін бойлағандықтан, оның тұғыры берік болды. Түркістан халықтарында оның ішінде тек дәулеттілерге ғана емес, сонымен қатар, жалпы қарашаға да ислам құндылықтары өте жақын және қымбат болған [2.11]. Сондықтан да діни тұрғыдан түсіндірілетін ой, қала берді қозғалыс жалпыға жақын, оның дүние танымына таныс болды. Оның үстіне «ислам факторы қаналып жатқан шығыс халықтарының салт-дәстүрін, этникалық, ұлттық келбетін сақтап қалуына мүмкіндік беретін қалқаны болды» [2.12]. Сондықтан да Сұлтанбектің мақалада өлке халықтарын жиынтық атау – мұсылмандар дейтіні де түсінікті.

Мақалада баяндалатын кезеңдегі қоғамның діни бояуының қоюлығы жамағат арасында бір емес, бірнеше діни негіздегі партиялардың пайда болуын түсіндіреді. Патшалық Ресейдегі Ақпан төңкерісінен кейін «Шурою Исламия» - Мұсылмандар кеңесі ұйымы, «Шурою Улема» - Ғұламалар кеңесі ұйымы, «Иттифок-и-муслимун» - Мұсылмандар одағы, «Исломия клубы» және т.б. құрылды. Сол бір қысылтаян кезде, өз болашағын өздері айқындайтын сәтте, белсенділік таныту үшін, қоғамдағы күштерді топтастыру қажеттігі туындады. Оның үстіне қоғамдағы күштерді топтастыру былай тұрсын, өлкедегі халықтардың саяси мүдделерін бір арнаға тоғыстыру қажет болатын. Алғашқы құрылған партиялардың бірі - «Шурою Исламияның» яғни, Мұсылмандар кеңесі ұйымының алға қойған міндеттері осындай еді. «Бұл өлкенің полиэтникалық жағдайындағы ең бір ұтымды шешім болатын. Өлкедегі әртекті ұйымдар мен қозғалыстардың басын біріктіруші және үйлестіруші рөл атқарған Мұсылмандар кеңесі ұйымының алдында ұлттық-демократиялық күштердің жікке бөлінуіне жол бермеу міндеті тұрды» [3.317].

Ұлттық-демократиялық күштер біртұтас шеп түзеп, оларды саяси қарсыластарына қаншалықты қарсы жұмылдыруға тырысып баққанымен де Мұсылмандар кеңесі ұйымының қабырғасы сөгіліп, оның құрамынан жаңа ағым – «Шурою Улема» бөлініп шығып, өз алдына дербес саясат ұстанды. Әлбетте, бұл саяси акция болашақта мұсылмандардың біртұтас шебінің бірлігіне нұқсан келтіретін шалыс басқан қадам болды. Бұл жаңа ағым яғни, «діни ақсүйектер тобының мүддесін көздеген улемалықтар тұрмыста және қоғамдық өмірде феодалдық-патриархалдық қатынастарды сақтап қалуды жақтаған дәстүршілігімен ерекшеленді» [3.317]. Ескі жол мен шариятты берік ұстанғандықтан, бұл партияның көз-қарастары көпшілікке түсінікті болып, халық арасында жақтаушылары көп болды. Жеме-жемге келгенде билікке таласқан улемалықтар мұскенеске ашықтан-ашық қарсы шығып, «өлкенің мемлекеттілігін социализм қағидаларымен және большевиктермен ынтымақтасумен байланыстырып жатты» [3.318].

Сонымен қатар мақаладан біз большевиктердің орыс христиандарымен ымыраға келе алмаған тұстарын да көреміз. Оған себеп, большевиктердің жер жалпыныкі болсын, жерді тек еңбек еткен ғана алады, жер кедейдікі деген ұраны Түркістан христиандарын үркітіп, оларды қызықтыра қоймағаны анық. Оның үстіне Түркістанның христиандарын ішкі Ресей христиандарымен салыстыруға мүлде келмейді. Бұл патшалық Ресейдің шығыста жүргізген жыртықшылық саясатының нәтижесі тұғын. Түркістан христиандары Ресей мұжықтарына қарағанда әлдеқайда ауқатты келген. Сондықтан да Қазан төңкерісін Түркістанның халықтары мен орыс христиандары құшақ жайып қарсы алмаған. Бұл өз кезегінде мақаладан көретініміздей большевиктердің Ресейде болған Қазан төңкерісінің жемістерін Түркістан жерінде мылтық асынып жүріп енгізуіне мәжбүрлейді.

Олар мақалада айтылғандай, 1918 жылдың 18 қаңтарында сиез шақырып, онда мұсылмандар «Автономияны жоғалту тиіс. Мұсылмандар өздерін басқарып жүретін шекке жеткен жоқ. Әуелі өзіміз мұсылмандар басын қосып, совет ашып, солар керек десе ғана, береміз» [1.9], - деген шешім қабылдаған. Метрополиясына үміт артып, оларды жалғап жатқан темір жолы мен телеграфына сенген ат төбеліндей аз большевик, мылтық асынып ап, Түркістанның төрінде отырып, шімірікпестен осындай шешімдерді қаулы еткен. Большевиктердің бұлай еркінсуі мен өз-өзіне сенімді болуындағы және түптеп келгенде билікті өз қолдарына алуындағы басты себептерінің бірі – мұсылман партияларының өзара ымыраға келе алмауында болса, келесі бір негізгі себептерінің бірі – жалпы Түркістан қоғамы белсенділік деңгейінің төмендігі.

С.Қожановтың саяси шығармашылығына сүбелі үлес қосқан еңбегі «Түркістан Кеңестік Автономия-

сының он жылдығына» - атты кітапшасы. Кітаптың 1928 жылы жарық көргенін ескерсек яғни, қоғам конформистік дертке шалдыққан уақытта шығып жатқан кітаптардың мазмұны алдын-ала белгілі болатыны түсінікті. Алайда, С.Қожанов бұл кітапшасында Түркістанда кеңес өкіметі орнауының даму эволюциясына біршама шынайы баға береді. Кітап осынысымен құнды болып табылады.

Мұнда С.Қожанов Қазан төңкерісіне дейінгі және кейінгі Түркістанның саяси ахуалын сипаттап өтеді. Ол патшалық Ресейдегі Ақпан төңкерісінен кейін Түркістан қоғамының саяси күштері белсенділігінің күрт артқандығын және олардың - жергілікті буржуазиялық пен діни конфессиялық топтар, орыс жұмысшылары мен солдаттарының кеңестері және крестияндар кеңестері түріндегі белсенді ағымдар туралы айта отырып, сол саяси топтардың әр қайсысын жеке-жеке жіктеп қарастырып, олардың сол кезеңдегі саяси әрекеттерін түсіндіреді.

Әсіресе, С.Қожанов мұнда Отандық тарихта кейінгі кездің өзінде көп айтыла бермейтін орыс крестияндары мен олардың адуынды өкілдері – жуан жұдырықтардың яғни, орыс кулактарының жергілікті халықтарға деген жүргізген зобалаң саясатын әшкерелей түседі. Оның айтуынша, Түркістанның орыс шаруалары Қазан төңкерісінен кейін көп жерлерде бірден кеңес өкіметінің жағына жылыстайды. Ал сол орыс шаруаларының соңғы кеңестері 1918 жылдың сәуір айына дейін өзіндік саясат ұстанып кеп, олардың жұмысшылар мен солдат депутаттарының кеңестерімен формалды түрдегі қосылуы Түркістанның кеңестік автономиясы жарияланатын V Өлкелік сиезінде өтеді [1.241].

Бұл жерден біздің көретініміз, сол кездерде патша өкіметінің шапағатын көп көрген ауқатты орыс шаруалары өздерінің үстем жағдайларын соңғы кезге дейін сақтап қалуға тырысқандығы. Қоғамда болып жатқан өзгерістер, ондағы биліктің ауысуы және сол билік ұсынған бағдарламаларының ауқатты орыс шаруаларына ұнай қоюы екі талай болып, большевиктер кейпіндегі жаңа өкіметті олар қуанышпен қарсы ала қоймай, сол өкіметке мойынсұнуды мүмкіндігінше соза түскендігін көреміз.

Өз еңбегінде С.Қожанов орыс шаруаларының кейінгі іс-әрекеттерін де аша түседі. Большевиктер жағына шығып үлгерген Түркістанның орыс крестияндары ауру қалса да, әдет қалмайды дегені сияқты, ескі уақыттардағыдай жергілікті халыққа деген теріс пиғыл саясатын ұстанып қала берді. Мұндай құбылыстың сақталуын орыс шаруаларының басында отырған жуан жұдырық билігі арқылы іске асқан деп түсінсек, екінші жағынан өлкеде нақты пролетарлық интернационалдық биліктің жоқ болғандығынан деп түсінеміз. Жуан жұдырықтар кеңес өкіметінің ұрандарын жергілікті халықтарды қудалауды жалғастыра түсу үшін де және сонымен қатар орыс казактарынан жерді тартып алуы үшін де пайдалана алды [1.242].

Қиырда жатып, қанап үйреніп қалған орыстың жуан жұдырықтары билік ауысқан кезде, бастары ауырмаған секілді. Шапанын теріс айналдырып киіп алып, бұрынғы әдетінен арылмай істегенін істей берді. Автордың жоғарыда келтіргеніндей жуан жұдырықтың мұндай жүгенсіздігі өлкеде мардымды большевиктердің жоқтығынан, ал аяқ астынан большевик бола қалғандардың бүйректері жергілікті халықтарға бұрмасы белгілі. Бұл өз кезегінде патшалық Ресейдің кезінде белең алған орыс шовинизмінің кеңестік жүйеде де тамыр тартуына және оның үдей түсуіне жағдай туғызды. Жыл сайын қатарлары толықтырылып отыратын большевиктер олардың идеялық тұрғыдан пісіп жетілетін Ресейдің еуропалық бөлігінен емес, көбінесе өлкедегі жергілікті халықтарға деген теріс пиғылдағы, бұрынғы патшалық Ресейдің әкімшілік қызметкерлері қатарынан тартылып жатты. Ал, осының бәрі түптеп келгенде С.Қожановтың орыс шаруаларының қаймағы - жуан жұдырыққа саясаттағы рөліне берген бағасының объективтілігін көрсетеді. Ол сол кездерде орыстың ауқатты шаруалары «большевизмді» жергілікті халықтарға қатысты жүгенсіз зобалаң саясатпен әдемі үйлестіріп жатты [1.242] деп орынды айтқан.

Автор өз еңбегінде «Ақпан төңкерісінен кейін, саяси мүмкіндіктерді пайдаланып қалуға алғашқылардың бірі болып ұлттық буржуазия және онымен байланысты интеллигенция топтары шықты және бұл топ орыс буржуазиясымен байланысты болғандықтан, олар Уақытша өкіметке сенім білдірген» [1.242] - дейді.

Бар мәселе осында, Түркістанның ұлттық буржуазиялық күштері алға қойған саяси талаптарын конструктивті жолмен шешуді мақұлдаған. Олар өздері талап етіп отырған Түркістан автономиясын федеративті түрдегі жанарған патшалық Ресей құрамында көргісі келді. Сондықтан да жергілікті буржуазиялық топ большевиктерге қарағанда Уақытша өкімет уәде еткен Құрылтай жиналысына көп үміт артып, өздерінің саяси әрекеттерін заң аясында жүргізуге тырысып бақты. Себебі, Уақытша өкімет қандайда болмасын, сол кездегі легетимді билік көзі болатын, ал өз тағдырын сол өкіметпен байланыстырған буржуазиялық топ Думада күтіліп отырған Құрылтай жиналысынан алға қойған бағдарламаларына сәйкес өздерінің талаптары үшін тартысқа түсуге әзірленген.

Осы орайда айта кететін бір жәйт, жоғарыда келтірілгеніміздей С.Қожанов осы өзі баяндап отырған уақытты содан он жыл бұрын «Бірлік туы» газетіндегі «Түркістанда орыс сиездері» - атты мақаласында

буржуазиялық интеллигенцияның өкілі ретінде жазып, өз ойын тіпті әсірелеп білдіргені белгілі. Яғни, С.Қожанов сол тұста, ұлттық мүдені ашық қуаттап аталған мақалада большевиктерге барынша шүйліккен. Бірақ заманның ағымы Қазақстан мен Түркістанда орнаған тәуелсіз өкіметтердің тізгінін көп ұзамай большевиктердің қолдарына ұстатты.

Алаш Орда серкелері мен Түркістан Мұхтариятының төріндегі қазақ зиялыларының мұң-мұқтажы тасқа шағылып, саясат айдынынан аластатылды. Міне, осы шақта амбицияларының буы басылмаған, алаш идеясымен суарылған, жігерлі жас қайраткерлер большевиктер бағдарламаларының оңтайлы тұстарынан қармап қалуға тырысқан. Сондықтан да Сұлтанбектің 1920 жылы большевиктер партиясы қатарына өтуі сияқты іс-қимылдарынан оның саяси әрекетте 180 градусқа шұғыл бұрылуын түсіну қиын емес. Сұлтанбектің бұл әрекетін оның саяси тұрақсыздығына баламай, керісінше сол кезеңдегі қалыптасқан саяси ахуалды жете түсініп, өзінің әубастағы күйтеген ұлттық мүддесін кеңестік кеңістікте іске асыруға тырысып баққанына балаған жөн. Себебі, В.И. Ленин ұсынған большевиктердің ұлттарға өзін-өзі билеу құқын беру туралы, оларға берілетін еркіндігі жөніндегі бағдарламалары кім-кімді болса да қызықтырғаны түсінікті.

Әлихан іспетті Алаштың нар ардагері кезінде, - тәуелсіздік үшін күресті қолға қылыш алып күресудің заманы өтті, ендігі кезекте азаттық үшін күрес барысында өз мақсаттарына жетудің бірден-бір жолы - заманауи әдістерді қолдану болып табылады деген болатын. Тәуелсіздік үшін мұндай саяси күрес концепциясын ұстанған Сұлтанбек бұл идеямен Әлиханның үзеңгілесі, талай рет Түркістан қаласына ат басын тіреген Міржақыппен екеуінің арасында болған әңгімелер барысында сусындауы ғажап емес.

Жалпы 1917 ж. төңкерістерге дейін, жергілікті буржуазиялық топтың өкілдері ұлттық интеллигенцияны құрағаны белгілі. Буржуазиялық интеллигенция жергілікті басқа саяси күштерге қарағанда сол уақыттағы өз халықтарының қаншалықты мүшкіл күйде тұрғанын терең түсінген. Сондықтан да олар ағартушылыққа баса көңіл аударып, алғаш азаттықты аузына алған саяси күшке айнала бастайды. Олар билікке қарсы жасырын саяси ұйымдарға ұйытқы болып, болашаққа бағытталған бағдарламалар жасап, күрес жолдарын жобалады. Ақпан төңкерісінен кейін отар халықтардың мүддесін қорғаған жергілікті халықтардың саяси қайраткерлеріне айналды.

Азаттықты ту етіп көтерген осы саяси қайраткерлердің жергілікті халықтардың арасынан пісіп жетілуі заңды құбылыс еді. Демек, азаттықты аңсағанда орыс партияларына (кадет, эсер, большевик) жалтақтаған құлдық психологиядан арыла бастаған буржуазиялық интеллигенция кейпіндегі саяси күш қалыптасқан болатын. Қазақ еліндегі буржуазиялық интеллигенция өкілдері Алаш Орда өкіметін құрды. Осы Алаш идеясымен жарактанған саяси қайраткерлер аймақтарда (шығыс, батыс, оңтүстік) тәуелсіздік тұғырын тұрғызуға жанталасып кіріскен болатын. Кітапшада келтіріліп отырған және кезінде Сұлтанбектің өзі белсенді мүшесі болған буржуазиялық интеллигенция, большевиктер түпкілікті жеңіске жеткенге дейін олардың негізгі қарсыласы саналған. Сондықтан да қарбалас сәтті пайдаланып өкіметті басып алып, ұлттарға бостандық пен теңдікті біз әпереміз деген большевик атаулы өз идеясына жат күш ретінде ұлттық интеллигенцияға сенімсіздікпен қарады.

Бұл саяси күш С.Қожановтың айтуынша 1917 жылдың мамырында өткен I мұсылман сиезінде барлық буржуазиялық және реакциялық топтарды жұмылдырып, сиезде жетекші рөл атқарған. Бірақ өкінішке орай, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығаратын уақытта «шураи улемалықтар» іргесін бөлек салды. Ұлттық буржуазия мен интеллигенцияның сүйеніші болып, оларды сол кезде түсінетін және қолдайтындар аз болды. Оларға қарағанда діншілдердің уағызы жамағатқа түсінікті болып, әсіресе, жоғарыда айтқанымыздай «улемалықтардың» дербес саясат ұстануға тырысқандығы реакциялық біртұтас шептің бөлшектенуіне әкелді. С.Қожанов бұндай саяси ахуалдың себебін де ашып көрсеткен.

Бірінші мұсылман сиезінде интеллигенция мен діншілдер арасында орнаған ауызбіршілік бұдан былайғы кезеңде сын көтермей олардың арақатынасының күрделене түсуіне әкеп соқты. Автордың айтуынша, діншілдер өздерінің кертарпа талаптары қанағаттандырылмағандықтан, бөлек саяси топқа ұйымдасып, буржуазиялық интеллигенциядан бөлек II және III мұсылман сиездерін шақырған. Мұнда «улемалықтар» елді клерикалды бағдарлама бойынша басқаруды ұсынып, панисламистік бастамадағы федерацияны талап еткен болатын. Олар уақытша үкіметтің басшысы Керенскийге федерация мен шарифаттық басқару жүйесін талап ету жөнінде делегация жіберіп, өздерінің II сиезінде буржуазиялық ұлттық интеллигенцияны орысшылдығы және шарифатты қолдамағаны үшін оларды анафемаға кесті [1.244]. Сөйтіп, шешуші кезеңде бірігіп алып, ұтымды қадамдар жасайтын сәтті жіберіп алған буржуазиялық интеллигенция мен діншілдер кезекті бітімсөзге Қазан төңкерісінен кейін ғана барды. Онда да оларды бұл бітімгершілікке мәжбүрлеген большевиктер болатын.

Әрине бүгінгі күннің биігінен сол кездердегі Түркістан халықтарының мүддесін айқындаушы «шураи исламия» мен «шураи улема» секілді белді саяси топтардың ымыраға келе алмауына сын тағу оңай. Әйтпесе, толқыған Түркістан саясат айдынының алғы шебіндегі осы бір екі саяси ағымның билігі патшалық Ресей тұсында еуропалық жоғары білім алған қазақ зиялыларының қолында болатын. Осындай саяси күштердің басында қатарында – Мұстафа Шоқай, Мұқаметжан Тынышбаев, Сералы Лапин сынды еуропалық білім алған оқымыстылар тұрды. Дегенімен, бұл аталған екі саяси топтың басында өз заманының озық ойлы қоғам қайраткерлері тұрғанымен олар ымырашылдықтың орнына, қарама-қайшылықтарға бой алдырды.

Ұстанымдарына және атқарған істеріне сәйкес жәдидшілер яғни, жаңашылдар атанған «шураи исламиялықтар» тәуелсіз Түркістан қоғамын сайлауда заман ағымына, оның талабына сай сұраныстарға жауап беруге тырысқандықтан, олардың бағдарламалары прогрессивті болды. Олар таңдаған жолға сәйкес Түркістанда заманауи, зайырлы қоғамды орнату керек болатын. Әрине, егерде патша өкіметінің орнын басуға тырысқан орыстың саяси партиялары мен оларды қолдап отырған Ресейдегі жаңа билік болмағанда, Түркістан мұхтариятының ғұмыры ұзағынан болар ма еді. Оның үстіне заманына қарай Түркістан үшін, бұл сөзсіз бірден-бір дұрыс таңдау болатын. Өкінішке орай шураи исламиялықтардың дйттегеніне жету барысында алдарынан кедергілер көлденеңінен шыға берді.

Ал жоғарыда С.Қожановтың еңбегінен келтірілген мұсылмандардың I сиезінен кейін «шураи исламиялықтардан» бөлектеніп, «улемалықтардың» саясаттағы дербес жасаған қадамдарын қалай түсінуге болады? Жоқ әлде, бұл «улемалықтардың» саяси партияларға тән ойластырылған стратегиялық тактикасы болды ма? Егерде «шураи исламиялықтар» секілді саяси ағым іс-әрекеттеріне сәйкес «жәдидшілдер» атанса, «шураи улемалықтар», «ескішілдер» яғни, «кадимшылар» атанған. Жоғарыда атап өткеніміздей «шураи улема» сынды саяси ағымның басында Ресейдің Санкт-Петербурінде білім алған, адвокаттық мамандығы бар Сералы Лапин деген қазақ зиялыларының бірі тұрған. Сералы Лапиннің Ресейде білім алғанын ескерсек, әлбетте ол Еуропаның, одан қалды Ресейдің алдыңғы қатарлы саяси ойымен таныс болуы күмән туғызбайды. Сондықтан да ол Түркістанда орын алған қым-қиғаш саяси ойындарда шалыс қадам басты деп айтуымыз қиын.

Сералы Лапиннің іске асырған саяси акциялары, өзінің көңілге түйген белгілі бір тұжырымдарына негізделуі әбден мүмкін. Себебі, Түркістан қоғамының алдыңғы қатарлы батыстың елдеріндегідей саяси тартыстарға түсетін сыңай танытпайтынын заңгер маман ретінде түсінген ол, сол қоғамның белсенді бөлігі - мұсылман қауымына үміт артуы түсінікті. Оның үстіне «шураи исламиялықтардың» ұстанған саясаты Түркістан қоғамы үшін заманынан бұрын болып, сондықтан да қоғамға түсініксіздеу көрініп, радикалды көрініс берген сыңайлы.

Серғазы Лапиннің мұндай саясат түптеп келгенде орыс партияларымен қақтығысқа түсетіні жайындағы болжам жасаған ойлары, оның 1918 ж. 17 қаңтарда «Орыс социалистеріне «улеманың» Ташкент ұйымы атынан» деп аталатын мәлімдемесінен көруге болады [3, 3-10 пп.].

Бұл құжатта Серғазы Лапин жергілікті саяси топтар мен орыс партиялары арасындағы қақтығыстарға жол бермеуді алдын алып, белгілі бір балансты сақтау үшін, билік басындағы социалистердің ілімі мен жергілікті халықтардың ұстанатын ислам дінінің арасындағы үйлесімдіктерді үндестіріп, Түркістан қоғамындағы қарама-қарсы саяси күштердің арасындағы толеранттықтың орнауын көздегенін көңілге түйуге болады. Ол ислам діні қағидаларының өзінен орыс социалистері ұсынып отырған іліміндегі тұрмыстық, экономикалық ұқсастықтарға жауап беретін тұстарына толығымен дәлелдер келтіріп тәптіштейді.

Осының бәрі «шураи улемалықтардың» Түркістан елдігінің сындарлы сәтінде, өлкеде орын алған өктем саясат қарбаласында, жергілікті және келімсек халықтардың қантөгіс жағдайға душар болмас үшін, жергіліктерден көшбасшы саналған саяси топ «шураи исламиялықтардан» ажырап, аңдап басып, салиқалы саясат ұстанғандығын көрсетеді.

Бірақ, С.Қожанов еңбегінде келтіретіндей Қазан төңкерісінен кейін, «улемалық» мұсылмандардың III сиезі атынан солдаттар мен жұмысшылар депутаттары кеңесіне делегация жіберіп, олардың Түркістандағы орыс жұртына қатысты билігін мойындай отырып, бірақ, өздеріне бүтін мұсылманды шарифат бойынша басқаруды сұрайды. «Улемалықтардың» бұл ұсынысы ескерусіз қалғандықтан олардың ұлттық-буржуазиялық интеллигенциямен яғни, «шураи исламиялықтармен» қайта келісімге келіп, Қоқан автономиясын бірге жариялауға түрткі болады [1.244]. Тарихи өлшеммен алғанда Ресейдегі екі төңкерістің арасы қасқағым сәт болсада, Түркістандағы түркі халықтары үшін бұл уақыт олардың қатты ұйқысынан оянып, есін жиып, бой жазуына жеткілікті болды.

Кітапшада автор жергілікті халықтар арасындағы жоғарыда келтірілген белді екі саяси ағымнан басқа

да кішігірім, саяси реңкі бар ұйымдар туралы да айта кетеді. Олар көбінесе ескі қалалар тұрғындарының арасынан құралып, алғашында буржуазиялық және діни топтардың арттарынан сандалып, кейіннен өздері «мұсылман жұмысшыларының одағына» және «мұсылман жұмысшылар депутаттарының кеңесіне» бірігіп белсенділік танытуға талпынғандығын айтады. Сондай ұйымдардың ішінен тек ескі Ташкент қаласының «құрылысшы жұмысшыларының одағы» Қазан төңкерісіне дейінгі жалпы революциялық қозғалысына бір табан жақындай алғандығы туралы да хабардар боламыз.

Кітапшадан көретініміздей Түркістан халықтарының басым бөлігі қоғамда болып жатқан сілкіністерге селқостықпен қараған. Ал, солардың ішінен болар-болмас белсенділік білдірген бірқыдыру жұмысшы қауымының орыс пролетариатының революциялық қозғалысына қолғабыс етіп, жақындай түсу ниеті кедергілерге тап болған көрінеді. Ондай кедергі басқа емес сол кездегі партия басшылығының өзінен туындаған. Мұнда автор сол кездегі большевиктер партиясы басшылығының өлкедегі ұлттық қатынасты дұрыс жолға қоя алмағандығын немесе дұрыс жолға қойғысы келмегендігін айтады. 1917 жылдың 19 қарашасында өткен Кеңестердің 3 сиезінде коммунистік фракция: «қазіргі таңда мұсылмандарды өлкенің жоғарғы революциялық билік мүшелігіне қабылдауымыз ағаттық болады. Себебі, мұсылмандардың бізге деген көзқарасы анық емес, одан басқа, жергілікті халықтардың арасында біз құптайтын таптық пролетарлық ұйымдар да жоқ» [1.245], - деп мәлімдеген.

С.Қожанов мұнда Қазан төңкерісіне дейін Ресейдегі пролетариаттар қозғалысымен Түркістандағы оларға оң пиғыл танытатын жергілікті қозғалыстың арасында дәнекерлік байланыстың болмағандығы, сол жергілікті еңбекшілердің басым бөлігінің қазан күндері абдырап қалуын және де жоғарыда келтірілген партия басшылығының жергілікті халықтарға деген сенімсіздік білдіретін мәлімдемесін түсіндіретінін айтады.

Жалпы алғанда С. Қожанов осындай мысалдарды саралап Қазан төңкерісіне дейінгі және одан кейін кеңестік автономия орнағанға дейінгі Түркістанның саяси дамуындағы шешуші кезендерін басты екі фактормен негіздейді. Оның бірі, жергілікті халықтың арасында кеңестік және партиялық жұртшылықтың пайда болуы және оның өрістеуі болса, екіншісі, өлкедегі партия мен кеңестік биліктің Орталық Комитеттен жіберіліп отырған директивалардың күшімен жергілікті халық еңбекшілерінің саяси өмірін ұйымдастырып, оларды басқарып әкетуге ұмтылу болған.

Бірінші фактор бойынша яғни, жергілікті халықтың арасында партиялық жұртшылықтың пайда болуымен оның өрістеуіне С.Қожанов сол кездерде орын алған оқиғаларды тізбектеп дәлелдер келтіреді. Мұнда ол партиялық жұртшылықтың өрістеуі стихиялы мазмұн алғандығын ескереді. Әсіресе, бұл құбылысқа стихиялы мазмұн берген қайта түлеген отаршылдық дәстүр қалдықтарының өміршеңдігін айтады.

Мысалы, Қоқанда 1918 жылы сәуір айының басында бұрынғы патша ұлықтары төтенше сиез шақырып, кеңес өкіметін қолдайтынын жария етеді. Ал, кеңес өкіметі Қоқан автономиясын құлатқаннан кейін С.Қожановтың айтуынша, ондай патша ұлықтарының бірден кеңесшіл бола қалуы жаппай сипат алады [1.247]. Мұнда автор партия жұртшылығының арасында еуропалық және ұлттық деп бөлінулері сол кездің өзінде орын алғандығында айтады. Мұндай бөлінулер партия басшылығында да жалғасын тапқандығына автор мынадай нақты мысал келтіреді: «партияның 3-ші сиезінде сол кездегі халком кеңесінің төрағасы Сорокин жолдас: «исполкомның отырысын өткізу барысында кейбір мәселелерді шешу үшін, біз ескі қалалардың өкілдерін шығарып жіберетінбіз» [1.247]- деген. Сол сияқты өлкеде партиялық жұртшылықтың өрістеуін кітапшадан көретініміздей жергілікті рулар арасындағы күрестерде партиялықты қаруға айналдырғанынан байқасақ, дашнактардың озбырлығына қарсы әрекет ету үшін жергілікті жастардың коммунистік ұйымдарға көптеп кіруі де орын алған.

Большевиктер ілімімен танысып, сол ілім ұсынған идеяларды қоғамға енгізу үшін талаптанған азаматтардың партия қатарына әдеттегідей қабылдануын С.Қожанов жоққа шығармайды. Бірақ, сол қоғамдағы түрлі топтардың партиялықты бейберекет өз керектеріне жаратқанын көрсететін жоғарыда келтірілген мысалдар арқылы ол, өлкедегі партия басшылығының осалдығын әшкерелейді.

С.Қожановтың Түркістан саяси дамуының шешуші кезендерін түсіндіретін екінші факторы, Мәскеудегі Орталық Комитеттің үнемі жіберіп отыратын, өлкедегі саяси ахуалды ыңғайға қарай реттегіш директиваларына негізделген. Мұнда автор өлкедегі партия басшылығының саясаты мен Орталық Комитет нұсқауларының көп жағдайда үйлесе бермегендігін аша түседі. Яғни, қаулының қауқары қиырдағыға қиын жететінінің өзі болған. С.Қожанов бұл тұжырымының дәлеліне әдеттегідей көптеген мысалдар келтіреді. Әсіресе, Мәскеуден жіберілген В.И. Ленин мен И.В. Сталиннің өлкедегі автономия және ұлттық мәселе жайлы сандардан директивалары ондағы кеңестер сиезінде басшылыққа алынбағандығы немесе ол директивалар сиездерде оқылса да кейінге ысырылып, кешеуілдегенін көреміз.

Мұндай жағдайдың қалыптасуына бірден-бір себеп, жаңа өмірді уәде етіп, билік басына келген партияның қатарында кезінде отаршылдық дәстүрді кәсіп етіп, одан арыла алмаған шенеуніктердің көптеп кездесуінде болған. Осындай жағдайлар автордың пікірінше, жергілікті халықтарға олардың автономиялығы мен партия қатарына жергілікті ұлт өкілдерін тартуы туралы нұсқаулардың іске асуына көлденең кедергілер келтіре берді.

С.Қожановтың саяси тұрғыда жазылған шығармаларынан Түркістандағы патша өкіметі құлағаннан кейін және кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі өлкенің саяси көкжиегін анығырақ елестетеміз. Сол аралықта саясат айдынының қалай қалыптасып, ондағы түрлі-түсті саяси топтар мен партиялар арасындағы саяси ойынның қалайша қыза түскенін, олардың бір-бірімен қақтығысып немесе одақтасуына куә бола отырып, сондағы саяси акциялардың себептері мен салдарын тереңірек саралауға мүмкіндік аламыз. Сол сияқты сандаған саяси топтар мен партияларды жалмаған большевиктердің Түркістан төріне шығып алғанымен, партия қатарынан отарлық билік өкілдері де орын алып, шовинизмнің шырағын сөндірмей, жергілікті халыққа деген дәстүрлі саясатын жалғастыра бергенінен де хабардар боламыз.

1. Сұлтанбек Қожанов / Шығармалары. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 352 б.

2. Нуртазина Н.Д. Народы Туркестана: Проблемы Ислама, интеграции, модернизации и деколонизации (на рубеже XIX – XX веков). – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 166 с.

3. Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трех томник. – Алматы: ФФ «Ел-шежіре», 2011. – Т.3. – С. 317

4. ЭРОМА. 39-қ., 1-т., 11-іс

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ УРОВЕНЬ И ПОДГОТОВКА КАДРОВ В НАХИЧЕВАНСКОЙ АССР ПО МАТЕРИАЛАМ ВСЕСОЮЗНОЙ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ 1939 ГОДА

Х.Г. Бабаев – диссертант Бакинского Государственного университета

Наличие большого статистического и источниковедческого материала позволило показать произошедшие демографические изменения в составе населения Нахичеванской АССР. Повышение уровня образования среди населения повлияло и на формирование кадрового потенциала автономной республики. Особенно привлекателен материал по изменению общественного положения женщины-тюрчанки.

On the base of various sources of material statistics appears to be the demographic changes occurring in the population of the Nakhichevan Autonomous Republic. Improvement level of education among the population affected positively formation of personal potential of the autonomous republic. Particularly, material for changing social position of turkish women highlights special attention.

Ключевые слова: Нахичеванская АССР, грамотность населения, образование, национальные кадры

Key words: Nakhichevan Autonomous Soviet Socialist Republic, literacy, education, national cadres

Рассматривая проблему истории населения СССР и ее демографические характеристики с позиций XXI века в разрезе, проведенных Всесоюзных переписей населения приходишь к выводу, что не все «советское» было враждебным и катастрофическим. Страна достигла больших успехов и была мировой державой. Но не все было идеальным – репрессии, депортация целых народов, трудовые лагеря и спецпоселения, голодомор, человеческие потери в период проведения индустриализации и коллективизации, классовая борьба, оттепель конца 50-х – начала 60 годов, застой и перестройка, распад СССР и образование на постсоветском пространстве независимых государств.

Многие до сих пор осознают и признаются в том, что советская система образования населения была лучшей, хотя бы тем, что образование на любой ступени обучения было бесплатным, существовала целевая подготовка высококвалифицированных кадров и т.д.

Уровень образования населения в демографическом развитии страны играет существенную роль. Через грамотность можно приобщить население к культуре поведения, к овладению новыми профессиями; грамотность обуславливает переход личности от одной социальной группы к другой в частности, и изменению социальной структуры страны в целом. Получение полного и всестороннего бесплатного образования было закреплено Конституцией СССР и законодательными Актами Азербайджанской ССР. В Конституциях Азербайджанской Советской Социалистической Республики 1921 [1], 1927[2], 1937 [3, с.61] годов записано, что граждане Азербайджана имеют право на получение *бесплатного начального и высшего образования.*

Необходимо отметить, что объект нашего исследования – Нахичевань является исторической землей Азербайджана. После образования Закавказской СФСР в 1922 году в южнокавказских республиках были произведены административно-территориальные изменения, в результате которых часть территорий, исторически принадлежащих Азербайджану, были включены в состав Армянской ССР. В результате этой недальновидной административной политики советского государства Нахичевань лишается общей границы с Азербайджанской ССР. В 1924 году Нахичевани был присвоен статус Автономной ССР в составе Азербайджанской ССР.

В 1939 году была проведена Всесоюзная перепись населения, по итогам которой общая численность населения Нахичеванской АССР составляла 126.696 человек, из них – азербайджанцы 108.529 человек. Мужское азербайджанское население составило 55.644, женское – 52.885 человек. Перепись насчитала: армянское население 13.350 человек: 6.853-мужчин и 6.497-женщин; русское население – 2.549 человек: из них 1.393-мужчин, 1.156 – женщин [4].

Предметом нашего исследования является демографическое развитие Нахичеванской АССР и мы остановимся на проблеме решения вопроса об образовании и социальной структуре Нахичеванской АССР по итогам переписей населения, проведенных в СССР.

К началу Второй мировой войны в Нахичеванской Автономной Республике была частично решена проблема ликвидации безграмотности и малограмотности населения. Повышение уровня образования населения повлекло за собой, соответственно изменения в социальной структуре населения республики.

Прежде чем перейти к рассмотрению данной проблемы мы считаем необходимым дать оценку развития уровня образования и грамотности населения в Нахичеванском Крае на основе «Доклада Особой Комиссии по обследованию Нахкрая», направленного секретарю Заккрайкома Серго Орджоникидзе в апреле 1925 года.

В «Докладе Особой Комиссии по обследованию Нахкрая» в разделе «Народное просвещение» приводится количество училищ на «нынешней территории Нахреспублики, т.е. по бывшему Нахичеванскому уезду и части Шарурского уезда по состоянию на 1913 год: «В гор. Нахичеване было одно городское трехклассное училище. В г. Ордубате было одно городское четырехклассное училище. Кроме того, в гор. Нахичевани было еще одно мужское русско-татарское двухклассное училище, потом мужское училище при мектебе и одно железнодорожное». По Нахичеванскому уезду было 28 начальных училищ, по Шарурскому уезду – 7[5,с.190].

Итак, выводы сделаны, поставлены задачи.

Уже в июле 1926 года, в передовой статье Гамида Султанова «Шестилетие советского уголка» газеты «Бакинский рабочий» отмечались успехи в области просвещения Нахичеванской республики: «ныне по Нахкраю существуют свыше 81 школы первой ступени (из них 16 армянских и одна русская), три учительских техникума, из коих один женский (при этих техникумах имеются интернаты для крестьянских детей), один сельскохозяйственный техникум, одна советско-партийная школа. Кроме того, для взрослых имеются 120 пунктов по ликвидации неграмотности. Общее количество обучающихся детей составляет 8500-8600 учеников и учениц; тюрчанок свыше 1000 учениц» [6,424-425].

Перепись 1939 года дает нам фактический материал о численности неграмотного населения автономной республики. Численность неграмотного населения составила 59.606 человек, из них мужчин – 26245, женщин – 33362 человек. Высокий уровень неграмотности был среди сельского населения – всего 51.173 человека; из них мужчины – 22596, женщин – 28577 человек.

Среди городского населения высокий показатель неграмотности среди мужчин в возрастной группе 60-64 лет – 157 человек, среди женщин в возрасте 35-39 лет – 309 человек.

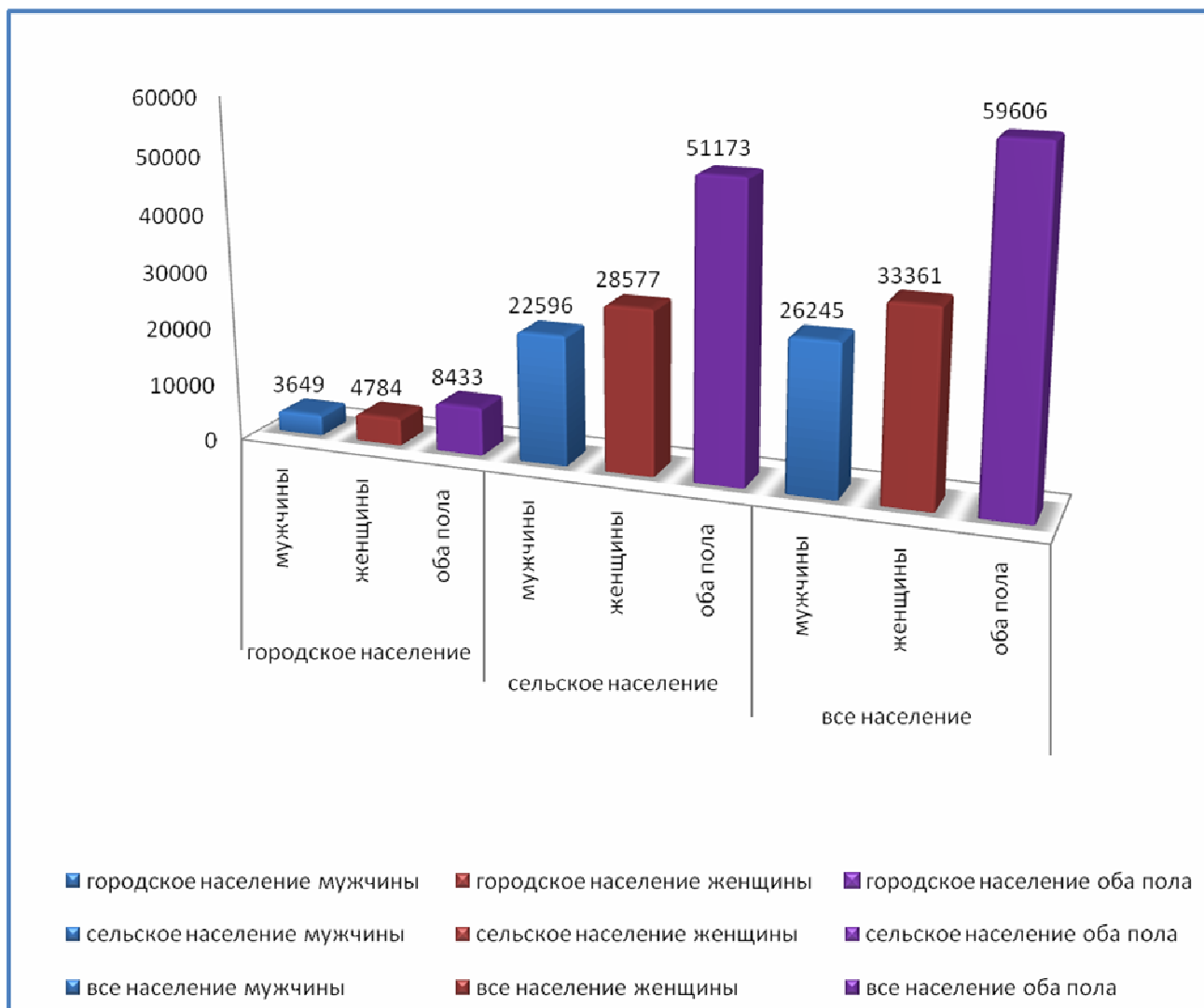

Рис.1. Образовательный уровень среди населения Нахичеванской АССР

По Нахичеванской АССР показатель неграмотных был высоким среди лиц в возрасте 35 лет и выше 39 лет – 2025 человек; 45-49 лет – 2358 человек; 50-54 лет – 2530 человек; 55-59 лет – 2854 человек; 60-64 человек – 3545 человек.

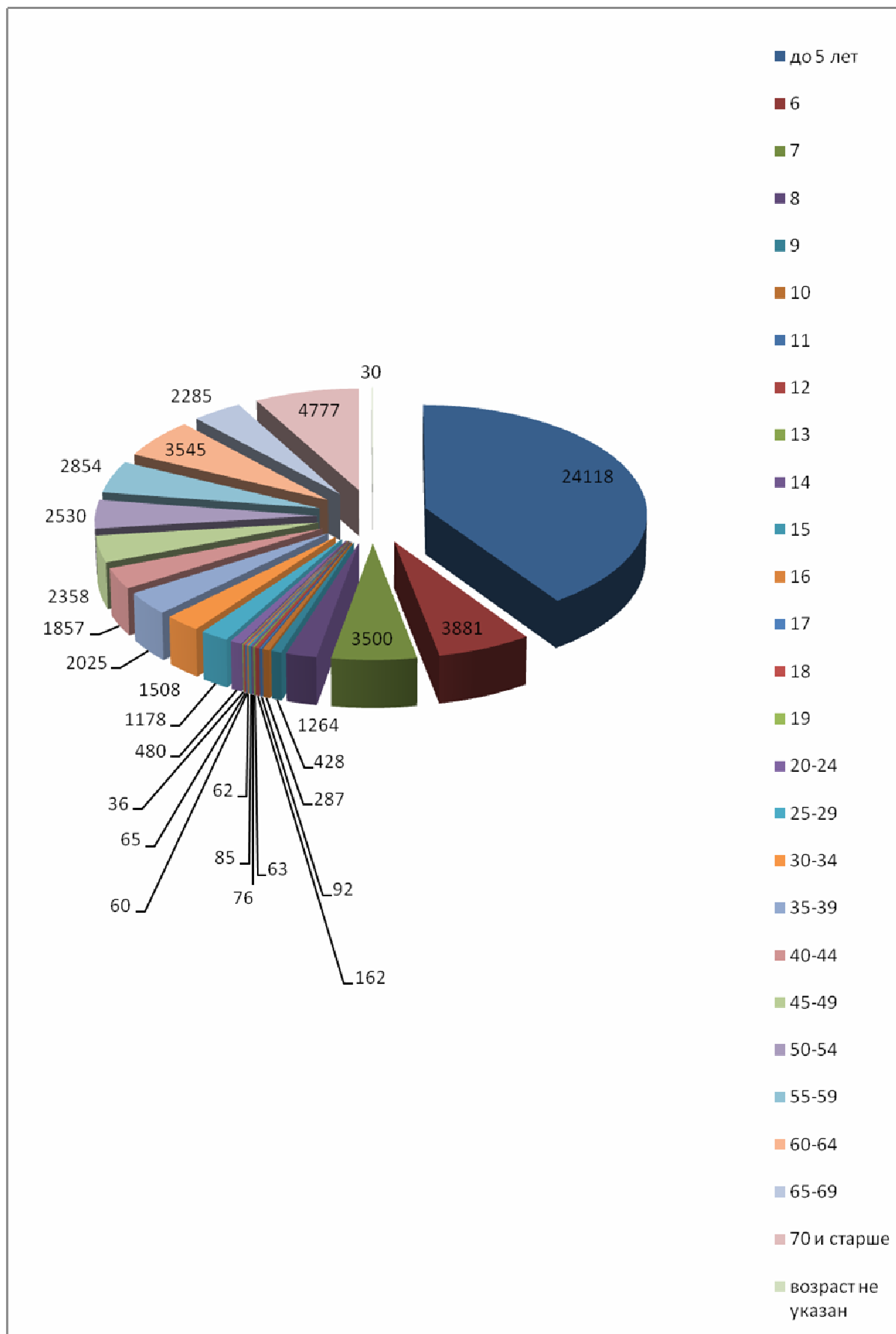

Рис.2. Распределение неграмотного населения Нахичеванской АССР по возрасту

Рассмотрим грамотность и уровень образования населения Нахичеванской АССР по итогам переписей населения 1926 и 1939 годов.

Таблица 1

Грамотность населения Азербайджанской ССР и Нахичеванской АССР в возрасте от 9 лет и старше

	процент грамотных					
	в возрасте от 9 лет и старше		в том числе			
			в возрасте 9-49 лет		в возрасте 50 лет и старше	
	на 17.XII. 1926	На 17.I. 1939	на 17.XII. 1926	На 17.I. 1939	на 17.XII. 1926	На 17.I. 1939
Азербайджанская ССР	25,2	73,3	28,2	82,8	10,7	26,3
Нахичеванская АССР	15,9	70,0	17,9	84,5	6,8	18,0

С. 41. Грамотность населения в возрасте от 9 лет и старше по республикам, краям и областям. Всесоюзная перепись населения СССР 1939 г.: Основные итоги. Изд-во «Наука». 1992. 256с.

Из таблицы 1 очевидно насколько выросла грамотность населения автономной республики за межпереписной период. В 1939 году процент грамотного населения Нахичеванской АССР достиг республиканских показателей- 70%.

Таблица 2

Грамотность городского и сельского населения в возрасте от 9 лет и старше Нахичеванской АССР

процент грамотных от 9 лет и старше											
городское население						сельское население					
мужчин		женщин		всего		мужчин		женщин		всего	
1926	1939	1926	1939	1926	1939	1926	1939	1926	1939	1926	1939
58,1	86,4	19,8	67,7	41,7	78,0	17,9	76,2	4,2	59,5	11,4	68,0

С.45. Грамотность городского и сельского населения в возрасте от 9 лет и старше по республикам, краям и областям. Всесоюзная перепись населения СССР 1939 г.: Основные итоги. Изд-во «Наука». 1992. 256с.

Показатели процентного соотношения грамотности между городским и сельским населением также высоки. Особенно это заметно по показателям среди женского сельского населения республики – с 4,2% до 59,5% .

Повышение уровня образования населения было составной частью работы советской власти. Но не всегда советское образование было бесплатным.

В 1940 году СНК ССР принял постановление «Об установлении платности обучения в старших классах средних школ и высших учебных заведениях СССР и об изменении порядка назначений стипендий». В стране, где Конституцией СССР, Конституциями союзных и автономных республик провозглашалось и гарантировалось бесплатное обучение, данное постановление неожиданным для граждан страны. Согласно постановлению, с 1 сентября 1940 года вводилось платное обучение в 8-10 классах средних школ, техникумах, педучилищах, СПТУ и вузах страны. Плата за обучение составляла в 1940 г. в среднем примерно 10% от семейного бюджета (при одном работающем), в 1950 г. и далее вплоть до отмены оплаты в 1954 г. – около 5% [7]. В Преамбуле данного постановления записано: «Учитывая возросший уровень материального благосостояния трудящихся и значительные расходы Советского государства на строительство, оборудование и содержание непрерывно возрастающей сети средних и высших учебных заведений, Совет Народных Комиссаров СССР признает необходимым возложить часть расходов по обучению в средних школах и высших учебных заведениях СССР на самих трудящихся». В стране, где масштабы индустриального строительства были велики, необходимы были большие человеческие ресурсы. Поэтому стране нужны были люди у станка, а не в учебных классах или в аудиториях вузов.

За короткий срок, до начала Второй мировой войны, в Нахичеванской АССР был разрешен вопрос о грамотности и занятости населения по основным отраслям народного хозяйства республики. Повышение образовательного уровня населения влияет на занятость населения по отраслям народного хозяйства.

В материалах Всесоюзной переписи населения 1939, в таблице 57 «Кадры Нахичеванской АССР», приводятся данные по занятости титульного азербайджанского населения. Все занятое население было распределено на имеющих производственные занятия – 27 групп, и непроизводственные занятия – 13 групп. В каждой из 40 групп распределялись конкретные профессии [8,с.12-13].

По Нахичеванской АССР были определены следующие группы: партийно-советский, «технический, медицинский, культурно-политико-просветительский персонал, прочие занятия служащих, сельскохозяйственные занятия, занятия металлистов, полиграфистов, текстильщиков, занятия на силовых установках и подъемных механизмах, «транспортники» [9, там же].

Нижеследующая таблица 3 дает нам исчерпывающую информацию о занятости населения молодой республики по отраслям народного хозяйства. Особый интерес данной таблицы в том, что здесь приводятся статистические данные о занятости женщин – азербайджанок Нахичеванской автономной республики.

Рассмотрим распределение азербайджанского населения автономной республики по занятиям по итогам Всесоюзной переписи 1939 года.

Анализируя таблицу 3 можно сделать вывод, что основной кадровый состав Нахичеванской АССР состоял из партийно-советских кадров – 1025 человек.

Таблица 3
Распределение азербайджанского населения Нахичеванской АССР по занятиям

занятие	всего		азербайджанцы		% азербайджанцев к общему числу лиц, имеющих данное занятие
	число лиц, имеющих занятие	в т.ч. женщин	число лиц, имеющих занятие	в т.ч. женщин	
Руководители партийных организаций, государственных, кооперативных и общественных учреждений и предприятий	1285	83	1025	46	79,8
руководящий персонал партийных, государственных, кооперативных и общественных учреждений и предприятий					
а) республиканских	92	5	66	2	71,7
б) районных и городских	255	20	212	15	83,1
Председатели и заместители председателей сельсоветов	60	-	49	-	81,7
судьи и прокуроры	22	-	20	-	90,9
руководители учебных заведений (кроме заведующих начальными школами), научно-исследовательских учреждений, театров, кино	90	8	72	3	80,0
руководители медицинских учреждений	16	4	9	2	56,3
руководители предприятий, с/хозяйственных, промышленных, лесного хозяйства, строительных, транспортных, связи и коммунальных	117	8	76	1	65,0
руководители отделений и ферм совхозов, цехов, пролетов, мастерских, промпредприятий, отделений транспортных предприятий	48	6	35	2	72,9

председатели и заместители председатели колхозов	239	13	210	13	87,9
председатели и зам.председателей промартелей и промколхозов	24	-	16	-	66,7

Продолжение таблицы 3

занятие	всего		Азербайджанцы		% азербайджанцев к общему числу лиц, имеющих данное занятие
	число лиц, имеющих занятие	в т.ч. женщин	число лиц, имеющих занятие	в т.ч. женщин	
ТЕХНИЧЕСКИЙ ПЕРСОНАЛ	511	35	326	12	63,8
в том числе инженеры	33	1	11	-	33,3
ветеринарные врачи	42	2	28	-	66,7
землемеры, землеустроители, топографы	11	-	7	-	63,6
техники	94	3	50	1	53,2
зоотехники	47	1	38	1	80,9
ветфельдшери веттехники	39	1	26	1	66,7
лаборанты	37	18	23	7	62,2
дорожные мастера	25	-	13	-	52,0
МЕДИЦИНСКИЙ ПЕРСОНАЛ					
(без санитаров, сиделок, нянь)	334	164	213	85	63,8
в том числе врачи	67	16	41	2	61,2
фельдшера и акушерки	126	48	81	26	75,5
заведующие детскими яслями, воспитатели в детских яслях	53	53	40	40	75,5
КУЛЬТУРНО-ПОЛИТИКО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНЫЙ ПЕРСОНАЛ					
в том числе научные работники, профессора и преподаватели вузов	6	-	2	-	33,3
учителя начальных и всех средних учебных заведений и курсов	893	176	683	115	76,5
заведующие и воспитатели детских домов и садов	115	112	79	76	68,7
заведующие библиотеками и библиотекари	42	25	28	14	66,7
заведующие домами культуры, клубами и избами-читальнями	92	34	75	23	81,5
писатели, журналисты, редакторы	23	1	23	1	100,0
работники искусств	118	16	82	6	69,5
работники связи	87	40	32	2	36,8
ПРОЧИЕ ЗАНЯТИЯ СЛУЖАЩИХ					
адвокаты, юрист-консультанты	10	-	8	-	80,0
экономисты	28	3	13	2	46,4
бухгалтеры	321	51	169	1	52,6
счетоводы	388	27	298	1	76,8
статистики	26	5	21	2	80,8

Продолжение таблицы 3

занятие	всего		Азербайджанцы		% азербайджанцев к общему числу лиц, имеющих данное занятие
	число лиц, имеющих занятие	в т.ч. женщин	число лиц, имеющих занятие	в т.ч. женщин	
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ЗАНЯТИЯ					
заведующие колхозными товарными фермами	143	2	124	1	86,7
Бригады полевых бригад	357	6	305	4	85,4
бригады-животноводы	32	-	23	-	71,9
прочие бригады в с\х	115	2	107	1	93,0
бригады тракт. бригад	18	-	15	-	83,3
трактористы, машинисты и рабочие на с\х машинах	176	27	127	11	72,2
скотники, конохи и доярки	889	226	779	174	87,6
садовники, огородники	703	504	662	474	94,2
шелководы	35	30	21	17	60,0
работники орошения	380	1	351	1	92,4
ЗАНЯТИЯ МЕТАЛЛИСТОВ					
Токари	12	-	6	-	50,0
Слесари	97	-	56	-	57,7
монтеры, электромонтеры	55	-	24	-	43,6
механики (рабочие)	60	-	27	-	45,0
ЗАНЯТИЯ ПОЛИГРАФИСТОВ					
наборщики	18	-	18	-	100,0
печатники ,накладчики	4	-	4	-	100,0
ЗАНЯТИЯ ТЕКСТИЛЬЩИКОВ					
прядильщики	40	7	39	7	97,5
сбивальщики, длихтовальщики, моталки*	130	37	128	35	98,5
ткачи	17	2	13	1	76,5
трикотажницы, вязальщицы	49	46	43	40	87,8
ЗАНЯТИЯ НА СИЛОВЫХ УСТАНОВКАХ И ПОДЪЕМНЫХ МЕХАНИЗМАХ					
машинисты	52	-	35	-	67,3
ТРАНСПОРТНИКИ					
машинисты локомотивов и их помощники	24	1	13	-	54,2
шоферы	309	-	186	-	80,2

Источник: сс.203-205.Кадры Нахичеванской АССР. Таблица 57.Всесоюзная перепись населения СССР 1939 г.: Основные итоги. Изд-во «Наука».1992. 256с.

В апрельском 1925 года «Докладе особой комиссии» о судьбе женщины - тюрчанки написано: «Говоря о раскрепощении женщин, нужно констатировать, что работы в этой области совершенно не велось. Близость же к Персии и ее влияние, отсталость и фанатизм населения создали в этом отношении для Нахичеванских женщин-мусульманок, и даже для русских, которые вышли замуж за мусульман, такую обстановку, которую мы даже не найдем и в Турции: наблюдается полное затворничество, строгое ношение чадры и преследование всякой женщины, которая осмелилась показаться в общественном месте и т.п.» [10,с.173].

За прошедший период с апреля 1925 года на момент проведения Всесоюзной переписи населения 1939 года женщины-азербайджанки автономной республики стали не только образованнее, но и начали занимать позиции на руководящих должностях. Согласно таблице 3-46 женщин являются руководи-

телями партийных организаций, государственных, кооперативных и общественных учреждений и предприятий; 76 женщин – заведующие и воспитатели детских домов и садов; 115 – учителя начальных и всех средних учебных заведений и курсов; 26 – фельдшера и акушерки; 23 женщины – заведующие домами культуры, клубами и избами-читальнями; 13 женщин – председатели и заместителями председателей колхозов. Большое число женщин занято в сельском хозяйстве – 474 женщины являются садовниками и огородниками; 174 – доярками; 11-трактористками, машинистами и рабочими на сельхозмашинах и т.д.

Таким образом, образовательный уровень и социальная структура населения Нахичеванской Советской Социалистической Республики накануне начала Второй мировой войны отвечала всем требованиям построения советского равноправного государства. По своему классовому составу большинство составляли представители рабочих профессий, затем следовали представители сельского хозяйства и служащие.

В Нахичеванской АССР был разрешен женский вопрос, вопросы грамотности и занятости населения по основным отраслям народного хозяйства республики.

1. Конституция Азербайджанской Социалистической Советской Республики. (Утверждена 1-ым Всеазербайджанским съездом Советов 19 мая 1921 г.) Раздел I. Общие положения Конституции А.С.С.Р. Глава I. П.8, 1921

2. Конституция (Основной Закон) Азербайджанской Социалистической Советской Республики (Утвержденная Всеазербайджанским Съездом Советов V созыва 26-го марта 1927 года). Раздел I. Общие положения. Глава I. П.10. Изд. АзЦИК, Баку-1927

3. *Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas qanunu). maddə 128.IX fəsil.* – Baku, 1937.

4. Национальный состав населения Всесоюзная перепись населения 1939 года. Таблица 15д. РГАЭ. Ф.1562 Оп. 336 Д.970. www.demoscope.ru

5. Иванов Р.Н. Нашествие. Печальная быль о бесчинствах и расправе большевиков на советской земле древнего Нахчывана. «Доклад Особой Комиссии по обследованию Нахкрая, направленный секретарю Заккрайкома Серго Орджоникидзе. Нахичевань-Апрель 1925 г.». – М.: Герои Отечества, 2009. – 448 с., 39 илл., прил.

6. там же

7. Постановление СНК от 2 октября 1940 года № 1860. Об установлении платности обучения в старших классах средних школ и в высших учебных заведениях СССР и об изменении порядка назначения стипендий.

8. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. Научное издание. – М.: Изд-во «Наука», 1992. – 255 с.

9. Там же

10. Иванов Р.Н. Нашествие. Печальная быль о бесчинствах и расправе большевиков на советской земле древнего Нахчывана. «Доклад Особой Комиссии по обследованию Нахкрая, направленный секретарю Заккрайкома Серго Орджоникидзе. Нахичевань-Апрель 1925 г.». – М.: Герои Отечества, 2009. – 448 с., 39 илл., прил.

Т.И. СЕДЕЛЬНИКОВ И АГРАРНЫЙ ВОПРОС В СТЕПНОМ КРАЕ

С.Г. Белоус – Институт магистратуры и PhD докторантуры КазНПУ им. Абая, магистрант 1 курса

Бұл мақалада XIX-XX ғасырлар аралығындағы Ресей империясының аграрлық дағдарыс мәселесі қарастырылған. Оның Қазақстанға әсері көші-қон саясатынан туындап, жергілікті тұрғындардың жерін тартып алумен байланысты еді. Осы мәселе төңірегінде ауыл тұрғындарының құқығын қорғаған 1-ші Мемлекеттік Дума депутаттарының бірі Тимофей Иванович Седельников болатын.

The article considers problem of the agrarian crisis of the Russian Empire at the turn of the XIX-XX centuries. Also the article brings facts of influence on Kazakhstan, which gave a start to migration policy and withdrawal of land from the indigenous population. Finally the current article views on the question of one of the deputies of the State Duma of I Timothy Ivanovich Sedelnikov, speaking for the land rights of the steppe inhabitants.

Ключевые слова: переселенческая политика, землеустройство, колонизация, земельные «излишки», аграрная реформа, кадеты, эсеры, «трудовики»

На протяжении многих десятилетий одной из наиболее злободневных проблем внутренней жизни Российской империи являлся аграрный вопрос. По мнению ряда исследователей, актуальность его определялась увязкой с межэтническими отношениями [1, с. 504]. Последние, как известно, напрямую связаны с комфортностью землепользования и осознанием справедливости в решении данного вопроса по сравнению с рядом живущими народами.

В конце XIX – начале XX вв. Российская империя переживала критический период. Политический коллапс, приведший к революционной ситуации в 1905- 1907 гг., был подготовлен всем ходом развития российского государства и основывался на противоречии развивающегося капиталистического производ-

ства с изжившим себя феодальным укладом. Вопрос о земле особенно остро проявился в XIX веке. Его неразрешенность тормозила развитие экономики империи, усиливало отставание от капиталистических держав [2, с.231].

Земельный кризис в Казахстане достиг накала в тот период, когда царизм, стремясь отвести угрозу, нависшую над помещичьими землями, активизировал переселение тысячи крестьян из густонаселенных губерний Европейской России на территорию Степного края. Переселенческий фонд создавался ценой разорения казахского населения, сопровождался изъятием у него лучших земель и изгнанием в пустынные и полупустынные районы, вследствие чего кочевое и полукочевое скотоводческое хозяйство оказалось в кризисном положении. Земли изымались без учета естественно-географических условий Казахстана, не принимались в расчет особенности организации традиционного казахского хозяйства, игнорировался тот факт, что маршруты кочевания складывались не в одночасье, а в результате длительного приспособления к природно-географическим условиям [3, с. 67].

В силу этого земельный вопрос не мог не оказаться в сфере внимания высшего законодательного органа России, выборы в который со всей полнотой вскрыли сложность и остроту проблемы, о чем свидетельствуют десятки наказов и проектов. Практически все свои заседания Государственная Дума первого созыва посвятила этой ключевой проблеме.

Один вариант развития ситуации был предложен эсерами, согласно их проекту 33-х идея «особого пути» России в форме так называемого «общинного социализма» могла воплотиться в жизнь лишь при условии полного уничтожения частной собственности на землю. Если в проектах земельной реформы, предложенных кадетами и «трудовиками», институт частной собственности и плюрализм форм собственности на землю в известной мере сохранялись, то в эсеровском аграрном законопроекте было категорически заявлено, что всякая частная собственность на землю в пределах Российского государства отныне совершенно уничтожается. Проект эсеров был направлен против модернизации деревни и проникновения капиталистических отношений в сельское хозяйство. Но следует отметить, что он в определенной степени отражал интересы казахских кочевников, которые испокон веков придерживались негласного правила о всеобщем владении земельными ресурсами.

Депутаты социал-демократической фракции с трибуны Думы доказывали, что посредством расслоения общины и переселения крестьян не решить аграрного вопроса, и призывали к революционным преобразованиям в аграрном секторе экономики.

За основу при обсуждении были приняты два законопроекта, проект 42-х, предложенный кадетами, и 104-х, составленный трудовиками.

Кадетская партия являлась крупной политической силой и могла влиять на решение обсуждаемых вопросов в Думе. Проект 42-х предусматривал решение земельного кризиса за счет помещичьих земель посредством их принудительного отчуждения в пользу крестьян. Допустив возможность насильственного отчуждения частновладельческих земель, кадеты вольно или невольно признали справедливыми многовековые притязания крестьян на земли помещиков и тем самым навлекли на себя гнев последних. Однако кадетский вариант выделял, как средство выхода из кризиса, усиление переселенческого движения в Сибирь и Азиатскую часть России, что не могло удовлетворить требования ни казахского населения, ни самих крестьян.

Радикальный проект аграрного закона предложила «Трудовая группа», представленная крестьянскими депутатами, большинство из которых заявило о своей «беспартийности» и намерении добиваться в Думе исключительно «земли и воли». В духе крестьянской традиционной ментальности проект 104-х пронизывали идеи всеобщего передела земли и создания равных для всех граждан условий пользования ею. Наиболее радикальным был пункт об образовании общенародного земельного фонда, в который должны были войти все казенные, удельные, кабинетские, монастырские, церковные, а также принудительно отчужденные помещичьи и прочие частновладельческие земли. По сути своей это означало национализацию земли и ликвидацию частной собственности на землю, что в условиях формирования новой экономической системы не имело шансов на реализацию [4,с.216].

Передовая казахская и русская интеллигенция, выражая требования народа, настаивая на немедленной остановке переселения крестьян до полного землеустройства казахского населения и до окончательного законодательного его разрешения Государственной Думой. Весьма важно в данном контексте рассмотреть точку зрения казахской интеллигенции. Ее лидер А.Букейханов, критикуя колониальную политику царизма, в статье «Кризис канцелярского переселения» писал: «Такие вопросы, как переселение и колонизация, не решаются чисто канцелярским путем, передвигая пальцем по карте Сибири тысячи

живых людей. С одной стороны, чуть ли не массовое бегство переселенцев обратно в разоренные старые гнезда, а с другой – разорение туземного населения» [5, с. 273]. Он акцентирует внимание на негативном влиянии земельных изъятий на традиционное хозяйство казахов, правомерно утверждал, что изъятие земель проводилось без учета насущных интересов местного населения. А.Букейханов был сторонником постепенной естественноисторической эволюции казахского общества [6, с. 253].

Схожих воззрений придерживались А.Байтурсинов и М.Дулатов, констатирующие процессы обнищания, вызванные переселенческой политикой царизма. А.Байтурсинов обращал внимание на то, что уменьшение пастбищ способствует истощению хозяйства казахов. Он уподоблял ситуацию, в которой оказался казахский народ с положением человека, заблудившегося в лесу и не знающего, куда ему идти [7, с.47]. В статье «Шаруашылық өзгеріс» отмечал, что для безболезненного перехода к оседлости, необходимо наличие многих условий, в частности, плодородные земли, благоприятный климат, наличие источников воды, умение людей обрабатывать почву, поскольку хозяйственные изменения никогда не происходили скачкообразно, а складывались на протяжении столетий и тысячелетий [8, с. 246].

В программном документе своей партии «Алаш» ее члены зафиксировали предложение выработки земельного закона в учредительном собрании, в основу которого должно лечиться наделение землей с более плодородной почвой, в первую очередь, туземцев, а все ранее отобранные переселенцами земли должны быть возвращены обратно [9, с.112].

Взгляды представителей партии Алаш во многом разделял Тимофей Иванович Седельников, один из представителей трудовиков, депутат от Оренбургской губернии [13, с. 87]. Важно отметить, что он состоял в качестве землемера в специальной землеустроительной экспедиции, почти семь лет и два года статистиком по исследованию казахской степи. Т.И. Седельников не ограничивался исполнением прямых обязанностей и одновременно изучал местный быт, что в дальнейшем способствовало пониманию им своеобразия хозяйственного уклада казахов.

Осмысление наблюдений за жителями Степного края нашло отражение в статье «Борьба за землю в киргизской степи», в которую он переработал прочитанный им осенью 1905 г. в Оренбурге публичный доклад: «Борьба за землю в киргизской степи и колонизационная политика правительства». Т.И. Седельников после многих лет работы статистом в Казахстане убедился в том, что землепользование в степи – сложный механизм. Будучи человеком осведомленным в силу своей профессиональной деятельности в вопросах аграрного характера, он подчеркнул зависимость форм хозяйствования от климатических условий края [10, с. 4]. Разграничив существовавшие в казахской степи хозяйственные типы на несколько подтипов: скотоводческий кочевой, скотоводческо-земледельческий, земледельчески-чистый и земледельческо-промысловый, он ясно дал понять, что нельзя, руководствуясь только одним приоритетным типом, забывать об остальных, обрекая при этом оставшуюся часть населения на «произвол судьбы». Именно поэтому он настаивал на том, чтобы вначале землеустроить самих казахов, а затем уже организовывать переселенческие участки [11, с.110].

Тимофей Иванович писал, что с требованием казахского населения о справедливом земельном устройстве «русские передовые политические партии не могут не считаться», добавляя ядовито, «что бы там ни утверждали и ни доказывали разные казенные авторитеты и знатоки киргизского земельного вопроса, вроде г. Кауфмана» [11, с. 7]. Критика автором А.А. Кауфмана, одного из руководителей кадетской партии и в то же время крупного правительственного чиновника Министерства земледелия и государственных имуществ, была также не случайной, поскольку партии «трудовиков» и кадетов, как известно, не сходились в политических воззрениях, в том числе и в решении аграрного вопроса. В сравнение с кадетами предложения трудовиков были более революционными.

Опорными моментами критики Т.И. Седельникова были результаты работы экспедиции Ф.А. Щербины по изысканию «излишков земель». В 1902 г. Тимофеем Ивановичем был прочитан доклад «О ненормальном киргизском хозяйстве по исследованиям Ф.А. Щербины в связи с выводом норм киргизского землепользования», поскольку Т.И. Седельников был в числе тех землемеров, что шли за статистическими итогами экспедиции Ф. А. Щербины и не находили тех «излишков», которые намечали для изъятия местного населения руководители экспедиции. Щербина, Кузнецов и другие, проводившие обследование степи, пользовались исключительно «средними» данными о казахском хозяйстве. Т.И. Седельников же не желал мириться с подобным произволом власти, так как на практике видел, что грубое административное вмешательство безвозвратно разрушает живой организм традиционного хозяйствования, усугубляя и без того назревшие социально-экономические противоречия казахского общества. [3, с. 30].

Находясь в составе «Трудовой группы», депутат выступал фактически против концептуального

положения Проекта «трудовиков» об образовании общенародного земельного фонда, что означало национализацию земли. Свое несогласие он объяснял большим разнообразием форм хозяйства и землепользования, что было обусловлено историческими, культурными, географическими и национальными особенностями различных частей государства. Т.И. Седельников предвидел, что программа национализации не встретит положительных откликов в казахской степи, где национализация уже существует. Необходимо было понимать, что там только начинало складываться обособленное владение землей, на которую кочевники всегда смотрели как на общее достояние. Они воспринимали образование общенародного земельного фонда, уже начавшего складываться, как захват земли казахами-земледельцами. Показывая некое обусловленное многими субъективными и объективными факторами противостояние между кочевниками и оседлыми земледельцами, Т.И. Седельников приводит мнения кочевников, о том, что Богом созданная земля предоставлялась всем на общем основании, а теперь земледельцы занимаются присвоением земли¹. Кочевники, привыкшие к тому, что трава выросшая в степи, составляет общее достояние всех, не мог усвоить себе «священного» значения межи [11, с. 505]. Земледельцы же, выступая за собственность на землю, предпочитали придерживаться позиции принадлежности земли определенному хозяину². В момент этой борьбы Т.И. Седельников подчеркивает очевидную необходимость проведения, кроме национализации, от которой положение казахов-кочевников несколько не улучшится, также и поземельного устройства [13, с. 256].

Доклад 1905 г. содержал объективную оценку уровня этнополитической культуры казахов и роли социально-экономической политики власти в национальной консолидации степняков. Констатируя взаимную борьбу слоев степного населения его автор, вместе с тем, отмечает и растущую солидарность обездоленных масс, готовых бороться против колонизаторской политики, что и являлось объединяющим фактором [12, с. 241].

Следует подчеркнуть, что демократическая часть I Думы поддержала инициативу депутатов края в запросе правительству от 4 июля 1906 года о незаконных образованиях переселенческих участков в казахской степи. И хотя представители различных политических партий в I Государственной думе расходились в своем видении путей аграрной эволюции России, методах реорганизации сельского хозяйства с целью преодоления кризиса, тем не менее, проявляли полное единодушие в вопросе о переселении как важнейшем компоненте аграрной политики. Критикуя правительство за насилие по отношению к инородцам, за массовую экспроприацию земель у коренного населения в пользу пришлого, они вместе с тем направляли свою критику на методы колонизации, а не на ее цели. Как бы то ни было, Т.И.Седельников отмечает, что несмотря на возмутительно насильническую сначала казачью, а затем крестьянскую колонизацию казахских степей мерами царско-помещичьей власти, «казахи не озлобились и не стали шовинистами» [14, с. 57].

Что же касается непосредственно фигуры Т.И. Седельникова и его вклада в решении наболевших вопросов казахского народа, то очевидно его далеко не равнодушное отношение ко всем проблемам населения Степного края и поиск всевозможных путей их решения. Как верно отмечает С.Н. Малтусынов, Тимофею Ивановичу удалось взглянуть на проблему поземельных отношений в Казахской степи «изнутри». Он не понаслышке знал о нуждах казахского населения. Но, в отличие от большинства колониальных чиновников, занимавшихся вопросами землеустройства в степи, Т.И. Седельников не только обозначил новые тенденции в системе поземельных отношений у казахов, но и уловил перемены в умонастроениях, в традиционных представлениях кочевников о земле.

Глубоко символично, что впервые с трибуны российского парламента из уст русского депутата прозвучала казахская речь. Т.И. Седельников своим личным примером учит, что путь к взаимопониманию и сотрудничеству народов лежит через межцивилизационный диалог [3, с. 264].

О важности его деятельности говорят, прежде всего, те положения, которые он пытался отстаивать – проведение скорейшего землеустройства казахского населения с временной остановкой переселения, наделение людей землей по такой норме, которая позволила бы рациональное и выгодное хозяйство в соответствии с природными условиями края. Т.И. Седельников в должной мере осознавал, насколько важно при проведении аграрной реформы учитывать особенности и своеобразие опыта хозяйствования на земле других этносов, населяющих Россию. Насилие по отношению к последним он считал совершенно недопустимым и в этом состоит неоспоримая важность его взглядов и убеждений.

¹ Алла тағала жаратқан жер бұрын бәрімізге бірдей еді, осы күнде сен жер менікі деп айтасын.

² Осы күнде патшаның жері жоқ, тек қосының жері бар.

Седельников Тимофей Иванович (1876-1930 гг.), родился в Челябинской губернии, член Компартии с 1918 г. Депутат I Государственной думы, член трудовой партии, выступал против земельной политики царизма в казахской степи. В 1917 г. – член Войскового круга Оренбургского казачьего войска, один из руководителей демократической оппозиции атаману А.И. Дутову, 1918-1919 гг. – уполномоченный ВЦИК и член Башкирского ревкома. С февраля 1920 г. – член Казахского революционного комитета, в июне отозван ВЦИК. Позднее – в миссии РСФСР в Эстонии, наркоматах земледелия и РКИ РСФСР [15, с. 208].

1. *Национальная политика Российской Федерации 1925-1938 гг./ В.Г. Чеботарева; Ком. межрегион. связей и нац. политики г. Москвы, Гос. Учреждение «Моск. дом национальностей», Обществ. Акад. Наук рос. Немцев. – М.: ГУ МДН, 2008. – 832 с.*

2. *Деревянко А.П., Шабельникова Н.А. История России: Учебник. - 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Мангров, 2004. – 560.*

3. *Кожжахметов Г.З. Государственная дума и народы Степного края в 1905-1917 гг. – Караганда: «Болашақ-Баспа», 1999. – 130 с.*

4. *Малтусынов С.Н. Аграрный вопрос в Казахстане и Государственная Дума России 1906-1917 гг. (социокультурный подход). – Алматы: «Дайк-Пресс», 2006. – 332 с.*

5. *Букейханов А. Кризис канцелярского переселения. -Избранное. – Алматы, 1995. – с. 270-274*

6. *Тот же. Киргизы на совещании Степного генерал-губернаторства. Избранное. – Алматы, 1995. – с. 250-256*

7. *Байтурсынов А. Қазақ өкпесі// Айқап. Құрастырушылар: У.Субханбердина, С.Дәуітов. – Алматы, 1995. – Б. 47-49*

8. *Тот же. Шаруашылық өзгерісі // Қазақ газеті. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. –Б. 244-264*

9. *Алаш-Орда: Сборник документов/ Сост. Н.Мартыненко. – Алма-Ата: Малое издательство «Айқап», 1992. – 192 с.*

10. *Қазаққа жер не үшін керек//Ақиқат. – 2007. – № 10*

11. *Седельников Т.И. Борьба за землю в Киргизской степи и колонизационная политика правительства. – СПб., 1907. – 177 с.*

12. *Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: издательский дом «Таймас», 2009. – 412 с.*

13. *Государственная дума. Стенографические отчеты. 1906 год. Сессия первая. Т. I., с. 710.*

14. *Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920-1928 жж. Движение Алаш. Апрель 1920-1928 гг. – Алматы: «Ел-шежіре», 2007. – Т.3. – Кн. 1. – 304 с.*

15. *Протоколы революционного комитета по управлению Казахским краем (1919-1920 гг.): Сборник документов. – Алматы: Гылым, 1993. – 277 с.*

ФОРМИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ РЕЛИГИЕЙ И ГОСУДАРСТВОМ В КАЗАХСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Ильяс Эрпай – *Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави,
докторант отделения истории Казахстана*

Мақаланың бірінші бөлімінде дін мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастың тарихынан сөз етіліп, «билеуші» және «дін» ұғымдарына түсінік беріледі. Халықтың өмір сүру салтына дін-мемлекет қатынасының ықпалын айқын көрсету мақсатында әртүрлі діни қоғамдардан үлгілер көрсетіліп, бірқатар философтардың пікірлері ұсынылады. Сондай-ақ, христиан қоғамындағы дін мен мемлекет арасындағы билік күресіне теократтық, жартылай теократтық және зайырлы мемлекеттік басқару түрлеріне сай талдау жасалады. Қазіргі Еуропа мемлекеттеріндегі дін-мемлекет қатынасының ерекшеліктері айқындалып, мемлекеттердің конституцияларындағы дін-мемлекет қатынасы мен бүгінгі дін-мемлекет қатынасы сараланады. Мақаланың екінші бөлімінде Қазақстан Республикасының тәуелсіздік жылдарындағы дін-мемлекет қатынасына тоқтам жасалып, Қазақстан Республикасының Ата заңындағы дін-мемлекет қатынасы және 1992 жылы қабылданған алғашқы «Діни бірлестіктер туралы» заңдағы дін-мемлекет қатынасы қарастырылады. 2011 жылы қабылданған «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңдағы дін мен діни бірлестіктердің мемлекетпен байланысы ой елегінен өткізіліп, Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съезінің дін-мемлекет қатынасындағы рөлі сарапталады.

This article deals with the relations between religion and the state from the beginning of times, and also the concept "governor" and "religion". Views of various philosophers and examples of religious societies where it is shown how strongly are presented the relations religion-states influence to the people's life style. Besides, fight between religion and the state for the power on the example of three types according to the main religious trends of Christians is shown. The attention is focused on the relations religion-state in some camps of modern Europe. The analysis of the relations the religion-state which is mentioning in constitutions is carried out. In the second part of article the relations between religion-state in Kazakhstan after

independence finding are considered. The relations between religion and the state, religious societies – all this is regulated by the Constitution which was issued in 1992. In the Religion Law and the religious societies, accepted in 2011 the relations religion-state is regulated. Besides, the analysis of place of congress of religious leaders, faiths of the world in the relations religion-state, and also features of these relations in the Kazakhstan society is carried out.

Ключевые слова: Правитель, религия, религия-государство, католическая церковь, ислам, христианство, теократия, светское государство, толерантность, форум.

1- Генезис отношений между религией и государством

Религия и политика, появившиеся на исторической арене вместе с появлением человечества, являются одними из самых значительных определяющих элементов общества, играющих важную роль в жизни человека. Согласно взглядов Эмиля Дюкхейма, которые являются общепринятыми, религия представляет собой систему верований и ритуалов, обеспечивших появление той или иной общины, духовно принявшей эту систему [1, 7]. Государство, в свою очередь, в самом широком смысле является наиболее организованной политической структурой человечества. И религия, и государство, с точки зрения регулирования сферы и формы человеческого существования, несут в себе очень схожие задачи и функции. Так, государство является политическим объединением, которое создает различные человеческие общества, после чего управляет и контролирует его членов; религия же – это структура, придающая форму взглядам, идеям и поведению в этих обществах посредством верований и ритуалов. Однако, не смотря на то, что оба эти понятия специализируются на определении и регулировании общественной жизни, зачастую они вступают в противоборство между собой.

С развитием первобытнообщинных обществ понятия бога и божественной воли были синонимичны, отчего религиозная и политическая власть сливались воедино. В результате власть в те времена обладала религиозным статусом, формировавшим общественные взгляды, согласно которым правитель, будучи потомком бога, получал власть от бога и своими повелениями он передавал божественную волю. Например в традиционном японском обществе считалось, что императоры являются потомками богини солнца Аматэрасу. Египетские фараоны свято верили, что являются потомками бога солнца, который создал этот мир и назначил их управлять им. В тюркском каганате правители верили, что своими повелениями изъявляют божественную волю бога неба. В процессе исторического развития такие теократические политические формирования можно наблюдать в израильском, российском и византийском обществе. Как видно из вышесказанного, с самых древних времен отношения религия-государство находились в самой тесной связи, что было продиктовано необходимостью четко определять форму человеческого существования.

История христианства представляет перед нами три различных понимания, представляющих три различных направления христианства. Первое из них – теократическая форма существования. Согласно этого понятия правитель является эффективным передатчиком божественной воли, то есть важные общественные дела решаются по божественным указаниям, откровениям или законам, причем религиозные деятели имеют решающее влияние на политику государства Средневековая инквизиция, отлучение от церкви, предание анафеме и сожжение еретиков – вот наиболее яркие примеры теократии. Вторым направлением является византийская форма существования. Согласно этого понятия, правитель является единоличным представителем божественного на земле. Это положило начало православию в христианстве. И, наконец, третье направление проповедует секуляризованный образ жизни, где церковь отделена от государства. Согласно этого понятия бог и правитель – это две разные реальности, существующие раздельно. Это понятие стало принципом для протестантов. Онтологические исследования показывают, что эти три различных направления создали три различных вида государства и политического устройства [2, 26].

Первый из указанных типов государства – теократическое, которое представляет собой государственную систему, привязанную к религии. Если кратко рассматривать такое государство, можно заметить, что оно повсеместно существовало в дохристианский период. Нет смотря на то, что в дохристианский период правила идеология, где римское право наделало императора божественными чертами, в начале своего существования христианская вера, управление и право преследовались Римской империей.

Можно сказать, что теократическое государство представляло собой политическую систему, сформированную в соответствии с религиозными догмами. К примеру, лицо, осуществлявшее управление религиозной общиной одновременно являлось лидером политической власти. В данном случае речь идет о власти религии во всех сферах политической и социальной жизни, во всех государственных и

общественных структурах. В этой системе источники политического правления опирались на религиозные, сверхъестественные божественные устои. Из этого выходило, что восприятие вины и греха происходило сквозь религиозные основы и оценивались именно с этой точки зрения. То есть, таким образом, обосновывалась легальность теократической государственной структуры.

Второй тип государственности отдает приоритет политике, причем религия привязана к политике, то есть это такой тип государства, где религия стоит на службе политики и правительства. В такой государственной системе религия не имеет каких-либо надстроек в политической власти, однако некоторые религиозные догмы и правила власть может использовать в своих интересах. Религия как способ восприятия для людей является неким формальным разъяснением действительности. В этой структуре государство принимает какую-либо религию как официальную, причем отношения религия-государство довольно тесные. Однако в таких тесных отношениях наблюдается превосходство государства, имеющего надстройку над религиозным институтом. В историческом процессе таким примером может послужить православная церковь в России. Такие государственные системы иногда носят названия полурелигиозного государства.

Третий вид отношений религия-государство является основой для либерального типа государства, защищающего принципы независимости друг от друга государства и церкви. В более широком смысле ни государство не связано с религией, ни религия не связана с государством. Это два разных института осуществляют функции каждый в своей сфере деятельности. То, что является грехом для религии, не обязательно является преступлением в государстве. В секуляризованной политической системе государство не может утвердить какую-либо официальную религию, потому что эти две реальности совершенно отделены друг от друга в профессиональном плане. В этом случае такое государство перестает быть в одинаковой мере приближено ко всем имеющимся в нем религиям. Согласно данной системы религиозные правила и юридические нормы могут время от времени пересекаться, однако это не означает, что общество обязано подчиняться религиозным правилам. Вместе с этим в секуляризованной государственной системе религия не является общественной службой. То есть государство не может выделить какую-либо религию в качестве общественной службы, оно обязано создать безопасную среду для проживания какой-либо религиозной общины как части общества, причем люди остаются вольны в выборе вероисповедания. Эта свобода всегда находится под защитой самой структуры секуляризованного государства. Какой бы веры не был человек, он не имеет права вмешиваться в личное пространство других лиц, задевая их религию. Это в частности показывает свободу отношений в таком обществе. Если политическая система соблюдает юридические положения, то отношение к религии остается свободным и те или иные последователи той или иной веры свободны в своих действиях. Таким государством можно назвать Францию.

В нашем исследовании отношений религия-государство изучены отношения религии и государства в теории, однако при более глубоком рассмотрении данной темы можно заметить некоторые противоречия, которые требуют дальнейшего изучения, особенно интересны взгляды некоторых наиболее известных мыслителей.

Например, Никола Макиавелли для решения насущных практических и политических проблем взял за основу понятие «нового человека». Наблюдая за жизнью, он старался отделить церковь от государства. В своих трудах он исследовал завоевание политической власти, ее защиту, рост и разрушение. Наблюдая за теми или иными событиями, он подходил к этому процессу не с позиции религии либо морали, а старался вывести непредвзятое мнение. Во времена Макиавелли во всех сферах жизни западного мира властвовала религия. Истина была в руках монахов – в Библии. Согласно Макиавелли, силу имеет только то государство, которое опирается на один, единый народ [3]. В этой ситуации церковь должна быть национальной, а национальная политика должна служить во благо национальным интересам [4, 42].

Главным все взглядах Мартин Лютера была борьба с принуждением в вере. То есть каждый имел право по своему желанию выбирать и следовать той или иной религии, напрямую общаться с богом и быть монахом для себя. Такие взгляды делали ненужным класс религиозных деятелей и монахов, связывающих бога с человеком. Лютер утверждал, что никакой человек не может быть посредником между богом и человеком и отрицал все авторитеты в этой области, включая папу. Единственным авторитетом в этом деле согласно Лютера, была священная книга, которую христиане могли ее изучать и следовать ей [3].

Томас Хоббс и Жан-Жак Руссо с помощью научных подходов защищали идею вывода государства из-под власти религии, его национализацию, предлагая примеры новых взаимоотношений людей в обществе, где вместо определяющей роли религии предлагалось понятие «общественного договора».

Согласно Хоббса в природе существует понятие «кто сильнее – тот и прав», поэтому этот принцип должен был войти в основу государственности [3]. Для людей естественна борьба всех против всех. Государство же – это средство регулирования человеческих взаимоотношений и создание необходимых юридических норм.

В истории мира отношения между религией и государством в западных обществах находились в постоянном противостоянии. В некоторых западных обществах отношения между религией и государством строились в рамках секуляризованной системы, в некоторых – государство принимало одну религию и строилось на ее основе, в третьих – определенной религии отдавалось особое предпочтение. Во второй статье Конституции Франции указано «... Республика обеспечивает равноправие всех граждан, независимо от пола, расы или религии» [4, 45].

В Конституции США отношения между религией и государством выражены следующим образом: «Конгресс не принимает законов, создающих религию либо запрещающих свободное вероисповедание» [4, 46]. В Англии наблюдается правление теократической системы: «Корона представляет не только политическую власть, но и религиозную. Англиканская церковь Англии до сих пор имеет характер как национальной церкви, так и религиозной власти» [4, 46]. Конституция Германии начинается следующим образом: «Немецкий народ..., осознающий свою ответственность перед Богом и людьми» [4, 46]. Свобода вероисповедания и совести указана в 4 статье Конституции Германии «Свобода вероисповедания и совести, свобода религии и философских принципов неприкосновенны. Свобода в исполнении религиозных обрядов и действий гарантируется» [4, 47]. В Италии наблюдается предпочтение, отданное католической церкви по отношению к другим религиям, поэтому в 7 статье Конституции указано: «Государство и католическая церковь независимы и суверенны в своих областях деятельности» [4, 48]. А в 8 статье Конституции определено положение других религиозных течений: «Все религиозные течения равноправны перед законом. Все религиозные течения, кроме католических, имеют право на организацию в рамках своего статуса, при условии, что это не противоречит итальянскому законодательству». На основании этого положения представители религии строят свои отношения с итальянским правительством. В Португалии тоже наблюдается предпочтение, отданное католической церкви по отношению к другим религиям, так как католическая церковь является традиционной религией португальцев. В Испании единственной полноправной религией является католицизм, всем остальным религиям права и свободы не предоставлены. Согласно Конституции Монако государственной религией является католицизм.

В Швеции, являющейся протестантским государством, король Швеции и члены правительства обязаны быть приверженцами лютеранской церкви. Согласно датской Конституции религией Дании является лютеранско-евангелистско-христианское направление, поддерживаемое государством. В Конституции Греции главенствует ортодоксальная религия [4, 49].

Согласно сложившейся ситуации Дж.Роберт отношения между религией и государством в современной Европе собрал в три группы: «Государство и религия друг в друге (смещение), государство и религия отдельно друг от друга, но вместе (союз), и государство полностью отдельно от религии (разделение)» [4, 50]. А.П. Стокс предлагает собрать отношения между церковью и государством в четыре группы: «1. Государство управляет религией, 2. Официальная религия расслаблена и не дает свободы другим религиозным сообществам, 3. Две или несколько религий имеют одинаковые права и сосуществуют, 4. Государство и религия полностью разделены» [4, 51].

Можно сделать вывод, что в конституциях современных западных государств при рассмотрении взаимоотношений между религией и государством, мы сталкиваемся с различными системами и структурами.

В заключение следует заметить, что отношения религия-государство порой очень сложны и запутанны. Эти сложности в течении всего исторического развития вносили свои коррективы в исторические процессы. Изменения и развитие политики и религии породили различные научные взгляды. Влияние религии на политику и наоборот порождали различные социальные процессы и были довольно переменчивыми. В теории эта переменчивость породила различные структуры взаимоотношений между религией и государством. Эти два института, будучи неотъемлемой частью человеческой жизни, продолжают вести борьбу за приоритет. Поэтому тип общественного управления прямо пропорционально зависит от степени религиозного влияния в данном обществе.

Такой опыт взаимоотношений между религией и государством, ставший результатом активной деятельности социальной мысли, был взят на вооружение при формировании рекомендаций и

предложений, касающихся внутренней и внешней политики независимого Казахстана в сфере религии и религиозных отношений.

2- Особенности отношений между религиями и государством в казахстанском обществе

После объявления независимости в 1991 году, Республика Казахстан стало социальным государством, гарантирующим свободу совести и вероисповедания для каждого гражданина, толерантным по отношению к различным религиозным учреждениям и структурам, принявшим принципы равноправия, демократии и свободы. В 1 статье Конституции определено: «Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы» (5,1статья), то есть ясно указано, что страной приняты секуляризованные принципы и дела религии и государства полностью отделены друг от друга.

Казахстан – многонациональное государство и гордится этим, причем это одно из тех редких государств, которое смогло использовать многонациональность в лучшую сторону. Во втором пункте 14 статьи Конституции указано: «Никто не может подвергаться какой-либо дискриминации по мотивам происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства или по любым иным обстоятельствам», то есть все граждане имеют равные права и свободы, что гарантировано государством.

В 19 статье Конституции указано, что каждый вправе определять и указывать или не указывать свою национальную, партийную и религиозную принадлежность, и каждый имеет право на пользование родным языком и культурой, на свободный выбор языка общения, воспитания, обучения и творчества. Таким же образом любой гражданин может указывать или не указывать свое вероисповедание, никаких ограничений в религии нет, никто не имеет права насаждать ту или иную религию. Кроме того, 22 статьей Конституции гарантировано, что каждый имеет право на свободу совести, и осуществление права на свободу совести не должно обуславливать или ограничивать общечеловеческие и гражданские права и обязанности перед государством.

В первый год независимости Республики Казахстан 15 января 1992 года был принят Закон Республики Казахстан «О свободе вероисповедания и религиозных объединениях», где было признано, что Республика Казахстан является демократическим, светским государством, уважающим право каждого человека на свободу убеждений, гарантирует равноправие граждан независимо от их вероисповедания, признает культурную и историческую ценность религий, сочетающихся с духовным наследием народов Казахстана, и важность межконфессионального согласия, религиозную толерантность и уважение религиозных убеждений граждан (6, 1 раздел).

В этом законе, принятом в 1992 году, в 3 статье прямо указано, что «Граждане Республики Казахстан, других государств и лица без гражданства вправе свободно исповедовать как единолично, так и совместно с другими любую религию или не исповедовать никакой, какое-либо принуждение в определении отношения к религии, к участию или неучастию в богослужениях, религиозных обрядах и церемониях, в обучении религии не допускается» (6, 3 статья).

Опять же в 4 статье указанного Закона определено: «Религиозные объединения отделены от государства. Все религии и религиозные объединения равны перед законом. Никакая религия или религиозные объединения не пользуются никакими преимуществами по отношению к другим. Религиозные объединения не выполняют каких-либо государственных функций, и государство не вмешивается в деятельность религиозных объединений, если они не противоречат законодательству. Государство не финансирует религиозные объединения. Религиозные объединения не участвуют в выборах органов государственной власти и управления. Не допускается образование партий и иных политических формирований религиозного характера, а также участие религиозных объединений в деятельности политических партий или оказание им финансовой поддержки. Служители религиозных объединений могут участвовать в политической жизни наравне со всеми гражданами только от своего имени. Запрещается создание и деятельность религиозных объединений, цели и действия которых направлены на утверждение в государстве верховенства одной религии, разжигание религиозной вражды или розни, в том числе связанных с насилием или призывами к насилию. Запрещается пропаганда религиозного экстремизма, а также совершение действий, направленных на использование межконфессиональных различий в политических целях».

Вместе с этим в Казахстане имеют широкое распространение различные религиозные группы и организации. Деятельность некоторых из них запрещена в других странах. Эти группы воспользовались гарантиями государства о свободе вероисповедания и создали различные секты.

Некоторые представители таких групп выступают против закона, отказываясь от выполнения воинского долга, не пускают детей в школу, а некоторые переняв взгляды фундаменталистов, занялись террористической деятельностью, разрушая тем самым взаимоотношения между народами, стабильность и порядок в стране.

Если продолжать не обращать внимание на отношения между религией и государством, предоставлять всем религиям равные права и свободы, то со временем наблюдается негативное влияние вредных религиозных течений на стабильность в стране.

18 мая 2011 г. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев подписал указ «Об Агентстве Республики Казахстан по делам религий». В соответствии с 3 пунктом 44 статьи Конституции Республики Казахстан вышел приказ о реорганизации Агентства Республики Казахстан по делам религий путем вывода Комитета по делам религий из структуры Министерства культуры республики Казахстан [7].

В результате новых веяний и накопленного опыта возникла необходимость внести некоторые изменения в законодательство. Так появился Закон Республики Казахстан от 11 октября 2011 года № 483-IV «О религиозной деятельности и религиозных объединениях». В аннотации к документу указано: «Закон основывается на том, что Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским государством, подтверждает право каждого на свободу совести, гарантирует равноправие каждого независимо от его религиозного убеждения, признает историческую роль ислама ханафитского направления и православного христианства в развитии культуры и духовной жизни народа, уважает другие религии, сочетающиеся с духовным наследием народа Казахстана, признает важность межконфессионального согласия, религиозной толерантности и уважения религиозных убеждений граждан» [8]. Исходя из этого можно сделать вывод, что в Казахстане особое внимание уделяется истории, культуре, демографической структуре и религиозным ценностям народа, а отношения между религией и государством стали объектом особого внимания, в результате чего формируются новые отношения между религией и государством.

3 статья настоящего закона регулирует отношения между религией и государством. Согласно этой статье, государство отделено от религии и религиозных объединений, религиозные объединения и граждане Республики Казахстан, иностранцы и лица без гражданства независимо от отношения к религии равны перед законом, никакая религия не может устанавливаться в качестве государственной или обязательной, система образования и воспитания в Республике Казахстан, за исключением духовных (религиозных) организаций образования, отделена от религии и религиозных объединений и носит светский характер, воспрепятствование законной религиозной деятельности, нарушение гражданских прав физических лиц по мотивам отношения к религии или оскорбление их религиозных чувств, осквернение почитаемых последователями той или иной религии предметов, строений и мест не допускаются, каждый вправе придерживаться религиозных или иных убеждений, распространять их, участвовать в деятельности религиозных объединений и заниматься миссионерской деятельностью в соответствии с законодательством Республики Казахстан, никто не имеет права по мотивам своих религиозных убеждений отказываться от исполнения обязанностей, предусмотренных Конституцией и законами Республики Казахстан.

Таким образом, в соответствии с принципом отделения религии и религиозных объединений от государства, государство не вмешивается в определение гражданином Республики Казахстан, иностранцем и лицом без гражданства своего отношения к религии и религиозной принадлежности, в воспитание детей родителями или иными их законными представителями согласно своим убеждениям, за исключением случаев, когда такое воспитание угрожает жизни и здоровью ребенка, ущемляет его права и ограничивает ответственность, а также направлено против конституционного строя, суверенитета и территориальной целостности Республики Казахстан; не возлагает на религиозные объединения выполнение функций государственных органов; не вмешивается в деятельность религиозных объединений, если деятельность религиозных объединений не противоречит законам Республики Казахстан; способствует установлению отношений взаимной терпимости и уважения между гражданами Республики Казахстан, иностранцами и лицами без гражданства, исповедующими религию и не исповедующими ее, а также между различными религиозными объединениями.

Далее, в соответствии с принципом отделения религии и религиозных объединений от государства религиозные объединения не выполняют функции государственных органов и не вмешиваются в их деятельность; не участвуют в деятельности политических партий, не оказывают им финансовую поддержку, не занимаются политической деятельностью; обязаны соблюдать требования законодательства Республики Казахстан.

Во второй главе Закона, которая носит название «Государственное регулирование в сфере религиозной деятельности» в 4 статье определены компетенции уполномоченного органа, согласно которым «Уполномоченный орган участвует в формировании и реализации основных направлений государственной политики в области взаимодействия с религиозными объединениями» (8, 4 статья, 1 пункт). Кроме то, проводит изучение и анализ деятельности созданных на территории Республики Казахстан религиозных объединений, миссионеров, духовных (религиозных) организаций образования. С другой стороны «обеспечивает проведение религиозоведческих экспертиз и проверки списков граждан-инициаторов создания религиозных объединений» (8, 4 статья, 6 пункт), то есть государство тщательно регистрирует религиозные объединения и «согласовывает деятельность иностранных религиозных объединений на территории республики, назначение иностранными религиозными центрами руководителей религиозных объединений в Республике Казахстан». Таким образом, государство ведет строгий контроль иностранных религиозных объединений, которые ведут религиозную деятельность на территории Казахстана.

Этим законом Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским государством, подтверждает право каждого на свободу совести, гарантирует равноправие каждого независимо от его религиозного убеждения, признает историческую роль ислама ханафитского направления и православного христианства в развитии культуры и духовной жизни народа, уважает другие религии, сочетающиеся с духовным наследием народа Казахстана, признает важность межконфессионального согласия, религиозной толерантности и уважения религиозных убеждений гражда.

С обретения независимости и по сей день в Казахстане уделяется особое значение вопросам религии. 23 сентября 2003 года прошел первый Съезд лидеров мировых и традиционных религий в Астане, созданный по инициативе Нурсултана Абишевича Назарбаева. Аналогов данному форуму в мире нет. Впервые в истории собрались вместе руководители мировых и традиционных религий. В работе первого межрелигиозного форума приняли участие наиболее авторитетные представители ислама, христианства, иудаизма, синтоизма, индуизма, буддизма. Были представлены все ветви христианства, включая православие, католицизм, протестантство, главные центры исламской мысли и представители суннизма и шиизма, иудаизма и других азиатских религий. Съезд внес огромный вклад в глобальный процесс межкультурного и межцивилизационного диалога. Форум отразил усилия мирового сообщества по преодолению кризиса цивилизаций и конфликтов на основе культурных и религиозных различий и построению толерантного, стабильного мира, достижению устойчивого развития. IV Съезд лидеров мировых и традиционных религий прошел 30-31 мая 2012 года в Астане. По замыслу Главы государства, диалог между лидерами мировых и традиционных религий, построенный на основе доверия и взаимопонимания, откроет широкие перспективы для международного сотрудничества в этой сфере и будет способствовать преодолению таких негативных проявлений нашего времени, как насилие, экстремизм и терроризм. По итогам работы Съезда принято Обращение его участников. В этом документе прозвучал призыв, наполненный высоким духовным смыслом. Религиозные лидеры обратились ко всему человечеству – стремиться к взаимодействию, согласию и миру, справедливости и созиданию во имя будущего нашей планеты. Кроме того, был построен символ мира – «Дворец мира и согласия» и создан «Международный центр культур и религий».

Казахстан стал центром, где создается общий религиозный и культурный диалог западной и восточной цивилизаций. Эти конгрессы не только проявление внешней и внутренней политики страны, это совершенно своеобразная модель сотрудничества между религиями. Эта модель полностью раскрывает и определяет отношения между религией и государством, представляя перед нами пользу от объединения общества и религии, взаимопонимание между различными религиозными направлениями, уважение к правам и свободам, соблюдение принципов демократии. Религия отделена от государства, однако общество не отделено от религии. Некоторые секты через посредство общества могут нанести вред государству. Поэтому задача государства обеспечить религиозный порядок в обществе. В республике Казахстан, с целью обеспечить безопасность и процветание народа, стабильность страны, сформировано особое понятие взаимоотношений между религией и государством, которое развивается в позитивном направлении.

1. Yıldı, Hasan, *Ortadoğuda Dinler Üzerine Bir Araştırma (Yahudilik- Hıristiyanlık-İslamiyet)*, <http://www.belgeler.com/blg/1cdq/ortadogu-da-dinler-uzerine-bir-arastirma-yahudilik-hiristiyanlik-islamiyet-in-the-middle-east-a-research-about-religions>, 23.10.2011.

2. Bollu, Cahit, *Türk Basınında 1950 Seçimleri Çerçevesinde Din - Siyaset Tartışmaları*, <http://tez2.yok.gov.tr/tezvt/>, 28.10.11.

3. Büyük, Celal, Yeni Çağ Batı Düşüncesinde Hıristiyanlık ve Siyaset İlişkisiyle İlgili Bazı Düşünceler. <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/SBED/article/view/86/80>, 30.10.2011.

4. Köktaş, M. Emin, (1997), *Din ve Siyaset-Siyasal Davranış ve Dindarlık, Vadi Yayınları, Ankara.*

5. Конституция Республики Казахстан, 1995 г., http://www.akorda.kz/kz/official_documents/the_constitution/the_constitution, 22.10.2011

6. Закон РК от 15 января 1992 года № 1128-ХІІ "О свободе вероисповедания и религиозных объединениях", <http://adilet2.minjust.kz/kk/doc/show/75501>, 30.11.2011

7. Международный центр культуры и религий <http://mckr.kz/kz/about-centre>, 22-09-2012

8. Закон Республики Казахстан от 11 октября 2011 года № 483-ІV «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» http://www.din.gov.kz/kaz/pravovaja_baza/21.10.11

ИЗ ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬСТВА СТОЛИЦЫ КАЗАХСТАНА ГОРОДА КЫЗЫЛОРДЫ: ПЕРВЫЙ ОПЫТ И ХОД СТРОИТЕЛЬСТВА

Е.А. Жалмагамбетов – PhD докторант КазНПУ имени Абая

Мақалада Қазақстанның жаңа астанасы болып таңдалған Ақмешіт (Қызылорда) қаласында жаңадан жүргізілген құрылыс жұмыстары және сол құрылыс жұмыстарын жүргізу үшін құрылған арнайы құрылыс комитеті туралы баяндалады. Жаңадан құрылған комитет Қызылорда қаласында мемлекеттік және шаруалық мекемелерге қажетті ғимараттарды тұрғызумен айналысты. Сонымен қатар мақалада қалада жүрген құрылыс жұмыстары, А.Кенжин комиссиясының нәтижесі мен құрылыс комитетінің қызметі қарастырылады.

The article focuses on the construction of the new city of Ak-Mosque (Kyzylorda). Following the decision of the Council of Nation's Commissars of the transfer center KASSR Republic of Orenburg city Ak-mosque, the government decided to create a building committee of the SNK and construction bureau in building committee for the new building in the city of Ak-Mosque for the state and economic institutions. The new building of the city was a priority for the country, as the city of Ak-Mosque was not prepared to state employees and the unit office. Authors using archive materials have opened new chapters of history buildings capital of Kazakhstan.

Ключевые слова: РСФСР, Ақ-Мечеть, Совет Народных Комиссаров (СНК), строительный комитет, строительное бюро, заготовка материалов, Кызылорда, история перенесение центра.

Введение

На второй сессии Казахского Центрального Исполнительного Комитета в октябре 1925 года председатель КазЦИКа Ж.Мунбаев в своем докладе рассказал краткую историю принятия решения о переносе столицы [1]. По его словам, эта идея появилась еще в 1922 году, когда Ақ-Мечеть была еще в составе Туркестанской АССР. Этот город привлекал тем, что стоял на главной железнодорожной магистрали, и находился в районе, заселенном преимущественно казахами. Это было действительно так, поскольку в Кызыл-Ординском уезде в 1925 году насчитывалось 22 тысячи хозяйств, из которых только 476 хозяйств были русскими [2].

Руководство республики намеревалось, в связи с процессом национально-территориального оформления Казахстана, создать истинно казахский центр. "Смысл переноса центра в Ақ-Мечеть заключается не в квартирном удобстве в нем, а в желании заложить непременно собственно киргизский центр", - заявил в апреле 1925 года секретарь Крайкома РКП(б) С.Ходжаев [3]. Пришлось дожидаться передачи части губерний из Туркестанской Автономной Советской республики в КазАССР, чтобы эта идея осуществилась. После оформления этой передачи, в феврале 1925 года стартовал процесс переноса столицы.

Перенесение центра Казахской (Киргизской) Автономной Социалистической Советской Республики из города Оренбург в провинциальный город Сырдарьинской области Ақ-Мечеть (Кызылорда) было принято решением Киргизского Центрального Исполнительного комитета 9 февраля 1925 года. В постановлении было признано необходимым перенесение центра КазАССР из Оренбурга в Ақ-Мечеть и воплощение в жизнь указа поручалось Совету Народных Комиссаров КазАССР. Для обследования и изучения города и для предания ему облика столицы, создавалась специальная комиссия при СНК, председателем которой был назначен заместитель председателя Совета Народных Комиссаров Абылай Сергазиев.

На заседании комиссии Киргизского областного комитета Российской Коммунистической партии (большевиков)[4] по разработке мероприятий по перенесению центра КазАССР из Оренбурга в Ақ-Мечеть (Кызылорда) приняла решение о создании технической комиссии при СНК КазАССР. В состав

технической комиссии входило 5 человек, председателем был назначен Аспандияр Кенжин. Было принято решение об отпуске в распоряжение комиссии для расходов суммы в размере 200 тыс. рублей. В обязанности комиссии входило предоставить полный отчет о проделанной работе к 10 марта 1925 года в Киргизском областном комитете РКП(б). Комиссия должна была обследовать муниципальные здания, городское водоснабжение, отопительную систему и освещение улиц [5, 3л].

Комиссия А.Кенжина прибыла в город 23 февраля 1925 года и начала свою работу с ознакомления расположения и состояния города, имеющихся в нем зданий путем беглого осмотра. После краткого ознакомления с активом города, разобравшись с задачами, прибывшая комиссия произвела объезд города, с целью осмотра наиболее крупных по размеру зданий, муниципальных и национализированных домов и находящихся в них помещений, и оборудования. В результате объезда и частного обмена мнениями с принимавшими участие представителями местной администрации и техническими ответственными работниками, были намечены краткие перспективы выполнения постановлений комиссии [6, 37л].

Основная работа комиссий А.Кенжина состояла в составлении учета и в обследовании муниципальных и национализированных домов, общего положения города и в ремонте тех зданий, которые нуждались в нем. Работа комиссии по обследованию города Ак-Мечеть закончилась в марте месяце 1925 года. Но ремонтные работы продолжались и их вела техническая комиссия, которая для этой цели заключила соглашение на ремонтные работы с двумя артелями.

После переезда государственных и советских учреждений в Кызылорду, было принято решение начать новое строительство в столице. Совет Народных Комиссаров Российской Советской Федеративной Социалистической Республики заслушал на заседании от 5-го июня 1925 года доклад Народного комиссариата финансов о размере средств, необходимых на постройку зданий правительственных учреждений КазАССР. СНК РСФСР постановила утвердить общую сумму на покрытие расходов, связанных с переводом правительственных учреждений Киргизской (Казакской) АССР из города Оренбург в Ак-Мечеть в размере 1 186 000 рублей. Первую половину в размере более 600 тысяч рублей распределили следующим образом: на строительство зданий государственных учреждений 325 тыс. руб., на укрепление реки Сыр-Дарья – 85 000 руб., на ремонт водокачки – 30 тыс. руб., на постройку электростанции – 150 тыс. руб., на телефонную станцию – 106 тыс. руб. [7, 6 л].

23 февраля 1925 года в Ак-Мечеть прибыла комиссия по переносу столицы, и первым делом она столкнулась с тем, что пришлось искать комнату для работы. После того, как комиссию разместили, ее члены принялись осматривать дома, необходимые для размещения учреждений и их сотрудников. Подходящих зданий в городе было крайне мало, да и они были в запущенном состоянии и требовали ремонта. Между тем, в новую столицу нужно было перевезти 49 учреждений и 1150 сотрудников. Комиссии пришлось спешно организовывать ремонтные работы, чтобы принять хотя бы главные учреждения в отремонтированные здания.

С квартирами было еще труднее, поскольку жилой фонд города едва вмещал имеющееся население и не имел резерва, чтобы разместить более тысячи человек. Ж.Мунбаева так описывал работу комиссию: "Комиссии приходилось приспособлять под учреждения и квартиры сотрудников разваливающиеся сараи, кухни, бани..." [8]. Дело дошло даже до выселения части жителей из их домов, чтобы отдать дома под квартиры сотрудников республиканских учреждений. Ремонтные работы охватили 98 зданий и 1500 жилых домов – значительную часть застройки города.

Но и этого оказалось недостаточно. Уже в сентябре 1925 года пришлось организовать строительную комиссию и приступить к строительству 50 новых зданий, в том числе 15 жилых домов, поскольку квартирный кризис не отступал. В августе 1925 года в очереди на выделение квартир еще стояло 200 человек [9].

Многие учреждения перебирались в Кызылорду раньше правительства, чтобы предварительно наладить необходимую работу. Так, 6 июня 1925 года газета "Советская степь" переехала из Оренбурга в Кызылорду, и новый номер вышел только 7 июля 1925 года. Однако, торжественный переезд состоялся 17 июля 1925 года, когда правительственный поезд ранним утром прибыл на вокзал Кызылорды.

Прибывшие члены правительства и сотрудники столкнулись с огромными коммунальными трудностями. Кызылорда в то время не имела городского хозяйства и жители города с большим трудом обеспечивались самыми необходимыми коммунальными услугами.

Например, в городе совершенно не было электрического освещения, и небольшой генератор стоял только в кинематографе. Освещение обеспечивалось керосиновыми лампами. До приезда правительства улицы по ночам были совершенно темными, что вынудило в августе 1925 года закупить 22 уличных керосиновых фонаря и 400 домовых ламп, чтобы обеспечить хотя бы минимальное освещение улиц [10].

Первым предметом необходимости была керосиновая лампа, и в газете красочно описывались трудности, которые сопровождали покупку ламп и керосина. Служащие вынуждены были носить с собой бутылки, и после работы шли в Нефтяной склад за керосином[11].

Водоснабжения в городе не было, и эту задачу решали городские арыки, а также небольшая водокачка, подававшая воду из Сырдарьи, с двумя предельно изношенными двигателями, которые постоянно чинили. При этом население города обращалось с арыками весьма вольно, что вынудило уездный городской исполнительный комитет в сентябре 1925 года ввести правила пользования водой[12]. В городские арыки сливали нечистоты и бросали мусор, могли запруживать арыки для поения скота, могли разводить в них глину и цемент для строительных работ, а также использовать воду для выделки кирпича, который делался тут же на улицах. В конце концов, были выделены средства для строительства новой и более мощной водокачки.

Огромной проблемой был мусор на улицах, который домовладельцы бросали где попало. Засоренные улицы совершенно не вязались со столичным статусом города, и власти начали бороться с этим явлением. Очевидно, поначалу пробовали увещевать и убеждать, но это плохо помогало. Эта проблема была решена введением в августе 1925 года квартальных старост, на которых возложили обязанность следить за чистотой улиц, дворов, санитарным состоянием кварталов[13].

1925 года в июле придавая весьма важное значение новому строительству в Кызылорде, Казахский Совет Народных Комиссаров постановлением своим от 19 июня организовал строительный комитет при Совете Народных Комиссаров. В его состав вошли представители от Совета Народных Комиссаров, Государственного плана, Народного комиссариата финансов, Казахского отделения ВЦСПС, Рабочей крестьянской инспекции, Народного комиссариата Внутренних дел и Государственного страхования[14, 92 л].

Постановлением КСНК от 10 июня 1925 года для нового строительства города был создан строительный комитет, а положение о нем утвердили 17 июня. При строительном комитете для выполнения всех строительных, ремонтных работ было образовано строительное бюро.

Сотрудники строительного бюро состояли на государственной службе, зарплата на содержания аппарата, отчисляется от общей суммы сметы в 4 процента [15, 90 л].

Председатель строительного комитета Абылай Сергазиев предложил в письме адресованный Александру Будасси в Ленинград, принят на себе руководство строительного бюро и строительства города Кызылорда [16, 91 л].

Начальником строительного бюро был назначен ленинградский инженер Александр Будасси [17], который принял предложение возглавить бюро, штат строительного бюро состоял из 26 человек. В составе строительного бюро работали – главный инженер М.Тынышпаев, он же заместитель председателя строительного комитета по технической части, бухгалтер Т.Никольский и секретарь (по совместительству ученый секретарь Госплана) Т.Меркулов, остальной аппарат состоял из технического персонала.

М.Тынышпаев до его назначения заместителем председателя строительного комитета и инженером комиссии при СНК КазАССР, работал в органах Народного комиссариата земледелия в Туркестанской Советской Социалистической Автономной республики, а после государственно-национального размежевания в Средней Азии занимал должность старшего специалиста в землеустройстве кочевого населения. 23 марта решением особой комиссии Всероссийского исполнительного комитета был исключен из списка служащих комиссии по кочевому хозяйству, и был откомандирован в распоряжение Казахскому Центральному Исполнительному Комитету с 1 мая 1925 года.

Идею о создании строительного бюро при строительном комитете Совета Народных комиссаров выдвинул М.Тынышпаев. В письме, который он адресовал заместителю председателя СНК КазАССР А.Сергазиеву, говорилось о необходимости создания специального государственного аппарата для нового строительства. Так в письме М.Тынышпаев писал, что принимая во внимание то, «что работы по строительству в последнее время производятся кустарным способом и идут крайне медленным темпом, ввиду неорганизованности дела и за отсутствием необходимого единства в заготовке материалов и в целесообразности введения новых строительных работ полу-хозяйственным способом и об организации при СНК строительного-технического комитета и подчиненного ему строительного бюро». Ввиду важности и срочности этого вопроса было решено командировать в Оренбург с докладом по данному вопросу в Совет Народных комиссаров заведующего и члена технической частью комиссии СНК по обустройству города Ак-Мечеть (Кызылорда) инженера М.Тынышпаева[18, 236л].

Строительное бюро при строительном комитете являлось построчным аппаратом, созданным при

строительном комитете Совета народных комиссаров. На строительное бюро возлагалось производство строительных работ, не только для учреждений, состоящих на государственном бюджете, но и для государственных органов, состоящих на хозяйственном расчете [19, 13л].

После организации строительного бюро и его комитета проходили технические совещания о ходе строительства и о его перспективах. В этих совещаниях рассматривались вопросы касающиеся строительных материалов и о способе строительства. Так на заседании строительного комитета при Казахского Совета Народных Комиссаров от 18 июня 1925 слушался вопрос о способе производства строительных работ в городе Кызылорда. Представитель Народного Комиссариата Внутренних Дел инженер В.Кохановский предложил произвести строительные работы по смешанному (полухозяйственному) способу, а юрист-консультант КСНК А.Гинцбург, который заведовал ранее строительными работами в Туркестане, пришел к заключению, что задача с подрядным образом наиболее удобный и наименее хлопотливый. Данный способ производства при условии тщательного контроля дает значительно больше гарантий во избежание злоупотреблений, что гораздо труднее достигнуть при чисто хозяйственном способе работ. Было предложено три способа производства строительных работ – подрядный, хозяйственный и полухозяйственный. После продолжительного обмена мнений и взвешивания положительных и отрицательных сторон всех трех способов, было решено производить строительные работы смешанным способом [20, 4 л].²⁰

Общую характеристику трех способов производства можно увидеть в нижеуказанном сравнительном анализе:

1. Подрядный (строительство через Госконторы) – неисправность в сроках, плохое качество, высокая калькуляция цен и отказа, употребление авансов не по прямому назначению, потеря около двух месяцев на объявление торгов и другие формальности, которые могут повлечь за собой неиспользование отпущенного кредита в целом или части за краткостью времени до закрытия кредитов. А выгодная сторона заключалась в отсутствии административных, бухгалтерских отчетностей.

2. Хозяйственный способ заключался в сложности и громоздкости обслуживания аппарата по существу и отчетности, трудности быстро набирать в кадры практически опытных работников, обслуживающих аппарат. Выгодная сторона заключалась в возможности немедленно приступить к работам по открытию кредитов, не дожидаясь дополнительного развертывания обслуживающего персонала.

3. Полухозяйственный способ (по средствам Строительного комитета) – наличие готового кадра подобранных специалистов, возможность немедленно приступить к работам, пребывание всего аппарата в самой Кызылорде без внесения сумм в Москву или других центров и сведение к минимуму административно-бухгалтерской отчетности [21, 6 л].

На заседании технического совещания при СНК строительного комитета обсуждалось о экономии средств путем экономии жилой площади в домах для горожан и служащих государственных учреждений. А.Сергазиев председатель строительного комитета предложил удешевить стоимость жилых домов и это возможно было достигнуто путем общих уборных, колодцев и сараев, для несколько рядом расположенных домов, а так же сооружением хозяйственных построек туземным способом без фундамента.

При обмене мнений выяснилось возможность определить стоимость хозяйственных построек для каждого дома не выше 1500 рублей и сократить расходы на сооружение жилых домов, благодаря чему на 251 000 рублей предоставилось соорудить один дом коммунального типа, 14 домов по 56 квартир с общим количеством 198 комнат [22, 41л].

Так же было утверждено нормы для проектирование здания учебных заведений в Кызылорде [23, 9 л].

Также на техническом совещании инженеров строительного бюро, который проходил 17 августа 1925 обсуждался вопрос о типах домов для служащих государственных учреждений. Были приняты шесть типы домов, в которых должны были разместить персонал прибывающих в Кызылорду государственных учреждений.

Особое внимание уделялось типам зданий для государственных учреждений и жилых домов для сотрудников государственного аппарата. На одном из заседаний строительного комитета был поднят вопрос, рассматривающий на каком типе необходимо остановиться, и предлагалось несколько вариантов, но предпочтение было отдано одноэтажным зданиям. Так как высокие здания (двухэтажные и более) в условиях климатической особенности города Кызылорда были неподходящими. При обследовании города было выявлено, что на глубине 18 метров имелись грунтовые воды, и если строить двух- или трехэтажные здания, то для отопления приходилось бы делать подвальные помещения глубиной в 8 метров, а из-за грунтовых вод стены и само помещение были бы сырими.

Так на заседании технического совета детально обсуждался этот вопрос. Представитель НКВД инженер В.Ершов говорил: «Надо останавливаться не на том вопросе, из какого материала будем мы делать дом – из жженого или саманного кирпича. Надо решать какая постройки выгодные – одноэтажные или двухэтажные в отношении удобства размещения. Я определенно стою на одноэтажные здания ибо и с санитарной точки зрения и в условиях восточного климата в нем гораздо удобнее жить и размещаться. Ведь американских миллиардеров заставило лезть к небу отсутствие площади, а в то же время, когда они из небоскребов удирают и едут на дачи в своих собственных поездах, они размещаются там в одноэтажных зданиях. Их заставляет лезть к небу отсутствие площади, а в Кызылорде за 50 и даже 100 лет этого не может быть. Все восточные города имеют характер широких зданий, это их стимул, их стиль и думаю что с точки зрения этажей – один или два этажа, желательнее здания одноэтажные» [24, 2 л].

Строительство планировало разделить город на две части: новый и старый город. В новой части города планировалось построить здания для государственных учреждений и дома для сотрудников этих учреждений. При распланировке города были приняты во внимание требования техники безопасности и санитарной гигиены, а также будущность культурно-просветительного значения для населения города. Новые улицы были разбиты параллельно друг другу, а переулки пересекающих их перпендикулярно к последним. Ширина улиц должна быть не менее 20 сажень, а переулков - 18 сажень, некоторые переулки имели ширину в 20 сажень. Это ширина улиц обуславливалась необходимостью древесных насаждений в два ряда по обеим сторонам улиц, а также должна была иметь плотные дороги, достаточно широкие для трамвайного, конного и моторного движения[25].

Улицы города не были замощены, и потому в Кызылорде везде и всюду была пыль. Город просто утопал в пыли, которая забиралась в любые уголки, невзирая на уборку. С этой проблемой город справиться не мог, поскольку мощение улиц требовало таких средств, которых в распоряжении у республики тогда не было. Одним из решений было поливать улицы, но для этого не было воды. В итоге проблему стали решать раскладкой натуральной повинности. Владельцы домов должны были построить перед ним мощный тротуар, а владельцев торговых палаток на рынке заставили замостить рыночную площадь.

Ак-Мечеть (Кызылорда) имел несколько небольших бань, которых едва хватало для нужд имевшегося населения города. После переезда правительства, комиссия по переезду конфисковала две бани и перестроила их под помещения учреждений. В итоге в Кызылорде в 1925 году разразился банный кризис, выразившийся в том, что бани были постоянно переполнены, в них постоянно были очереди, и билеты продавались за два дня вперед. В довершение всего, в городе не всегда можно было купить продуктов. Сразу же после 2-й сессии КазЦИКа, 12 октября 1925 года в городе отмечались перебои с продажей муки и хлеба. Оказалось, что из Оренбурга вовремя не поступили вагоны с мукой, а своей мукомольни в Кызылорде тогда не было. Уездный городской исполнительный комитет через газету пообещал, что в течение двух-трех дней перебои с хлебом будут решены[26, 17л].

На Востоке 90% построек возводиться только из сырца. Трудно уяснить себе технические причины, но из разговоров со сторожилами, с людьми известной практики выясняется, что в отношении своей прочности построение из сырца на Востоке памятники старины, так например, Тамерлановская могила и другие стоят тысяча лет, а также и сам город Ташкент построен из 90% из сырца, держится и намерен стоять дальше. Климатические условия Кызылорды немного отличается от Ташкента. Разве только Кызылорда стоит на пустыне и в смысле накаляемости меньше имеет плюсов, в общем климатические условие таковы, что жара страшная, если строить двухэтажные здания и не иметь тени на верхнем этаже – жизни быть не может [27, 22 л].

О ходе заготовки строительных материалов, Аспандияр Кенжин докладовал, что на месте изготовляются материалы следующих типов: кирпич-сырец, жженный кирпич, железняк для фундаментов, известь, алебастр, песок, глина, камыш. Очень плохо обстояло дело с подачей воды к месту заготовки местных материалов, из за плохого состояния водокачки. На совещании строительного комитета при СНК КазАССР, который состоялся 29 июля, рассматривался вопрос о водокачки. Так как в первую очередь необходимо было решить вопрос о водоснабжении города для нужд городского населения и в особенности для строительства. Было предложено ответственным работникам уездного комитета в 3-х дневной срок обследовать водокачку города Кызылорды, наметить план дальнейшей работы и доложить о результатах строительному комитету[28, 40-41 л.л.]. Но до его полного ремонта, постановлением строительного комитета от 14 сентября 1925 года, временно для снабжения водой строительство, производимым по заданиям строительного комитета был арендован насос у гражданина города Беляева. Насос доставили на реку Сырдария, к месту нахождения городской водокачки.

Еще рассматривался вопрос об освещении города, как одного из самых важных аспектов для города. В первую очередь было предложено осветить наиболее людные улицы, улицы, намеченные к замощению, необходимо было распределить фонари так, чтобы деревья не заслоняли свет, расстояние между фонарями определить с тем расчетом, чтобы свет от одного падал к другому. Председателю уездного исполнительного комитета К.Рустемову было поручено немедленно приступить к подготовительной работе по установке прибывающих в город газово-копильных фонарей с тем расчетом, чтобы были освещены главные улицы[29, 1л].

В начале строительных работ было подготовлено в общем количестве 1 605 000 штук кирпича, из них железняка – 5000 штук, белого кирпича – 460 000 штук, а красного кирпича в количестве 1 090 000 штук. Кирпич третьего сорта – пережженный, темно-коричневого цвета (железняк), употребляется только на фундаменты. Себестоимость выработки находящейся на складе кирпичей было 27 рублей 89 копеек за 1000 штук. Кирпичи изготовлялись хозяйственным способом на 8 заводах, расположенных в пределах Кызылорды, принадлежащих строительному комитету.

Материалы для строительства, которые заготавливались не посредственно в городе, такие как песок, алебастр, кирпичи и известь были в достаточном количестве, но материалы которые привозились из других регионов такие как древесина, цемент и стекло не хватало. Например, материалы для устройство изоляционного слоя (цемент) в распоряжении строительного бюро совершенно не было и достать его в кратчайший срок не представлялось возможное достроить здания (школы первой и второй ступени, жилой дом и дизельный склад) используя цемент. Чтобы успеть к сроку сдачи этих зданий был использован местный способ изоляции. Этот способ заключался с использование прокладке одного-двух рядов чии с заливкой их известковым раствором[30, 41л].

До 31 октября было получено 42 вагонов круглого леса, и еще по телеграфу было отправлено письмо в Ташкент, чтобы они отправили еще дополнительно 12 вагонов. Всего поступила в строительный комитет 54 вагонов круглого леса для нового строительства, что составило 25 процентов от общей потребности на новое строительство столицы[31, 3л].

Кирпичи для строительства заготавливались с помощью артелей, в которых работало местное население. Эти кирпичи доставлялись с помощью верблюдов, которых специально использовали для строительных работ.

К месту строительства кирпичи и другие материалы доставлялись с помощью верблюдов. Так как в наличии строительного комитета не было техники и для покупки грузовых машин недостаточно выделялись средства. Строительство и заготовка нужных материалов проходило в трудных условиях, это был первый опыт строительства новой столицы в Казахстане и спешка, которая проходила в этих условиях, сказывались в качестве здания жилых домов.

Весь строительный сезон, который охватывал 1925 год до конца декабря, проходил в трудных условиях. В первую очередь нехватало средства для нового строительства, а также строительный материал. Для экономии средств правительству Казахстана приходилось в спешном порядке удешевлять строительство жилых зданий. В техническом совещание строительного комитета 1925 году Александр Будасси указал, что Абылай Сергазиев предложил удешевить стоимость жилых домов и это можно быть достигнуто путем общих уборных, колодцев, сараев и прочей пристройки для несколько рядом расположенных домов, а так же сооружением хозяйственных построек туземным способом без фундамента. При обмене мнений выяснилось возможности определить стоимость хозяйственных построек для каждого дома не выше 1500 рублей и сократить расходы на сооружения жилых домов, благодаря чему на 251 000 рублей предоставляется возможность соорудить один дом коммунального типа. То есть 11 домов под 56 квартир с общим количеством комнат (во всех 15 домов) – 198 комнат[32, 38л].

Строительные работы в городе закончились к концу осени 1925 года. На начальном этапе были построены здания для государственных и советских учреждений, школы и жилые дома для сотрудников государственного аппарата. Решением многих проблем в связи с постройками новых зданий, обсуждались на Совете Народных Комиссаров КазАССР и на Совете Народных Комиссаров СССР. Значение этих работ были в масштабе не только Казахстана, но и всего союза. Самым трудным периодом при строительстве и ремонте были первые месяцы строительного сезона. Так как были проблемы с нехваткой средств для нового строительства, материалов и рабочей силы. Ремонтные и строительные работы имели большое значение для национального и государственного обустройства.

Заключение

Перенесение центра Казахской Автономной Социалистической Республики из города Оренбург в провинциальный город Акмечеть (Кызылорда) было принято из необходимости. Сам город не отвечал

требованием для столицы, не было налаженной инфраструктуры и здания для государственных учреждений. Для придания городу облик столицы было принято начать строительство. Если строительное оборудование и территориальное протяжение бывшего города Перовск отвечал его административному значению и жизненным условиям, как уездного города, то перемещение в него столицы Казахстана естественно требовало строительного оборудования и емкости иного масштаба, более усовершенствованного и увеличенного. Город Кызылорда по территориальной ограниченности своей, для столицы, прежде всего, был тесен, имея в виду местопребывание в ней правительство, всех центральных учреждений и органов государственного управления с обслуживающим их штатом сотрудников.

По обследовании земель, прилегающих к старым городским границам, комиссия наметила территорию будущего нового города, смыкающуюся с существующим и являющуюся его продолжением, засняв инструментально эту территорию на план, и озаботившись изготовлением регуляционного плана будущего города, с расчетом роста его на 40 лет вперед, и в соображения о подобающей столице архитектонике.

Строительный сезон 1925 года должен был решить вопрос о размещении сотрудников и учреждений. Для нового строительства был создан строительный комитет и строительное бюро при Совете Народных комиссаров Казахской АССР. Всеми строительными работами занималась строительное бюро при СНК. За строительный сезон бюро приступила к строительству новых зданий для государственных учреждений и закончила их возведение к концу 1925 года. В общей сложности за период с июня по декабрь 1925 года было построено 29 зданий, в том числе жилые дома для государственных служащих.

Строительный комитет и бюро работали для строительства необходимых зданий. Строительный комитет работал год, а на следующий 1926 год всеми строительными работами заведовал городской коммунальный комитет.

1. «Вторая сессия КазЦИКа. Доклад Ж.Мынбаева на вечернем заседании»//Советская степь, 9 октября, 1925.
2. «Обзор города Акмечеть»//Советская степь 28 октября, 1925.
3. «О перенесении центра Казахстана»//Советская степь 5 апрель, 1925.
4. Киргизский областной комитет – Киргизский областной комитет РКП (б) высший краевой партийный орган.
5. Архив Президента Республики Казахстан, Ф.139, о.1, д.1367, л.3
6. АП РК, Ф.141, о.1, д.166, л.37
7. Центральный Государственный Архив Республики Казахстан, Ф.940, о.1, д.2, л.6
8. «Вторая сессия КазЦИКа. Доклад Ж.Мынбаева на вечернем заседании»//Советская степь 9 октября, 1925
9. «К организации в Кызылорде государственного рабочего театра»//Советская степь 21 август, 1925
10. «О благоустройстве города Кызылорды»//Советская степь 24 август, 1925
11. «Лампа Нефтесклада»//Советская степь 16 октября, 1925
12. «В столице Казахстана»//Советская степь 17 сентябрь, 1925
13. «Коммунальное хозяйство Казахстана»//Советская степь 12 август, 1925
14. ЦГА РК, ф.940, о.1, д.15а, л.92
15. ЦГА РК, ф.940, о.1, д.15а, л.90
16. ЦГА РК, ф.940, о.1, д.15а, л.91
17. А.В.Будасси– который руководил всеми строительными работами в городе Кызылорда в период его строительства. Был обвинен как вредитель красной столице и репрессирован.
18. ЦГА РК, Ф.1, о.2, д.308, л.236
19. ЦГА РК, Ф.940, о.1, д.5, л.13
20. Центральный Государственный Архив Республики Казахстан, Ф.940, о.1, д.2, л.4
21. Центральный Государственный Архив Республики Казахстан, Ф.940, о.1, д.2, л.6
22. ЦГА РК, Ф.940, о.1, д.4, л.41
23. ЦГА РК, ф.940, о.1, д.2, л.2
24. Государственный Архив Кызылординской области, Ф.1, о.2, д.305, л.2
25. Советская степь, «Хлеб для Кызылорды», 12 октября, 1925
26. ЦГА РК, ф.940, о.1, д.2, л.17
27. ЦГА РК, ф.940, о.1, д.11, л.22
28. ЦГА РК, ф.940, о.1, д.7, л.40-41
29. ЦГА РК, Ф.1, о.2, д.308, л.1
30. ЦГА РК, ф.940, о.1, д.4, л.41
31. ЦГА РК, ф.940, о.1, д.13, л.3
32. ЦГА РК, ф.940, о.1, д.21, л.38

KAZAKHSTAN, PETROLEUM AND THE RESOURCE NATIONALISM POLICY

Mukan Saken – *Almaty, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, PhD Candidate in International Relations*

Мақалада соңғы жылдары Қазақстанның энергетикалық секторында қалыптасқан жалпы көрініс сипатталады. Мемлекеттік үлестің басым болғаны айқын көрінеді.

Жалпы алғанда, мемлекеттік үлесті жоғарлату мақсатында, әр-түрлі құқықтық және саяси тәсілдерді қолдана отырып шет ел мұнай компанияларымен келіс-сөздерге бара отырып өзінің ұлттық мүддесін қорғауда.

Мұнай-газ секторын ұлттандыру нәтижесінде Қарашығанақ мұнай газ кен орнында ҚазМұнайГаз ұлттық компаниясы Қазақстандағы мұнай өндірудегі ролі арта түсуде және сондай ақ екінші орында екені анықталды.

В статье рассматривается общая тенденция событий в энергетическом секторе Казахстана за последние годы, в которой характеризуется существенное укрепление государственного содержания.

В целом, правительство использует правовые нормы и политическое давление; однако, радикальные односторонние действия и переговорные решения споров. Шаги правительства нацелены на укрепление наблюдения по энергетике и при максимизации выгоды прибывающей из энергетического сектора.

Из-за мер по национализации, принятых правительством, принадлежащая государству компания КазМунайГаз стала вторым по величине поставщиком нефти в Казахстане и получила крупную акцию в гиганте Кашаганской нефти и газа.

Key words: Resource Nationalism, refinery, oil and gas, Kazakhstan, International Oil Companies (OIC), national economy.

Kazakhstan - Major Oil Producer

Kazakhstani oil reserves and its exporting potential could make it a major oil producer in the next decade. Since getting its independence in 1991 Kazakhstan has been conducting a stable policy of attracting foreign oil companies to its petroleum sector. The first major oil company to enter the Kazakhstani oil industry became Chevron, which signed a 20 billion dollar contract with the government of Kazakhstan in 1993 for the exploitation of one of the largest oilfields Tengiz [1]. Later such world oil giants as British Gas, British Petroleum, ConocoPhillips, Eni, ExxonMobil, Royal Dutch Shell and Total concluded a number of agreements on the extraction of various oil and gas fields in the country.

The extraction of oil in the country is increasing each year. In 1999 Kazakhstan had extracted only 29.4 million tonnes of oil [2], while in 2008 the country produced more than 67 million, which is more than a 100 percent increase [3]. Recently, the government has set an ambitious goal of achieving the level of 150 million tonnes (or 3 million barrels of oil per day) of oil by the year 2015, which will put Kazakhstan in the same category of oil producers as Kuwait, Iran and Iraq, ranking the country among the world's top ten oil exporters [4].

Despite the active exploitation of the oil fields in the country, there is still no precise information on the amount of oil reserves. Estimated recoverable reserves are calculated at the level of 15-17 billion of tonnes [5]; however, the majority of experts admit that these figures can significantly increase. In recent years a number of large oil and gas fields have been discovered in Kazakhstan. Among these discoveries the Kashagan field is the most important one. Kashagan is the largest oil field found in the past 30 years, the largest one outside the Middle East and with estimated reserves ranging from 30 billion barrels to 50 billion [6]. Among other major oil and gas fields in Kazakhstan analysts distinguish the Tengiz field, which is often ranked as the world's sixth largest, with estimated recoverable reserves ranging from 6 to 9 billion barrels [7]. The Karachaganak field is also often referred to as mainly natural gas and only then oil field. Its oil reserves constitute approximately 8.5 billion barrels. At the same time, Karachaganak's natural gas reserves make up approximately 25 percent of the whole proven natural gas reserves of Kazakhstan, which are estimated at the level of 3 trillion cubic meters (the eleventh in the world and roughly the same as those of Turkmenistan and Indonesia) [8].

The role of Kazakhstan as an oil exporter (and prospective gas exporter) is growing due to the fact that currently many oil-producing countries face the problem of declining in their productions, at the same time Kazakhstan is ranked among a very few oil-producers which are expected to reach the peak of their oil extraction only in next two decades and to sustain a longer plateau [9]. The importance of Kazakhstan as an oil exporter is increasing, so that the international community considers the country's extractive potential and its stable political environment as significant element of the long-term global energy security [10].

Kazakhstan Appeals to the Policy of Resource Nationalism

During the 1990s all major foreign oil companies were steadily working in the Kazakhstani energy sector. However, since the 2000s there has been a gradual toughening of the conditions for the petroleum companies;

since that time the Republic of Kazakhstan has been accused of conducting the policy of resource nationalism [11]. Mainly the government is strengthening its positions in the energy sector by means of legislative reforms. The experts usually divide the policy of Kazakhstan, which can be characterized as resource nationalism, into several chronological phases. In the *Caspian Energy Politics: Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan* the entrenchment of the government's positions in the energy sector is divided into three stages starting with 2004. The first phase was characterized by a legally expressed desire to increase tax revenues from foreign petroleum companies operating in Kazakhstan; phase two was characterized by the adoption of the priority right to buy released stakes in all oil and gas projects and to secure a minimum of 50 percent of the shares in future PSA projects; in the third phase the government adopted the right to cancel any oil contracts unilaterally and the new taxation framework was applied to subsurface users [12].

The first phase took place against the background of the rapid increase in oil prices. In January 1999 the price for a barrel of oil was at the level of 19 USD; since then the prices had been growing rapidly, more than doubling by September 2000 to 35 USD and reaching the point of 50 USD by the end of 2004 [13]. In the same year the government of Kazakhstan introduced several amendments and additions to the Tax Code, Petroleum and Subsurface Laws [14]; this step signalled the state's initial interest to gain greater control over the energy sector of the country. The amendments eliminated compensation to investors for certain costs related to production expenditures and were generally aimed at further maximization of benefits from increasing oil prices.

The phase two lasted from 2005 until 2007 and was characterised by further toughening of the conditions for the subsurface users. During this period the government increased royalty payments by 0.5-2 percent (depending on the production volumes) and introduced royalties for gas condensate. At the same time, the authorities clarified the notion of "Kazakhstani content" (which is "the presence of Kazakhstani human resources, goods and services in project implementation") and codified the requirements to ensure this content in all joint oil and gas projects [15].

In 2005 the Parliament of Kazakhstan approved modifications to the Law on Subsurface Operations, adopted a new law on the Product Sharing Agreements and amended a number of other legislative acts [16]. The most important changes were the mandatory governmental approval of any transactions of the stakes in the oil and gas projects, the priority right of the government to purchase fields or released shares in the various energy projects (that are up to sale) and the right of KazMunaiGaz (KMG, national oil and gas company) to a minimum of 50 percent share in any subsequent PSA. Foreign companies described the legislative modifications as "virtually unprecedented in other jurisdictions," [17] afterwards, these modifications turned out to be those factors which allowed Kazakhstan to substantially increase its role in the energy sector and to obtain 33 percent of the shares in PetroKazakhstan oil company, 50 percent of the shares in the Shymkent Petroleum Refinery and 50 percent of the KarazhanbasMunai company.

During 1996 - 2003 PetroKazakhstan obtained several large projects and assets in the energy sector of Kazakhstan, among which the Shymkent Petroleum Refinery was the most significant one. In August 2005 the PetroKazakhstan persecuted by numerous running into millions penalties came to an agreement with the Chinese National Petroleum Company (CNPC) on the sale of the whole company (the decision was approved by all its shareholders). By adopting a number of legislative modifications, the government gained the right to block the deal; however, instead it decided to hold direct negotiations with a prospective purchaser, the CNPC. In October 2005 KMG and CNPC signed a memorandum of understanding on "KMG's purchase of PetroKazakhstan shares from the CNPC and the joint management of the Shymkent refinery with equal stakes in the petroleum-processing and retail sales" [18]. Next year a similar scheme was used by the government to acquire the KarazhanbasMunai Company, 50 percent of which now belong to KMG. Because of these two deals, in 2005 KMG became the second largest oil producer in Kazakhstan.

Thus, during the first and the second phases of the implementation of the resource nationalism policy Kazakhstan substantially increased its role in the energy sector by obtaining shares in a number of oil projects and assets, by adopting new legislation which gave a number of priority rights to the government and increased the taxes. It should be noted, however, that the majority of actions taken by the government during this period did not affect the foreign petroleum companies developing the most major oil and gas fields in Kazakhstan: Karachaganak, Tengiz and Kashagan. This happened due to the fact that the Concession Agreement on Tengiz and the Product Sharing Agreements on Karachaganak and Kashagan included a so-called "Stability Clause," which is the invariability of the taxation regime for the duration of the signed agreements.

The third phase of the implementation of the resource nationalism policy in Kazakhstan was launched in 2007 and is still taking place up to present. During this period the country continued to pressure foreign oil companies

and to take legislative novelties which allowed the authorities to increase their role and gradually expand their involvement in the petroleum sector of the economy. On 27 August 2007 the Parliament of Kazakhstan approved new amendments to the Law “On the Subsurface and Subsurface Use”, which enabled the government to reconsider, revise and cancel contracts with foreign oil companies unilaterally [19]. A year later the new Tax Code reduced the taxation regime on small and medium enterprises and non-extractive sectors of the economy, while increasing the government revenue from extractive industries. Other resource nationalism steps of the government during this phase involved the raise of the export duty to the level of 109.91 USD per tonne which allowed Kazakhstan to obtain additional funds during the liquidity crisis in the country [20].

It should be noted that the adoption of new amendments to the Law “On the Subsurface and Subsurface Use” took place during the government dispute with the Agip KCO (an international consortium of oil companies) over the Kashagan project. Kashagan is a project of great importance for the country, Kashagan oil reserves can eventually double Kazakhstan’s oil production to the anticipated 150 million tonnes a year, which will make the country a major global oil producer ranking it among world’s ten top oil exporters.

The “Kashagan Crisis” is one of the striking examples of the resource nationalism policy in Kazakhstan. In 1996 the government of Kazakhstan signed a product sharing agreement with the international consortium (a group of foreign oil companies), which had to explore and develop oil on the shelf of the Caspian Sea. By the year 2000 when the Kashagan oil field was discovered the consortium was comprised of British Gas, BP/Statoil, ConocoPhillips, Eni (Agip), ExxonMobil, Inpex, Shell and Total [21]. Next year BP/Statoil quitted the project and in accordance with the PSA sold its share to other participants of the consortium. In 2001 (as Eni was chosen as the single operator of the project) the consortium changed its name to Agip Kazakhstan North Caspian Operating Company (Agip KCO) and had the following shareholders: British Gas, Eni, ExxonMobil, Shell and Total each having 16.67 percent and ConocoPhillips and Inpex each having 8.33 percent in the project [22].

Thus, by the time when the Kashagan oilfield was discovered and started being exploited Kazakhstan did not have any share in the project. In 2003 British Gas announced its plan to leave the project and the consortium members (except Inpex) claimed their priority right to the share of BG; however, the government also expressed its wish to purchase the BG’s stakes, although “at that time Kazakhstan had neither legislative nor PSA-based grounds to seek priority rights in this deal.” [23]. After a series of negotiations with BG and other members of the Consortium, the country managed to obtain half of the BG’s stakes; another part of BG’s shares was bought by other Agip KCO participants and equally distributed among them. After this deal the members of the consortium had the following shares in the oil field: Eni, ExxonMobil, Total and Shell increased their stakes to 18.52 percent; ConocoPhillips increased its share to 9.26 percent; Inpex and state-owned KazMunaiGaz had 8.33 percent each accordingly.

The Agip KCO initial plan was to begin the commercial extraction of oil in 2005. However, due to technical and geological problems the date was postponed to 2006 and later on to 2008. The consortium offered the compensation of 150 USD million and the agreement on new terms of development was signed by the companies and the government [24]. Throughout 2006 Eni (as the single operator) again several times rescheduled the commercial development of oil in Kashagan from 2009 to 2011. However, another fact aroused indignation of the government much more than the delays; in July 2007 Eni presented the revised budget of the projects, which increased initial capital expenditures from 57 USD billion to 136 USD billion [25]. This meant the delay in gaining first incomes from the sales of oil, as according to the PSA the consortium was released from any payments until it recovered all of its capital expenditures (which now were almost tripled) [26]. All of the above prompted the country in its actions to gain more control over the project. On 30 July 2007 the Prime Minister Massimov voiced the official position that “the government was considering alteration of the project schedule as an alteration of the PSA that upset the balance of interests, and that the government would undertake commensurate measures,” at the same time, he “commissioned the cabinet to take measures towards the consortium within the frameworks of Kazakhstani legislation.” [27]. The country was seeking the measures to obtain more control over the oil field by increasing its share in the project. For this purpose it put political pressure on the Agip KCO by fining the consortium for delays, ecological violations, failure to comply with fire safety requirements; simultaneously, criminal cases were initiated against the management of Agip KCO regarding tax evasion for \$16.8 million in total, and an audit was launched by tax inspectorate bodies [28]. Only three months after the “Kashagan Crisis” had begun the government and the consortium came to an arrangement of increasing the share of KMG in the project. On 14 January the Agip KCO and the government signed an agreement according to which KMG purchased additional stakes from each member of the consortium. Today KazMunaiGaz is one of the largest participants of the consortium with the share of 16.81 percent; Eni, ExxonMobil, Shell and Total decreased their shares to 16.81 percent each; ConocoPhillips reduced its share to 8.4 percent, while Inpex to 7.56 percent accordingly.

Thus, this was the general trend of events in the energy sector of Kazakhstan in recent years, which was characterized by the significant entrenchment of the governmental position. Generally, the government used legal instruments and political pressure; avoiding, however, radical unilateral actions, preferring rather negotiation pattern of resolving the disputes. The government's steps were aimed at the strengthening of its supervision over energy industry and at the maximization of the benefits coming from the energy sector. Because of the resource nationalism measures taken by the government the state-owned KazMunaiGaz Company became the second largest oil producer in Kazakhstan and obtained a major share in the giant Kashagan oil and gas field.

1. Andrey Sazonov, "Itogi Vizita Glavy Chevron v Alma-Atu" Daily Newspaper Kommersant, no.13 (166) (Oct. 1992), <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=27194> (June 2, 2012)
2. Richard M. Auty and Indra de Soysa Energy (eds.), *Energy, Wealth and Governance in the Caucasus and Central Asia*, (London: Routledge, 2006), p.63
3. Liliya Mergaliyeva, "Prospects of State Ownership Development under Globalization of Economy (The Example of Kazakhstan)", *Perspectives of Innovations, Economics & Business, Volume 1*, 2009, p. 18
4. Ariel Cohen, *Kazakhstan: The Road to Independence - Energy Policy and the Birth of a Nation*, (Washington: Johns Hopkins University, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2008), p.69
5. Adil Nurmakov, "Resource Nationalism Trends in Oil Sector of Kazakhstan," (Competitiveness Research Center, 2008), p.6
6. Kashagan Offshore Oilfield Project, "Kashagan, Caspian Sea, Kazakhstan," *Offshore Oil and Gas Industry*, <http://www.offshore-technology.com/projects/kashagan/> (05.07.2012)
7. International Crisis Group, "Central Asia's Energy Risks," *Asia Report no. 133*, p.17. [http://www.crisisgroup.org/library/documents/asia/central asia/133 central asia s energy risks.pdf](http://www.crisisgroup.org/library/documents/asia/central%20asia/133%20central%20asia%20s%20energy%20risks.pdf) (June 7, 2012)
8. *Ibid*, p.12
9. Auty and de Soysa Energy (eds.), *Energy, Wealth and Governance in the Caucasus and Central Asia*, p.62
10. Indra Overland, Heidi Kjaernet and Andrea Kendall-Taylor (eds.), *Caspian Energy Politics: Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan*, (London: Routledge, 2009), p.36
11. Overland, Kjaernet and Kendall-Taylor (eds.), *Caspian Energy Politics: Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan*, p.38
12. *Ibid.*, p.38
13. Commodity Charts and Commodity Prices, "Light Crude Oil (NYMEX): Monthly Price Chart;" <http://futures.tradingcharts.com/chart/CO/M> (June 10, 2012).
14. "Tax and Business: a Weekly Monitor of CIS Central Asian Legislations," 522 (2005); *Kazakhstani Law Portal*; <http://v.zakon.kz/law/English/M552P10600.DOC> (June 11, 2012)
15. Cohen, *Kazakhstan: The Road to Independence - Energy Policy and the Birth of a Nation*, p.121
16. Overland, Kjaernet and Kendall-Taylor (eds.), *Caspian Energy Politics: Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan*, p.40
17. Cohen, *Kazakhstan: The Road to Independence - Energy Policy and the Birth of a Nation*, p.121
18. Overland, Kjaernet and Kendall-Taylor (eds.), *Caspian Energy Politics: Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan*, p.44
19. S. Adam Cardais, "A New Oil Bully in the Caspian," *Business Week*, http://www.businessweek.com/globalbiz/content/jul2008/gb20080714_206553.htm (July 2, 2012)
20. Overland, Kjaernet and Kendall-Taylor (eds.), *Caspian Energy Politics: Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan*, p.40
21. *Ibid.*, p.45
22. Shell Worldwide, "Shell Gives Go-Ahead for Kashagan, One of the World's Largest Oil Projects," *Shell: Official Website*, http://www.shell.com/home/content/media/news_and_library/press_releases/2004/shell_gives_goahead_kashagan_25022004.html (05.07.2012)
23. Overland, Kjaernet and Kendall-Taylor (eds.), *Caspian Energy Politics: Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan*, p.46
24. Dmitry Pertsev, "One Dive Chronicle: Kashagan Crisis," *Internet Newspaper: Gazeta.KZ*, (Sep. 2007), <http://eng.gazeta.kz/art.asp?aid=95627> (June 13, 2012)
25. *Ibid.*
26. Polya Lesova, "Kazakhstan Seeks Changes to Major Oil Field Contract," *MarketWatch*, <http://www.marketwatch.com/story/kazakhstan-seeks-changes-to-major-oil-field-contract> (05.07.2012)
27. *Ibid.*
28. Nurmakov, "Resource Nationalism Trends in Oil Sector of Kazakhstan," p.16

ДЭН СЯОПИННЫҢ СЫРТҚЫ САЯСИ ӨСИЕТТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТАЛДАНУЫ

А.Б. Карабасова – *Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультетінің 2 курс магистранты*

В данной статье рассмотрены история и обстоятельства выдвижения Дэн Сяопином в конце 1980-х – начале 1990-х гг. ряда рекомендаций о внешней политике Китая. Исследовано изучение в КНР заветов Дэн Сяопина в качестве долгосрочного стратегического курса страны на международной арене. Показаны особенности интерпретации этих заветов в США. Проанализирована современная дискуссия в Китае о необходимости продолжать и далее следовать формуле "держаться в тени и при этом делать что-то реальное", или же отказаться от нее как устаревшей.

This article describes the history and circumstances of the nomination of Deng Xiaoping in the late 1980s and early 1990s. a number of recommendations about the foreign policy of China. Investigated in the study of China's covenants Deng Xiaoping as a long-term strategic direction of the country in the international arena. The features of the interpretation of these covenants in the United States. Analyze the current debate in China about the need to continue and follow the formula "keep a low profile while doing something real," or abandon it as obsolete.

Тірек сөздер: Дэн Сяопин, сыртқы саяси өсиеттер, Қытай, «көлеңкеде ұстану», қазіргізаманғы пікірталастар

1980 жж. аяғы мен 1990 жж. басында Қытай реформаларының архитекторы Дэн Сяопин Цзян Цзэмин бастаған ҚХР және ҚКП жаңа көшбасшыларына іс жүзінде билік өкілеттілігін тапсыру барысында Қытайдың сыртқы саясатына қатысты бірқатар нұсқаулықтарын тапсырды. Сол кезеңде халықаралық жағдай өте қиын болатын, себебі дәл осы кезеңде Шығыс Еуропада социализм өзгеріске ұшырап, КСРО-да саяси және экономикалық дағдарыс орнап, халықаралық жағдай ушығып тұрды. Ал ҚХР өз ішінде Пекинде 1989 – жылдың 4 маусымында демонстранттар Тяньаньмэнь алаңынан күшпен қуылған соң, Қытай алдыңғықатарлы Батыс мемлекеттерінің күрделі саяси қысым және тікелей санкциялар нысанына айналды.

Сыртқы саясат мәселелеріне байланысты айтылған Дэн Сяопинның бөлек өсиеттері жинақталып, қазіргі заманғы Қытайдың сыртқы саясатын анықтайтын тұжырымға айналды. Осы тұжырымға сәйкес, халықаралық аренадағы әрекетінде Қытай келесі қағиданы ұстануы тиіс болды: «сабырлықпен бақылау, әлсіреген жағдайын нығайту, шыдамдылық таныта отырып, қиындықтарды жеңу, көлеңкеде ұстанып, артық көзге түспеу, өз көзқарасын қорғауға қауқарлы болу, қандай жағдай болмасын, бірінші орынға шығуға тырысып, алға тартылмау, сонымен бір уақытта шындыққа жанасатын әрекеттер жасау» (1;473).

Дэн Сяопинның нұсқаулықтары ҚХР айналасындағы халықаралық жағдайдың жақсаруында өз рөлін ойнап, оған Шығыс Еуропа және КСРО тағдырын қайталамауға, Батыстың санкциялары мен қысымына төтеп беруге септігін тигізді. Мемлекеттің жаңа көшбасшысы Цзян Цзэмин атап өткендей, «тәжірибе бұл дұрыс бағыт екендігін көрсетті».

Алғашқы сыртқы саяси өсиеттерін Дэн Сяопин 1989 жылдың 4 қыркүйегінде өткен «ҚКП ОК бірнеше жауапты жолдастарымен әңгімесінде» анықтады. Бұл әңгіме барысында Дэн Сяопин өзінің мемлекет және партияның тікелей саяси басшылығынан түбегейлі кетуінің уақыты және түрі жөніндегі мәселелерді талқылаған болатын. 1989 жылдың маусымында Дэн Сяопинның нұсқауымен ҚКА ОК бас хатшысы лауазымына тағайындалған Цзян Цзэмин және оның әріптестері билік тізгінін қолдарына қиын жағдайда алды. Сол кезеңде АҚШ президенті Дж. Буш Тяньаньмэнь алаңындағы қайғылы оқиғалардың ертесіне-ақ – 1989 жылдың 5 маусымында Пекинге қарсы санкцияларын енгізді. ҚХР ресми өкілдерімен қандай да бір байланыстардың американдық жақтан тоқтатылатыны, қару-жарақ жеткізілімі және несие беру тоқтатылатыны туралы жарияланды. 6 маусымда Қытаймен кеңесін Еуропалық экономикалық қауымдастық тоқтатты. 16 шілдеде Тяньаньмэнь алаңындағы Пекин әрекеттерін «жетілік» сынға алып, ҚХР-на қарсы санкцияларға көптеген Батыс мемлекеттері қосылды. Қытайдың өзінде де күрделі жағдай туындап, экономикалық реформалардың жалғасуына қауіп төнді.

Осындай күрделі жағдайға қарамастан, Дэн Сяопин реформалар және ашық саясатты жалғастыруға шақырып, Қытай «әлсіреген жағдайын нығайтуы» тиіс екендігін айтты.

Сол кезеңдегі Шығыс Еуропа мемлекеттері мен КСРО-дағы күрделі саяси үдерістер туралы айта келе, Дэн Сяопин оларды тәртіпсіздік ретінде сипаттап, олардың көлемі мен түпкі нәтижесін болжауға ерте екендігін алға тартты – Қытай жағдайдың дамуын «сабырлықпен бақылауы» керек (лэнцзин дэ гуаньча) деп есептеді. Маңызды тұжырым – Қытайдың өзінде тәртіпсіздіктердің орнауына жол бермей, өз ісін тиісінше орындау. Бұл үшін жақсы негіз құрылған (2; 319-320). «Жолдастар тобымен» әңгімесін

қорытындылай келе, Дэн Сяопин Қытайдың халықаралық жағдайға деген қатынасын үш сөйлеммен сипаттады – «сабырлықпен бақылау», «әлсіреген жағдайды нығайту», «шыдамдылық таныта отырып, қиындықтарға төтеп беру» («чэньчжо инфу»).

1990 жылдың 3 наурызында партия және мемлекет басшыларымен келесі әңгімесінде Дэн Сяопин бұрынғы әлемдік архитетоника «қазір бұзылуда, бірақ бұл үдеріс... соңына жетіп, жаңа архитетоника қалыптасқан жоқ» деп мәлімдеді. Американдық – кеңестік монополияның орнына бірнеше полюстер өмір сүретін әлем келе жатыр. «Полюстердің бірі ретінде Қытайды да санауға болады. Қытай өзін дұрыс бағалауы тиіс» (3;443).

Сол кезеңде қалыптасқан шиеленіскен халықаралық жағдай аясында «үшінші әлем» мемлекеттері бытыраңқылық және КСРО мен АҚШ позицияларының әлсіреуі жағдайында, Қытайды әлемдік көшбасшы қызметін атқаруға шақырды. Осыған байланысты 1990 жылдың 24 желтоқсанында өткен келесі осындай әңгімесінде Дэн Сяопин осы ұсынысқа жауап ретінде келесіні айтты «біз қандай жағдай болмасын мұны істемеуіміз керек. Бұл біздің мемлекеттік саясатымыздың негізі. Көшбасшылыққа Қытайдың күші жетпейді, оның пайдасы жоқ, себебі ол бастамашылдықты дамытпайды. Қытай гегемонияға ешқашан талпынбайды және ешқашан бірінші орынға шығуға тырыспайды» («юньюань бу дантоу»). Ол сонымен бір уақытта «халықаралық мәселелерді өз бетімен жіберуге болмайды, қандай да бір әрекет жасау қажет» деп есептеді. Іс жүзінде, Дэн Сяопин жаңа халықаралық саяси және экономикалық тәртіптің қалыптасуына белсенді ат салысуды және бейбіт өмір сүрудің 5 қағидасы негізінде барлық мемлекеттермен қатынастарды дамытуды ұсынды (4;456).

1991 жылдың 5 қазанында Ким Ир Сенмен әңгімесінде Дэн Сяопин әлемдік архитетониканың жалпы құрылымының қалыптасуына шамамен он жыл қажет екендігі туралы пікір білдірді. Бұл кезеңде Қытай «негізінен бақылап, өз дарынын баршаға жарияламай, шыдамдылықпен қиындықтарға төтеп беруі» керек деп айтты.

Бастапқыда Дэн Сяопинның нұсқаулықтары ҚХР партиялық-мемлекеттік басшылығының жоғарғы эшелоны қатарына кіретін санаулы тұлғаларға арналған болатын. Пекин Университетінің Халықаралық қатынастар Мектебінің директоры және жетекші қытайлық американист Ван Цзисының айтуынша, Дэн Сяопинның сыртқы саясатқа байланысты өсиеттері шамамен 1996 жылдың басында жарияланып, бүкіл әлемге әйгілі болды (5;6).

Дэн Сяопинның берілген өсиеттерін жүйелі түрде зерттеу және кең көлемде насихаттау ҚКП XV құрылтайынан кейін (1997 жылдың қыркүйегі) басталды, осы құрылтайда «Дэн Сяопин теориясы» Қытайдың билеуші партиясы қызметінің идеялық-саяси платформасының негізгі компоненттерінің бірі ретінде бекітілген болатын.

1999 жылы Кайфында жарық көрген Се Исянның «Қазіргі заманғы Қытай дипломатиялық ойының тарихы» монографиясында «сабырлықпен бақылау» және «қиындықтарға төтеп беру барысында шыдамдылық таныту» қағидалары «болашақта да сақталуы тиіс, ірі мәселелерді шешудің әдістемесі» ретінде сипатталды. Дэн Сяопинның сыртқы саясатқа қатысты өсиеттері 2003 жылы Лян Шоудэның жұмыстарында алғаш рет біршама егжей – тегжейлі политологиялық сараптамаға ұшырады. Лян Шоудэ жауапты редакторы болған «Дэн Сяопин теориясы және қазіргі заманғы Қытайдың халықаралық қатынастары» монографиясында «көлеңкеде ұстанып, және сонымен бірге шынайы зат жасау» максимасы Дэн Сяопин өсиеттерінің «өзегі» және «Қытайдың үлкен стратегиясының идеологиялық негізі» ретінде сипатталды. «Таогуан янхуэй» қағидасына осыншалықты жоғары бағаның берілуі, Лян Шоудэның ойынша, ол «идеологиялық догмалар аясынан шығып және Қытайдың халықаралық қатынастарды жүргізуі мен оның сыртқы саяси бағытын анықтауда мемлекет мүддесін бастапқы және соңғы шек ретінде қарастырумен» түсіндіріледі. Бұл контекстінде «көлеңкеде ұстану» қағидасы уақытша шара емес, «біршама тұрақтылыққа ие, ұзақ уақытқа бағытталған билеуші стратегия» ретінде қызмет етеді(6;314-318).

Лю Вэньсянмен бірлескен авторлықта жазылған «Дэн Сяопинның халықаралық саясат теориясы» монографиясында Лян Шоудэ Дэн Сяопин өсиеттеріне негізделетін ҚХР сыртқы саяси тәжірибесіне келесідей афористикалық мінездеме береді: «өзіне жау іздемеу, одақтар қатарына кірмеу, гегемонияға ұмтылмау, көшбасшылыққа талпынбау».

Дэн Сяопин өсиеттеріне біршама егжей-тегжейлі талау 2006 жылы Фан Ляньцин мен Лю Цзиньчжидың редакциясымен жарық көрген «Халықаралық қатынастар тарихының» 12 томында (1990-1999) жасалған. Олар туралы бөлімді «Қытайдың көпқырлы көпвекторлы дипломатиясы» тарауының «Қытай дипломатиясы стратегиялық ойлануының жаңа дамуы» параграфы ашады, оны бас редакторлардың бірі Фан Ляньцин жазған болатын. Жұмыста өсиеттер қалыптасқан кезеңдегі халықаралық жағдайға жаңа реңктер

қосыла отырып, біршама кең түрдегі сипаттама беріледі. Жекелей айтқанда, Шығыс Еуропадағы өзгерістер, КСРО-ң күйреуі, екі германдық мемлекеттің бірігуі, Варшава келісімі Ұйымының таратылуы, «қырғиқабақ соғыстың» аяқталуы, АҚШ-ң жалғыз ірі державаға айналуы, батыс державаларының Қытайдың «бейбіт қайта туылуына» қол жеткізуге талпынуы секілді оқиғалар аталып өткен. ҚХР-дағы социализм ісі, оның мемлекеттік сувернитеті және ұлттық қауіпсіздігі күрделі қарсылыққа тап болғандығы мойындалады. Берілген мәнде Фан Ляньцин Дэн Сяопинның қырағылығына және оның ғылыми көзқарасының тереңдігіне жоғары баға беріп, оның өсиеттері «Қытай сыртқы саясатының бағдарын» сілтегенін айтады.

Дэн Сяопин «Таңдамалыларының» үшінші томынан мысалдар келтіре отырып, өсиеттердің негізгі бөліктерінің мәні қарастырылады. «Шынайы зат жасау» қағидасы тек қана елді модернизациялауды сәйкесінше іске асыруға күшті жұмылдыруды емес, сонымен бірге жаһандық бейбітшілікті, тұрақтылық және дамуды қамтамасыз етуге белсенді ат салысуды, «адамзат ісіне үлкен үлес» қосуды білдіретіні ерекше аталып өтеді.

Дэн Сяопин өсиеттерінің мәніне түсініктеме беру одан әрі де жалғасын тапты. Ху Шусяньның редакциясымен 2009 жылы Қытайдың Халық Университеті басып шығарған «Қытай дипломатиясы және дамудың халықаралық стратегиясы» монографиясында «көлеңкеде ұстанып, өзін көрсетпеуге тырысу және сонымен бір уақытта шынайы зат жасау» тұжырымының екі аспектісінің арасындағы ажырамас органикалық байланыс ерекше аталып өтеді. Бұдан бөлек «таогуан янхуэй» тұжырымдамасының алуан түрлі аспектілерінің түсіндірмесіне біршама назар аударылды. Генетикалық түрде ол Қытайдың дәстүрлі мәдениетінен бастау алатыны, алайда Дэн Сяопин оған «бай әрі терең ғылыми мән және тұжырымға жаңа форма» бергендігі атап өтіледі. «Көлеңкеде ұстану» бағытсыз көну мен шегінушілікті білдірмейді. Берілген бағытты ұстану Қытайға ірі державалармен қалыпты қарым-қатынастар қалыптастыруға, көршілермен өзара қатынастарын жақсартуға және аймақтық істерде өз үлесін кеңейтуге септігін тигізді (7; 62-66).

Батыста Дэн Сяопинның сыртқы саяси өсиеттері олар Қытайда белсенді дәріптелуінің ізінше, ХХІ ғасырдың басында кең көпшілікке белгілі болды. Уақыты бойынша бұл танысу ҚКП ХVІ құрылтайында қойылған мемлекеттің ішкі жалпы өнімін жиырма жыл ішінде төрт есеге арттыру мақсатынан кейін, әлемдегі көптеген мемлекеттерді алаңдатқан Қытайдың «бейбіт жоғарылауы» концепциясының алға тартылуымен сәйкес келді. Дэн Сяопинның кейбір тұжырымдарының көпмағыналығы және, әсіресе, оның «көлеңкеде ұстанып, өзін ешқалай көзге түсірмеу» тұжырымын «қытайлық қауіп теориясының» алуан түрлі модификацияларын негіздеу үшін пайдалану әрекеттері ең алдымен АҚШ-та пайда болды. Қытайға сәті келген кезде батыс әлемге көрсеткен қорлығы мен жәбірлеушіліктері үшін «кек қайтаруға» бағытталған әскери және материалдық дайындық бойынша жоспарларды жасау, жасырын күнтізбенің бар болуы секілді айыптар тағыла бастады.

Дэн Сяопин өсиеттерінің жақтастарына олардың өз бетінше де, және Қытайдың бүкіл әлемге жолдаған символикалық хабарламасы ретінде де жағымды мәнге ие екендігін дәлелдеуге күрделі күш жұмсауларына тура келді.

Халық дипломатиясының қытайлық ассоциациясының басшысы Ян Вэньчанның пайымдауынша, өзін өзі қарапайым, андап, саналы ұстау қытайлықтардың негізгі дәстүрлі құндылықтарына сәйкес келеді. Өзін осылайша ұстау сабырлықпен бақылауға, терең ойлануға, жалпы жағдайды дұрыс бағалауға септігін тигізеді. «Көлеңкеде ұстану» қағидасы қиын-қыстау уақыт үшін де, сәттілік кезеңі үшін де жарамды. Ол «шынайы зат жасау» нұсқаулығын іске асыруда маңызды алғышарт болып табылады. Және де берілген қағиданы біртіндеп ұзақ уақыт бойы ұстану Қытайдың халықаралық аренадағы әрекеттерін мейлінше нақты етуге мүмкіндік береді.

ҚХР-да 2003 соңы мен 2004 басы «бейбіт жоғарылау» (бұл термин кейіннен «бейбіт даму» түсінігіне алмастырылды) концепциясының ұсынылуы және белсенді түрде насихатталуы қытайлық саясаттанушылық қауымдастықта біршама өзгерістерге ұшыраған ішкі және халықаралық жағдайда Дэн Сяопинның сыртқы саяси өсиеттерінің жарамдылығы жөнінде пікірталастың туындауына бастама болды.

Қытай біршама сәтті бастан кешірген 2009-2010 жж. жаһандық экономикалық дағдарыстан соң, ел ішінде әлемде күштердің орналасуында күрделі өзгерістер болғандығы жөнінде пікірлер күшейді. Көптеген қытайлықтар, соның ішінде ресми тұлғалар ҚХР «біріншіқатарлы әлемдік держава дәрежесіне көтерілді және осы сипатта қабылдануы тиіс» деп сенді (8; 8-9).

Халықаралық қауымдастықтың басым бөлігінің жағымсыз әсерін туындатуы мүмкін «сәттіліктен мастануды» тоқтатуға тырысқан Ху Цзиньтао 2009 жылдың шілдесінде ҚХР елшілерінің 11 кеңесінде дипломаттардан «көлеңкеде ұстанып, өзін көзге түсірмеу, сонымен бір уақытта шынайы зат жасау» бағытын жалғастыруларын талап етті (9; 33).

ҚХР-ң Франциядағы бұрынғы елшісі У Цзяньмин «өзін ешқалай көзге түсірмей көлеңкеде ұстану» тұжырымын сипаттай келе, оны «Дэн Сяопинның дипломатия саласында қалдырған маңызды мұрасы» ретінде қабылдап, оны кем дегенде екі аспектіде сақталатын өзектілігін атап өтті. Бұл, біріншіден, іске деген шынайы көзқарас, прагматизм, ол қазіргі сәтте «ертеңгі, бірсүкүнгі емес, дәл бүгінгі күнгі мәселелерді» шешуден көрініс табады. Екіншіден, «таогуан янхуэй» қағидасына тән икемділікті атап көрсетеді (10;3-5).

Сонымен бірге, соңғы жылдардағы пікірталастар 1980 ж. соңы мен 1990 ж. басындағы Дэн Сяопинның ҚХР сыртқы саясатына байланысты өсиеттерін ресми түрде ұстануды сақтап қалудың жақтастарының көпшілігі жиырма жыл бұрынғы нұсқаулықтар мен мемлекеттің халықаралық аренадағы қазіргі заманғы орнының арасында белгілі алшақтық бар екендігін ұғынатынын көрсетті. Сондықтан, мысалы, Қытай қазіргі заманғы халықаралық қатынастар академиясы директорының орынбасары Ван Цзиньбин «көлеңкеде ұстанып, өзін ешқалай көзге түсірмей, және сонымен бірге шынайы зат жасау» (оның ойынша, ол бастапқыда «жедел саяси тактика сипатына» ие болды) бағытын тікелей ұстанбай, өзгерте отырып, Қытайдың бейбіт даму және үйлесімді әлем құрастырудың жалпы стратегиясына қоса отырып, оны рационалды прагматизм тұрғысынан ұлттық мүдделерді қорғау үшін қолдануды ұсынды.

«Мемлекеттің сыртқы саясатындағы Дэн Сяопин дәуірі» деп санауға болатын үш онжылықтың ішінде (1978-2008 жж.) Пекин Университетінің профессоры Е Цзычэнның айтуынша, Қытай өзін өзгерту, сыртқы әлемге бейімделу мәселесін шешті. Енді тек қана бейімделу жеткіліксіз. Қазірде Қытай өзін өзі өзгертуді жалғастыра отырып, «әлемге әсер етуге» талпынатын болады. Бұл елдің әлемдегі жаңа дәреже-сімен және халықаралық жағдайдың өзгеруімен, сонымен бірге, ҚХР қазіргі және ұзақ уақытқа бағытталған мүдделерімен байланысты. Мемлекеттің ұлғайған қуаты мен ішкі жетістіктері кеңірек және тереңірек сыртқы саясатқа ауысуға, өз алдына кең көлемдегі мақсаттар қоюға мүмкіндік береді (11; 119-120). Пекин Университетінің халықаралық қатынастар Мектебінің профессоры Ван Ичжоудың пайымдауынша, Қытай «кейбір әрекеттерден» «белсенді әрекеттерге» ауысып, құрылысшы және «басшысы болмаса да, көптеген халықаралық мәселелерге байланысты өз көзқарасы мен ұсыныстары бар, халықаралық жүйенің маңызды қатысушысы» болуы керек.

Дегенмен де, Қытай сыртқы саясатының жаңа сатысы «Дэн Сяопин сатысының жалғасы» деп сипатталуда. Дэн Сяопин өсиеттерінің бөлек компоненттері, әсіресе, «сабырлықпен бақылау», «өз көзқарастарын қорғауға қауқарлы болу» бұдан әрі дипломатияда да, үгіттеуде де біршама жиі қолданылуы әбден мүмкін – себебі олар әрбір уақытта, әрбір мемлекет үшін әділетті. Алайда, ҚХР сыртқы саясаты арсеналында Дэн Сяопин өсиеттерін ресми түрде ұстанушылық сақталған жағдайда да, олар ҚХР-ң әлемдегі қазіргі дәрежесі мен халықаралық жағдайға сәйкес келетін, бастапқы мазмұнынан бөлек жаңа мәнге ие болатыны күмәнсіз.

1. Цзянь Цзэмин. *О социализме с китайской спецификой*. – М: Памятники исторической мысли, 2004. – Т. II-III. – С. 473
2. Дэн Сяопин *вэньсюань. Ди сань цзюань*. – Пекин, 1993.
3. Дэн Сяопин. *Избранное. (1982-1992)*. – Пекин, 1994. – Т. III.
4. *Сол жерде*.
5. Ван Цзисы. *Чжунго дә гоцзи динвэй вэньти юй "таогуан янхуэй, юсо цзовэй" дә чжаньлюе сысян*. // *Чжунго вайцзяо*. – Пекин. 2011. – N 7.
6. Дэн Сяопин *лунь юй дандай Чжунго гоцзи гуаньси / Лян Шоудэ (бас. ред.)*
7. *Чжунго вайцзяо юй гоцзи фачжань чжаньлюе яньцзю / Ху Шусян (гл. ред.)*
8. *Kenneth Liberthal and Wang Jisi. Addressing U.S. -China Strategic Distrust. John Thornton China Center Monograph Series. Brookings, Washington. Number 4. March 2012.*
9. *Чжан Сяотун. Ху Цзиньтао шидайгуань дә Чжунго чжучжан Ляован, 2009.*
10. У Цзяньминь. *Цзайлай игэ хуаньцзин ши нянь*. // *Чжунго вайцзяо*. 2011. N 9.
11. Е. Цзычэн. *2011 нянь Чжунго вайцзяо: да го вайцзяо цзин каоянь дә и нянь*. – Пекин, 2011.

**ҰСЫНЫСТАР ҮШІН
ДЛЯ ЗАМЕТОК**